

**Νίκος Καμπέρης**

**ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ  
ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ**

**Αθήνα 2001**

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

### ΕΙΣΑΓΩΓΗ

4

#### ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ Θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο της έρευνας

<b>I. ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΕΝΝΟΙΩΝ</b> .....	7
1. Η έννοια των κοινωνικών αναπαραστάσεων .....	7
2. Η έννοια των αξιών .....	9
3. Η έννοια του έθους .....	11
4. Σχέσεις που συνδέουν τις κοινωνικές αναπαραστάσεις, τις αξίες και το έθος .....	12
<b>II. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ</b> .....	13
1. Η εργασία .....	13
1.1. Η περιφρόνηση της εργασίας .....	13
1.2. Η σταδιακή αξιοποίηση της εργασίας .....	14
1.3. «Το έθος του οικονομικού συστήματος» .....	15
1.4. Η εργασία ως κεντρική αξία της κοινωνίας .....	16
<i>α. Η Ελλάδα του 19ου αιώνα</i> .....	19
1.5. Η εργασία ως καθήκον και κοινωνική υποχρέωση .....	20
1.6. Το νέο έθος .....	23
<i>α. Η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας</i> .....	23
<i>β. Η μείωση του χρόνου εργασίας</i> .....	24
1.7. Ο ελεύθερος χρόνος ως κοινωνιολογικό αντικείμενο .....	25
1.8. Μετά το 1970 – Η νέα κατάσταση .....	28
<i>α. Η ικανοποίηση στην εργασία</i> .....	29
<i>β. Η εργασία ως καθήκον και κοινωνική υποχρέωση;</i> .....	31
<i>γ. Στο «λυκόφως του καθήκοντος» υπάρχει μια «νέα ηθική» της εργασίας;</i> .....	31
2. Οι νέοι, οι έννοιες της «γενιάς» και της «νεανικής κουλτούρας» .....	33
<b>III. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ</b> .....	36
1. Οι υποθέσεις της εργασίας .....	36
2. Μεθοδολογία και στάδια της έρευνας .....	36
3. Μεταβλητές αναζήτησης των βασικών τάσεων .....	39
3.1. Το είδος της εργασίας .....	39
3.2. Το φύλο .....	40
3.3. Η διακοπή του σχολείου .....	41

#### ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ Ερμηνεία του υλικού της έρευνας

<b>IV. Η ΕΡΓΑΣΙΑ</b> .....	43
1. Η δυσαρέσκεια από την εργασία .....	44
1.1. Έλλειψη επαγγελματικών προοπτικών στο μέλλον .....	44
1.2. Μεγάλα ωράρια .....	45
1.3. Πιεστικές επαγγελματικές σχέσεις .....	48
2. Η ικανοποίηση από την εργασία .....	50
2.1. Ύπαρξη επαγγελματικών προοπτικών στο μέλλον .....	50

2.2.	«Μαθητεία» .....	51
2.3.	Καλές επαγγελματικές σχέσεις.....	52
2.4.	Καλές αμοιβές.....	54
2.5.	Καλά ωράρια .....	55
3.	Η αλλαγή της εργασίας.....	56
3.1.	Σε περίπτωση απλής ευκαιρίας.....	56
3.2.	Σε περίπτωση πλουτισμού.....	56
4.	Η εργασία στο «δημόσιο».....	60
4.1.	Επιθυμούν να εργαστούν .....	60
4.2.	Δεν επιθυμούν να εργαστούν .....	62
5.	Η «επιτυχία στη ζωή».....	64
6.	Οι προϋποθέσεις της «επιτυχίας».....	69
7.	Οι παραστάσεις της εργασίας.....	74
V.	ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ.....	78
1.	Η εργασία του πατέρα .....	79
1.1.	Αρνητική αξιολόγηση.....	79
1.2.	Θετική αξιολόγηση.....	80
2.	Η εργασία της μητέρας.....	82
2.1.	Αρνητική αξιολόγηση.....	82
2.2.	Θετική αξιολόγηση.....	86
3.	Το «χρέος» στους γονείς .....	88
4.	Το «χρέος» στον εαυτό.....	91
VI.	Ο ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΧΡΟΝΟΣ.....	94
VII.	Η ΑΝΕΡΓΙΑ.....	99
1.	Οικονομικά προβλήματα .....	101
2.	Πλήξη και απομόνωση.....	103
3.	«Τεμπελιά» και παραβατικότητα.....	106
VIII.	ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ .....	108
1.	Η εγκατάλειψη του σχολείου.....	108
2.	Η απαξίωση του σχολείου.....	114
3.	Ο εργαλειακός χαρακτήρας του σχολείου.....	118
4.	Η άρνηση επιστροφής στο σχολείο.....	119
5.	Το «σχολείο» των κοινωνικών διακρίσεων.....	123
IX.	ΚΕΝΤΡΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ.....	126
1.	Το περιεχόμενο της εργασίας .....	126
2.	Το φύλο .....	126
3.	Το επίπεδο διακοπής του σχολείου.....	127
	ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ .....	129
	ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ .....	131
	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	139

## ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εργασία σαν οικονομική δραστηριότητα, καθώς και τα προβλήματα που σχετίζονται με αυτή (εξειδίκευση, νέες τεχνολογίες, ανεργία), αποτελούν στη σημερινή εποχή το βασικότερο περιεχόμενο, τόσο των οικονομικών και κοινωνικών συγκρούσεων, όσο και των εκπαιδευτικών προγραμμαμάτων που αφορούν το παρόν και το μέλλον των σύγχρονων κοινωνιών. Η πεποίθηση ότι η εργασία είναι κυρίως μια οικονομική δραστηριότητα, της οποίας οι προϋποθέσεις, τα περιεχόμενα και τα αποτελέσματα μπορούν να εντοπισθούν ή να προγραμματισθούν, αποτελεί τον κοινό παρονομαστή και των πλέον διαφορετικών προσεγγίσεων.

Για δύο αιώνες η οικονομία θεωρήθηκε ως το βασίλειο και το παράδειγμα της «ορθολογικότητας» στις ανθρώπινες σχέσεις, διαχωρίστηκε από τις υπόλοιπες κοινωνικές δραστηριότητες και αναγορεύτηκε σε αυτόνομο και τελικά δεσπόζοντα κοινωνικό χώρο. Η εργασιακή διαδικασία έγινε αντιληπτή σαν μία μετρήσιμη ροή ομογενών αξιών, που έπρεπε, με τη συνεισφορά της εκπαίδευσης, να μεγιστοποιηθούν. Ανάμεσα στις πλέον σημαντικές συνέπειες των αντιλήψεων αυτών είναι η συσκότιση και η υποβάθμιση των αλλαγών στις κοινωνικές σημασίες μέσα από τις οποίες τα ίδια τα άτομα αντιλαμβάνονται, αναπαριστούν και πράττουν τις προϋποθέσεις, τα περιεχόμενα και τα αποτελέσματα της εργασίας και της εκπαίδευσης. Με ποιο τρόπο, δηλαδή, κάθε φορά μία σειρά «συγκεκριμένα» αντικείμενα και «αφηρημένες» έννοιες (αγαθά, πληρωμές, ωράρια, οικονομική ασφάλεια, κοινωνική άνοδος) μετατρέπονται σε κοινωνικά πραγματικές και δραστικές σημασίες και προσανατολίζουν τη δράση των ατόμων.

Στη μεταπολεμική περίοδο, οι αλλαγές στους τρόπους παραγωγής και εκπαίδευσης στα περιεχόμενα της εργασίας και της μάθησης και, κυρίως, η σημαντική αύξηση του ελεύθερου χρόνου είχαν σαν αποτέλεσμα να διαφοροποιηθούν σημαντικά τόσο οι κοινωνικές σηματοδοτήσεις του σχολείου όσο και της εργασίας. Οι αλλαγές αυτές ιδιαίτερα στις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες, έγιναν αντικείμενο σημαντικών κοινωνιολογικών μελετών. Η εργασία εμφανίζεται σαν μια κοινωνική, οικονομική και συμβολική πραγματικότητα, το νόημα της οποίας διαφοροποιείται άλλοτε με κριτήριο το κοινωνικό στρώμα, το φύλο ή την ηλικία και άλλοτε τη θέση στην εργασία, την εξειδίκευση ή την πολιτιστική και κοινωνική προέλευση του εργαζόμενου.

Η ίδια ετερογένεια και πολλαπλότητα εμφανίζεται και στις σηματοδοτήσεις που αφορούν το ρόλο του σχολείου. Ο σχολικός θεσμός καταδειχνεται σαν ένας επιμεριστικός κοινωνικός και συμβολικός μηχανισμός, που αναπαράγει τις κοινωνικές και εκπαιδευτικές διακρίσεις μέσα και έξω από το σχολείο.

Στις αρχές της δεκαετίας του '70, η έκταση και η ένταση των διαφοροποιήσεων αυτών

γίνεται πιο δυσανάγνωστη, καθώς η λεγόμενη «πετρελαϊκή κρίση» φέρνει με βιαιότητα στο προσκήνιο τα συσσωρευμένα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα της μεταπολεμικής οικονομικής ανάπτυξης των δυτικών κοινωνιών (ανεργία, υποαπασχόληση, αποειδίκευση, νέες μορφές εργασίας). Στο επίπεδο των κοινωνιολογικών προσεγγίσεων και ερμηνειών, η δεκαετία του '70 τοποθετείται σαν ένα εγχειρηματικό χρονικό όριο μεταξύ δύο κοινωνικών και ιστορικών «περιόδων».

Στην «απροηγούμενη» περίοδο θεωρείται ότι η εργασία, τόσο σαν οικονομική δραστηριότητα όσο και σαν κοινωνική σημασία, αποτελεί, για την πλειονότητα των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων, το βασικότερο και πλέον έγκυρο μηχανισμό κοινωνικής ένταξης και οικονομικής ανάπτυξης. Στα πλαίσια αυτά, η εκπαίδευση θεωρείται ότι αποβλέπει στην ικανοποίηση των κοινωνικών και παραγωγικών αναγκών μιας κοινωνίας, που συνεχίζει να αναπτύσσεται με βιομηχανικό-καπιταλιστικό τρόπο.

Η «επόμενη» περίοδος χαρακτηρίζεται από μία συστηματική, και σχεδόν ανεπίστρεπτη, αλλαγή των σηματοδοτήσεων της εργασίας, η οποία από κεντρική σηματοδοτούσα μήτρα της κοινωνίας μετεξελίσσεται σε μία από τις βασικές παραμέτρους της ικανοποίησης των οικονομικών και κοινωνικών στόχων του μεμονωμένου ατόμου ή της οικογένειάς του. Η εκπαίδευση, την περίοδο αυτή που φτάνει μέχρι και τις μέρες μας, αποδεικνύεται όλο και πιο ανίκανη να «ακολουθήσει τις αλλαγές» και να προσαρμοστεί στις «ανάγκες της αγοράς εργασίας».

Οι εκτεταμένες αυτές αλλαγές, με την έννοια των «ιδεατών τύπων», μπορούν να περιγραφούν σαν μετάβαση από «το έθος του καθήκοντος και της υποχρέωσης απέναντι στην εργασία» στο «νέωτερο έθος», στο «έθος της προσωπικής ικανοποίησης». Ποιες όμως αλλαγές, αντιστάσεις ή ιδιαιτερότητες στις σηματοδοτήσεις της εργασίας εμφανίζονται σε κοινωνίες με μικρότερο ή διαφορετικό ρυθμό ανάπτυξης;

Η ελληνική κοινωνία, στη μεταπολεμική περίοδο, χαρακτηρίζεται από μια οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη, βασικά χαρακτηριστικά της οποίας είναι η σύντομη αλλά έντονη ανάπτυξη του αστικού πολιτιστικού στοιχείου, η επέκταση και ετερογένεια της μισθωτής εργασίας και της εκπαίδευσης καθώς και η πολλαπλή ενσωμάτωση στη λεγόμενη μαζική κουλτούρα. Η ανάπτυξη αυτή, σε σχέση με εκείνη των βιομηχανικών χωρών, συχνά θεωρήθηκε σαν «περιφερειακή», «άνιση» ή «δύσμορφη». Ωστόσο, θεωρούμε ότι στο επίπεδο των σηματοδοτήσεων της εργασίας και του σχολείου δεν εμφανίζει τόσες αποκλίσεις ή διαφορές όσες οι όροι αυτοί προϋποθέτουν ή συνεπάγονται. Σε πολλά σημεία, οι σύγχρονες σηματοδοτήσεις της εργασίας και του σχολείου παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες με εκείνες των βιομηχανικών κοινωνιών.

Τις αποκλίσεις και τις ιδιαιτερότητες αυτές θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε, μέσα από το νόημα που αποδίδουν στις προϋποθέσεις, τα περιεχόμενα και τα αποτελέσματα της εργασίας και του σχολείου οι νέοι από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα που διέκοψαν το σχολείο και εργάζονται.

Η επιλογή των νέων που εργάζονται στηρίχτηκε στο γεγονός ότι μέχρι σήμερα οι λιγοστές έρευνες για τους νέους απέβλεπαν κυρίως στη διερεύνηση των κοινωνικο-ψυχολογικών επιπτώσεων των νέων μορφών απασχόλησης (μερική απασχόληση, εποχιακή απασχόληση), καθώς και στην ανάγκη αναπροσαρμογής των κατευθύνσεων της εκπαίδευσης στις ανάγκες της παραγωγής. Έτσι οι κοινωνικές σημασίες, μέσα από τις οποίες οι νέοι εργαζόμενοι αντιλαμβάνονται την εργασία και το σχολείο, έγιναν συχνά αντικείμενο συγκρίσεων, για να δείχτει άλλοτε πόσο «προβληματικοί» είναι ως προς τους «κανονικούς» εργαζόμενους και άλλοτε πόσο «θύματα» είναι της «αναχρονιστικής εκπαίδευσης».

Σε ό,τι αφορά τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, η επιλογή μας στηρίχτηκε στο γεγονός

ότι τα στρώματα αυτά, κάθε φορά και για διαφορετικούς λόγους, γίνονται αντικείμενο μιας σειράς «θετικών» ή «αρνητικών» ιδεολογικοποιήσεων, που επισκιάζουν το νόημα που τα ίδια αποδίδουν στην εργασία και το σχολείο. Από την πλευρά μας, θεωρούμε ότι το νόημα που οι νέοι εργαζόμενοι από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, που διέκοψαν το σχολείο και εργάζονται, αποδίδουν στις προϋποθέσεις, τα περιεχόμενα και τα αποτελέσματα της εργασίας και του σχολείου, αντανακλούν ένα σημαντικό μέρος της δυναμικής της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας.

Στα πλαίσια της δυναμικής αυτής, θεωρούμε ότι, παράλληλα με το «σταλιό» και το «νέο» έθος της εργασίας, επιβιώνουν, αλληλοδυναμώνονται ή αλληλοαναιρούνται ευρύτερα συμβολικά συστήματα (δημιουργία οικογένειας, οικονομική ασφάλεια, κοινωνική άνοδος). Τα συστήματα αυτά με το δικό τους τρόπο άλλοτε ενισχύουν και άλλοτε εξουδετερώνουν τις «κυρίαρχες» σημασιοδοτήσεις της εργασίας και του σχολείου, δημιουργώντας διαρκώς την ανάγκη νέων θεωρητικών προσδιορισμών και τρόπων δράσης.

Στο **πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους** προσδιορίζονται οι έννοιες που βρίσκονται στο επίκεντρο της προβληματικής μας: κοινωνικές αναπαραστάσεις, αξίες και έθος.

Στο **δεύτερο κεφάλαιο του πρώτου μέρους** περιγράφονται οι κοινωνικές σημασίες που κυριαρχούν στο πέρασμα από την απαξίωση της εργασίας (Αρχαιότητα), στην αναγόρευσή της σε ηθικό καθήκον (Μεσαίωνας) και την μετατροπή της σε θεμελιακό τρόπο σύνδεσης του ατόμου με την κοινωνική ευημερία και πρόοδο (βιομηχανική περίοδος). Στη μεταπολεμική περίοδο οι αλλαγές στη σηματοδότηση της εργασίας εξετάζονται παράλληλα με τις βαθύτερες αλλαγές της κοινωνίας, που είναι τόσο η αύξηση του ελεύθερου χρόνου και η διαφοροποίηση των εκπαιδευτικών θεσμών όσο και η ανεργία. Μια από τις σημαντικές συνέπειες των αλλαγών αυτών αφορά τη σταδιακή διαφοροποίηση των αντιλήψεων που η κοινωνία διαθέτει για τους νέους, τα προβλήματα και τις ιδιαιτερότητες τους.

Στο **τρίτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους** περιγράφονται οι υποθέσεις εργασίας, τα διαδοχικά στάδια της έρευνας μας, καθώς και τα κριτήρια επιλογής της μεθόδου των ημικατευθυνόμενων συνεντεύξεων και της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου του υλικού. Παράλληλα αναφέρονται οι μεταβλητές με βάση τις οποίες θα αναζητήσουμε τις διαφοροποιήσεις των απόψεων με την έννοια «κεντρικών τάσεων».

Στο **δεύτερο μέρος** της μελέτης μας παρουσιάζονται τα αποτελέσματα που προέκυψαν από την έρευνα και επιχειρείται η θεωρητική επεξεργασία και ερμηνεία τους.

Ειδικότερα στο **τέταρτο κεφάλαιο** παρουσιάζονται οι απόψεις των νέων για την ικανοποίηση και την δυσαρέσκεια από τη δουλειά που κάνουν καθώς και οι αλλαγές που θα επιθυμούσαν σε περίπτωση που τους δινόταν μια ευκαιρία ή κέρδιζαν ένα χρηματικό ποσό. Η εικόνα των αλλαγών στη συνέχεια του ίδιου κεφαλαίου εμπλουτίζεται με τις απόψεις των νέων για το δημόσιο. Στην κατεύθυνση της αναζήτησης ειδικότερων σηματοδοτήσεων της εργασίας αναφερόμαστε στις απόψεις των νέων για την επιτυχία στη ζωή καθώς και στις παραστάσεις με τις οποίες περιγράφουν την εργασία.

Στο **πέμπτο κεφάλαιο** παρουσιάζονται οι αξιολογήσεις των νέων για τις εργασίες που κάνουν οι γονείς καθώς και οι τρόποι με τους οποίους θα ικανοποιούσαν το «χρέος» προς τους γονείς και τον εαυτό τους σε περίπτωση που κέρδιζαν ένα χρηματικό ποσό.

Στο **έκτο κεφάλαιο** παρουσιάζονται οι επιλογές των τρόπων με τους οποίους οι νέοι χρησιμοποιούν τον έξω από την εργασία και το σχολείο ελεύθερο χρόνο.

Στο **έβδομο κεφάλαιο** παρουσιάζονται οι εκτιμήσεις των νέων για τα διαφορετικά περιεχόμενα και τις συνέπειες της ανεργίας.

Στο **όγδοο κεφάλαιο** παρουσιάζονται τα αίτια διακοπής του σχολείου, η αξία που έχει το «χαρτί» κατά την εκτίμησή τους καθώς και οι λόγοι για τους οποίους δε θέλουν να επιστρέψουν

στο σχολείο. Στο ίδιο κεφάλαιο υπάρχουν και οι αξιολογήσεις τους γι' αυτούς που «δε διέκοψαν και συνεχίζουν το σχολείο».

Στο **ένατο κεφάλαιο** παρουσιάζονται οι διαφοροποιήσεις του νοήματος που οι νέοι εργαζόμενοι αποδίδουν στην εργασία και το σχολείο με βάση το περιεχόμενο της δουλειάς που κάνουν, το φύλο και το επίπεδο εγκατάλειψης του σχολείου.

Στο **δέκατο κεφάλαιο** παρουσιάζονται τα συμπεράσματα της έρευνας μαζί με τις δυνατότητες και τις προεκτάσεις στο θεωρητικό και θεσμικό επίπεδο.

## ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

### ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

## I. ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΕΝΝΟΙΩΝ

### 1. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ

Ο Εμίλ Ντυρκέμ είναι αναμφισβήτητα ο πρώτος που επιχειρεί μία επιστημονική χρήση της έννοιας των συλλογικών αναπαραστάσεων, προκειμένου να ερμηνεύσει κοινωνιολογικά τα φαινόμενα της συνείδησης και της ιδεολογίας, καθώς επίσης και τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται μία κοινωνία. Αμφισβητώντας τις αφηρημένες κατηγορίες της φιλοσοφικής σκέψης (χώρος, χρόνος, αιτία, ουσία) και μελετώντας το θρησκευτικό φαινόμενο, ως κατ' εξοχήν «κοινωνική συνείδηση» της κοινωνικής ενότητας, θα καταλήξει στο ότι οι «συλλογικές αναπαραστάσεις» συνθέτουν και αναπαριστούν τη συλλογική ενότητα και την κοινωνική συνείδηση.

Όμως μία τόσο εκτεταμένη και καθοριστική λειτουργία προσδίδει στις «συλλογικές αναπαραστάσεις» έναν καθολικό χαρακτήρα που υπερβαίνει τις επιμέρους ατομικές αναπαραστάσεις, τόσο στο επίπεδο της σταθερότητας όσο και στο επίπεδο της κοινωνικής δυναμικής και επιβολής.<sup>1</sup> Επιπλέον, αποδίδοντας ο Ντυρκέμ στις συλλογικές αναπαραστάσεις, και κατ' επέκταση στα φαινόμενα της ιδεολογίας και της συνείδησης, το χαρακτήρα του κοινωνικού γεγονότος με την ιδιότητα του συγκεκριμένου πράγματος,<sup>2</sup> τις θέτει σαν γεγονότα «εξωτερικά» και «ανεξάρτητα» από τα άτομα.

Αυτός ο καθολικός και στατικός χαρακτήρας των συλλογικών αναπαραστάσεων στο Ντυρκέμ, φαίνεται να παραπέμπει σε μια κοινωνική πραγματικότητα εξίσου δεδομένη και αμετακίνητη. Στα πλαίσια μιας τέτοιας πραγματικότητας, η χρήση της έννοιας των κοινωνικών αναπαραστάσεων, φαίνεται να γίνεται αφενός «εμπόδιο στη διαρθρωμένη γνώση»<sup>3</sup> της και αφετέρου να περιορίζει τη δυνατότητα «να διακρίνει (κανείς) τις ποιοτικές διαφορές και τις ιδιαιτερότητες των ιστορικών κοινωνιών».<sup>4</sup>

Ο Μαξ Βέμπερ από την πλευρά του, αποδίδει μεγαλύτερη σημασία στη

---

<sup>1</sup>. Ο Ντυρκέμ θα περιγράψει αναλυτικά το ρόλο των κοινωνικών αναπαραστάσεων σε σχέση με την ατομική διάνοια και συνείδηση, καθώς και με τις άλλες διανοητικές καταστάσεις ενός λαού, στο E. Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, εκδ. Librairie Générale de France, Παρίσι 1991, σ. 720-722. Βλ. επίσης, E. Durkheim, *Pragmatisme et Sociologie*, εκδ. Librairie Philosophique, εκδ. J. Vrin, Παρίσι 1955, σ. 173. Στις περιγραφές αυτές αναφερόμενος και ο Σ. Παπαστάμου θα υποστηρίξει ότι ο Ντυρκέμ χρησιμοποίησε τις συλλογικές αναπαραστάσεις «υπονοώντας τις καθαρά λογικές και αμετάβλητες πνευματικές κατηγορίες, περικλείοντας σ' αυτές όλες τις μορφές της γνώσης». Βλ. Σ. Παπαστάμου, *Εγχειρίδιο Κοινωνικής Ψυχολογίας*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1993 (δ' έκδοση), σ. 418.

<sup>2</sup>. Ο Ντυρκέμ γράφει: «Ο πρώτος και θεμελιώδης κανόνας είναι να αντιμετωπίζει κανείς τα κοινωνικά γεγονότα σαν πράγματα», E. Durkheim, *Κανόνες της Κοινωνιολογικής μεθόδου*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1991, σ. 78.

<sup>3</sup>. Σ. Παπαστάμου, *ό.π.*, σ. 418.

<sup>4</sup>. Μ. Αντωνοπούλου, *Θεωρία και ιδεολογία στη σκέψη των κλασικών της Κοινωνιολογίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1991, σ. 156.

δυναμική των κοινωνικών αναπαραστάσεων στο βαθμό που αναγνωρίζει την κατευθυντήρια δράση τους τόσο στη λειτουργία των κοινωνικών θεσμών όσο και στις πράξεις των μεμονωμένων ατόμων. Γράφει χαρακτηριστικά: «Η ερμηνεία της δραστηριότητας οφείλει να λάβει υπόψη της το θεμελιωδώς ουσιώδες γεγονός: ότι οι συλλογικοί σχηματισμοί, οίτινες ανήκουν εις την καθημερινήν σκέψιν ή τη νομικήν (ή εις άλλην ειδικευμένην) σκέψιν, είναι παραστάσεις λαμβανόμενες εκ τινος εν μέρει υπάρχοντος, εν μέρει δέοντος να ισχύει εις τας κεφαλάς πραγματικών ανθρώπων (όχι μόνο του δικαστού και του δημόσιου υπαλλήλου, αλλά επίσης και του "κοινού") βάσει των οποίων προσανατολίζεται η δραστηριότητα των, και ότι ως τοιαύται οι εν λόγω παραστάσεις έχουν μίαν όλως ισχυράν, συχνά μάλιστα κυριαρχούσα αιτιώδη σημασία δια τον τρόπον της διαδρομής της δραστηριότητας των πραγματικών ανθρώπων. Την σημασία ταύτην έχουν προπαντός ως παραστάσεις εκείνου, όπερ πρέπει να ισχύη (ή επίσης: να μην ισχύη)». <sup>5</sup> Άλλες φορές η επίδραση των κοινωνικών αναπαραστάσεων είναι σημαντική στη διαμόρφωση βλέψεων και στόχων: «ο άνθρωπος δε θα πετύχαινε το εφικτό εάν δεν πάσχιζε να πραγματοποιήσει το ανέφικτο». <sup>6</sup>

Εξήντα χρόνια μετά τον Ντυρκέμ ο Γάλλος κοινωνικός ψυχολόγος S. Moscovici χρησιμοποιεί τον όρο «κοινωνικές αναπαραστάσεις», προκειμένου να μελετήσει τον τρόπο με τον οποίο μια καινούργια επιστημονική θεωρία, διαδίδεται μέσα σε μια δεδομένη κουλτούρα, πώς μετασχηματίζεται στη διάρκεια αυτής της διαδικασίας και πώς αλλάζει την εικόνα που οι άνθρωποι διαθέτουν για τον εαυτό τους και τον κόσμο μέσα στον οποίο ζουν. Για τη θεωρητική θεμελίωση των επιλογών του θα κάνει μια κριτική αξιολόγηση τόσο της θεωρητικής κληρονομιάς του K. Μαρξ, όσο και αυτής του E. Ντυρκέμ.

Στους μεγάλους αυτούς θεωρητικούς αναγνωρίζει ότι ήταν οι μόνοι που μπόρεσαν να διαμορφώσουν ένα ρεαλιστικό παράδειγμα για τον τρόπο που λειτουργεί η κοινωνία και το οποίο να επιδέχεται υποθέσεις επιδεκτικές ανάπτυξης και εμπειρικής απόδειξης. Ωστόσο, σύμφωνα με το συγγραφέα, ο Μαρξ δεν ορίζει συστηματικά «τη φύση των σχέσεων ανάμεσα στην οικονομική και ιδεολογική βάση», ενώ ο Ντυρκέμ συνδέει το ατομικό με το κοινωνικό επίπεδο των αναπαραστάσεων με «κάποιους αφηρημένους νόμους». <sup>7</sup>

Ο ίδιος θα τονίσει ότι «η κοινωνία δεν είναι μια ομογενής ενότητα που αναπτύσσεται ομοιόμορφα σε όλα τα επίπεδα» <sup>8</sup> και από την άποψη αυτή οι κοινωνικές αναπαραστάσεις, που αποτελούν προϋποθέσεις και περιεχόμενα της ανάπτυξης της κοινωνίας, παραμένουν ετερογενείς, τόσο ως προς το περιεχόμενο, όσο και ως προς τη γλώσσα με την οποία εκφράζονται. <sup>9</sup>

Την ετερογένεια και την πολλαπλότητα των κοινωνικών αναπαραστάσεων θα επισημάνει και η D. Jodelet, υποστηρίζοντας ότι αυτές βρίσκονται σε άμεση εξάρτηση

---

<sup>5</sup>. M. Weber, *Δοκίμια επί της θεωρίας των Κοινωνικών Επιστημών*, Δοκίμιο E: Μεθοδολογία και βάσεις της κοινωνιολογίας, εκδ. E.K.K.E., Αθήνα 1972, τομ. Β', σ. 126.

<sup>6</sup>. M. Weber, *Η πολιτική ως επάγγελμα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1987, σ. 168.

<sup>7</sup>. S. Moscovici, *La psychanalyse, son public et son image*, εκδ. P.U.F, Παρίσι 1961, σ. 341.

<sup>8</sup>. Στο ίδιο, σ. 342.

<sup>9</sup>. Στο ίδιο, σ. 343-345.

με τη θέση του ατόμου «στην κοινωνία, την οικονομία και την κουλτούρα».<sup>10</sup> Σε ό,τι αφορά τις σχέσεις πραγματικού-ιδανικού, υποκειμενικού-αντικειμενικού και εσωτερικού-εξωτερικού, στα πλαίσια των κοινωνικών αναπαραστάσεων, τονίζει ότι «κάθε κοινωνική αναπαράσταση δεν είναι ούτε ο διπλασιασμός του πραγματικού ούτε ο διπλασιασμός του ιδανικού, ούτε το υποκειμενικό μέρος του αντικειμενικού ούτε το αντικειμενικό μέρος του υποκειμενικού. Είναι η διαδικασία μέσα από την οποία αποκαθίσταται η μεταξύ τους σχέση».<sup>11</sup>

Με την πάροδο του χρόνου η χρήση των κοινωνικών αναπαραστάσεων επεκτείνεται και σε άλλους επιστημονικούς και ερευνητικούς κλάδους (ψυχολογία, ψυχανάλυση, κοινωνιολογία, κοινωνική ανθρωπολογία), με αποτέλεσμα οι αρχικοί εννοιολογικοί προσδιορισμοί να αλληλοκαλύπτονται με άλλα ιδεολογικά και συμβολικά συστήματα (ιδεολογίες, θεωρίες, θεσμοί, κοινή γνώμη). Ενδεικτικό παράδειγμα των εκτεταμένων συνδιαμορφώσεων που επιτελούνται στους παραστασιακούς σχηματισμούς μιας κοινωνίας, είναι οι σχέσεις των κοινωνικών αναπαραστάσεων με την έννοια της ιδεολογίας.<sup>12</sup>

Αναφερόμενος στις σχέσεις αυτές ο Στ. Παπαστάμου παρατηρεί ότι «οι κοινωνικές αναπαραστάσεις αναφέρονται στο κομμάτι αυτό της ιδεολογίας που είναι αμεσότερα προσλαμβανόμενο και συγκεκριμένο, τόσο από γνωσιακή άποψη όσο και από την άποψη της επιρροής της στο επίπεδο της συμπεριφοράς».<sup>13</sup>

Την πολυσημία των περιεχομένων των κοινωνικών αναπαραστάσεων, για την αναζήτηση των κοινωνικών σημασιών επισημαίνει και Κ. Καστοριάδης. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η κοινωνιολογική χρήση των όρων «συλλογική αναπαράσταση» ή «κοινωνική παράσταση» στη μελέτη των κοινωνικών σημασιών, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, είναι ακατάλληλη και μπορεί να δημιουργήσει σύγχυση. Το γεγονός αυτό οφείλεται στο ότι οι παραστάσεις, οι εικόνες ή οι μορφές που το άτομο διαθέτει δεν είναι μια «αυτοπρόσωπη παρουσία»<sup>14</sup> των κοινωνικών σημασιών. Στις παραστάσεις αυτές των ατόμων οι κοινωνικές σημασίες άλλοτε «παροντοποιούνται»<sup>15</sup> απλώς ή «ανακατασκευάζονται βάσει των εκδηλώσεών τους»,<sup>16</sup> και άλλοτε «μεταφράζονται»<sup>17</sup> μ' έναν τρόπο άμεσο ή πλάγιο, κοντινό ή μακρινό.

Από την πλευρά μας, η αξιοποίηση της έννοιας των κοινωνικών αναπαραστάσεων παίρνει υπόψη της όλες τις παραπάνω δυνατότητες και τους περιορισμούς και αποσκοπεί στη μεγαλύτερη κατανόηση και ερμηνεία των σημασιών με τις οποίες οι νέοι εργαζόμενοι αντιλαμβάνονται και αναπαριστούν αυτό που συχνά

<sup>10</sup>. D. Jodelet, «Représentation sociale: phénomènes, concept et théorie», στο έργο S. Moscovici, *Psychologie sociale*, εκδ. P.U.F, Παρίσι 1984, σ. 362.

<sup>11</sup>. Στο ίδιο, σ. 363.

<sup>12</sup>. Οι προσδιορισμοί της έννοιας της ιδεολογίας από την μαρξιστική σκοπιά περιέχονται με χαρακτηριστικό τρόπο στο έργο Λ. Αλτουσέρ, *Θέσεις*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1978, σ. 97, 98, 99, 101, 107.

<sup>13</sup>. Σ. Παπαστάμου, *ό.π.*, σ. 417.

<sup>14</sup>. Κ. Καστοριάδης, *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, εκδ. Ράππα, Αθήνα 1981, σ. 508.

<sup>15</sup>. Στο ίδιο, σ. 511.

<sup>16</sup>. Στο ίδιο, σ. 505.

<sup>17</sup>. Στο ίδιο, σ. 508.

«δεν το ξέρουν, μα το κάνουν».<sup>18</sup>

## 2. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΩΝ ΑΞΙΩΝ

Η έννοια της αξίας χρησιμοποιείται για πρώτη φορά στα πλαίσια της κλασικής Πολιτικής Οικονομίας.<sup>19</sup> Είναι χαρακτηριστικό πως ο ίδιος ο Μαρξ, ενώ διερευνά με ιδιαίτερα διεισδυτικό τρόπο την έννοια της αξίας στην ευρύτερη σχέση του ανθρώπου με την εργασία,<sup>20</sup> εν τούτοις διατηρεί τις παρατηρήσεις και τις κριτικές του στα πλαίσια της παραγωγικής διαδικασίας και της οικονομίας. Η στάση αυτή, που ο Μαξ Βέμπερ θεωρεί ότι είναι αποτέλεσμα του «τελεολογικού χαρακτήρα της Οικονομίας» στη σκέψη του Μαρξ,<sup>21</sup> φαίνεται να τον εμποδίζει σε σημαντικό βαθμό να συλλάβει την ιδιαιτερότητα των αξιών - ιδεών και των στάσεων που εκφράζονται έξω από το πλαίσιο της εργασίας και της «οικονομίας» στην κοινωνία.

Όταν ο Μαρξ αναφέρεται στις ιδέες - αξίες μιλάει για «γενικότητες και έννοιες»,<sup>22</sup> για «μυστικό νεφελώδη πέπλο»,<sup>23</sup> για «παραστάσεις» και για ένα «αυτόνομο βασίλειο» που σταθεροποιείται στον ουρανό,<sup>24</sup> σαν αποτέλεσμα «της αυτονόμησης των πραγματικών σχέσεων των οποίων είναι έκφραση».<sup>25</sup> Ο «ιδεολογικός» ωστόσο χαρακτήρας αυτών των «γενικοτήτων και εννοιών» δεν εμποδίζει το Μαρξ να αναγνωρίσει την καθοριστική τους σημασία στη διαμόρφωση της «καθημερινής συνείδησης» των ανθρώπων.<sup>26</sup> Η αναγνώριση αυτή φαίνεται όμως να τροφοδοτεί περισσότερο τον «ολικό» χαρακτήρα της ιδεολογίας, και λιγότερο μια κοινωνιολογική προβληματική για τη δυναμική των αξιών στην κοινωνία.

Με τρόπο εξίσου καθολικό θεωρεί τις αξίες και ο Ντυρκέμ ταυτίζοντάς τις με

---

<sup>18</sup>. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, τομ. Α', σ. 87.

<sup>19</sup>. Στο περιεχόμενο και τις συνέπειες των απόψεων της Πολιτικής Οικονομίας στο ζήτημα της αξίας, ο Μαρξ αναφέρεται πολύ συχνά. Βλ. Κ. Μαρξ, ό.π., τομ. Α', σ. 60 - υποσ. 16, σ. 89 - υποσ. 29, σ. 93 - υποσ. 31, σ. 94 - υποσ. 16.

<sup>20</sup>. Ο Μαρξ, σε πολλά σημεία του έργου του, αναφέρεται τόσο στην αξία της συγκεκριμένης εργασίας όσο και στην αξία της «αφηρημένης ανθρώπινης εργασίας», καθώς και στις κοινωνικές τους σχέσεις. Βλ. Κ. Μαρξ, ό.π., τομ. Α', σ. 61 καθώς και σ. 64 - υποσ. 17, σ. 65 - υποσ. 17α.

<sup>21</sup>. Ο Μ. Βέμπερ, ενώ αναγνωρίζει τη «μοναδική επινοητική σημασία των κατηγοριών που χρησιμοποιεί ο Μαρξ», εν τούτοις αμφισβητεί την ερμηνευτική αξία του «κατ' ανάγκη τελεολογικού χαρακτήρα της Οικονομίας». Βλ. Μ. Weber, *Δοκίμια επί της θεωρίας των κοινωνικών επιστημών*, ό.π., τομ. Α', σ. 48-49 και 70.

<sup>22</sup>. Κ. Μαρξ - Φ. Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1979, τομ. Β', σ. 93.

<sup>23</sup>. Κ. Μαρξ, ό.π., τομ. Β', σ. 92.

<sup>24</sup>. Κ. Μαρξ - Φ. Ένγκελς, ό.π., τομ. Α', σ. 46.

<sup>25</sup>. Στο ίδιο, τομ. Β', σ. 93.

<sup>26</sup>. Στο ίδιο, τομ. Β', σ. 94.

τις «συλλογικές αναπαραστάσεις».<sup>27</sup> Στη βάση αυτή οι αξίες, όπως και οι συλλογικές αναπαραστάσεις, είναι «πράγματα» αντικειμενικά, εξωτερικά προς τη συνείδηση του ατόμου και ανεξάρτητα από τη δράση του. Μια τέτοια όμως «πραγματικότητα» φαίνεται να παραγνωρίζει τόσο τα ατομικά περιθώρια μιας υποκειμενικής συνείδησης των αξιών όσο και τις δυνατότητες της κοινωνικής τους ανανέωσης και δράσης. Οι αξίες, ενώ εξασφαλίζουν την κοινωνική ενότητα και συνοχή, φαίνεται να υπεξαιρούν καθοριστικά το ρόλο του ατόμου και της δυναμικής του στα πλαίσια της κοινωνίας και της ιστορίας.

Ο Μ. Βέμπερ, από την πλευρά του, αναγνωρίζοντας τον τεράστιο ρόλο των αξιών στην κοινωνική ζωή γράφει: «Σχεδόν σε κάθε σπουδαία συμπεριφορά των πραγματικών ανθρώπων διασταυρώνονται και αναμιγνύονται σφαίρες αξιών».<sup>28</sup> Οι αξίες δεν μπορούν να είναι απλές αναπαραστάσεις των κοινωνικών σχέσεων, αλλά αναπαραστάσεις που, όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας, «έχουν μια όλως ισχυράν συχνά μάλιστα κυριαρχούσα αιτιώδη σημασίαν δια τον τρόπο της διαδρομής της δραστηριότητας των πραγματικών ανθρώπων».<sup>29</sup> Ωστόσο η κατανόηση του αιτιώδους χαρακτήρα δεν μπορεί να είναι εξαντλητική στο βαθμό που ο πολιτισμός σαν ευρύτερο αξιακό σύστημα, δεν μπορεί να τύχει «μιας επιστημονικής ανάλυσης εξ αντικειμένου».<sup>30</sup> Η αδυναμία αυτή είναι αποτέλεσμα της άρνησης του Βέμπερ αφενός να συγκρίνει, να ιεραρχήσει και να κρίνει τις αξίες,<sup>31</sup> και αφ' ετέρου να αποδώσει «πάσα οιοδήποτε είδους διαρρύθμιση των κοινωνικών σχέσεων» στην «πάλη των αξιών». Γράφει χαρακτηριστικά ο Μ. Βέμπερ: «Δεν είναι δυνατόν να διαγράψωμεν από τον οιονδήποτε πολιτιστικόν βίον την πάλη. Είναι δυνατόν να μεταβάλλωμεν τα μέσα της, το αντικείμενο της, ακόμα και τας βασικάς κατευθύνσεις της και τους φορείς της, αλλ' όχι να καταργήσωμεν αυτήν καθ' εαυτήν... Η "ειρήνη" σημαίνει απλώς μετατόπισιν των μορφών πάλης, ή των αντιπάλων ή των αντικειμένων της πάλης, ή τέλος τη δυνατότητα επιλογής - και τίποτε άλλο».<sup>32</sup>

---

27. Βλ. το σχετικό κεφάλαιο της μελέτης μας με τίτλο «*Η έννοια των κοινωνικών αναπαραστάσεων*».

28. Μ. Weber, *Η Μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1992, σ.157.

29. Μ. Weber, *Δοκίμια επί της θεωρίας των κοινωνικών επιστημών*, ό.π., τομ. Β', σ. 126.

30. Μ. Weber, *Δοκίμια επί της θεωρίας των κοινωνικών επιστημών*, Δοκίμιο Α: Η «αντικειμενικότητα» της κοινωνιολογικής και κοινωνικοπολιτικής γνώσεως, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1972, τομ. Α', σ. 37.

31. Αντί της κριτικής των αξιών, ο Μ. Βέμπερ θα αναζητήσει κάποια μη αναγώγιμα αξιώματα για να προσδιορίσει τα αποτελέσματα που θα προκύψουν αν οι δρώντες τα επιλέξουν. Βλ. σχετικά Μ. Weber, *Δοκίμια επί της θεωρίας των κοινωνικών επιστημών*, Δοκίμιο Δ: Το νόημα της «αξιολογικής ελευθερίας» εις τας κοινωνιολογικάς και τας οικονομικάς επιστήμας, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1972, τομ. Β', σ. 82.

32. Στο ίδιο, τομ. Β', σ. 89. Οι απόψεις αυτές, σύμφωνα με τον Κ. Ψυχοπαίδη, καταδείχνουν ότι ο Βέμπερ αρνείται συστηματικά τόσο την ένταξη των αξιών σ' ένα πλαίσιο αντικειμενικών σχέσεων όσο και το «σχεσιακό» τους περιεχόμενο. Βλ. Κ. Ψυχοπαίδη, *Ο Μ. Weber και η κατασκευή των εννοιών στις κοινωνικές επιστήμες*, εκδ. Κένταυρος, Αθήνα 1993, σ. 58, 74 και 81.

Σημαντικό μέρος των αντιλήψεων του Μ. Βέμπερ, για την σημασία των αξιών στην κατανόηση και ερμηνεία τόσο της καθημερινής ζωής όσο και της δυναμικής της κοινωνίας εμφανίζονται πιο επεξεργασμένες στις απόψεις του Αμερικάνου κοινωνιολόγου Τ. Πάρσονς.<sup>33</sup>

Στις πλέον πρόσφατες προσεγγίσεις των αξιών περιλαμβάνονται και οι απόψεις του Γάλλου κοινωνιολόγου Γκυ Ροσέ, ο οποίος επισημαίνει ότι η «αξία είναι ένας τρόπος της ύπαρξης ή της δράσης που ένα πρόσωπο ή μια συλλογικότητα αναγνωρίζει σαν ιδανική και που κάνει επιθυμητούς ή εκτιμητέους τους ανθρώπους ή τις συμπεριφορές με τις οποίες η αξία αυτή αποδίδεται».<sup>34</sup> Όσο κι αν ο ορισμός αυτός φαίνεται να αναφέρεται στο ρόλο της ίδιας της αξίας με την «ιδιότητα του ιδανικού», ο Γκυ Ροσέ προσθέτει ότι «η αξία δεν είναι λιγότερο πραγματική από τις συμπεριφορές ή τα αντικείμενα μέσα στα οποία συγκεκριμενοποιείται ή από τα οποία εκφράζεται».<sup>35</sup>

Εκείνο όμως που φαίνεται να έχει μεγαλύτερη σημασία στις σύγχρονες κοινωνιολογικές θεωρήσεις των κοινωνικών αξιών είναι η εγχειρηματική απόπειρα να μελετηθεί η μεταβλητότητά τους σε σχέση με μία «δομή», «ιεραρχία» ή «κεντρικότητα».

Σε ό,τι αφορά την «κεντρικότητα», ο Βέλγος κοινωνιολόγος R. Rezsohazy καταδειχνει ότι στις σύγχρονες κοινωνίες πραγματοποιείται μία συνεχής «αντίθεση» ανάμεσα στις λεγόμενες «κεντρικές» αξίες και τις «συγκρουσιακές». Σύμφωνα με τον συγγραφέα «κεντρικές» είναι οι αξίες εκείνες «που επιτυγχάνουν την ενότητα μιας μεγάλης πλειοψηφίας», με την έννοια ότι διαμορφώνουν τις κοινές πεποιθήσεις των ατόμων που αφορούν τόσο την εργασία και την οικογένεια όσο και την κατανάλωση ή τον ελεύθερο χρόνο.<sup>36</sup>

Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν οι «συγκρουσιακές» αξίες που ενισχύουν τις κοινωνικές αντιθέσεις και γίνονται «πεδίο κοινωνικής διεκδίκησης»<sup>37</sup> από τα άτομα ή τα κοινωνικά στρώματα που τις υιοθετούν. Τόσο στα πλαίσια της εργασίας όσο και στα πλαίσια της οικογένειας και του ελεύθερου χρόνου, οι κοινωνικές αυτές αξίες αποτελούν αντικείμενο ρύθμισης, διεκδίκησης ή ανατροπής των σχέσεων ανάμεσα στα κοινωνικά στρώματα και στα δύο φύλα.

Παρόμοια άποψη υιοθετεί και η Γαλλίδα κοινωνιολόγος Νικόλ Σαμυέλ, περιγράφοντας τις «αντίθετες» κοινωνικές αξίες σαν «μεταβαλλόμενες» αξίες. Οι αξίες αυτές, τονίζει η συγγραφέας «έχουν σκοπό να μετασηματίσουν, δηλαδή, να

---

<sup>33</sup> T. Parsons, *Structure and Process in Modern Societies*, εκδ. The Free Press, Λονδίνο 1960, σ. 172-174. Σημαντικές αναφορές για το ρόλο των αξιών στην ατομική και κοινωνική δράση γίνονται στα έργα T. Parsons, *The structure of Social Action*, εκδ. The Free Press, Illinois 1960, σ. 254-264 και T. Parsons, *The social system*, εκδ. Routledge, Λονδίνο 1951, σ. 3-36.

<sup>34</sup> G. Rocher, *Introduction à la sociologie générale*, εκδ. HMH, Παρίσι 1968, τομ. Α' - L' Action Sociale, σ. 72.

<sup>35</sup> Στο ίδιο, σ. 72.

<sup>36</sup> R. Rezsohazy, *Le changement social en Belgique: Evolution des valeurs des Belges francophones (1975-1980)*, εκδ. Centre de Développement Social, Université Louvain-la-Neuve, Louvain-la-Neuve, σ. 27.

<sup>37</sup> Στο ίδιο, σ. 27.

αντικαταστήσουν τις κεντρικές αξίες». <sup>38</sup>

Ωστόσο η δυναμική του μετασχηματισμού και της αλληλεπίδρασης των κοινωνικών αξιών δεν είναι ανεξάρτητη από την επίδραση ευρύτερων κοινωνικών και συμβολικών συστημάτων, που συχνά αναλύονται μέσα από την έννοια του «έθους».

### 3. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΕΘΟΥΣ

Η έννοια του έθους, στα πλαίσια των απόψεων του Αριστοτέλη για την ηθική, αποτελεί προϋπόθεση διαμόρφωσης αλλά και εκδήλωσης τόσο της ηθικής ποιότητας του ανθρώπου όσο και της στάσης ή της διάθεσης του. <sup>39</sup>

Η κοινωνιολογική χρήση του «έθους» θα γίνει για πρώτη φορά από το Μ. Βέμπερ στα πλαίσια του έργου του «Η Προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού», προκειμένου να μελετηθεί η επίδραση που ασκούν ορισμένες θρησκευτικές αξίες στη διαμόρφωση ενός πνεύματος, το οποίο, από τις πρώτες κιόλας σελίδες του έργου του, ονομάζει «έθος του οικονομικού συστήματος». Γράφει χαρακτηριστικά: «προτάξαμε στην αρχή δύο παλαιότερες μελέτες που επιχειρούν, σ' ένα σημαντικό σημείο, να προσεγγίσουν την πιο δύσκολη πλευρά του προβλήματος: την επίδραση ορισμένων θρησκευτικών ιδεών στην ανάπτυξη ενός οικονομικού πνεύματος ή το έθος ενός οικονομικού συστήματος». <sup>40</sup>

Μολονότι ο Βέμπερ δεν προσδιορίζει με σαφή τρόπο το «έθος», είναι φανερό σε αρκετά σημεία του κειμένου η χρήση της έννοιας στη διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στο «ψυχολογικό» και το «κοινωνικό», ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία. Όταν, για παράδειγμα, ο συγγραφέας αναφέρεται στη «φιλοσοφία της φιλαργυρίας» ως ιδανικό και καθήκον του τίμιου ανθρώπου να αυξάνει το κεφάλαιό του, γράφει χαρακτηριστικά: «Πραγματικά αυτό που κηρύσσεται εδώ δεν είναι απλώς ένας τρόπος για ν' ανοίξει κανείς το δρόμο του στη ζωή αλλά μια ιδιόμορφη ηθική. Η παράβαση των κανόνων της αντιμετωπίζεται όχι σαν ανοησία, αλλά σαν επιληψοσύνη του καθήκοντος. Αυτή είναι η ουσία του ζητήματος. Δεν πρόκειται μόνο για επιχειρηματική πονηρία, αυτό το πράγμα είναι αρκετά συνηθισμένο, αλλά πρόκειται για ένα έθος. Αυτή είναι η ιδιότητα που μας ενδιαφέρει». <sup>41</sup> Μερικές σελίδες πιο κάτω, η ιδιότητα αυτή μοιάζει να γίνεται πιο συγκεκριμένη: «Ενδιαφερόμαστε μάλλον για κάτι ολότελα διαφορετικό (από το επίσημο περιεχόμενο των θρησκευτικών δογμάτων): την επίδραση των ψυχολογικών εκείνων κυρώσεων (motivations) που προερχόμενες απ' τη θρησκευτική πίστη και την πρακτική της θρησκείας, έδωσαν μια ορισμένη κατεύθυνση στην πρακτική συμπεριφορά και έκαναν το άτομο να την ακολουθεί». <sup>42</sup>

<sup>38</sup>. N. Samuel, «Loisirs, valeurs et structure symbolique des temps sociaux», *Loisir et Société*, vol. 5, τχ. 2, 1983, σ. 322.

<sup>39</sup>. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1993, στχ. Β1, 1103α 17-18, Κ9 1080β 3-6, Β1 1103β 21-25.

<sup>40</sup>. M. Weber, *Η Προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1978, σ. 21

<sup>41</sup>. Στο ίδιο, σ. 39-40.

<sup>42</sup>. Στο ίδιο, σ. 77.

Η έννοια του έθους φαίνεται έτσι να προσδιορίζει το σύνολο περίπου των εσωτερικευμένων από το άτομο σημασιών, ή καλύτερα τη διαμεσολάβηση ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία.

Πολύ αργότερα ο Γάλλος κοινωνιολόγος Πιέρ Μπουρντιέ θα προσδιορίσει το έθος - που αποτελεί κεντρική έννοια στην κοινωνιολογική του θεωρία - ως «ένα σύστημα διαθέσεων που αποκτήθηκαν μέσα από ρητές και άρρητες διαδικασίες μάθησης. Αυτό το σύστημα, ενσωματωμένο στα άτομα, προκαλεί την υιοθέτηση αντικειμενικών στρατηγικών, οι οποίες με αντικειμενικό τρόπο ανταποκρίνονται στους αντικειμενικούς σκοπούς των ατόμων. Τα ίδια τα άτομα δεν έχουν συνείδηση αυτής της διαδικασίας, επειδή δεν έχουν υιοθετήσει ρητά μια στρατηγική για κάποιο αντικειμενικό σκοπό».<sup>43</sup> Ο παραπάνω περίπλοκος ορισμός έχει ένα αναμφισβήτητο πλεονέκτημα: καταδειχνει το ειδικό βάρος των ασυνείδητα εσωτερικευμένων από τα άτομα μηχανισμών που αναπαράγουν τις κοινωνικές ανισότητες και διακρίσεις. Ωστόσο, όπως επισημαίνουν αρκετοί ερευνητές,<sup>44</sup> ένας τέτοιος ορισμός δεν επιτρέπει να ανιχνεύσουμε επαρκώς τόσο τις πορείες όσο και τους τρόπους μέσα από τους οποίους τα άτομα αποπειρώνται την ενσωμάτωσή τους στη δυναμική της ιστορίας.

Παίρνοντας υπόψη μας τόσο την πρόθεση του Μ. Βέμπερ να φωτίσει την «ψυχολογική» ατομική διάσταση του έθους όσο και τον αναμφισβήτητο ρόλο των κοινωνικών ντετερμινισμών που τονίζει ο ορισμός του Πιέρ Μπουρντιέ, θα προσδιορίζαμε το έθος ως ένα σύστημα πεποιθήσεων, αξιών, κανόνων και προτύπων που προσανατολίζουν, δίχως να προκαθορίζουν, την ατομική συμπεριφορά και την κοινωνική πράξη στα πλαίσια ενός δεδομένου κοινωνικού σχηματισμού. Μ' αυτήν την έννοια, το έθος δεν αποτελεί μια παγιωμένη δομή ή μια αφηρημένη ουσία, αλλά ένα ιστορικό-κοινωνικό προϊόν που εμφανίζεται, αναπτύσσεται, παρακαμάζει και εξαφανίζεται ανάλογα με τις εκάστοτε κοινωνικές αντιθέσεις.

---

<sup>43</sup>. P. Bourdieu, *Questions de Sociologie*, Ed. de Minuit, Παρίσι, 1984, σ. 119.

<sup>44</sup>. Για μια πληρέστερη κριτική της έννοιας του έθους στο έργο του Πιέρ Μπουρντιέ, βλ. M. Bonetti, V. de Gaulejac, «L' individu, produit d' une histoire dont il cherche à devenir le sujet», *Espace Temps*, τχ. 37, 1988, σ. 55-63.

#### 4. ΣΧΕΣΕΙΣ ΠΟΥ ΣΥΝΔΕΟΥΝ ΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ, ΤΙΣ ΑΞΙΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΘΟΣ

Στην έρευνά μας οι κοινωνικές αναπαραστάσεις χρησιμοποιήθηκαν γιατί διαμορφώνονται μέσα από σχέσεις και καταστάσεις που είναι αρκετά συγκεκριμένες, προσλαμβάνονται περισσότερο άμεσα και επιδρούν αρκετά ευανάγνωστα στο επίπεδο των συμπεριφορών. Η κατανόηση και η ερμηνεία τους διευκολύνεται από το γεγονός ότι εγγράφονται σε πρόσφατα χρονικά πλαίσια, περιλαμβάνονται στα εκάστοτε κυρίαρχα «μέσα» ή τις «πρακτικές», και από την άποψη αυτή αποτελούν αντικείμενα ρύθμισης, διεκδίκησης ή ανατροπής των κοινωνικών σχέσεων (οικονομική και κοινωνική πολιτική, αγορές εργασίας, επαγγελματική ιεραρχία, εκπαιδευτικά προγράμματα, μέσα μαζικής επικοινωνίας κ.λ.π.).

Παράλληλα με τις κοινωνικές αναπαραστάσεις, οι αξίες σαν κοινωνικές σημασίες αξιοποιήθηκαν γιατί δίνουν τη δυνατότητα να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε καταστάσεις που διαμορφώνονται στη μακρά διάρκεια, μέσα από «αλλαγές» και «αντιστάσεις» που δεν ταυτίζονται ούτε περιορίζονται στα ίδια τα γεγονότα. Αποτελούν, δηλαδή, οι κοινωνικές σημασίες δυνατότητες ή «θετικότητες», χάρη των οποίων μια σειρά «πράγματα» (αντικείμενα, σχέσεις, πρακτικές) μπορούν να γίνουν αντιληπτά, να παρασταθούν και να τεθούν στην πράξη. Πρόκειται για τις «κοινές πεποιθήσεις», που στην καθημερινή συνείδηση των ατόμων έχουν το νόημα του «ιδανικού» ή του «καθοριστικού» στοιχείου (η εργασία ως προσπάθεια και ανταμοιβή, η δημιουργία οικογένειας, η ιδιοκτησία, η κοινωνική άνοδος, ο οικονομικός ορθολογισμός, η πίστη στην τεχνολογική κ.λ.π.).

Η έννοια του έθους χρησιμοποιήθηκε αφενός γιατί «μεταφράζει» τις κοινωνικές αναπαραστάσεις και σημασίες σε συγκεκριμένους «ρόλους» και «ταυτότητες», και αφετέρου γιατί θεωρούμε ότι αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο των στάσεων και των συμπεριφορών που διαμορφώνονται στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα απέναντι στην εργασία και το σχολείο. Παράλληλα, η έννοια του έθους μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τόσο τις συνέχειες και τις τομές σε σχέση με το παρελθόν, όσο και τις διαφορές σε σχέση με τα σύγχρονα συμβολικά συστήματα και τα άλλα κοινωνικά στρώματα.

## II. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

### 1. Η ΕΡΓΑΣΙΑ

Από την περιφρόνηση της εργασίας στην αναγόρευσή της σε κεντρική σηματοδοτούσα μήτρα της κοινωνίας

#### 1.1. Η ΠΕΡΙΦΡΟΝΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Σε όλη την Αρχαιότητα η συμμετοχή στην εργασία αποτελούσε έναν από τους βασικούς τρόπους για την οικονομική, κοινωνική και συμβολική διάκριση, όχι μόνο των ελεύθερων πολιτών από τους δούλους, αλλά και «κανονικών» πολιτών από «ατελείς» πολίτες της πόλης.

Σε ό,τι αφορά τη δουλεία και τους δούλους, οι απόψεις του Αριστοτέλη είναι κατηγορηματικές<sup>45</sup>. Ο δούλος είναι έμψυχο όργανο<sup>46</sup> και κτήμα<sup>47</sup> του ελεύθερου πολίτη και υποχρέωσή του είναι να φροντίζει για τα αναγκαία και τα χρήσιμα της πόλης. Αντίθετα, οι ελεύθεροι πολίτες πρέπει να ασχολούνται μόνο με τα ελευθέρια, τα καλά<sup>48</sup> και τα δίκαια,<sup>49</sup> αποβλέποντας στο άριστον και την ευδαιμονία<sup>50</sup> της πόλης. Φαίνεται λοιπόν ότι ο Αριστοτέλης θεωρούσε την ανάγκη και το καθήκον απέναντι στην εργασία ενυπόστατο με τους δούλους: «συμφέρον εις αυτούς και δίκαιον είναι να είναι δούλοι».<sup>51</sup>

Αυτή η ταύτιση του δούλου με την εργασία στην αρχαία Ελλάδα, πέρα από τον υποχρεωτικό και εκμεταλλευτικό της χαρακτήρα, ήταν αποτέλεσμα μιας ευρύτερης αντίληψης για τη θέση του μόχθου και της ανάγκης στα πλαίσια της ζωής του ελεύθερου πολίτη: «Η αντίληψη ότι ο μόχθος και η εργασία περιφρονούνταν στην αρχαιότητα επειδή αποτελούσαν υποχρέωση αποκλειστικά των δούλων είναι μια προκατάληψη... (οι αρχαίοι) αισθάνονταν αναγκαίο να έχουν δούλους εξ αιτίας της δουλικής φύσης όλων των ασχολιών, όσες εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της επιβίωσης». Ο θεσμός της δουλείας στην αρχαιότητα «δεν αποτελούσε επινόημα για φθινή εργασία, ούτε μέσο εκμετάλλευσης με σκοπό το κέρδος, αλλά ήταν μάλλον μια προσπάθεια να αποκλειστεί ο

---

45. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, στχ. 1252 α31-β5, 1253 β29-1254 α13.

46. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, ό.π., στχ. 1161 β4.

47. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, ό.π., στχ. 1253 β32.

48. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, ό.π., στχ. 1094 β14 και *Πολιτικά*, ό.π., στχ. 1281 α2-4.

49. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, ό.π., στχ. 1094 β14-15.

50. Στο ίδιο, στχ. 1094 α18-28 και *Πολιτικά*, ό.π., στχ. 1328 α37-38.

51. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, ό.π., στχ. 1102 α5-18. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, ό.π., στχ. 1255 α1-2, «οι δε δούλοι, φανερόν, ος και συμφέρει το δουλεύειν και δίκαιόν εστιν».

μόχθος από τις συνθήκες της ανθρώπινης ύπαρξης».<sup>52</sup> Στα πλαίσια αυτών των αντιλήψεων και στο βαθμό που οι εργασιακές δραστηριότητες εκτελούνταν στον ιδιωτικό τομέα, εκεί δηλαδή «που δεν άξιζε να τις βλέπουν, να τις ακούν και να τις θυμούνται»,<sup>53</sup> η εργασία δεν παρείχε καμιά «κοινωνική ταυτότητα». Αντίθετα, όπως επισημαίνει ο Αντρέ Γκορζ, «η εργασία απέκλειε από το δημόσιο τομέα αυτούς και αυτές που ήταν υποταγμένοι σ' αυτή»<sup>54</sup>.

Από την άλλη πλευρά, η «σχολή» σαν κατάσταση αντίθετη της εργασίας και της «ασχολίας», αποτελεί την κορυφαία εκδήλωση της κοινωνικής ελευθερίας και των πνευματικών ενασχολήσεων του ελεύθερου πολίτη. Ωστόσο, η αντίθεση σχολής-ασχολίας αποτελεί για τον Αριστοτέλη το πλαίσιο μιας ευρύτερης κοινωνικής διαλεκτικής, στη βάση της οποίας αφ' ενός θα δεχτεί ότι «απαιτείται διαθέσιμος χρόνος και προς την απόκτηση της αρετής και προς την ενασχόληση εις τα πολιτικάς πράξεις»<sup>55</sup> και αφ' ετέρου θα θεωρήσει απαραίτητο πως «πολλά των αναγκαίων δέον να υπάρχουν όπως επιτραπεί ο άνετος βίος».<sup>56</sup>

Αξίζει να τονίσουμε πως αυτή ακριβώς η άποψη του Αριστοτέλη για τη «σχολή», αποτελεί ακόμη και σήμερα κλασική αναφορά στην κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου, μολοντί είναι φανερό ότι δεν μπορούμε να συγχέουμε τη σύγχρονη έννοια του ελεύθερου χρόνου με τη «σχολή» του Αριστοτέλη, από την οποία αποκλειόταν η πλειοψηφία των ανθρώπων.

## 1.2. Η ΣΤΑΔΙΑΚΗ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η παρακμή της αρχαιότητας και η επικράτηση των Ρωμαίων θα επιφέρει σημαντικές αλλαγές τόσο στις παραγωγικές βάσεις όσο και στις ιδεολογικές διαστάσεις της εργασίας.<sup>57</sup> Οι σημαντικότερες όμως αλλαγές στις αντιλήψεις για την εργασία θα προκληθούν από την επικράτηση του χριστιανισμού καθώς ο αξιολογικός και ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας της σκέψης των αρχαίων θα αντικατασταθεί από το δεοντολογικό χαρακτήρα του χριστιανισμού. Η εργασία, ο μόχθος, η τεμπελιά και η σωτηρία της ψυχής θα πάρουν το χαρακτήρα της κατηγορικής προσταγής, ενώ τα ιερά κείμενα (Γένεση, Ωδές, Κατά Ματθαίο Ευαγγέλιο) θα αποτελέσουν την αδιάψευστη πηγή κάθε εξαναγκασμού ή ενοχής απέναντι στην εργασία και τη μη-εργασία.

Ιδιαίτερα κατά τον 7ο αιώνα στην Ευρώπη ο συνδυασμός της κυριαρχίας της Εκκλησίας με τα σοβαρά προβλήματα της παραγωγής και των ασθενειών θα διαμορφώσουν καταστάσεις εξαιρετικά αναγκαστικές για της εργασία των εργατών της γης. «Η κοινωνία διακατέχονταν από ένα κλίμα παραίτησης, καχυποψίας και φόβου για τον έξω κόσμο. Οι άνθρωποι αποσύρονταν στην οικονομική απομόνωση του φέουδου κατά τον ίδιο τρόπο που επιζητούσαν την απομόνωση στα πλαίσια της φεουδαλικής δομής. Οι τέχνες, η παιδεία, το εμπόριο, η παραγωγή και ο καταμερισμός της εργασίας

---

52. X. Άρεντ, *Η ανθρώπινη κατάσταση*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1986, σ. 119, 120.

53. Στο ίδιο, σ. 120.

54. A. Gorz, *Métamorphoses du travail. Quête du sens*, εκδ. Galilée, Παρίσι 1991, σ. 28. Ο αποκλεισμός αυτός για τη Χάννα Άρεντ σημαίνει ότι «το κριτήριο των αρχαίων είναι κατά κύριο λόγο πολιτικό». Βλ. X. Άρεντ, *ό.π.*, σ. 129.

55. Αριστοτέλης, *ό.π.*, στχ. 1329 α1-2.

56. Στο ίδιο, στχ. 1334 α19-20.

57. C. Mossé, *Η εργασία στην Ελλάδα και τη Ρώμη*, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.

μειώθηκαν στο ελάχιστο. Η χρήση του χρήματος εξαφανίστηκε σχεδόν ολοκληρωτικά. Ο πληθυσμός ήταν λιγοστός, η παραγωγή πενιχρή και η φτώχεια ακραία, οι οικονομικές δομές πρωτογενείς. Υπήρχαν αυτοί που προσεύχονταν, αυτοί που πολεμούσαν κι αυτοί που δούλευαν. Οι κυρίαρχες αξίες αντικατόπτριζαν μια σκληρή και δεισιδαίμονα κοινωνία. Ο πόλεμος και η προσευχή αποτελούσαν τις μόνες αποδεκτές δραστηριότητες: αυτοί που πολεμούσαν, πολεμούσαν για την αρπαγή και αυτοί που προσεύχονταν, προσεύχονταν από δεισιδαιμονία. Εκείνοι που δούλευαν θεωρούνταν ποταποί δουλοπάροικοι».<sup>58</sup>

Στα πλαίσια αυτά, η Εκκλησία παίζει ένα καθοριστικό ρόλο που δεν περιορίζεται μόνο στα πλούτη και τα εισοδήματα που απέφεραν «μια πλειάδα οικονομικών επιχειρήσεων»<sup>59</sup>, αλλά επεκτείνεται και στην επιβολή μιας σειράς κανόνων και απαγορεύσεων, τόσο στα περιεχόμενα της καθημερινής ζωής όσο και στις χρονικές σχέσεις της εργασίας με τη μη-εργασία (αργία, γιορτές, προσευχή, τεμπελιά). Η εργασία, αλλά και οι πάσης φύσεως δραστηριότητες, επιβάλλονται τόσο από τη φυσική αναγκαιότητα (σπάνη, επιδημίες, φυσικές καταστροφές) όσο και από το τυπικό της λατρείας: ό,τι δεν είναι χειρωνακτική εργασία ή θρησκευτικό καθήκον καταδικάζεται ως οκνηρία ή ακόμα χειρότερα ως *acedia*, δηλαδή μεγάλη αμαρτία.

Έτσι στα πλαίσια κυρίως της «τάξης των αγροτών», που εμφανίζεται μετά το 1000 μ.Χ., οι συνθήκες εργασίας είναι κοπιώδεις, έντονες και σκληρές, και στις καλές εποχές διαρκούν από την ανατολή μέχρι τη δύση του ηλίου. Το χειμώνα το δυνατό κρύο κάνει τις συνθήκες αυτές πιο δυσμενείς και σε ορισμένες περιπτώσεις δολοφονικές. Αν τώρα στις συνθήκες αυτές προσθέσουμε τις συχνές επιδημίες (χολέρα, κ.λ.π.) και τις απέραντες καταστροφές, μπορούμε να φανταστούμε ότι για τα κατώτερα στρώματα ο διαθέσιμος χρόνος αφορούσε τις αναγκαστικές παύσεις που επέβαλλαν τα φυσικά φαινόμενα (βροχή, χιόνι, κρύο) και το τυπικό της λατρείας (γιορτές, προσευχές).

Αυτό δε σημαίνει, βέβαια, ότι δεν υπήρχαν κοινωνικές ομάδες που διέθεταν άφθονο χρόνο. Αν στην αρχαιότητα οι ομάδες αυτές ήταν οι ελεύθεροι πολίτες, στο Μεσαίωνα η οκνηρία (*oisiveté*) αποτελεί προνόμιο των ανώτερων τάξεων, των κληρικών και των ευγενών, που ήταν αφοσιωμένοι στην προσευχή και τον πόλεμο. Το προνόμιο αυτό στην οκνηρία, πέρα από την αντικειμενική του δυνατότητα, αποτελούσε, για τα ανώτερα στρώματα, όπως παρατηρεί ο ιστορικός Jacques Le Goff, και μια «έννοια που συνδέεται με την ηθική και κοινωνική αξιοπρέπεια».<sup>60</sup>

«Πρέπει να περιμένουμε το τέλος του 12ου αιώνα», συνεχίζει ο Le Goff, «ώστε η αξιοποίηση της εργασίας να οδηγήσει τους κληρικούς και τους ευγενείς στη διεκδίκηση της αξίας της εργασίας». Τότε μόνο «η μοναστική αεργία παρουσιάζεται σαν επίμοχθη αεργία και η ιπποτική ανδραγαθία σαν μια μορφή μόχθου».<sup>61</sup> Ανάμεσα στον 4ο και 12ο αιώνα, η Εκκλησία έχει σαν βασικό μέλημα τη ρύθμιση του χρόνου, δηλαδή, την επιβολή μιας νέας χρονικότητας που να αντιτίθεται σ' εκείνη των μυθικών διηγήσεων, των ιεροτελεστιών και των φυσικών φαινομένων. Με τις γιορτές που θεσπίζει και τις τελετουργικές υποχρεώσεις που επιβάλλει (προσευχές, τυπικό της λατρείας),

---

58. C. Cipolla, *Η Ευρώπη πριν τη Βιομηχανική Επανάσταση*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σ. 190.

59. Στο ίδιο, σ. 85.

60. J. Le Goff, «Temps du travail et temps du loisir au Moyen Âge», *Temps Libre*, τχ. 1, 1980, σ. 51.

61. Στο ίδιο, σ. 52.

υποστασιοποιεί τον «εκκλησιαστικό χρόνο», ένα χρόνο γραμμικό και αιώνιο, αφιερωμένο στο θεό από τον οποίο εκπορεύεται και στον οποίο ανήκει.

Αναφερόμενος στη σημασία αυτών των επεμβάσεων της Εκκλησίας, ο Le Goff γράφει: «Η μεγάλη επανάσταση στο ημερολόγιο και στο ρυθμό του βιωμένου χρόνου των ανθρώπων της Δύσης είναι η εισαγωγή της εβδομάδας και της Κυριακάτικης αργίας... Αυτό το έθιμο, που παρακινήθηκε από θρησκευτικούς και τελετουργικούς λόγους, είχε οικονομικές συνέπειες, που ενώ έδρασαν ευθύς εξ αρχής, δε φάνηκαν παρά αργότερα».<sup>62</sup> Πράγματι, μετά τον 11ο αιώνα, μια σειρά οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων, που εκφράστηκαν με την εμφάνιση των πόλεων, την ανάπτυξη του εμπορίου και τη δημιουργία νέων επαγγελμάτων, θα προκαλέσουν σημαντικές αλλαγές τόσο στις αξίες της εργασίας όσο και στις αναπαραστάσεις του χρόνου. Η εργασία, χωρίς να χάσει τον αναγκαστικό και κοπιώδη χαρακτήρα της, απεμπλέκεται από το στενό ορίζοντα της αυτοκατανάλωσης και της φυσικής ανταλλαγής, για να εισέλθει σε ευρύτερα εμπορικά δίκτυα. Η εξέλιξη αυτή, ωστόσο, και οι αλλαγές που επέφερε αποκτούν νόημα μόνο κάτω από τις καινούργιες αντιλήψεις του χρόνου και της εργασίας που επιβάλλει η ανερχόμενη «τάξη των εμπόρων».

Δίπλα στο χρόνο της Εκκλησίας εμφανίζεται, όπως παρατηρεί ο Le Goff, «ο χρόνος των εμπόρων»,<sup>63</sup> ο χρόνος του συμφέροντος και του κέρδους που φέρνει στην επιφάνεια «μια νέα αναφορά του χρόνου: το χρήμα».<sup>64</sup> Ο «χρόνος των εμπόρων», ασταθής και δύσκολος, όπως οι εμπορικές ανταλλαγές και η αγορά, θα βρει το ακριβέστερο όργανο αντικειμενικής του μέτρησης σε μία από τις σημαντικότερες εφευρέσεις της εποχής: το ρολόι. Ο χρόνος του ρολογιού «κανονικός, συνεχής, ομογενής, αντικειμενικός, ποσοτικός, υπολογίσιμος, αφηρημένος», όπως τον περιγράφει ο W. Grossin,<sup>65</sup> θα γίνει η βάση του βιομηχανικού χρόνου και των αναπαραστάσεών του. Η χρήση του ρολογιού ωστόσο μαζί με τη ρύθμιση του χρόνου εργασίας και τη δημιουργία νέων επαγγελμάτων, αποτέλεσαν το νέο πλαίσιο μέσα στο οποίο εμφανίζεται για πρώτη φορά η διάκριση εργασίας-σχολής μαζί με την απαίτηση των εργατών για ανάπαυση και ψυχαγωγία. Δεν είναι τυχαίο που την εποχή αυτή η ταβέρνα, τόπος έκφρασης της κοινωνικότητας και της ψυχαγωγίας των εργατών, θα γίνει, όπως παρατηρεί ο Le Goff, «η μεγάλη ανταγωνίστρια της Εκκλησίας».<sup>66</sup>

### 1.3. «ΤΟ ΕΘΟΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ»

Το 16ο αιώνα, κάτω από την πίεση της εμποριοκρατίας και των θρησκευτικών μεταρρυθμίσεων, το προτεσταντικό κίνημα θα προσπαθήσει να γεφυρώσει το ηθικό καθήκον του χριστιανού με την οικονομική υποχρέωση της εργασίας, μέσα από την ιδέα

---

62. Στο ίδιο, σ. 52.

63. Στο ίδιο, σ. 56.

64. J. Le Goff, «Temps et société chrétienne du Moyen Âge», *Temps Libre*, τχ. 3, 1981, σ. 115.

65. W. Grossin, «Le temps industriel: une représentation du temps désormais contestée», *Sociétés, Revue des Sciences Humaines*, τχ. 9, Juin 1986, σ. 35.

66. J. Le Goff, «Temps du travail et temps du loisir au Moyen Âge», ό.π., σ. 59.

του επαγγέλματος<sup>67</sup> και την ορθολογική του άσκηση.

Στο όνομα του επαγγέλματος, ο προτεσταντισμός θα αρνηθεί τον αναποτελεσματικό μόχθο και την αόριστη σωτηρολογία του παρελθόντος, και θα θέσει την εργασία ως προϋπόθεση για τη σωτηρία της ψυχής και την αναζήτηση του επιχειρηματικού κέρδους.<sup>68</sup> Οι συνέπειες αυτής της διπλής επικύρωσης της εργασίας άσκησαν μια τεράστια επίδραση στην οικονομική και κοινωνική διαίρεση της εργασίας, στο βαθμό που τόσο το κέρδος του επιχειρηματία όσο και η υποταγή του εργάτη θεωρήθηκαν και επεβλήθησαν από τον προτεσταντισμό σαν «θεία επιταγή». Γράφει χαρακτηριστικά ο Μ. Βέμπερ: «Η αποκλειστική αναζήτηση της βασιλείας του Θεού με την εκτέλεση του επαγγελματικού καθήκοντος και μόνο και με τον αυστηρό ασκητισμό που επέβαλε η χριστιανική πειθαρχία, ιδιαίτερα στις χωρίς ιδιοκτησία τάξεις, ήταν γραφτό να επηρεάσει την παραγωγικότητα της εργασίας με την καπιταλιστική έννοια της λέξης. Η αντιμετώπιση της εργασίας σαν «θείας επιταγής» έγινε ένα χαρακτηριστικό του σύγχρονου εργάτη, όπως και η αντίστοιχη στάση προς την ιδιοποίηση έγινε χαρακτηριστικό του επιχειρηματία».<sup>69</sup> Σε άλλο σημείο του έργου του, ο Μ. Βέμπερ θα προσθέσει πως «η έμφαση στην ασκητική σπουδαιότητα του σταθερού επαγγέλματος προσέφερε μια ηθική δικαιολόγηση του σύγχρονου εξειδικευμένου καταμερισμού εργασίας»<sup>70</sup> για να καταλήξει ότι το «καθήκον του ανθρώπου για το επάγγελμα είναι το πιο χαρακτηριστικό γνώρισμα της ηθικής του καπιταλιστικού πολιτισμού».<sup>71</sup>

Αυτό το ηθικό καθήκον απέναντι στο επάγγελμα, ακόμα και μετά την παρακμή της θρησκευτικής του έντασης, δε θα πάψει να αποτελεί το επίκεντρο των αξιών και των αναπαραστάσεων γύρω από την εργασία στη Δύση μέχρι και το τέλος του 19ου αιώνα. Το γεγονός αυτό επισημαίνει ο ίδιος ο Μ. Βέμπερ το 1905, όταν η βιομηχανική επανάσταση έχει πια εδραιωθεί στις περισσότερες βιομηχανικές χώρες και τα αποτελέσματά της έχουν γίνει ορατά: «Σήμερα, το πνεύμα του θρησκευτικού ασκητισμού έχει ξεφύγει - ποιος ξέρει αν οριστικά; - έξω από το κλουβί του. Αλλά ο νικηφόρος καπιταλισμός μια και στηρίζεται πάνω σε μηχανικά θεμέλια δε χρειάζεται πια την υποστήριξή του. Το ροδαλό χρώμα του γελαστού κληρονόμου του Διαφωτισμού φαίνεται κι αυτό να σβήνει ανεπανόρθωτα και η ιδέα του καθήκοντος προς το επάγγελμα κατατρέχει τη ζωή μας σαν το φάντασμα πεθαμένων θρησκευτικών αντιλήψεων».<sup>72</sup>

Ωστόσο, αυτή η ηθική και ψυχολογική επαναξιοποίηση της εργασίας δε θα μπορούσε να επικυρωθεί χωρίς την επιβολή νέων αναπαραστάσεων του χρόνου. Ο χρόνος που μέχρι τότε ρυθμιζόταν εξωτερικά και αναγκαστικά από τους εκκλησιαστικούς κανόνες, με «το έθος του οικονομικού συστήματος»,<sup>73</sup> όπως παρατηρεί ο Γάλλος κοινωνιολόγος Ροζέ Συ, εσωτερικεύεται.

Στη βάση αυτής της εσωτερικεύσης θα αναπτυχθεί η ατομική υπευθυνότητα

---

23. Ο Μ. Βέμπερ στο περίφημο έργο του «Η Προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού» μας πληροφορεί με εξαιρετική διεισδυτικότητα για τη συγκρότηση της έννοιας του επαγγέλματος σε οικονομική και εργασιακή κατηγορία. Βλ. Μ. Weber, ό.π., σ. 167-174.

68. Στο ίδιο, σ. 62-64 και 132. Επίσης βλ. T. Parsons, *Le système des sociétés modernes*, εκδ. Bordas, Παρίσι 1973, σ. 73-74.

69. Στο ίδιο, σ. 144.

70. Στο ίδιο, σ. 144.

71. Στο ίδιο, σ. 42.

72. Στο ίδιο, σ. 174.

73. Στο ίδιο, σ. 21.

σχετικά με τον τρόπο χρήσης του χρόνου.<sup>74</sup> Φαίνεται έτσι ο προτεσταντισμός να ολοκληρώνει μια μακρόχρονη πορεία του χριστιανισμού, βασικό μέλημα της οποίας ήταν η «χρήση του χρόνου».<sup>75</sup>

Η χρήση αυτή, στα πλαίσια της βιομηχανικής κοινωνίας, θα αποτελέσει τη βάση των αναπαραστάσεων των κοινωνικών χρόνων και του χρόνου της εργασίας.<sup>76</sup>

#### 1.4. Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΩΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Οι επιστημονικές και τεχνικές καινοτομίες της προβιομηχανικής περιόδου στην Ευρώπη, παρ' όλο τον επιμέρους συστηματικό τους χαρακτήρα, θα παραμείνουν εμπειρικές, μακριά από την ορθολογική τους αξιοποίηση στην παραγωγική διάσταση της οικονομίας.

Μόνο από τα μέσα του 18ου αιώνα μία επανάσταση γνωστή με το όνομα «βιομηχανική επανάσταση», θα αποτελέσει το πιο πολύπλευρο κίνητρο μιας σειράς πρωτοφανών αλλαγών στον τομέα της εργασίας, της κουλτούρας και των τρόπων ζωής στην κοινωνία.<sup>77</sup> Στη βάση επάλληλων επιστημονικών και τεχνικών εφευρέσεων (κάρβουνο, ατμομηχανή, ηλεκτρισμός, πετρέλαιο),<sup>78</sup> και στα πλαίσια κυρίως της παραγωγικής διαδικασίας, θα αναδιαρθρωθεί τόσο ο βιοτεχνικός και γεωργικός τρόπος παραγωγής,<sup>79</sup> όσο και οι σχέσεις της πόλης με την ύπαιθρο. Άλλοτε απότομα κι άλλοτε αργά και δύσκολα θα γίνει το πέρασμα από τον παλιό αγροτικό κόσμο στον κόσμο των πόλεων, από τη χειρωνακτική εργασία στην εφεύρεση των μηχανών, από το εργαστήριο στο εργοστάσιο και από τους μεγαλοκτηματίες στην αστική και την εργατική τάξη.

Αναφερόμενος ο Μπρωντέλ στη συνθετότητα αυτών των αλλαγών που επέφερε η βιομηχανική επανάσταση, θα πει ότι «η βιομηχανική επανάσταση είναι ένα σύνολο προβλημάτων που δε διαχωρίζονται εύκολα, κυλούν σαν ένα ποτάμι που τα ωθεί προς τα εμπρός και τα υπερβαίνει... Μας καλεί να συλλογιστούμε πάνω στη μακρά διάρκεια της ευρωπαϊκής ανάπτυξης, της οποίας η βιομηχανική επανάσταση υπήρξε η πλέον θεαματική στιγμή, ανάμεσα σ' ένα αβέβαιο παρελθόν που κράτησε πολύ και σ' ένα παρόν που μάλλον ξαναγίνεται αβέβαιο».<sup>80</sup>

74. R. Sue, *Temps et ordre social*, εκδ. P.U.F., Παρίσι 1994, σ. 162.

75. J. Le Goff, «Temps et société chrétienne au Moyen Âge», ό.π., σ. 114.

76. Σημαντικές πληροφορίες για τις αλλαγές του νοήματος, των αναπαραστάσεων και της χρήσης του χρόνου της εργασίας, στη βάση της αντίληψης «ο χρόνος είναι χρήμα», δίνονται από τον άγγλο ιστορικό Τόμσον στο έργο του Ε. Π. Τόμσον, *Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός*, εκδ. Νησίδες, Θεσσαλονίκη 1994. Ανάμεσα στις παρατηρήσεις του συγγραφέα για την έκταση και την ένταση των προσπαθειών ορθολογικής οικονομικής χρήσης του χρόνου στις σύγχρονες κοινωνίες, περιλαμβάνεται και η άποψη ότι «στις μέρες μας, στη Δύση, τα κατεστημένα της Ανώτατης Εκπαίδευσης είναι γεμάτα από πανεπιστημιακούς ρολογάδες, που το μόνο που τους απασχολεί είναι να δίνουν πτυχία σε καινούριους κουρδιστές». Βλ. στο ίδιο, σ. 66.

77. J. P. Rioux, *La révolution industrielle 1780-1880*, Ed. du Seuil, Παρίσι 1989, σ. 7.

78. Στο ίδιο, σ. 10.

79. E. J. Hobsbawm, *Industry and Empire*, εκδ. Penguin, Λονδίνο 1969, σ. 97-108.

80. F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme (XVe-XVIIIe)*, vol. 3, εκδ. A. Colin, Παρίσι 1979, σ. 534-535.

Ωστόσο η βασική επιδίωξη όλων των αλλαγών που επέφερε η βιομηχανική επανάσταση φαίνεται να ήταν η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και του κέρδους που, εκτός από την ορθολογική αξιοποίηση των ανακαλύψεων, στηρίχτηκε στην ανελέητη εκμετάλλευση των εργαζομένων. Πράγματι, στα πλαίσια της προόδου, της ανάπτυξης και της παραγωγικότητας, οι συνθήκες ζωής και εργασίας των εργαζομένων συχνά θα αγγίζουν, και άλλες φορές θα ξεπεράσουν, τις φυσικές τους αντοχές.<sup>81</sup> Η μείωση του εργατικού δυναμικού από την αύξηση των ασθενειών, των θανάτων και των εργασιακών ατυχημάτων θα γίνει για το Κεφάλαιο η βασική δικαιολογία για να αυξηθεί ο χρόνος εργασίας και μαζί του να χαθούν οι στοιχειώδεις ανάπαυλες (Κυριακές, αργίες, άδειες).<sup>82</sup> Έτσι μέχρι το 1860 στους βιομηχανικούς κλάδους η εργασία θα κρατηθεί στις 12-15<sup>83</sup> ώρες ημερησίως και θα συνοδευτεί από την αθρόα εισαγωγή των γυναικών στα εργοστάσια και τη θανατηφόρα εκμετάλλευση των παιδιών.<sup>84</sup>

Οι εργατικοί αγώνες, που θα αναπτυχθούν κυρίως μετά το 1880, θα θέσουν τόσο το ζήτημα του μισθού και της ασφάλειας στην εργασία όσο και το αίτημα της μείωσης του χρόνου εργασίας. Έτσι στη θέση του παλιού θρησκευτικού ασκητισμού που προμήθευε τα εργοστάσια με «σοβαρούς, ευσυνειδητούς και ασυνήθιστα φιλόπονους εργάτες»<sup>85</sup> θα εγκατασταθεί η «θρησκεία του κεφαλαίου», που, όπως γράφει ο σοσιαλιστής Πωλ Λαφάργκ, θα επιβάλλει «να εργάζεται κανείς από την παιδική ηλικία μέχρι το θάνατο, κάτω απ' το φως του ήλιου και το φως του φεγγαριού, να εργάζεται μέρα και νύχτα, πάνω στη γη, κάτω από τη γη και στη θάλασσα, να εργάζεται παντού και πάντα».<sup>86</sup> Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες του «άγριου» καπιταλισμού, η εργασιακή δραστηριότητα απορροφά το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου και της ενέργειας των εργαζομένων και παρά τον εξαναγκαστικό της χαρακτήρα, θα αποτελέσει τον κύριο άξονα γύρω από τον οποίο θα περιστραφούν όλες οι άλλες δραστηριότητες, η κοινωνική και προσωπική ζωή των ατόμων. Καθώς μάλιστα από τα μέσα του 19ου αιώνα η εργασία μετατρέπεται για τα ίδια τα εργατικά στρώματα από «καθήκον» σε δικαίωμα, η θετική της πρόσληψη θα επεκταθεί στο σύνολο της κοινωνίας.

Σ' αυτά τα πλαίσια και σ' όλο το 19ο αιώνα, όπως παρατηρεί ο Ελβετός κοινωνιολόγος Λαλίβ ντ' Επινέ, η εργασία «είναι ταυτόχρονα κεντρική διεκδίκηση της

---

81. F. Engels, *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, εκδ. Μπάϋρον, Αθήνα 1985, τομ. Α', σ. 67-137. E. P. Thompson, *The making of the English working class*, εκδ. Victor Collancz L.T.D., Λονδίνο 1965, σ. 318-331.

82. Οι Κυριακές, οι αργίες και οι γιορτές θα αποτελέσουν όχι μόνο αντικείμενο οικονομικής εκμετάλλευσης από τους εργοδότες αλλά και ιδεολογικής εκμετάλλευσης από τους κάθε λογής ηθικολόγους και την Εκκλησία, οι οποίοι έβλεπαν έξω από τη συνεχή εργασία την αμαρτία, την τεμπελιά και τον αλκοολισμό. Βλ. R. Deem, G. Salaman, *Work, culture and society*, εκδ. Open University Press, Milton Keynes, Λονδίνο 1985, σ. 129, και E. Π. Τόμσον, Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός, ό.π., σ. 47.

83. J. P. Rioux, ό.π., σ. 173.

84. Βλ. E. P. Thompson, *The making of the English working class*, ό.π., σ. 338-340. Από την πλευρά του ο Rioux αναφέρει ότι «στην Αγγλική πλεκτοβιομηχανία το 1834 τα παιδιά ηλικίας μικρότερης των 13 ετών που εργάζονται φτάνουν στο 13,3%, ποσοστό που το 1874 ανέρχεται σε 14%. Αντίστοιχα στο Βέλγιο, το 1880, οι νέοι ηλικίας μικρότερης των 16 ετών, αποτελούν το 14% του εργατικού δυναμικού της βιομηχανίας και το 17% της βιομηχανίας άνθρακα». Βλ. σχετικά J. P. Rioux, ό.π., σ. 175. Στα πλαίσια αυτά η παιδική θνησιμότητα θα φτάσει στο 300%, βλ. στο ίδιο, σ. 181.

85. M. Weber, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, ό.π., σ. 143.

86. P. Lafargue, *La rélision du Capital*, Edition du 1935, σ. 15.

κοινωνικής πάλης και κομβικό σημείο της θεωρητικής σκέψης». <sup>87</sup> Αυτή ακριβώς η θεωρητική σκέψη τόσο για τους «ουτοπιστές» του σοσιαλιστικού οράματος όσο και για τους «φιλελεύθερους» οικονομολόγους, στα πλαίσια των συνθηκών του 19ου αιώνα, έπαιρνε τη μορφή μιας ριζικής αμφισβήτησης του παρόντος, που δε φαινόταν ωστόσο να ανατρέπει τον κεντρικό ρόλο της εργασίας και τη σημασία της για την προσωπική και κοινωνική ζωή του ατόμου στο παρόν και στο μέλλον της κοινωνίας.

Η σκέψη του Μαρξ, από την άποψη αυτή, αποτελεί ένα εξαιρετικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο αντιμετωπίστηκε η εργασία στην προοπτική της αναίρεσης του απάνθρωπου χαρακτήρα της. Ο Μαρξ θεωρεί ότι πριν από την έλευση του καπιταλισμού η εργασία ήταν «μια συγκεκριμένη, ιδιαίτερη εξωτερίκευση του ανθρώπου», ένας «τρόπος ύπαρξης προσδιορισμένος από τη φύση» και ο πλούτος που έφερε οφειλόταν «περισσότερο στη φύση, παρά σ' αυτήν την ίδια την εργασία». <sup>88</sup> Στα πλαίσια αυτά, για το Μαρξ, «ο άνθρωπος είναι μια ειδολογική ύπαρξη, όχι μόνο επειδή πρακτικά και θεωρητικά αυτός δημιούργησε το είδος -τόσο το δικό του όσο και τα άλλα είδη άλλων πραγμάτων... αλλά επειδή κοιτάει τον εαυτό του σαν καθολικό και γι' αυτό ελεύθερο ον». <sup>89</sup> Έτσι το αντικείμενο της εργασίας του δεν μπορεί παρά να είναι «η αντικειμενοποίηση της ειδολογικής του ζωής». <sup>90</sup>

Όμως σε συνθήκες αλλοτρίωσης και ατομικής ιδιοκτησίας η «εργασία γίνεται εξωτερική προς τον εργάτη, δεν ανήκει στη βαθύτερη φύση του και επομένως ο εργάτης δεν επιβεβαιώνει τον εαυτό του στην εργασία». Την κατάσταση αυτή του εργάτη ο Μαρξ θα την περιγράψει στη συνέχεια με μοναδική ένταση. «Ο εργάτης», λέει, «αρνείται τον εαυτό του, νιώθει μίζερος και καθόλου ευτυχισμένος, δεν αναπτύσσει ελεύθερα την πνευματική και φυσική του ενεργότητα αλλά απονεκρώνει τη σάρκα του και καταστρέφει το πνεύμα του... Έτσι η εργασία του δεν είναι εθελοντική αλλά καταναγκαστική». Το χαρακτήρα αυτόν της εργασίας, ο Μαρξ θα τον καταγγείλει με ιδιαίτερη ένταση: «Ο αλλότριος χαρακτήρας της φαίνεται καθαρά από το γεγονός ότι μόλις πάψει να υπάρχει φυσικός ή άλλος εξαναγκασμός, η εργασία αποφεύγεται σαν μάλιστα». <sup>91</sup>

Με την ίδια ένταση, ο Μαρξ θα κρίνει τόσο την εκμετάλλευση του ασκητισμού όσο και την εσωτερίκευση της δουλείας, που διαμορφωνόταν κάτω από το πρόσχημα της βιομηχανίας και της θρησκείας. Γράφει χαρακτηριστικά: «Αυτή η επιστήμη των θαυμάτων της βιομηχανίας είναι ταυτόχρονα η επιστήμη του ασκητισμού, και το πραγματικό ιδανικό είναι ο ασκητής που είναι αρπακτικός και φιλάργυρος και ο ασκητής που είναι παραγωγικός δούλος». <sup>92</sup> Η κριτική του γίνεται ιδιαίτερα διεισδυτική όταν αναφέρεται στην «προτεσταντική ηθική», στην οποία καταλογίζει ότι «νίκησε τη δουλεία από ευλάβεια γιατί έβαλε στη θέση της τη δουλεία από πεποίθηση». <sup>93</sup> Ωστόσο αυτήν την εργασία που επιβαλλόταν σαν «μάστιγα» για να γίνει στη συνέχεια «δουλεία από πεποίθηση», ο Μαρξ την έβλεπε να γίνεται «πρώτη ανάγκη του ανθρώπου» στο «βασιλείο της ελευθερίας» στο οποίο θα έπαυε «να υπαγορεύεται από ανάγκη και

---

87. C. Lalive d' Epinay et al., *Temps libre, culture de masse et culture des classes aujourd'hui*, εκδ. Favre, Λοζάννη 1982, σ. 15.

88. K. Marx, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, εκδ. Γλάρος, Αθήνα 1975, σ. 120.

89. Στο ίδιο, σ. 97.

90. Στο ίδιο, σ. 99.

91. Στο ίδιο, σ. 95.

92. Στο ίδιο, σ. 144.

93. K. Marx, *Το Εβραϊκό Ζήτημα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, σ. 131.

εξωτερική σκοπιμότητα».<sup>94</sup> «Σε μία ανώτερη φάση της κομμουνιστικής κοινωνίας», γράφει ο Μαρξ, «όπου θα έχει εξαφανιστεί η δουλική υποταγή των ατόμων στον κατακερματισμό της εργασίας, και συγχρόνως και η αντίθεση μεταξύ χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας, όταν η εργασία από μέσο για να ζούμε θα έχει γίνει πρώτη ανάγκη της ζωής, όταν μαζί με την πολύπλευρη ανάπτυξη των ατόμων θα 'χουν αναπτυχθεί και οι παραγωγικές δυνάμεις, ...τότε μόνο θα γίνει δυνατό να υπερνικηθεί ολοκληρωτικά ο στενός ορίζοντας του αστικού δικαίου και η κοινωνία να γράφει στη σημασία της: ο καθένας ανάλογα με τις ικανότητές του, στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του».<sup>95</sup> Στα πλαίσια του «βασιλείου της ελευθερίας», ο Μαρξ βλέπει τον αλλοτριωμένο εργάτη να παίρνει τη μορφή του «κοινωνικού ανθρώπου» και του «συλλογικού εργαζόμενου», που με τη μορφή «συνεταιρισμένων παραγωγών» θα ρυθμίζει ορθολογικά την «ανταλλαγή της ύλης με την ενέργεια».<sup>96</sup> Χωρίς να αξιολογούμε τις ποικίλες κριτικές<sup>97</sup> που έγιναν στις απόψεις του Μαρξ για το «βασιλείο της ελευθερίας», θα περιοριστούμε στο να τονίσουμε ότι οι απόψεις αυτές κατά βάση προκάλεσαν, όπως επισημαίνει ο Ζωρζ Φρίντμαν, «μια ψυχολογική και ηθική επαναξιοποίηση της εργασίας».<sup>98</sup>

Στα ιδεολογικά και κοινωνικά αυτά πλαίσια του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, φαίνεται πως μόνο η απελπισμένη κραυγή του σοσιαλιστή Λαφάργκ εναντιώθηκε «στο θανατηφόρο πάθος για δουλειά», που μετέτρεπε το «δικαίωμα στην εργασία σε δικαίωμα στη μιζέρια».<sup>99</sup> «Αυτή την εργασία», γράφει ο Λαφάργκ, «που τον Ιούνιο του 1848 οι εργάτες κατήγγειλαν με το όπλο στο χέρι, την έχουν επιβάλλει οι ίδιοι στις οικογένειές τους· έχουν παραδώσει στους μεγαλοβιομήχανους τις γυναίκες και τα παιδιά τους».<sup>100</sup> Η ουτοπική διεκδίκηση του Λαφάργκ για «τρεις ώρες εργασία τη μέρα»<sup>101</sup>, που εμπειρείχε σπερματικά τις μελλοντικές κοινωνικές αναζητήσεις για τον ελεύθερο χρόνο, κατέδειχνε την πλήρη αντικειμενική έλλειψη ελεύθερου χρόνου για τους εργαζόμενους σ' όλο το 19ο αιώνα. Ο ελάχιστος ελεύθερος χρόνος, ταυτισμένος άλλοτε με την αναγκαστική και απειλητική ανεργία κι άλλοτε αφιερωμένος στις οικογενειακές και κοινωνικο-θρησκευτικές υποχρεώσεις, παρέμεινε μια διεκδίκηση που απέβλεπε κυρίως στην ανάγκη της εκπαίδευσης και της κοινωνικής ανασυγκρότησης του εργαζόμενου.

Ωστόσο, στα πλαίσια του 19ου αιώνα, τίθενται για πρώτη φορά οι αντικειμενικοί όροι για τη συστηματικότερη διάκριση της εργασίας από τη μη-εργασία. Πρόκειται για τον εντοπισμό, χρονικά (ωράρια) και γεωγραφικά (χώροι εργασίας, εργαστήρια, εργοστάσια) της επαγγελματικής εργασίας από τις άλλες ατομικές και συλλογικές δραστηριότητες (σχολείο, οικογένεια, γιορτές, αργίες). Η διαφοροποίηση αυτή τόσο σε επίπεδο λειτουργικό όσο και σε επίπεδο αναπαραστάσεων φαίνεται να αποτελεί τη βάση των πρώτων αγώνων των εργαζόμενων για τη μείωση του χρόνου εργασίας, αλλά και των

94. K. Marx, *Το Κεφάλαιο*, ό.π., τομ. Γ', σ. 1007.

95. K. Marx, *Κριτική του Προγράμματος Γκόττα και Ερφούρτης*, εκδ. Κοροντζή, Αθήνα 1976, σ. 26.

96. K. Marx, *Το Κεφάλαιο*, ό.π., τομ. Γ', σ. 1007.

97. Στο σημείο αυτό θεωρούμε ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες τις κριτικές παρατηρήσεις του A. Gorz για τις μαρξιστικές απόψεις πάνω στο ζήτημα της εργασίας. Βλ. A. Gorz, ό.π., σ. 38-46.

98. G. Friedmann, *Πού τραβάει η ανθρώπινη εργασία;*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1984, σ. 281.

99. Π. Λαφάργκ, *Το δικαίωμα στην τεμπελιά*, εκδ. Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 1981, σ. 15, 17 και 37.

100. Στο ίδιο, σ. 18.

<sup>101</sup>. Στο ίδιο, σ. 37.

πρώτων κοινωνιολογικών προσδιορισμών των σχέσεων της εργασίας με τον ελεύθερο χρόνο.

Γεγονός, ωστόσο, παραμένει ότι η εργασία σ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, τόσο για τους σοσιαλιστές όσο και τους φιλελεύθερους, αποτελεί κεντρική αξία, όχι μόνο στο επίπεδο των κοινωνικών αναπαραστάσεων αλλά και στο επίπεδο των κοινωνικών σημασιών, στη βάση των οποίων γινόταν κατανοητή η καθημερινότητα των ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων.

## ***Η Ελλάδα του 19ου αιώνα***

Στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, όπως παρατηρεί ο ιστορικός Βασίλης Παναγιωτόπουλος, παρά την κυριαρχία μιας «αρχαϊκής αγροτικής παραγωγής», θα υπάρξουν «μεμονωμένες εκδηλώσεις καπιταλισμού», που, μ' ένα τρόπο «περίπλοκο αλλά όχι απροσδόκητο και με ρυθμούς βραδείς αλλά σταθερούς», θα θέσουν τις προϋποθέσεις μιας ευρύτερης οικονομικής ανάπτυξης και προόδου «πραγματικής αλλά καθυστερημένης».<sup>102</sup>

Το γεγονός αυτό επισημαίνει και ο ιστορικός Ν. Σβορώνος παρατηρώντας ότι «η οικονομική ανάπτυξη του ελληνισμού (1865-1875), όσο μέτρια κι αν είναι, συγκρινόμενη με την ανάπτυξη των δυτικών εθνών, κι ακόμα με την ανάπτυξη που επακολούθησε μετά το 1875, αποτελεί ωστόσο πραγματική πρόοδο».<sup>103</sup> Βεβαίως, η πρόοδος αυτή για τα στρώματα των εργαζομένων σήμαινε, υποαπασχόληση, ανεργία, 12-15 ώρες εργασίας την ημέρα<sup>104</sup> και βίαιες εργατικές συγκρούσεις για τη μείωση του χρόνου εργασίας και τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας.<sup>105</sup>

Μια ζοφερή εικόνα των συνθηκών μέσα στις οποίες ζούσαν τα εργατικά στρώματα μας δίνει ο Κ. Μοσκόφ: «Οι βιομηχανικοί εργάτες δεν υπερβαίνουν ακόμα στα 1870 τα 7-8.000 άτομα, άλλοι τόσοι είναι οι απασχολούμενοι στις κατασκευές και τα λιμάνια. Αν για τους πρώτους η απασχόληση είναι κάπως πιο σταθερή, για τους δεύτερους το μεροκάματο μένει λιγότερο εξασφαλισμένο. Χειρωνακτικός εργάτης για λίγους μήνες, βρίσκοντας κάποια δουλειά του ποδαριού, για άλλους δυο-τρεις, ο άνθρωπος που θα συγκροτήσει τη μεγάλη μάζα του πληθυσμού στις πόλεις είναι ουσιαστικά ένας άνεργος, που για εβδομάδες - ιδίως το χειμώνα - πρέπει να ζήσει με το ψωμί που θα στείλει η γυναίκα ή ο αδελφός του από το χωριό...».<sup>106</sup> Οι συνθήκες αυτές, ωστόσο, ενώ πυροδότησαν μια σειρά βίαιων εργατικών διεκδικήσεων, δεν κατάφεραν να

---

102. Β. Παναγιωτόπουλος, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα, 1832-1871», *Ο Πολίτης*, τχ. 12, 1977, σ. 45.

103. Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1978, σ. 80. Περισσότερα στοιχεία για την οικονομική ανάπτυξη της περιόδου 1830-1870 δίνονται στο Γ. Μηλιός, *Ο Ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1988, σ. 209-242.

104. Ο Ν. Σβορώνος αναφέρει πως οι συνθήκες εργασίας «ήταν ίδιες όπως και στις άλλες χώρες: δώδεκα έως δεκαπέντε ώρες δουλειάς...». Βλ. Ν. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 105.

105. Αναφέρουμε ενδεικτικά την απεργία της 16/2/1878 στα εργοστάσια της Σύρου με βασικό αίτημα τη μείωση των ωρών εργασίας από 14 σε 10 ώρες ημερησίως.

106. Κ. Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 117.

ανατρέψουν τον κεντρικό ρόλο που κατείχε η εργασία, ακόμα και στις κριτικές απόψεις των σοσιαλιστικών ηγετών της εποχής. Ιδιαίτερα επηρεασμένοι από τα ιδεολογικά και πολιτικά ρεύματα, κυρίως της Γαλλίας του 19ου αιώνα, οι σοσιαλιστές διανοούμενοι, θα υιοθετήσουν μια διαφορούμενη στάση απέναντι στα ζητήματα της εργασίας.

Από τη μια πλευρά, στο όνομα της καταδίκης του κοινωνικού συστήματος, θα ασκήσουν κριτική στην εργασία και κυρίως στις συνθήκες της εργασίας, και από την άλλη πλευρά, θα εξάρουν την ίδια την ουσία και τις αρετές της εργασίας στο όνομα μιας μέλλουσας κοινωνίας της ειρήνης και της δικαιοσύνης. Τα κείμενα των σοσιαλιστών του δεύτερου μισού του 20ου αιώνα στην Ελλάδα, που δημοσιεύονται σε προοδευτικά έντυπα ή σε διακηρύξεις πολιτικών προγραμμάτων, είναι κατάμεστα από «αντινομικές», κατά βάση όμως θετικές, απόψεις για την εργασία.

Ο Παναγιώτης Νούτσος στο βιβλίο του «Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα, από το 1875 ως το 1974» και ιδιαίτερα στον Α' τόμο, μας δίνει μια σειρά δυσεύρετων κειμένων των θέσεων των σοσιαλιστών του τέλους του 19ου αιώνα. Για παράδειγμα ο σοσιαλιστής Πλάτων Δρακούλης στο περιοδικό «ΑΡΔΗΝ» γράφει χαρακτηριστικά ότι «Η εργασία είναι μήτηρ του πλούτου· άρα ο πλούτος ανήκει στην εργασία»,<sup>107</sup> ενώ παράλληλα από τις στήλες του ίδιου περιοδικού διεκδικεί την καθιέρωση της τρίωρης υποχρεωτικής εργασίας.<sup>108</sup> Στο «Εγχειρίδιον του εργάτου» αναφέρεται ότι «το άτομον είναι γέννημα της ημέρας, ο εργάτης είναι αιώνιος».<sup>109</sup> Στο περιοδικό «Σοσιαλιστής» του Στ. Καλλέργη, ως σοσιαλιστής ορίζεται ο άνθρωπος «Όστις εργάζεται δι' όλους βαδίζων με το ρητόν «Πάντες δι' έκαστον, έκαστος δια πάντας». Πας μη σοσιαλιστής είναι εγωϊστής, ήτοι ατομικιστής φροντίζων μόνον δια το εγώ του, δια το άτομόν του».<sup>110</sup> Στα πλαίσια του ίδιου αυτού περιοδικού θα τεθεί το αίτημα για οκτάωρη εργασία<sup>111</sup> και βελτίωση των συνθηκών εργασίας για τις γυναίκες και τα παιδιά. Όσον αφορά στα καθήκοντα και τα δικαιώματα του ατόμου στη μέλλουσα κοινωνία της ελευθερίας, ο Καλλέργης τονίζει πως «Παν άτομο δια της τριώρου εργασίας του θα απολαμβάνει δικαιωματικώς όλων των απολαύσεων και των αγαθών, άτινα απολαμβάνουν σήμερα άτομα τινά, επικαλούμενα πλούσιοι» ενώ «ο μη εργαζόμενος μη εσθιέτω».<sup>112</sup> Στο τεύχος αριθμός 16 του 1892 του «Σοσιαλιστή» διαβάζουμε: «Ο σοσιαλισμός θεωρεί την πολυτέλειαν άνωφελη και συγχρόνως επιβλαβή εις την ευημερία του ατόμου και συλλήβδην της κοινωνίας άπάσης».<sup>113</sup> Στο ίδιο περίπου πλέγμα κριτικής, ουτοπίας και έπαρσης θα κινηθούν και τα υπόλοιπα προοδευτικά έντυπα της εποχής, χωρίς να λείψουν οι παραδειγματικοί ύμνοι στην αξία της εργασίας. «Είμαι σοσιαλιστής όνομα και πράμα, φέρνω τον τίτλο μου πιστώσ και υπερηφάνως. Πιστεύω ως παντοκράτορα, ποιητήν ορατών τε και άορατων, την ΕΡΓΑΣΙΑΝ...» γράφει ο Μαρίνος Αντύπας το 1907.<sup>114</sup>

Συμπερασματικά, θα υποστηρίζαμε πως στα πλαίσια των ιδιαίτερων συνθηκών οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης της Ελλάδας, κυρίως στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, η εργασία, τόσο σαν αναγκαιότητα επιβίωσης όσο και σαν ιδεολογία, κατείχε μια

---

107. Π. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα, από το 1875 έως το 1974*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1990, τομ. Α', σ. 60.

108. Στο ίδιο, τομ. Α', σ. 62.

109. Στο ίδιο, τομ. Α', σ. 186.

110. Στο ίδιο, τομ. Α', σ. 195.

111. Στο ίδιο, τομ. Α', σ. 197.

112. Στο ίδιο, τομ. Α', σ. 206.

113. Στο ίδιο, τομ. Α', σ. 212.

114. Στο ίδιο, τομ. Α', σ. 306.

κεντρική θέση συγχρόνως για τα ίδια τα εργατικά στρώματα και για τους σοσιαλιστές ηγέτες. Μ' αυτήν την έννοια, τόσο οι εργατικές διεκδικήσεις για τη μείωση του χρόνου εργασίας όσο και οι προτάσεις των σοσιαλιστών για «τρίωρη» ή «οκτάωρη» εργασία, παρ' όλο τον πρωτοποριακό τους χαρακτήρα, δεν μπορούσαν να συγκροτήσουν μια προβληματική για τη δυναμική του ελεύθερου χρόνου, κυρίως δε να αμφισβητήσουν την εργασία ως κεντρική αξία. Παράλληλα, ο περιορισμένος χαρακτήρας της βιομηχανικής εργασίας, έναντι άλλων μορφών απασχόλησης και τρόπων ρύθμισης των σχέσεων της δημόσιας με την ιδιωτική απασχόληση<sup>115</sup> στην Ελλάδα του τέλους του 19ου αιώνα, θα αποτελέσει έναν επιπλέον ανασταλτικό παράγοντα στην κατανόηση της δυναμικής των σχέσεων εργασίας και ελεύθερου χρόνου.

### 1.5. Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΩΣ ΚΑΘΗΚΟΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΥΠΟΧΡΕΩΣΗ

Οι πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα στην Ελλάδα, θα σημαδευτούν από τις προσπάθειες μιας ευρείας πολιτικής και κοινωνικής μεταρρύθμισης με σκοπό τη δημιουργία ενός σύγχρονου κράτους, προσπάθεια που διακόπτεται συχνά από τους πολέμους (Βαλκανικός πόλεμος 1912-1913) και την ανάφλεξη του εθνικού ζητήματος (Μικρασιατική εκστρατεία 1919 - 1922).<sup>116</sup> Κυρίως το εθνικό ζήτημα και η αναγωγή του σε βασική πολιτική και ιδεολογική αντίθεση των μεγάλων κομμάτων, θα γίνει η βασική αιτία να υποβαθμιστεί η πραγματικότητα των συνθηκών εργασίας και να ενσωματωθεί στις παραλλαγές της ιδεολογικής σύγκρουσης εθνισμού - εθνικισμού.

Ο Κ. Βεργόπουλος παρατηρεί ότι οι περιπέτειες του εθνικού ζητήματος και οι ιδεολογικές του μεταλλαγές (εθνισμός - εθνικισμός, λαϊκός - αντιλαϊκός) θα μετατρέψουν «την πολιτική αντίθεση σε αντίθεση των τάξεων»<sup>117</sup> και θα ενισχύσουν την αναζήτηση μιας «ακαθόριστης εθνικιστικής προσδοκίας»<sup>118</sup> στα πλαίσια των εργατικών και λαϊκών στρωμάτων. Στα ίδια αυτά πλαίσια, ο Γ. Λεονταρίτης παρατηρεί ότι «καμιά δύναμη δε θα μπορούσε να συναγωνιστεί τη Μεγάλη Ιδέα για την κατάκτηση της συνείδησης του εργάτη», και ότι «ο εργάτης δεν έδειχνε σχεδόν καμιά δεκτικότητα στις σοσιαλιστικές ιδέες».<sup>119</sup>

Ωστόσο οι σοσιαλιστικές ιδέες επεκτείνονται και το Ιδρυτικό Συνέδριο του ΣΕΚΕ (4-10 Νοέμβρη 1918) διακηρύσσει ότι έχει στόχο να μετατρέψει την «αυξανούσα παραγωγικότητα της εργασίας, από πηγήν αθλιότητας και δουλείας των λαϊκών τάξεων, εις πηγήν υψίστης ευημερίας και ατέλειωτου και πολυειδούς τελειοποιήσεως».<sup>120</sup> Την ευημερία αυτή και την πρόοδο εξάλλου φαίνεται να υπερασπίζεται και ο Ελευθέριος

115. Είναι ιδιαίτερα χρήσιμες στο σημείο αυτό οι πληροφορίες που δίνει ο Κ. Τσουκαλάς για την εργασία στα πλαίσια του δημόσιου τομέα στο τέλος του 19ου αιώνα, καθώς και για τους τρόπους «ρύθμισης», ατομικά και κοινωνικά, των σχέσεων εργασίας-ανεργίας. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1981.

116. Ν. Σβορώνος, ό.π., σ. 115 - 116.

117. Κ. Βεργόπουλος, *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978, σ. 124.

118. Στο ίδιο, σ. 156.

119. Γ. Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1976, σ. 29.

120. «Α' Συνέδριο του ΣΕΚΕ», *Αντί*, τχ. 97, σ. 26-35.

Βενιζέλος, όταν στη συνεδρίαση της Βουλής στις 26 Νοεμβρίου 1919 δηλώνει: «Τότε μόνον ο άγων της καθ' ημέρας βελτιώσεως της εργατικής τάξης θα συμβαδίσει με την αληθινή πρόοδο της χώρας, όταν θα κατορθώσωμεν να αποσπάσωμεν τους εργάτας από τους όνυχας των νέων εκμεταλλευτών».<sup>121</sup>

Παρατηρούμε έτσι, μέχρι και το τέλος της δευτέρας δεκαετίας του 20ου αιώνα, να διαμορφώνονται οι βασικοί άξονες πάνω στους οποίους θα στηριχτούν οι μεγάλες ιδεολογικές και κοινωνικές συγκρούσεις των επομένων ετών: η πατρίδα, η πρόοδος, η εργασία και ο μπολσεβικισμός. «Είμεθα εργατικοί και είναι μπολσεβίκοι, θέλομεν να μείνωμεν στο εργοστάσιο και μας στέλνουν στο Σοβιέτ, θέλομεν απλώς να εξασφαλίσωμεν τη θέσιν που μας ανήκει και εννοούν δια της βίας να μας κάνουν δικτάτορες» γράφει η εφημερίδα «Άμυνα» στις 5 Απριλίου του 1920. Στο ίδιο φύλλο η εφημερίδα προσθέτει: «Η αληθής και αποτελεσματική δύναμις των εργατών είναι η εργασία των την οποίαν εκτελούν εις το εργαστήριον. Εις το εργαστήριον βρίσκεται η πηγή της εργατικής δύναμης. Εκεί ο εργάτης αποκτά επίγνωση του κοινωνικού του ρόλου, βασίζει την υγιά φιλοσοφία της εργασίας, την γεννώσαν την ευημερία και την πρόοδον».<sup>122</sup>

Από την άλλη πλευρά η σοσιαλιστική εφημερίδα «ΑΡΔΗΝ» θα γράψει: «Όποιος δεν είναι εργάτης δεν κάνει τίποτα χρήσιμο, επομένως είναι άχρηστος εις την κοινωνίαν. Εάν αυτοί οι άχρηστοι έλειπαν, τότε η κοινωνία θα ελέγαμεν ότι είναι οργανισμένη επί τη βάσει της εργασίας. Κάθε άνθρωπος που ήθελεν έχει πλούτον δια να μην εργάζεται δε θα είχεν τόπον μέσα εις την κοινωνίαν».<sup>123</sup> Στην ίδια βάση, ο Γ. Σκληρός θα ζητήσει από την εργατική τάξη να περιορίσει την μπουρζουαζία στα «φυσικά της όρια» και να φέρει την «ευεργετική ισορροπία εις το βίο της πολιτείας».<sup>124</sup> Μπορούμε ωστόσο, πίσω από τις διαφορετικές ιδεολογίες και τους στόχους να διακρίνουμε την κοινή αναζήτηση της προόδου και της παραγωγικότητας, κυρίως όμως την αναγόρευση της εργασίας σε θεμελιακό καθήκον και βασική υποχρέωση απέναντι στην ευημερία της κοινωνίας.

Είναι ενδιαφέρον πως την ίδια διαπίστωση κάνει και ο Λαλίβ ντ' Επινέ μελετώντας τα αντίστοιχα ντοκουμέντα μιας προηγμένης βιομηχανικής χώρας: «Από τη δεξιά μέχρι την αριστερά, η εργασία ανυψώνεται σε ανώτερη κοινωνική αρετή προς την οποία οφείλει ο καθένας και από την οποία εξαρτάται η ανέγερση των εθνών και η ευημερία όλων».<sup>125</sup>

Ωστόσο οι εργατικοί αγώνες, κυρίως για τη μείωση του χρόνου εργασίας που έφτανε στις 12 - 15 ώρες ημερησίως, επεκτείνονται στο σύνολο των επαγγελματιών και των βιομηχανιών.<sup>126</sup> Παραδόξως η άρνηση του αιτήματος θα βρει σύμφωνους τόσο τους εργοδότες όσο και την ηγεσία της ΓΣΕΕ. Οι εργοδότες υποστηρίζουν ότι «η εφαρμογή θα επιβάρυνε κατά 20% το κόστος παραγωγής και θα επιδείνωνε την ανταγωνιστικότητα της

---

121. Αναφέρεται στο Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 168.

122. Στο ίδιο, σ. 119.

123. Στο ίδιο, σ. 172.

124. Γ. Σκληρός, *Το κοινωνικό μας ζήτημα*, εκδ. Διεθνής Επικαιρότητα, Αθήνα 1971, σ. 27.

125. C. Lalive d' Epinay, C. Garcia, *Le mythe du travail en Suisse*, εκδ. Georg Editeur S. A., Γενεύη 1988, σ. 66.

126. Για τις κινητοποιήσεις που αφορούν τη μείωση του χρόνου εργασίας, βλ. Α. Λιάκος ό.π., σ. 258-260.

βιομηχανίας», ενώ η ΓΣΕΕ «αποφεύγοντας τη σύγκρουση για το οκτάωρο, πρόβαλε υποκατάστατα αιτήματα όπως η ασφάλιση των ατυχημάτων και η υποχρεωτική διαίτησία στις εργατικές διαφορές». <sup>127</sup> Με ανάλογο τρόπο, στο αίτημα της μείωσης του χρόνου εργασίας οι ευρωπαϊοί εργοδότες απαντούν ότι: «μέσα στις συνθήκες που περνάμε είναι μια πράξη καθαρής τρέλας» ενώ παράλληλα καταγγέλλουν σαν «αντιπατριωτικές πράξεις σαμποτάζ» τις απεργίες που κατήγγειλαν την αύξηση των ωρών εργασίας. <sup>128</sup>

Ωστόσο η ευρύτερη ανάγκη για την πρόοδο και την ευημερία της κοινωνίας, στη βάση της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, φαίνεται να εμπεδώνεται σταδιακά από ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Έτσι, αν οι εργοδότες συνδυάζουν το όραμα αυτό με την επέκταση της εκμετάλλευσης της εργασίας, οι εργαζόμενοι το βλέπουν να πραγματοποιείται μέσα από τον εξορθολογισμό της παραγωγής και τις τεχνολογικές καινοτομίες. Απέναντι στην παλιά επιχείρηση που εξαρτάται από την εκμετάλλευση του εργάτη, οι εργαζόμενοι θεωρούν προτιμότερη τη μοντέρνα επιχείρηση που είναι στραμμένη στο μέλλον.

Αν για την Ελλάδα του Μεσοπολέμου η διάσταση αυτή ήταν ακόμα ανύπαρκτη, η συνδικαλιστική επιχειρηματολογία στις μεγάλες βιομηχανικές χώρες είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική. Τα συνδικάτα υποστηρίζουν πως:

«α) οι επιχειρήσεις μοντέρνας τεχνολογίας προσφέρουν στους εργαζόμενους καλύτερες κοινωνικές συνθήκες

β) ο τεχνολογικός και κοινωνικός νεωτερισμός εξασφαλίζει την καλύτερη παραγωγικότητα». <sup>129</sup>

Φαίνεται λοιπόν ότι σταδιακά τόσο η ιδεολογία της τεχνικής και της προόδου όσο και η συσχέτιση της ατομικής εργασίας με τη συλλογική ευημερία, αποτελούν κοινή πεποίθηση όλων σχεδόν των κοινωνικών στρωμάτων, παρά τις επιμέρους διαφορετικές σημασιολογήσεις τους. Μια εργασία από όλους, με στόχους συλλογικούς και όχι εγωιστικούς και σε συνθήκες λιγότερης κούρασης και εκμετάλλευσης, φαίνεται να είναι ο κοινός τόπος που συνδέει το άτομο με την κοινωνία και την εργασία με τη συλλογική ευημερία <sup>130</sup>.

Ωστόσο αξίζει να παρατηρήσουμε ότι στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, ενώ παρατηρείται μια ευρύτερη και αξιοσημείωτη οικονομική ανάπτυξη, <sup>131</sup> οι σχέσεις ατομικής εργασίας και κοινωνικής ευημερίας θα καθυστερήσουν πολύ να γίνουν κοινή πεποίθηση των διαφορετικών κοινωνικών στρωμάτων, ή θα γίνουν μ' έναν τρόπο ιδιαίτερο. Πράγματι οι κοινωνικές καταστάσεις που διαμορφώνονται μετά το 1922 με την είσοδο 1.500.000 προσφύγων, μαζί μ' εκείνες που ήδη ίσχυαν για το ντόπιο εργατικό δυναμικό, θα σταθούν αξεπέραστο ίσως εμπόδιο για την κοινή πρόσληψη του κοινωνικού ρόλου της εργασίας.

Αναφερόμενος σ' αυτά τα εμπόδια και τους πρόσφυγες του Μεσοπολέμου, ο Α. Ελεφάντης γράφει: «Η έσχατη μιζέρια της υλικής τους ζωής, ο τρομακτικός τραυματισμός της καταστροφής, η αβεβαιότητα της επιβίωσης, η αναπόληση της χαμένης

---

127. Στο ίδιο, σ. 263.

128. Η πληροφορία δίνεται στο C. Lalive d' Epinay, C. Garcia, ό.π., σ. 71.

129. C. Lalive d' Epinay, C. Garcia, ό.π., σ. 76.

130. Τα εργατικά σωματεία σε πολλές περιπτώσεις είχαν μία «κοσμολογική ηθική», στη βάση της οποίας η αγορά έπρεπε να αποκτήσει «ηθικά» χαρακτηριστικά, ενώ το κεφάλαιο έπρεπε να «εκπολιτιστεί». Βλ. P. Joyce, *Visions of the people. Industrial England and the question of class 1848-1914*, εκδ. Cambridge University Press, Λονδίνο 1991, σ. 91.

131. Ν. Σβορώνος, ό.π., σ. 129-130.

πατρίδας, η ονειρική ελπίδα της παλιννόστησης, λειτουργούν ακατάπαυστα ως κεντρόφυγες δυνάμεις και αντιμάχονται τις κεντρομόλες της ενσωμάτωσης στον ελληνικό χώρο...». Η περιθωριακή θέση των προσφύγων και η μη ενσωμάτωση τους στην ελληνική κοινωνία δεν μπορούν παρά να τροφοδοτήσουν πολιτικά και ιδεολογικά κινήματα ιδιωματικά, δηλαδή κινήματα που δεν είχαν τη σφραγίδα του καθολικού». <sup>132</sup>

Όσον αφορά στην κατάσταση του ντόπιου εργατικού δυναμικού ο συγγραφέας παρατηρεί: «Για ένα μεγάλο διάστημα τα ήθη, τα μοντέλα πολιτισμού, η ηθική και η ιδεολογία του εργάτη δε διαφέρουν από του χτεσινού χωριάτη... Ο χωριάτης - εργάτης αιωρείται επίσης ανάμεσα στην αναπόληση της ειδυλλιακής ζωής του χωριού και την προσδοκία κάποιας γης της επαγγελίας...». <sup>133</sup> Αυτή η γη της επαγγελίας, κρατώντας σταθερά τον ιδιωματικό και ιδιωτικό χαρακτήρα της, θα αργήσει πολύ να γίνει «κοινωνική αίσθηση», πολύ δε περισσότερο να μετεξελιχτεί σε όραμα μιας άλλης κοινωνίας. Στην κατεύθυνση αυτή σημαντικό ρόλο φαίνεται να έπαιξε τόσο το σχετικά χαμηλό επίπεδο της βιομηχανικής εργασίας όσο και ο κοινωνικός επικαθορισμός της οικογένειας.

Αναφερόμενος στην ιστορική διάρθρωση των δύο αυτών παραγόντων, ο Α. Λιάκος θεωρεί ότι η δημιουργία της εργατικής τάξης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, πέρα από άλλες αιτίες, προσδιορίστηκε κυρίως από τη «μεταφορά του κέντρου βάρους της οικογένειας από την ύπαιθρο στην πόλη». <sup>134</sup>

Ο υπερπροσδιορισμός αυτός και οι συνέπειες του σε επίπεδο κοινωνικό και πολιτιστικό, αποτελούν ίσως μια βασική ερμηνεία του διαφορετικού τρόπου συμμετοχής του ατόμου στην κοινωνία, και της ενσωμάτωσης της εργασίας στους κοινωνικούς στόχους της Ελλάδας του Μεσοπολέμου. Γεγονός ωστόσο παραμένει ότι, παρ' όλους τους διαφορετικούς τρόπους κοινωνικής ενσωμάτωσης της εργασίας στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου, η εργασία παραμένει κυρίαρχη αξία, ενώ η μείωση των ωρών εργασίας προβάλλει ως διεκδίκηση των ίδιων των εργαζομένων. Η μείωση αυτή, που απ' τη μεριά του κράτους ρυθμίζεται νομοθετικά μ' έναν τρόπο αργό, βαθμιαίο και κατακεραματισμένο, μέσα από μια σειρά εξαιρέσεων και τροποποιήσεων κατά κλάδο εργασίας, <sup>135</sup> απελευθερώνει ωστόσο αρκετό χρόνο, που δεν μπορεί να διατεθεί άμεσα σύμφωνα με την ελεύθερη επιλογή των εργαζομένων. Έτσι, η επιλογή αυτή στον ελεύθερο χρόνο για τη γυναίκα σήμαινε την άσκηση των οικογενειακών εργασιών και υποχρεώσεων, ενώ για τον άνδρα την αφοσίωση στην οικογένεια ή τη στράτευση του σε πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς (κόμμα, συνδικάτο, σύλλογο, επιτροπή).

Ωστόσο στα ίδια αυτά ασφυκτικά πλαίσια δεν έλειπαν οι γιορτές και γενικότερα οι συλλογικές εκείνες δραστηριότητες που είχαν το χαρακτήρα της διασκέδασης, της ελεύθερης έκφρασης ή της ξεκούρασης. Ο Γάλλος κοινωνιολόγος Ζ. Ντυμαζντιέ αναφερόμενος στα περιεχόμενα των συλλογικών αυτών εκδηλώσεων στις παραδοσιακές κοινωνίες, παρατηρεί ότι πρόκειται για κάτι διαφορετικό από τον ελεύθερο χρόνο. «Η γιορτή», γράφει, «είναι ένα κοινωνικό πλαίσιο όπου το άτομο μπορεί να έχει δικαιώματα έκφρασης απαγορευμένα στην καθημερινή ζωή, η γιορτή είναι μια ευκαιρία για το άτομο

---

132. Α. Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1976, σ. 131.

133. Στο ίδιο, σ. 320.

134. Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 88.

135. Για τη στάση που τήρησε το ελληνικό κράτος στην εφαρμογή του οκτάωρου στους διαφορετικούς επαγγελματικούς κλάδους, βλ. Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 265-266.

να διασκεδάσει πιο ελεύθερα διαπράττοντας υπερβολές όλων των ειδών από την τροφή, το ποτό ή τη σεξουαλικότητα, που επιτρέπονται ή γίνονται ανεκτές ή ακόμα ενθαρρύνονται μέσα στα όρια αυτού του κοινωνικού πλαισίου». Τονίζει λοιπόν ο συγγραφέας ότι η κοινωνία δε γίνεται επιτρεπτική παρά τις ημέρες των γιορτών, ενώ σε καθημερινή βάση «οι δραστηριότητες έξω από την επαγγελματική και οικιακή εργασία δε διαφεύγουν από τους κανόνες που επιβάλλουν οι θρησκευτικές, οικογενειακές ή επαγγελματικές εξουσίες».<sup>136</sup>

Είναι ακριβώς αυτοί οι κοινωνικοί κανόνες και η ευρύτερη αποδοχή τους που επιτρέπουν στην ελληνική εφημερίδα «Λόγος» το 1892 να γράψει ότι «της ψυχοβλαβούς και ηθοφθόρου αργίας της Κυριακής προτιμωτέρα η βιωτική εργασία»<sup>137</sup> και στη «Φεντερασιόν» της Θεσσαλονίκης να διαπιστώσει αρκετά χρόνια αργότερα ότι «ο ορθόδοξος κλήρος ασκεί μεγάλη επιρροή στις μάζες των Ελλήνων εργατών».<sup>138</sup>

Αναφερόμενοι στις ιδεολογικές και κοινωνικές συγκρούσεις του Μεσοπολέμου με επίκεντρο την εργασία, τις αξίες και τη διάρκεια της, μπορούμε, πίσω από τους διαφορετικούς οικονομικούς στόχους και τα κοινωνικά οράματα, να διακρίνουμε την αποδοχή, από όλα σχεδόν τα κοινωνικά στρώματα, της αναγκαιότητας για κοινωνική πρόοδο και ανάπτυξη στη βάση της εργασίας, που εξακολουθεί να αποτελεί κεντρική αξία. Μπορούμε να υποθέσουμε επομένως πως, με έναν τρόπο άρρητης κοινωνικής σύμβασης, η εργασία τίθεται ως βασική προϋπόθεση της σχέσης του ατόμου με την κοινωνία και τους άλλους, αλλά και ως αναγκαία προϋπόθεση της ευημερίας του ατόμου και της κοινωνίας.

Στα πλαίσια αυτών των σχέσεων, μπορούμε να διακρίνουμε μια σειρά καθηκόντων και υποχρεώσεων που ρυθμίζουν τη σχέση του ατόμου με την κοινωνία στη βάση της εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, η κοινωνία φαίνεται να συνιστά μια ενότητα ανώτερη και διακριτή από το άτομο του οποίου προσδιορίζει τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις. Ο προσδιορισμός αυτός έχει το χαρακτήρα της ένταξης του ατόμου στους στόχους της κοινωνίας (ευημερία, πρόοδος, ανάπτυξη) και την εξασφάλιση εκ μέρους της κοινωνίας των απαραίτητων προϋποθέσεων για την εκπλήρωση των ατομικών και συλλογικών αυτών στόχων (νόμος, εργασία, εκπαίδευση).

Από την άλλη πλευρά, το άτομο προσδιορίζεται κυρίως από τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις, που στη βάση της ορθολογικής άσκησης της εργασίας του, αναλαμβάνει να εκπληρώσει τόσο απέναντι στην κοινωνία όσο και απέναντι στους άλλους και τον εαυτό του. Αυτό το σύνολο των σχέσεων που διαμορφώνονται στη βάση της εργασίας ονομάζει ο Λαλίβ ντ' Επινέ «έθος της εκπλήρωσης του καθήκοντος προς την εργασία».<sup>139</sup> Πρόκειται για το έθος μιας κοινωνίας στην οποία κυριαρχεί η εργασία, τόσο από την άποψη της διάρκειας όσο και από την άποψη των αξιών, των αναπαραστάσεων και των κοινωνικών σημασιών.

Στην περίπτωση της Ελλάδας του Μεσοπολέμου, μολονότι το εργασιακό έθος παρουσιάζει έντονες ατομικές και οικογενειακο-κεντρικές συμπεριφορές και αξίες, θεωρούμε ωστόσο ότι δε διαφοροποιείται σημαντικά από το ευρύτερο κοινωνικό έθος της περιόδου αυτής που ονομάζουμε «έθος της εργασίας και του καθήκοντος».

---

136. J. Dumazedier, *Révolution culturelle du temps libre, 1968 - 1988*, εκδ. Méridiens-Klincksieck, Παρίσι 1988, σ. 55.

137. Α. Λιάκος, ό.π., σ. 256.

138. Η πληροφορία δίνεται στο Γ. Λεονταρίτης, ό.π., σ. 29.

139. C. Lalive d' Epinay, C. Garcia, ό.π., σ. 91.

## 1.6. ΤΟ ΝΕΟ ΕΘΟΣ

Το έθος αυτό της εργασίας χρειάστηκε ενάμισι αιώνες για να αρχίσει να παρακαμάζει και στη θέση του να προβάλλει ένα νέο έθος, που ουσιαστικά διαμορφώνεται στη μεταπολεμική περίοδο και κυριαρχεί στις μέρες μας.

Δύο καθοριστικές και αλληλένδετες διαδικασίες έπαιξαν σημαντικό ρόλο σε αυτήν τη μετάβαση:

α) η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, που είχε σαν αποτέλεσμα την καθοριστική μείωση του χρόνου εργασίας και τη συνεπαγόμενη αύξηση του ελεύθερου χρόνου,

β) η προοδευτική έκπτωση της αξίας της εργασίας «ως κεντρικής σημασιοδοτούσας μήτρας της κοινωνίας».

### α. Η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας

Η παραγωγικότητα της εργασίας, που από τις αρχές της βιομηχανικής επανάστασης αποτέλεσε (και αποτελεί) τον κυριότερο στόχο των βιομηχανικών κοινωνιών, επιταχύνεται κυρίως στη μεταπολεμική περίοδο, με την εφαρμογή των νέων τεχνολογιών και της πληροφορικής.

Για παράδειγμα στη Γαλλία η αύξηση της παραγωγικότητας στον τομέα της βιομηχανίας είναι εντυπωσιακή.

Δείκτες της βιομηχανικής παραγωγής και της παραγωγικότητας της εργασίας στη βιομηχανία, 1898 - 1975 (βάση: 1938 = 100)

Έτος	Ποσότητα παραγωγής	Δείκτης ωρών εργασίας στο σύνολο βιομηχ.	Παραγωγικότητα ανά ώρα εργασίας
1898	66	138	48
1913	109	130	84
1921	60	-	-
1930	133	-	-
1938	100	100	100
1946	84	-	-
1947	99	-	-
1974	499	-	-
1975	464	130	360

Πηγή: J. Fourastié, *Trente glorieuses*, εκδ. Fayard, Παρίσι 1979, σ. 214.

Αυτή η σημαντική αύξηση της παραγωγικότητας συνοδεύτηκε από μια σειρά ανακατατάξεων του ενεργού πληθυσμού, ανάμεσα στις οποίες διακρίνεται κυρίως η καθοριστική μείωση του αγροτικού πληθυσμού και η επέκταση αριθμητικά και παραγωγικά του τριτογενούς τομέα. Στη Γαλλία, για παράδειγμα, οι αλλαγές στη δομή του ενεργού πληθυσμού σε σχέση με προηγούμενες περιόδους φαίνονται ιδιαίτερα σημαντικές.

	1962	1968	1975	1984
Αγροτικός Τομέας	20%	15%	9,5%	4%
Βιομηχανικός	38,2%	38,8%	39,2%	36%
Υπηρεσίες	41,8%	46,2%	51,3%	60%

Πηγή: J. Dumazedier, «Loisir: Valeurs résiduelles ou existentielles?»  
*Histoire des Moeurs, Encyclopédie de la Pléiade*, Paris 1991, σ. 1193.

Παράλληλα οι εργάτες στη Γαλλία από 40% το 1975 μειώνονται στο 29% το 1990.<sup>140</sup> Οι αγρότες που το 1964 ήταν 6.000.000, το 1990 φθάνουν το 1.000.000, δηλαδή μειώνονται κατά 6 φορές ενώ η αγροτική παραγωγή διπλασιάζεται.<sup>141</sup> Οι μισθωτοί που το 1954 ήταν 38,5%, φτάνουν το 1991 στο 70%,<sup>142</sup> ενώ οι εργαζόμενες γυναίκες φτάνουν να αντιπροσωπεύουν το 46,4% του ενεργού πληθυσμού.<sup>143</sup> Παράλληλα με τις αλλαγές αυτές στη μεταπολεμική περίοδο δεν μπορούμε να μην παρατηρήσουμε τόσο τη βελτίωση των συνθηκών ζωής και υγείας όσο και την επέκταση των σχολικών θεσμών. Τα όρια της ζωής, για παράδειγμα, που το 18ο αιώνα ήταν 25 χρόνια για τους άνδρες και 26 χρόνια για τις γυναίκες, φτάνει σήμερα κατά μέσο όρο στα 69 για τους άνδρες και στα 77 για τις γυναίκες. Παράλληλα η πρόοδος της επιστήμης μείωσε την παιδική θνησιμότητα από 300‰ το 18ο αιώνα σε 14‰ το 1975, ενώ η επέκταση της ενεργού ζωής και η συνταξιοδότηση στα 65 φέρνουν στο προσκήνιο την τρίτη ηλικία.

Το βασικότερο όμως αποτέλεσμα της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας στη μακρά διάρκεια της βιομηχανικής ανάπτυξης, και κυρίως στη μεταπολεμική περίοδο, ήταν η μείωση των ωρών εργασίας και η αύξηση του ελεύθερου χρόνου.

### **β. Η μείωση του χρόνου εργασίας**

Μολονότι ο περιορισμός του χρόνου εργασίας υπήρξε μόνιμη διεκδίκηση των ίδιων των εργαζομένων από τα μέσα ήδη του 19ου αιώνα, το αίτημα αυτό μοιάζει να υλοποιείται στη διάρκεια της «δεύτερης βιομηχανικής επανάστασης», κάτω από την τεράστια συμβολή της επιστημονικής και τεχνικής προόδου στην οργάνωση της εργασίας.

140. H. Mendras, *La seconde révolution Française*, εκδ. Gallimard, Παρίσι 1988, σ. 44.

141. Στο ίδιο, σ. 33.

142. B. Perret - G. Roustang, *L' économie contre la société*, Ed. du Seuil, Παρίσι 1993, σ. 55.

143. H. Mendras, *ό.π.*, σ. 298.

Πράγματι για ενάμιση περίπου αιώνα, ο χρόνος εργασίας μειώνεται δραστικά στις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες. Στις Η.Π.Α. για παράδειγμα, η πραγματική μέση διάρκεια της μη αγροτικής εργασίας από 50,3 ώρες την εβδομάδα το 1910 μειώνεται σε 39,2 το 1953.<sup>144</sup> Στη Γαλλία, όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα, η μέση διάρκεια εργασίας, που το 1830 ήταν 3.000 ώρες το χρόνο, μειώνεται σε 1.850 ώρες το 1975.

Μέση διάρκεια εργασίας «πλήρους απασχόλησης» από το 1830 έως το 1975.

Έτος	Εβδομάδες/ χρόνο	Ημέρες/ εβδομάδα	Ώρες/ημέρα	Ώρες/χρόνο
1830	52	6	13	3.800
1900	52	6	10	3.000
1921	52	6	8	2.350
1946	50	5,1	8,8	2.100
1975	48	5	8,4	1.850

Πηγή: J. Fourastié, *Trente glorieuses*, Ed. Fayard, Paris 1979, σ. 75.

Αυτή η μείωση, που συνεχίζεται ως τις μέρες μας, είχε ως αποτέλεσμα, σε διάστημα μικρότερο από έναν αιώνα, η μέση διάρκεια της εργασίας ενός αστικού εργάτη να φτάσει στις 1.600 ώρες το χρόνο<sup>145</sup> στις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες. Η ιστορική αυτή διαδικασία γίνεται ιδιαίτερα εντυπωσιακή αν φανταστούμε την κατάσταση εργασίας ενός εργάτη του περασμένου αιώνα. Χωρίς το δικαίωμα άδειας, με 70 ώρες εργασίας την εβδομάδα και 12-15 ώρες εργασίας την ημέρα, ο εργαζόμενος ξόδευε τα ελάχιστα υπολείμματα χρόνου στην ικανοποίηση παραδοσιακών θρησκευτικών και οικογενειακών καθηκόντων.

Σήμερα οι 1.600 ώρες συνοδεύονται από ένα γενικευμένο σύστημα κοινωνικής προστασίας, από τη σύνταξη στα 60, από άδειες που φτάνουν στις 4-5 εβδομάδες το χρόνο, με δύο ημέρες ελεύθερες την εβδομάδα και σε πολλές περιπτώσεις με τη δυνατότητα επιλογής εργασίας και ωραρίου εργασίας. Αυτή η τόσο σημαντική αλλαγή της σταδιακής μείωσης των ωρών εργασίας φέρνει στο προσκήνιο τον ελεύθερο χρόνο ως «αντικειμενικό γεγονός» για την πλειοψηφία των εργαζομένων.

Προϊόν της αύξησης της παραγωγικότητας αφ' ενός και των διεκδικήσεων των ιδίων των εργαζομένων αφ' ετέρου, ο ελεύθερος χρόνος θα αποτελέσει από τη δεκαετία του '50 σημαντικό πεδίο θεωρητικών αναζητήσεων και ερευνών τόσο στις Η.Π.Α. όσο και στην Ευρώπη.

### 1.7. Ο ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΧΡΟΝΟΣ ΩΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ

Οι πρώτες προσεγγίσεις του ελεύθερου χρόνου ως γεγονότος διαφορετικού από την εργασία και ταυτισμένου με τα ατομικά δικαιώματα του πολίτη, διαμορφώνονται

144. *Histoire Générale du Travail*, εκδ. Nouvelle Librairie de France, Παρίσι 1961, σ. 95.

145. J. Dumazedier, Συνέντευξη στο περιοδικό *Science Humaines*, τχ. 44, 1994, σ. 37.

στην Αμερική στις αρχές του 20ου αιώνα. Αναμφισβήτητα οι βασικοί προσδιορισμοί του ελεύθερου χρόνου δεν μπορούν να ερμηνευτούν ανεξάρτητα από το γεγονός της αντικειμενικής μείωσης του χρόνου εργασίας, το πολιτιστικό και συνταγματικό πλαίσιο του «δικαιώματος» και της «επιλογής», καθώς και έξω από τη συστηματική επιρροή ορισμένων πρωτοποριακών έργων, όπως εκείνα του Βέμπλεν και του Χουΐζινγκα.<sup>146</sup>

Στα πλαίσια αυτά, οι πρώτες αναφορές και μελέτες στον ελεύθερο χρόνο στην Αμερική των πρώτων δεκαετιών του 20ου αιώνα, έχουν το χαρακτήρα της περιγραφής των επιλογών και των περιεχομένων, καθώς και των χώρων και των θεσμών άσκησης των δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου. Μια συστηματικότερη όμως προσέγγιση του ελεύθερου χρόνου, από κοινωνιολογική σκοπιά, επιχειρείται από τον καθηγητή των Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου του Χάρβαντ, Ντέιβιντ Ρίσμαν, στο έργο του «Το μοναχικό πλήθος». Το έργο αυτό, πέρα από τη γενικότερη περιγραφική και ερμηνευτική του συμβολή στις σχέσεις ανθρώπου και κοινωνίας, θέτει καίρια ερωτήματα γύρω από τις μεταπολεμικές αλλαγές, τη δράση των ΜΜΕ και τον ελεύθερο χρόνο. Στα τελευταία κεφάλαια του έργου του, ο Ρίσμαν συνδέει το θέμα του ελεύθερου χρόνου με τις δραστηριότητες και τις αξίες του θεάματος, της κατανάλωσης και της ψυχαγωγίας,<sup>147</sup> δίχως βεβαίως ο ελεύθερος χρόνος να αντιμετωπίζεται ανεξάρτητα από την εργασία, που παραμένει κεντρική δραστηριότητα: «Όποια κι αν είναι η απουσία ικανοποίησης στην εργασία, η εργασία παραμένει το κέντρο του αισθήματος της αξιοπρέπειας και της ατομικής πραγμάτωσης του δυτικού ανθρώπου. Ως εκ τούτου η εργασία αποτελεί τις βάσεις για τον ελεύθερο χρόνο και την ψυχαγωγία».<sup>148</sup>

Την ίδια περίπου εποχή, στα συμπεράσματα αυτά φαίνεται να καταλήγει και ο Ζ. Φρίντμαν, μετά από διεξοδικές και μακρόχρονες παρατηρήσεις πάνω στην «κατακερματισμένη εργασία»<sup>149</sup> σε ανατολικές και δυτικές βιομηχανικές κοινωνίες. Στη βάση των παρατηρήσεων αυτών, ο Φρίντμαν συμπεραίνει ότι η βιομηχανική εργασία «ασκεί χωρίς αμφιβολία μια ψυχολογική και ηθική αποσύνθεση πάνω στο άτομο»,<sup>150</sup> προκαλώντας «μια προοδευτική φθορά της προσωπικότητας του».<sup>151</sup> Ελπίζοντας πάντα στον εξανθρωπισμό και τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας, ο Φρίντμαν θα τονίσει τόσο την ανάγκη όσο και τη δυνατότητα μιας διανοητικής, ηθικής και κοινωνικής επαναξιοποίησης της εργασίας.<sup>152</sup> Ωστόσο η οξυδέρκεια και το βάθος των παρατηρήσεων του πάνω στη βιομηχανική εργασία, θα επιτρέψουν στο Φρίντμαν να υποστηρίξει πως «η χαρά στο εσωτερικό των σύγχρονων βιομηχανιών μοιάζει στα μάτια μας σαν ένα άπειρο προς το οποίο τείνουμε χωρίς να μπορούμε να το φτάσουμε, εκτός από εξαιρετικές περιπτώσεις - ένα είδος ιδανικού ορίου».<sup>153</sup> Το ιδανικό κι άφραστο αυτό όριο, στη σκέψη του Φρίντμαν θα πάρει τη μορφή μιας ανυπέρβλητης βεβαιότητας για το οριστικό τέλος του ενδιαφέροντος και της ικανοποίησης στην εργασία. Γράφει χαρακτηριστικά: «Εκείνο που έχει σημασία είναι να μην τρέφει κανείς αυταπάτες: όποια κι αν είναι η δημιουργία

---

146. Συστηματικές αναφορές στους προδρόμους της κοινωνιολογίας του ελεύθερου χρόνου στις δυτικές κοινωνίες γίνονται στο έργο: Α. Κορωναίου, *Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου*, εκδ. Νήσος, Αθήνα 1996, σ. 47-55.

147. D. Riesman, *La foule solitaire*, εκδ. Arthaud, Παρίσι 1964, σ. 343-373.

148. Αναφέρεται στο έργο Α. Κορωναίου, ό.π., σ. 57.

149. G. Friedmann, *Le travail en miettes*, εκδ. Gallimard, Παρίσι 1964, σ. 31-57.

150. G. Friedmann, *Πού τραβά η ανθρώπινη εργασία;*, ό.π., σ. 217.

151. Στο ίδιο, σ. 208.

152. Στο ίδιο, σ. 264.

153. Στο ίδιο, σ. 249.

του ενδιαφέροντος για την εργασία... η επαναξιοποίηση της θα προσκρούει πάνω στα όρια που επιβάλλονται από την ίδια την τεχνική... θα υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός εργασιών που είναι πολύ δύσκολο να τις κάνει κανείς ενδιαφέρουσες». <sup>154</sup>

Στη βάση όλων αυτών των διαπιστώσεων, ο Φρίντμαν θα διακρίνει τα σημάδια ενός κοινωνικού φαινομένου που, όπως λέει, ενώ «ακόμα δεν περιγράφεται καλά», <sup>155</sup> πρόκειται ίσως να γίνει «η ίδια η προϋπόθεση της προσωπικής ύπαρξης του ατόμου». <sup>156</sup> Η άποψη αυτή, που φέρνει έντονα τα σημάδια της μαρξιστικής σκέψης για τον «διαθέσιμο χρόνο» <sup>157</sup> και το «βασίλειο της ελευθερίας», στην περίπτωση του Φρίντμαν, θα γίνει ο βασικός φορέας της ελπίδας για την εξισορρόπηση των αποτελεσμάτων της ορθολογικής οργάνωσης και του επιστημονικού προγραμματισμού της εργασίας. Στο βαθμό, λοιπόν, που η προοπτική του εξορθολογισμού της εργασίας γίνεται δεκτή σαν οικονομική αναγκαιότητα πρέπει να αποδεχτούμε, λέει ο Φρίντμαν, «την ψυχολογική αναγκαιότητα μιας εξισορροπημένης αύξησης της ελεύθερης έκφρασης κατά τον ελεύθερο χρόνο». <sup>158</sup> Η αναγκαιότητα αυτή θα οδηγήσει το Φρίντμαν να διατυπώσει μια θεωρία του ελεύθερου χρόνου ως απαραίτητο «συμπλήρωμα» της εργασίας αυτών που ακόμα βρίσκουν κάποιο ενδιαφέρον στην εργασία ή ως «ανταμοιβή» αυτών για τους οποίους η εργασία δεν παρουσιάζει κανένα ενδιαφέρον. <sup>159</sup> Επιπλέον, ο Φρίντμαν συνδέοντας τον ελεύθερο χρόνο με την προοπτική της εκπαίδευσης, θα τονίσει ιδιαίτερα αφ' ενός την ανάγκη για επενδύσεις «σε υπηρεσίες και αγαθά μορφωτικά» και αφ' ετέρου την εκπαιδευτική και κοινωνική αναγκαιότητα του «παράλληλου σχολείου». <sup>160</sup>

Μπροστά όμως στη σταδιακή ανάπτυξη και κυριαρχία των καταναλωτικών και ψυχαγωγικών περιεχομένων του ελεύθερου χρόνου, ο Φρίντμαν δε θα κρύψει τη βαθύτερη ανησυχία του για τα περιεχόμενα του ελεύθερου χρόνου: «Μπορεί άραγε», γράφει, «η ψυχαγωγία να αντικαταστήσει την εργασία σαν κέντρο βάρους, σαν κέντρο ψυχικής ισορροπίας και ικανοποίησης μέσα στην ανθρώπινη ζωή;». <sup>161</sup> Ανεξάρτητα όμως από την τύχη του ερωτήματος αυτού, γεγονός παραμένει ότι το τεράστιο, από ποσοτική και ποιοτική άποψη, έργο του Ζ. Φρίντμαν, θα ενεργοποιήσει μια σειρά αναζητήσεων τόσο για τη δυναμική των σχέσεων εργασίας και ελεύθερου χρόνου όσο και για τον επιστημολογικό προσδιορισμό του ελεύθερου χρόνου.

Στη δεκαετία του '60, ο κοινωνιολόγος Α. Τουρέν, διατηρώντας την άποψη για τον καθοριστικό ρόλο της εργασίας, θα υποστηρίξει ότι τόσο η περιορισμένη επαναξιοποίηση της εργασίας στις σύγχρονες κοινωνίες <sup>162</sup> όσο και τα «αποτελέσματα της

---

154. Στο ίδιο, σ. 266. Ο Ζ. Φουραστιέ αναζητώντας από την πλευρά του τον ενθουσιασμό στην εργασία, θα καταλήξει να πει ότι είναι «ένα σπάνιο λουλούδι» κι ότι η λογική της οικονομικής ανάπτυξης δε θα μπορέσει πια να κινητοποιήσει την «αυθόρμητη επιθυμία του εργαζόμενου». Βλ. J. Fourastié, *Trentes glorieuses*, εκδ. Fayard, Παρίσι 1979, σ. 83.

155. G. Friedmann, ό.π., σ. 257.

156. Στο ίδιο, σ. 211.

157. K. Marx, *Grundrisse*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, τομ. Β', σ. 541.

158. G. Friedmann, ό.π., σ. 262.

159. G. Friedmann, *Le travail en miettes*, ό.π., σ. 187-205.

160. Βλ. σειρά άρθρων του Ζ. Φρίντμαν στην εφημερίδα «*Le Monde*» στις 7, 8, 11 και 12 Ιανουαρίου του 1966.

161. G. Friedmann, *Πού τραβά ανθρώπινη εργασία;* ό.π., σ. 271.

162. A. Touraine, *La société post-industrielle*, εκδ. Denoël, Παρίσι 1969, σ. 456.

τμηματοποιημένης εργασίας πάνω στις συμπεριφορές του ελεύθερου χρόνου»<sup>163</sup> δεν μπορούν να ερμηνευτούν παρά σε αναφορά με την εργασία. Και τούτο επειδή, όπως ο ίδιος παρατηρεί, «η εργασία δεν είναι μια υλική ή μετακοινωνική εμπειρία του ανθρώπου αλλά η ιστορική προϋπόθεση της ύπαρξής του, από την οποία ξεκινώντας μπορούμε να καταλάβουμε τα έργα του πολιτισμού και τις μορφές της κοινωνικής οργάνωσης».<sup>164</sup>

Έτσι, τόσο στη σκέψη του Φρίντμαν όσο και στις απόψεις του Α. Τουρέν, ο ελεύθερος χρόνος αντιμετωπίζεται ως σημαντικό κοινωνικό φαινόμενο, σε εξάρτηση από την εργασία που παραμένει το κυρίαρχο αντικείμενο μελέτης.

Ο κοινωνιολόγος όμως που θα αναγορεύσει τον ελεύθερο χρόνο σε ιδιαίτερο αντικείμενο μελέτης είναι ο Ζ. Ντυμαζντιέ, που το 1953 στο «Κέντρο Κοινωνιολογικών Μελετών» (CES-CNRS) θα συστήσει ερευνητική ομάδα με στόχο την αποκλειστική μελέτη του νέου αυτού κοινωνικού γεγονότος. Μετά από μια σειρά ερευνών και συγκριτικών παρατηρήσεων, το 1962, ο Ζ. Ντυμαζντιέ θα ορίσει τον ελεύθερο χρόνο ως «ένα σύνολο απασχολήσεων στις οποίες το άτομο επιδίδεται οικειοθελώς με στόχο την ανάπαυση, την ψυχαγωγία, την ελεύθερη μόρφωση και πληροφόρησή του, την ηθελημένη ανάπτυξη της κοινωνικής του συμμετοχής ή της δημιουργικής του ικανότητας, μετά την εκπλήρωση των επαγγελματικών, οικογενειακών και κοινωνικών του υποχρεώσεων».<sup>165</sup>

Ο παραπάνω ορισμός έχει μια ιδιαίτερη σημασία στο βαθμό που δίνει μια ξεχωριστή βαρύτητα στην ελευθερία του ατόμου στη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου, γεγονός για το οποίο ο Ντυμαζντιέ επικρίθηκε συχνά. Ωστόσο, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο Ντυμαζντιέ διακρίνει τον ελεύθερο χρόνο τόσο από την επαγγελματική εργασία, όσο και από ένα δεύτερο καταναγκαστικό κοινωνικό χρόνο, την οικιακή εργασία, κάτω από το βάρος της οποίας ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού, οι γυναίκες, διέθεταν (και διαθέτουν) λιγότερο ελεύθερο χρόνο από τους άνδρες. Στη συνέχεια ο Ντυμαζντιέ θα διακρίνει τέσσερις μεγάλες χρονικές περιόδους, στη διάρκεια των οποίων ασκούνται δραστηριότητες που φέρνουν πιο έντονα τα σημάδια της ελεύθερης επιλογής του ατόμου. Πρόκειται για το τέλος της ημέρας, το τέλος της εβδομάδας (week-end), το τέλος του χρόνου (διακοπές) και το τέλος της επαγγελματικής δραστηριότητας (σύνταξη). Οι δραστηριότητες που αναπτύσσονται στις χρονικές αυτές περιόδους, όπως ο ίδιος παρατηρεί, θα μένουν πάντα μέσα στα «όρια των οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και πολιτιστικών περιορισμών κάθε κοινωνίας».<sup>166</sup> Ωστόσο, ήδη από τη δεκαετία του '50, ο ελεύθερος χρόνος θα γίνει πεδίο μιας ευρείας βιομηχανικής εκμετάλλευσης, τόσο μέσα από τη χρήση των αγαθών που καταναλώνονται στη διάρκεια του όσο και μέσα από τους τρόπους με τους οποίους οργανώνονται ή επιβάλλονται οι δραστηριότητες του (εκδρομές, διακοπές). Με κύρια αιχμή την εμπορευματοποίηση του ελεύθερου χρόνου, και κατ' επέκταση της ίδιας της κοινωνίας, στη δεκαετία του 1960 - 1970, θα αναπτυχθεί μια έντονη και εκτεταμένη κοινωνική κριτική.

Ο Μαρκούζε μιλάει για μια κοινωνία που υπάρχει μόνο για να ικανοποιεί

---

163. Στο ίδιο, σ. 276.

164. A. Touraine, *La sociologie d' action*, Ed. de Seuil, Παρίσι 1965, σ. 11.

165. Αναφέρεται στο έργο Α. Κορωναίου, ό.π., σ. 63. Στο ίδιο έργο γίνονται εκτεταμένες αναφορές στις απόψεις του Ζ. Ντυμαζντιέ, στην κριτική τους αντιμετώπιση και την παραπέρα αξιοποίησή τους στα πλαίσια της Κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης της αυτομόρφωσης και των κοινωνικών χρόνων.

166. J. Dumazedier, «Loisir: Valeurs résiduelles ou existentielles?», ό.π., Παρίσι 1991, σ. 1256.

«πλαστές ανάγκες»<sup>167</sup> χωρίς να μπορεί να επαναστατικοποιηθεί, γιατί, όπως τονίζει ο Μπωντριγιάρ, «το φάντασμα της παραγωγής στοιχειώνει κάθε επαναστατική σκέψη».<sup>168</sup> Ο Γκυ Ντεμπόρ θα δει μια απέραντη «κοινωνία του θεάματος» στα πλαίσια της οποίας το θέαμα γίνεται η «γενική εκδήλωση» της «πραγματικής αυταπάτης», που είναι το εμπόρευμα.<sup>169</sup>

Οι κριτικές αυτές, και κυρίως η αρνητική πρόσληψη των καταναλωτικών συμπεριφορών στα πλαίσια του ελεύθερου χρόνου, στη συνέχεια θα πάρουν ευρύτερες διαστάσεις. Ο Μπωντριγιάρ θα περιγράψει έτσι τη δυναμική του ελεύθερου χρόνου σαν μια τεράστια «βιομηχανία διαφορών»<sup>170</sup> που παράγει διαρκώς διακρίσεις ανάμεσα στα άτομα, τις ομάδες και τα κοινωνικά στρώματα, διακρίσεις στις οποίες ο κόσμος των ΜΜΕ παίζει ιδιαίτερο ρόλο. Εικόνες και σύμβολα, που ξεφεύγοντας από την υλική και τη λειτουργική τους υπόσταση, θα γίνουν «σημεία» ενισχύοντας ασταμάτητα την ίδια τους την κατανάλωση.<sup>171</sup>

Ο Ντυμαζντιέ από την πλευρά του, αποφεύγοντας τις κανονιστικές τοποθετήσεις και τις ολιστικές ερμηνείες των νέων κοινωνικών δραστηριοτήτων και αξιών του ελεύθερου χρόνου, θα τονίσει την κοινωνιολογική τους σημασία και θα υποστηρίξει ότι οι αξίες που παράγονται στον ελεύθερο χρόνο δεν αποτελούν απλή «ανταμοιβή ή συμπλήρωμα» της εργασίας. Στη βάση αυτή, οι αξίες του ελεύθερου χρόνου αποκτούν μια δυναμική και μια αυτονομία που τις κάνουν αφ' ενός να παίρνουν ένα ατομικό και υπαρξιακό χαρακτήρα και αφ' ετέρου να επιδρούν καθοριστικά στις άλλες κοινωνικές αξίες. Το αποτέλεσμα αυτής της δυναμικής διαπιστώνει ο Ντυμαζντιέ, τόσο στην καθοριστική μείωση των πολιτικών και θρησκευτικών δραστηριοτήτων όσο και στα ίδια τα περιεχόμενα των αξιών του ελεύθερου χρόνου.

Πράγματι, όπως ο ίδιος υποστηρίζει, οι θρησκευτικές δραστηριότητες δεν αποτελούν πια παρά το 13% των δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου, ενώ οι πολιτικές φτάνουν μόλις το 5%.<sup>172</sup> Τα φαινόμενα ωστόσο αυτά, καθώς και τα ποικίλα περιεχόμενα του ελεύθερου χρόνου, ο Ντυμαζντιέ θα αποφύγει να τα ερμηνεύσει στη βάση ενός ανερχόμενου ατομικισμού, ναρκισσισμού ή ηδονισμού. Αντίθετα, θα υποστηρίξει ότι αυτό που διακυβεύεται στον ελεύθερο χρόνο είναι πολύ πιο σημαντικό από την απλή έκφραση του ατομικισμού ή την παθητική άρνηση των παλιών πολιτικών, κοινωνικών ή οικογενειακών καταναγκασμών. «Η μομφή του ατομικισμού», γράφει, «είναι συχνά έκφραση της αδυναμίας να καταλάβουμε, πίσω από μια τέτοια αύξηση των δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου, την ανάδυση μιας "νέας κοινωνίας"».<sup>173</sup>

Στο πρόσφατο βιβλίο του «*Révolution culturelle du temps libre 1968 - 1988*», ο Ντυμαζντιέ, αποτιμώντας την έκταση, τα περιεχόμενα και τη δυναμική του ελεύθερου χρόνου στις τελευταίες δεκαετίες, υποστηρίζει ότι οι αξίες του ελεύθερου χρόνου

---

167. Η. Μαρκούζε, *Ο Μονοδιάστατος άνθρωπος*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1971, σ. 36-37.  
Μ. Χορκχάιμερ, Τ. Αντόρνο, «Η βιομηχανία της κουλτούρας: Ο Διαφωτισμός ως εξαπάτηση των μαζών», στο έργο Αντόρνο, Λοβεντάλ, Μαρκούζε, Χορκχάιμερ, *Τέχνη και μαζική κουλτούρα*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1984, σ. 69-121.

168. J. Baudrillard, *Ο καθρέφτης της παραγωγής*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1970, σ. 13.

169. Γ. Ντεμπόρ, *Η κοινωνία του θεάματος*, εκδ. Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα, σ. 32.

170. J. Baudrillard, *La société de consommation*, εκδ. Denoël, Παρίσι 1970, σ. 125.

171. J. Baudrillard, *Pour une critique de l' économie politique du signe*, εκδ. Gallimard, Παρίσι 1972, σ. 7-58.

172. J. Dumazedier, Συνέντευξη στο περιοδικό *Sciences Humaines*, τχ. 44, 1994, σ. 38.

173. J. Dumazedier, *Révolution culturelle du temps libre, 1968-1988*, ό.π., σ. 232.

αποτελούν πλέον κεντρικό πρόβλημα της σύγχρονης κοινωνιολογίας, που συνδέεται άμεσα με την παραπέρα πολιτιστική ανάπτυξη των σύγχρονων μεταβιομηχανικών κοινωνιών. Κομβικό σημείο της εξέλιξης αυτής, αποτελεί για τον Ντυμαζντιέ, η πεποίθηση ότι οι αξίες του ελεύθερου χρόνου επιδρούν καθοριστικά τόσο στις αξίες της εργασίας όσο και στα περιεχόμενα των άλλων κοινωνικών χρόνων (οικογένεια, σχολείο). Έτσι, οι αξίες του ελεύθερου χρόνου, αλλά και ο ίδιος ο ελεύθερος χρόνος, επιδρούν «στους χρόνους που είναι κοινωνικά δεσμευμένοι ή κοινωνικά αναγκαστικοί και τους οποίους μια κοινωνία χρειάζεται ακόμα κι όταν δε φέρνουν πάντα την ικανοποίηση των επιθυμιών και των ονείρων».<sup>174</sup>

Εκτός όμως από τη βασική θέση της «αυτονομίας» του ελεύθερου χρόνου, θα άξιζε να τονίσουμε την ιδιαίτερη συμβολή του Ζ. Ντυμαζντιέ στη μελέτη της αλληλεπίδρασης των κοινωνικών χρόνων και των σχέσεων ανάμεσα στην εργασία, την οικογένεια, το σχολείο και τον ελεύθερο χρόνο. Από αυτήν την άποψη, νεώτερες κοινωνιολογικές κατευθύνσεις, όπως θα δούμε παρακάτω, θα διερευνήσουν την «ισορροπία ανάμεσα στον προσωπικό χρόνο και στους αναγκαστικούς ή υποχρεωτικούς κοινωνικούς χρόνους, δηλαδή, τη συμβολική δομή όλων των κοινωνικών χρόνων».<sup>175</sup>

### *1.8. META TO 1970 – Η ΝΕΑ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ*

Στις αρχές της δεκαετίας του '70, η εμφάνιση της πετρελαϊκής κρίσης θα επιφέρει ένα ισχυρό πλήγμα στις διαδικασίες ανάπτυξης και στις συνθήκες αφθονίας των προηγούμενων ετών. Η σταδιακή αύξηση της ανεργίας, που θα φτάσει στη δεκαετία 1980 - 1990 στο 12% του ενεργού πληθυσμού της Ευρώπης, φαίνεται να αφήνει πίσω την «ένδοξη τριακονταετία» της μεταπολεμικής περιόδου και να βυθίζει τις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες σε μία κρίση όλο και πιο εκτεταμένη. Στα καινούργια αυτά πλαίσια, η εργασία, οι αξίες της και ο ελεύθερος χρόνος επανέρχονται στο προσκήνιο μέσα σε μία νέα οικονομική και κοινωνική συγκυρία. Εξαιρετικά σύνθετα πια τα φαινόμενα της εργασιακής δραστηριότητας και της δυναμικής του ελεύθερου χρόνου, καθώς και οι εξελίξεις των σύγχρονων κοινωνιών, αναζητούν νέες ισορροπίες, τόσο στο επίπεδο των κοινωνικών αξιών της εργασίας και του ελεύθερου χρόνου όσο και στο επίπεδο της συμβολικής δομής και ιεραρχίας των κοινωνικών χρόνων (εργασία, οικογένεια, σχολείο, ελεύθερος χρόνος).

Πώς θα μπορούσαμε, λοιπόν, σήμερα να συλλάβουμε την αλληλεπίδραση των περιεχομένων και των αξιών του ελεύθερου χρόνου και των κοινωνικών πρακτικών της εργασίας;

Σ' αυτό το περίπλοκο επίπεδο αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στις αξίες, τη διάρκεια, και τις αναπαραστάσεις ανάμεσα στην εργασία και τον ελεύθερο χρόνο, η κοινωνιολογία της εργασίας φαίνεται να μην επαρκεί, στο βαθμό που η μεγαλύτερη προσφορά της παρέμεινε στο να καταδείξει την επίδραση της εργασιακής δραστηριότητας στον ελεύθερο χρόνο. Από την άλλη πλευρά, η πιεστική αναγκαιότητα να αντιμετωπισθεί το κρίσιμο πρόβλημα της ανεργίας, αφήνει πολύ λίγο χώρο για να μελετηθούν σε βάθος οι αλλαγές που γίνονται τόσο στο επίπεδο των αξιών της εργασίας όσο και σ' εκείνο των κοινωνικών σημασιών της ανεργίας.

---

174. Στο ίδιο, σ. 232.

175. Στο ίδιο, σ. 242.

Από τη σκοπιά μας, θα αναφερθούμε εδώ συνοπτικά στις κοινωνιολογικές έρευνες και τις απόψεις που μετά το 1970 διαμορφώνονται γύρω από τα βασικά συστατικά στοιχεία του «παλιού» έθνους της εργασίας. Τα στοιχεία αυτά αφορούν τη διερεύνηση: α) της ικανοποίησης που προκαλεί η εργασία, β) του ενδιαφέροντος για την εργασιακή δραστηριότητα και γ) του εάν και κατά πόσο η εργασία αποτελεί σήμερα αναγκαιότητα, καθήκον και κοινωνική υποχρέωση.

### **α. Η ικανοποίηση στην εργασία**

Το εξαιρετικά δύσκολο, από κοινωνιολογική άποψη, ζήτημα της ικανοποίησης στην εργασία, που στη δεκαετία του '60 φαινόταν να έχει οριστικά εκλείψει στα πλαίσια της βιομηχανικής εργασίας, επανέρχεται στο προσκήνιο μέσα από μια πληθώρα ερευνών στην Αμερική, την Ιαπωνία και την Ευρώπη.

Έτσι, έρευνα που γίνεται το 1983 από τους Ιάπωνες σε 12 χώρες και σε νέους εργαζόμενους ηλικίας 18 - 24 ετών αποδεικνύει ότι τα 3/4 δηλώνουν ότι είναι ευχαριστημένοι από την εργασία τους.<sup>176</sup> Παράλληλη έρευνα στην Ελβετία το 1982 δείχνει ότι το 40% των εργατών, το 74% των μεσαίων στελεχών και το 80% της ανώτερης τάξης βρίσκουν την εργασία τους «πολύ ενδιαφέρουσα».<sup>177</sup> Ωστόσο, ενώ η πλειοψηφία των εργαζομένων δηλώνει ικανοποιημένη από την εργασία, η ικανοποίηση αυτή φαίνεται να διαφοροποιείται όταν τίθεται σε σύγκριση α) με τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου β) με τα επιμέρους χαρακτηριστικά της εργασίας.

Πράγματι, στην έρευνα των Ιαπώνων φαίνεται πως μόλις η εργασία τεθεί σε σύγκριση με τις ικανοποιήσεις που προσφέρουν οι δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου, τότε μόνο το 22% των Γάλλων, το 18% των Σουηδών, το 15% των Ελβετών, το 27% των Γερμανών, το 29% των Αμερικανών και το 28% των Ιαπώνων βρίσκουν ικανοποίηση στην εργασία.<sup>178</sup>

Όσον αφορά στο δεύτερο σκέλος, ο Λαλίβ ντ' Επινέ σε έρευνα του την περίοδο 1974-1976,<sup>179</sup> ανιχνεύει την έννοια της ικανοποίησης με έναν τρόπο περισσότερο αντικειμενικό και αποδείξιμο. Στα πλαίσια της έρευνας αυτής η ικανοποίηση προσδιορίζεται ως το σύνθετο αποτέλεσμα των «εξωτερικών» και «εσωτερικών» χαρακτηριστικών της εργασίας. Στα «εξωτερικά» χαρακτηριστικά, ο Λαλίβ ντ' Επινέ συμπεριλαμβάνει την κούραση, το μισθό, τις δυνατότητες εξέλιξης και το περιβάλλον εργασίας, ενώ στα «εσωτερικά» την ύπαρξη υπευθυνότητας, τα περιθώρια πρωτοβουλιών καθώς και την πιθανότητα προσωπικής πραγμάτωσης του εργαζόμενου. Με βάση τα δεδομένα της συγκεκριμένης έρευνας παρατηρούμε ότι το 70% των εργαζομένων βρίσκει την εργασία του κουραστική, ενώ το 50% των ανδρών και το 75% των γυναικών δηλώνουν ότι η εργασία δεν τους προσφέρει δυνατότητες εξέλιξης. Για το μισθό, η πλειοψηφία των εργαζομένων δηλώνει ότι δεν είναι ευχαριστημένη, ενώ το 40% βρίσκει τις συνθήκες εργασίας επίπονες.<sup>180</sup> Φαίνεται λοιπόν ότι, παρά τις βελτιώσεις που έγιναν

---

176. J. Dumazedier, *Révolution culturelle du temps libre*, 1968-1988, ό.π., σ. 112.

177. C. Lalive d' Epinay et al., ό.π., σ. 33.

178. J. Dumazedier, ό.π., σ. 112.

179. Πρόκειται για έρευνα στην οποία, όπως αναφέρει ο συγγραφέας, συμμετέχουν 1100 άτομα ηλικίας 15-70 ετών. Βλ. C. Lalive d' Epinay et al., ό.π., σ. 33.

180. Στο ίδιο, σ. 193.

στις προηγμένες χώρες στο επίπεδο των συνθηκών εργασίας, η εργασία εξακολουθεί να προκαλεί σωματική και ψυχική κούραση.

Αξίζει επίσης να τονίσουμε πως, στην ίδια έρευνα, η απουσία ευχαρίστησης που αφορά και τα δύο φύλα, στην περίπτωση των γυναικών αναδεικνύει για μια ακόμα φορά τις διακρίσεις και τις κοινωνικές ανισότητες που λειτουργούν σε βάρος τους. Πρόκειται για τα «εσωτερικά» χαρακτηριστικά της εργασίας στη βάση των οποίων φαίνεται πως μόλις το 16% των εργαζόμενων γυναικών έχει δυνατότητες εξέλιξης, ενώ για το 75% οι δυνατότητες αυτές είναι πολύ περιορισμένες.<sup>181</sup> Σε ό,τι αφορά τα περιθώρια επαγγελματικών πρωτοβουλιών για τις εργαζόμενες γυναίκες, η έρευνα δείχνει ότι 42% των γυναικών έναντι 53% των ανδρών έχει δυνατότητες πρωτοβουλιών, ενώ ένα ποσοστό 33% των γυναικών δεν έχει κανένα περιθώριο ανάπτυξης πρωτοβουλιών.<sup>182</sup> Εξίσου κατηγορηματικά είναι τα συμπεράσματα μιας ιαπωνικής έρευνας που καταδειχνει ότι μόνο το 13% των Γάλλων, το 12% των Σουηδών, το 29% των Ιαπώνων, το 30% των Αμερικανών και το 8% των Γιουγκοσλάβων βρίσκουν στην εργασία τους έναν τρόπο προσωπικής πραγμάτωσης.<sup>183</sup>

Βεβαιώνοντας την τάση αυτή, ο C. Offe, επισημαίνει ότι από την εργασία εκλείπουν πια οι προϋποθέσεις εκείνες που θα επέτρεπαν στους εργαζόμενους «να επιβεβαιώνονται και να αναγνωρίζονται στην εργασία τους ως φορείς υποχρεώσεων, ως ηθικώς δρώντα πρόσωπα».<sup>184</sup> Ο Κ. Τσουκαλάς παρατηρεί επίσης ότι για λόγους λειτουργικούς, σημασιολογικούς ή φαντασιακούς<sup>185</sup> διενεργείται μια εκτεταμένη «απομαγικοποίηση» της εργασίας που υποχρεώνει το άτομο να μεταφέρει την αναζήτηση της ικανοποίησης και του νοήματος στην ιδιωτική σφαίρα, «με αποτέλεσμα την πλήρη αποσηματοδότηση του επαγγέλματος ως κεντρικής σηματοδοτούσας μήτρας».<sup>186</sup> Στην ίδια κατεύθυνση, ο Α. Γκορζ, παρατηρώντας την έκπτωση της αξίας αλλά και του ενδιαφέροντος για την εργασία, γράφει χαρακτηριστικά: «η εργασία καλείται να γίνει μια δραστηριότητα ανάμεσα στις άλλες, εξίσου ή λιγότερο σημαντική από αυτές».<sup>187</sup>

Από τα παραπάνω δεδομένα μπορούμε επομένως να υποθέσουμε ότι, για την πλειοψηφία των εργαζομένων, η εργασία δεν αποτελεί πλέον πηγή ικανοποίησης και προσωπικής πραγμάτωσης. Αντίθετα, οι αξίες που σχετίζονται με την εργασιακή δραστηριότητα μοιάζουν να αφορούν περισσότερο τον τρόπο ευκολότερης άσκησης της καθώς και τις ανάγκες, κυρίως οικονομικές, που ικανοποιούνται από αυτήν τη δραστηριότητα.

Στα πλαίσια αυτά μπορούμε να ανιχνεύσουμε και μια νέα διάσταση της έννοιας των «αναγκών», που φαίνονται να χάνουν όλο και πιο πολύ τον εσχατολογικό τους χαρακτήρα. Έτσι, πέρα από τις μαρξιστικές προσεγγίσεις του 19ου αιώνα, όπου η ανάγκη έπαιρνε τη μορφή μιας απειλής που αφορούσε τόσο την επιβίωση και το μισθό όσο και

181. Στο ίδιο, σ. 191, πίνακας 7.1.5.

182. Στο ίδιο, σ. 191, πίνακας 7.1.4.

183. J. Dumazedier, *ό.π.*, σ. 113.

184. C. Offe, *Κοινωνία της εργασίας*, εκδ. Νήσος, Αθήνα 1993, σ. 226.

185. Ο Κ. Τσουκαλάς στο βιβλίο του «Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα» αναφέρεται στις σημαντικές αλλαγές που μεσολάβησαν έτσι ώστε η εργασία από «κεντρική σηματοδοτούσα μήτρα της κοινωνίας», να χάσει με το καιρό την «εγγενή καθολικότητα» της. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σ. 211-214.

186. Στο ίδιο, σ. 166 - υποσ. 20.

187. A. Gorz, *ό.π.*, σ. 129.

την υποταγή στις γενικότερες συνθήκες της εργασίας, σήμερα η «ανάγκη» μοιάζει να τίθεται σε νέα πλαίσια. Πρόκειται για την «αναγκαιότητα», που, όπως παρατηρεί ο Α. Γκορζ, παίρνει τη μορφή «ενός εξωτερικού προσδιορισμού της ζωής και των δραστηριοτήτων μας από τους εξαναγκασμούς του κοινωνικού οργάνου της παραγωγής που περιλαμβάνει αδιαφοροποίητα το αναγκαίο και το μη - αναγκαίο, το οικονομικό και το αντι-οικονομικό, το παραγωγικό και το καταναλωτικό».<sup>188</sup>

Στις νέες αυτές σηματοδοτήσεις των εννοιών της «αναγκαιότητας» και της «υποχρέωσης» αναφερόμενος ο Λαλίβ ντ' Επινέ, θεωρεί ότι «η εργασία είναι όχι μόνο το όργανο της επιβίωσης αλλά και της απόκτησης των απαραίτητων μέσων για τη διατήρηση της ικανοποίησης και της ευτυχίας».<sup>189</sup> Αυτή η ικανοποίηση φαίνεται ωστόσο να μην αφορά πλέον την «προσχώρηση της προσωπικότητας του εργαζομένου στην εργασία», αλλά τα αγαθά και τις δραστηριότητες εκείνες που το εισόδημα επιτρέπει, διευκολύνει και εξασφαλίζει για τα ίδια τα άτομα. Με αυτήν την έννοια, το εισόδημα και η κοινωνική του λειτουργία φαίνονται να συνθέτουν σήμερα τους δύο πόλους του αναγκαστικού χαρακτήρα της εργασίας. Τούτο ενισχύεται και από άλλες κοινωνιολογικές έρευνες σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Για παράδειγμα, σε έρευνα που πραγματοποιείται στη Γαλλία το 1980 από το «Κέντρο Μελέτης της Εργασίας», οι νέοι σε ποσοστό 62% δηλώνουν ότι η εργασία είναι ένα μέσο που επιτρέπει έναν ορισμένο τρόπο ζωής.<sup>190</sup> Εξάλλου στην έρευνα των Ιαπώνων, που ήδη αναφέραμε, διαπιστώνουμε ότι το 80% των Γάλλων και των Ελβετών, το 69% των εργαζομένων στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες, το 50% των Ιαπώνων και το 56% των Αμερικάνων δηλώνουν ότι γι' αυτούς η εργασία είναι ένας τρόπος για να κερδίζει κανείς χρήματα.<sup>191</sup>

Το ίδιο άλλωστε φαίνεται να επιβεβαιώνει και ο Ρ. Σανσολιέ, όταν γράφει ότι «η εργασία ήταν και μένει πάντα μια οικονομική αξία επειδή για την πλειοψηφία των εργαζομένων αποτελεί το βασικό μέτρο ανεξαρτησίας στην κοινωνία της αγοράς».<sup>192</sup> Αυτή τη δύναμη και την ανεξαρτησία απέναντι στην αγορά και τους άλλους φαίνεται να έχουν κατά νου οι εργαζόμενοι όταν περιγράφουν την «επόμενη μέρα» κάποιου πιθανού κέρδους. Σε αυτήν την περίπτωση, 59% των Γάλλων<sup>193</sup> θα εγκατέλειπε τη δουλειά, ενώ μόνο ένα ποσοστό 5% θα συνέχιζε να δουλεύει, με την έννοια του καθήκοντος απέναντι στους άλλους.<sup>194</sup> Σαν ακραία συνέπεια αυτού του εργαλειακού και χρηστικού χαρακτήρα της εργασίας μπορούμε να φανταστούμε τον εργαζόμενο να λειτουργεί «ως μονοπρόσωπη επιχείρηση στο πλαίσιο της οποίας η οικονομική συμπεριφορά ρυθμίζεται μέσα από ένα γενικότερο υπολογισμό του κόστους, σε σχέση με τα προσδοκώμενα οφέλη».<sup>195</sup>

---

188. Στο ίδιο, σ. 207.

189. C. Lalive d' Epinay et al., ό.π., σ. 135.

190. D. Schnapper, *L' épreuve du chômage*, εκδ. Gallimard, Παρίσι 1981, σ. 76.

191. J. Dumazedier, ό.π., σ. 113.

192. R. Sainsaulieu, *L' identité au travail*, εκδ. Presses de la fondation des sciences politiques, Παρίσι 1977, σ. 369.

193. J. Dumazedier, ό.π., σ. 113.

194. J. Lipovetsky, *Le crépuscule du devoir*, εκδ. Gallimard, Παρίσι 1992, σ. 186.

195. Κ. Τσουκαλάς, ό.π., σ. 189.

## ***β. Η εργασία ως καθήκον και κοινωνική υποχρέωση;***

Σε ό,τι αφορά την έννοια του καθήκοντος και της κοινωνικής υποχρέωσης απέναντι στην εργασία, που όπως είδαμε αποτέλεσαν τα βασικά περιεχόμενα του παλιού έθνους της εργασίας και τον ισχυρότερο τρόπο σύνδεσης του ατόμου με την κοινωνία και τα συλλογικά οράματα, σήμερα μόλις 5% των Γάλλων, 3% των Σουηδών και 14% των Αμερικανών θεωρεί ότι η εργασία είναι καθήκον απέναντι στην κοινωνία.<sup>196</sup> Σε έρευνα που έγινε το 1989 στη Γαλλία, αποδεικνύεται ότι μόνο 20% των γάλλων μισθωτών αναγνωρίζουν την εργασία ως καθήκον του ατόμου απέναντι στην κοινωνία.<sup>197</sup> Την έκταση και την ένταση αυτής της στάσης απέναντι στην εργασία επιβεβαιώνουν ακόμα και οι ανώτερες κοινωνικές και επαγγελματικές κατηγορίες. Έτσι, στη Γαλλία το 1991, ένα στα δύο στελέχη που αποφοιτούσαν από ανώτερες σχολές δήλωναν ότι δεν αναγνωρίζουν καμιά υποχρέωση απέναντι στους άλλους πολίτες, το γενικό συμφέρον και τη συλλογική ευημερία.<sup>198</sup> Σε άλλη έρευνα στη Γαλλία, την ίδια εποχή, φαίνεται ότι σε περίπτωση που κέρδιζαν το «λαχείο», μόνο 5% των εργαζομένων θα συνέχιζαν να ενεργοποιούνται με κίνητρο το καθήκον απέναντι στους άλλους.<sup>199</sup>

Ο Α. Γκορζ, διερευνώντας τις «μεταμορφώσεις της εργασίας», επισημαίνει την ευρύτερη κοινωνική σημασία των λόγων για τους οποίους εκπίπτει το νόημα του καθήκοντος και της κοινωνικής υποχρέωσης απέναντι στην εργασία. Κατ' αρχήν πρόκειται για τη σταδιακή συνειδητοποίηση του τέλους της δυναμικής εκείνης που έθετε την εργασία σαν βάση της προόδου και της ευημερίας σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο. Κανείς, υποστηρίζει ο Γκορζ, δεν πιστεύει σήμερα «ότι για να παράγω περισσότερο πρέπει να δουλεύω περισσότερο, ούτε ότι αν παράγω περισσότερο θα συνεχίσω να ζω καλύτερα».<sup>200</sup> Πρόκειται ίσως για το τέλος της πεποίθησης ότι το «περισσότερο» και το «καλύτερο» συνδέονται αναγκαστικά, τόσο για το άτομο όσο και για την κοινωνία. Στα πλαίσια αυτά, και με δεδομένη τη συνεχή απαίτηση εξορθολογισμού της εργασίας, κάθε προσπάθεια ενεργοποίησης του καθήκοντος και της υποχρέωσης φαίνεται τουλάχιστον αναποτελεσματική. Μαζί της επίσης φαίνεται να χάνεται και ο ιδιαίτερος δεσμός του ατόμου με την κοινωνία μέσα από την εργασία στο όνομα της κοινωνικής ευημερίας και προόδου.

Κατά συνέπεια, θα υποστηρίξαμε πως τόσο η μείωση της ικανοποίησης, που δεν μπορεί να τροφοδοτήσει πια ένα ζωτικό ενδιαφέρον για την εργασία, όσο και η έκπτωση της έννοιας του καθήκοντος και της κοινωνικής υποχρέωσης, που δεν μπορεί να επανασυνδέσει μέσω της εργασίας το άτομο με την κοινωνία, δείχνουν ότι ο εργαλειακός χαρακτήρας της εργασίας, μέσα από την κορυφαία του εκδήλωση, το εισόδημα, γίνεται το βασικό περιεχόμενο των αξιών και των αναπαραστάσεων γύρω από την εργασία.

## ***γ. Στο «λυκόφως του καθήκοντος» υπάρχει μια «νέα ηθική» της εργασίας;***

---

196. J. Dumazedier, *ό.π.*, σ. 113.

197. J. Lipovetsky, *ό.π.*, σ. 185.

198. Στο ίδιο, σ. 185.

199. Στο ίδιο, σ. 186.

200. A. Gorz, *ό.π.*, σ. 226.

Παρά τις διαπιστώσεις για το τέλος του καθήκοντος και της υποχρέωσης απέναντι στην εργασία γενικά, ορισμένοι αναρωτιούνται αν στα πλαίσια των «νέων επιχειρήσεων» εξέλειψε οριστικά μια ηθική και ψυχολογική επαναξιοποίηση της εργασίας.

Στις «νέες επιχειρήσεις», τόσο η εργασία όσο και οι συνθήκες οργάνωσης και διοίκησης της παραγωγικής διαδικασίας, φαίνονται να απομακρύνονται από το τεύλορικό - φορντικό μοντέλο και τις θεμελιακές αιτιολογήσεις της «αλλοτριωμένης εργασίας». Ο τεχνολογικός εξοπλισμός, η απουσία της χειρωνακτικής εργασίας, η τμηματοποίηση των ευθυνών και των πρωτοβουλιών, καθώς και τα «ανεκτά περιθώρια λαθών», μπορούν ενδεχομένως να επαναφέρουν στο προσκήνιο την ανθρώπινη διάσταση της εργασίας, την πρωτοβουλία και την υπευθυνότητα των εργαζομένων;

Διερευνώντας αυτήν τη νέα πραγματικότητα, στα πλαίσια των νέων επιχειρήσεων, ο Λιποβέτσκι εκτιμά ότι στοιχειοθετείται μια «νέα ηθική της εργασίας», που ωστόσο διαφέρει πολύ από την «παλιά ιδεολογία της εργασίας». Η νέα αυτή ηθική φαίνεται να μην έχει καμία σχέση με την έννοια του καθήκοντος και της κοινωνικής υποχρέωσης αλλά να περιορίζεται αποκλειστικά στις βλέψεις, τις δυνατότητες και τα οφέλη του μεμονωμένου ατόμου. Γράφει χαρακτηριστικά ο Λιποβέτσκι: «Ο πολιτισμός του μετα-καθήκοντος αδρανοποιεί τα μεγάλα κηρύγματα της εργασίας, αλλά ανασυνθέτει την αξία της εργασίας και της επαγγελματικής συνείδησης πάνω σε βάσεις χρηστικές, μετα-θρησκευτικές, μετα-ηθικές».<sup>201</sup> Στα πλαίσια του έργου του «Το λυκόφως του καθήκοντος», η άποψη αυτή συνδέεται με την ανάδυση του φαινομένου του ατομικισμού στις σύγχρονες κοινωνίες.

Το φαινόμενο αυτό, ενώ δεν είναι άγνωστο στη μακρά διάρκεια της ευρωπαϊκής ιστορίας, φαίνεται σήμερα να εκφράζει νέες τάσεις στις σχέσεις ατόμου και κοινωνίας και να εκδηλώνεται με πιο σύνθετα περιεχόμενα. Από την εκτεταμένη προβληματική που αναπτύσσεται σήμερα γύρω από το τεράστιο θέμα του ατομικισμού, στα πλαίσια του ενδιαφέροντος μας, θα υποστηρίξαμε ότι πρόκειται μάλλον για μια απεμπλοκή του ατόμου και της δράσης του από τα συλλογικά οράματα, που έχει ως αποτέλεσμα την επικέντρωση των ατομικών αναζητήσεων στην ιδιωτική σφαίρα. Η σημαντική αυτή πλευρά του σύγχρονου ατομικισμού φαίνεται κυρίως στο πεδίο του ελεύθερου χρόνου. Όμως και στην εργασία, η βασική ιδεολογία που διαμορφώνεται, όπως τονίζει ο Λιποβέτσκι, «δε βρίσκει πια τη βασική της νομιμότητα σ' ένα ανώτερο συλλογικό ιδανικό (έθνος, συνεχής πρόοδος της ανθρωπότητας, αλληλεγγύη, σοσιαλισμός) αλλά στη δύναμη της ίδιας της επιχείρησης».<sup>202</sup>

Στη δυναμική αυτή των επιχειρήσεων να αποτελούν όχι μόνο προνομιακό χώρο ατομικών επαγγελματικών βλέψεων αλλά και να πείθουν για μια «νέα ηθική» της εργασίας, αναφερόμενος ο Α. Γκορζ, θεωρεί ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια πολιτική ευρείας ιδεολογικοποίησης της πραγματικότητας της εργασίας. «Η εικόνα της επιχείρησης», γράφει, «που έγινε τρόπος προσωπικής ευχαρίστησης για τους εργαζόμενους, είναι κατά βάση μία ιδεολογική δημιουργία»,<sup>203</sup> που ωστόσο δεν αποκαλύπτει μια «νέα ηθική» της εργασίας αλλά την «κρυμμένη όψη» ισχυρών ατομικών βλέψεων. Και τονίζει: «Η ιδεολογία της εργασίας και η ηθική της προσπάθειας γίνονται η κάλυψη ενός υπέρ - ανταγωνιστικού εγωισμού και καριερισμού: οι καλύτεροι κερδίζουν,

---

201. J. Lipovetsky, ό.π., σ. 188.

202. Στο ίδιο, σ. 184.

203. A. Gorz, ό.π., σ. 88.

οι άλλοι δεν έχουν παρά να στηριχτούν στις δυνάμεις τους».<sup>204</sup> Ωστόσο η ίδια η καριέρα, ενώ φαίνεται να αποτελεί κοινή επιδίωξη όλων των εργαζομένων, χάριν της οποίας κινητοποιούνται τόσο ψυχολογικά όσο και ηθικά, τελικά αποτελεί πραγματική δυνατότητα μιας μικρής μόνο μειοψηφίας.

Από την άλλη πλευρά, οι εργαζόμενοι στις νέες επιχειρήσεις δεν παύουν να υπόκεινται σε μια σειρά εξαναγκασμών και περιορισμών που επιβάλλουν η χρήση της τεχνολογίας, οι νόμοι της αγοράς, καθώς και οι σχέσεις διοίκησης και εσωτερικής ιεραρχίας.<sup>205</sup> Με αυτήν την έννοια, μια νέα ιδεολογία της εργασίας και μια νέα ελαστικοποίηση των εργασιακών και χρονικών εξαναγκασμών της τυπικής επιχείρησης, δεν μπορούν παρά να αφορούν μια μειοψηφία των εργαζομένων που διαθέτει το προνόμιο της καριέρας.

Για την πλειοψηφία όμως των εργαζομένων φαίνεται ότι τόσο η εργασία όσο και ο χρόνος εργασίας διατηρούν τον καταναγκαστικό, περιορισμένο και ιεραρχικό χαρακτήρα τους. Όπως παρατηρεί ο Ζ. Ντυμαζντιέ, «κάθε προσπάθεια εκδημοκρατισμού των σχέσεων, όσο εφικτή κι αν είναι, δεν μπορεί παρά να πραγματοποιηθεί μέσα στο πλαίσιο μιας ιεραρχικής δομής αναγκαίας σε μια συνεχή αλυσίδα παραγωγής, από τη βάση μέχρι την κορυφή, κάτω από την απειλή μιας αναποτελεσματικής ανταγωνιστικότητας».<sup>206</sup>

Ποιο όμως είναι το περιεχόμενο και η έκταση των αλλαγών αυτών στην «ιδεολογία» ή την «ηθική» της εργασίας στην ελληνική κοινωνία, που χαρακτηρίζεται από την περιορισμένη βιομηχανική ανάπτυξη, τη σχετική κοινωνική στρωματοποίηση, την κυριαρχία του «δημόσιου τομέα», το αυξημένο ποσοστό της αυταπασχόλησης και των «οικογενειακών επιχειρήσεων» έναντι των «νέων επιχειρήσεων»; Ποιο ιδιαίτερο νόημα αποκτούν οι αλλαγές αυτές στις αντιλήψεις, τις πρακτικές και τις αναπαραστάσεις των νέων από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα που διέκοψαν το σχολείο και εργάζονται;

## 2. ΟΙ ΝΕΟΙ

Οι έννοιες της «γενιάς» και της «νεανικής κουλτούρας»

Όταν γίνεται αναφορά στη «νεολαία» ή στους «νέους», σ' αυτά που «θέλουν» που «αρνούνται» ή «επιλέγουν» δίνεται η εντύπωση μιας ενοποιημένης κοινωνικής ομάδας, ενός συλλογικού υποκειμένου, ικανού να επιθυμεί και να ενεργεί. Στη δεκαετία του '60 βέβαια η άποψη αυτή φαίνεται να αποτελεί κυρίαρχη κοινωνιολογική αντίληψη, καθώς η επέκταση και η ένταση των φοιτητικών και νεολαιίστικων κινημάτων επιβάλλει τη νεολαία και τις απόψεις τις σαν βασικούς φορείς της νεωτερικότητας, της ανατρεπτικότητας και της κοινωνικής πρωτοπορίας.<sup>207</sup>

---

204. Στο ίδιο, σ. 93.

205. J. Dumazedier, ό.π., σ. 116.

206. Στο ίδιο, σ. 117.

207. D. M. Smith, «New movements in the sociology of youth: a critique», *The British Journal of Sociology*, vol. XXXII, τχ. 2, 1981, σ. 239 και 248-249.

Στα πλαίσια αυτά ο Αλαίν Τουραίν υποστηρίζει ότι τα κοινωνικά κινήματα των νέων αποτελούν ένα «ιστορικό υποκείμενο ενάντια σε όλες τις κοινωνικές αλλοτριώσεις»,<sup>208</sup> έναν «ιστορικό πρωταγωνιστή που προσπαθεί να κατακτήσει τον έλεγχο των μέσων και των αποτελεσμάτων της κοινωνικής αλλαγής».<sup>209</sup> Μία νεολαία, «που δεν είναι ακόμα δεσμευμένη μέσα στο δίκτυο των μεγάλων οργανώσεων και των πιέσεων του επιπέδου ζωής»,<sup>210</sup> μπορεί προοδευτικά να επιβάλλει ένα μεγάλο κοινωνικό φαινόμενο: «την εφηβεία σαν αυτόνομη κοινωνική κατηγορία».<sup>211</sup>

Οι απόψεις αυτές σταδιακά φαίνεται να επιβάλλουν μια ομογενή κοινωνική αναπαράσταση των νέων, σε διάκριση ή και αντίθεση με τα άλλα κοινωνικά στρώματα και τις ηλικίες. Στη βάση αυτής της αναπαράστασης ο Εντγκάρ Μορέν αναρωτιέται: «Δεν υπάρχει μια όλο και πιο μεγάλη διαφορά μέσα στη γλώσσα και στη στάση απέναντι στη ζωή ανάμεσα σ' ένα νέο και έναν ηλικιωμένο, μεγαλύτερη από αυτήν ανάμεσα στο νέο εργάτη και το φοιτητή;».<sup>212</sup>

Ωστόσο μία ιστορική διαδρομή μας δείχνει πως η κατηγορία «νεολαία», ή «νέου», αλλά και η σχετική με αυτή «παιδική ηλικία», δεν είχε πάντα τις ίδιες βιολογικές, κοινωνικές και πολιτιστικές σηματοδοτήσεις.<sup>213</sup> Οι διαφοροποιήσεις αυτές επεκτείνονται και στους προσδιορισμούς της έννοιας της «γενιάς», που προκαλούνται κυρίως από την επίδραση των αντιλήψεων της θετικιστικής-βιολογικής άποψης (η γενιά σαν βιολογικός ρυθμός εναλλαγής των γενεών), αλλά και της ρομαντικο-ιστορικής άποψης (η γενιά σαν κοινός εσωτερικά βιωμένος χρόνος).

Τις απόψεις αυτές θα κρίνει διεξοδικά ο Μανχάιμ το 1928 με το έργο του «Το πρόβλημα των γενεών», και θα ορίσει για πρώτη φορά την έννοια της γενιάς ως κοινωνιολογική κατηγορία. Η κατηγορία αυτή, σύμφωνα με το συγγραφέα, συγκροτείται από την κοινή θέση μέσα στον ιστορικο-κοινωνικό χώρο και χρόνο, την κοινή σχέση απέναντι στις κοινωνικές και συμβολικές εμπειρίες, καθώς και την ενότητα στην επεξεργασία των κοινωνικών αυτών εμπειριών. Διαχωρίζοντας τις διαδικασίες

---

208. A. Touraine, *La sociologie de l' action*, ό.π., σ. 461.

209. A. Touraine, *La société poste – industrielle*, ό.π., σ. 120.

210. Στο ίδιο, σ. 145.

211. Στο ίδιο, σ. 271.

212. E. Morin, *L' esprit du temps*, εκδ. Grasset, Παρίσι 1962, σ. 203.

213. Αναφερόμενη στην ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας, η Δ. Μακρυνιώτη υποστηρίζει ότι η παιδική ηλικία αποτελεί κοινωνικό δημιούργημα – κατασκεύασμα του 19ου αιώνα, με την έννοια ότι οι κοινωνικές διεργασίες της περιόδου αυτής αποτέλεσαν τα πλαίσια μέσα από τα οποία «η παιδική ηλικία αποκτά γνωρίσματα, ανάγκες και αδυναμίες, κρίνεται ικανή για ορισμένες δραστηριότητες, αποκλείεται από άλλες και προστατεύεται από σαφώς προσδιορισμένες εμπειρίες που είναι δυνατόν να έχουν αρνητική επίδραση σ' αυτή». Πρόκειται για τη «σταδιακή επιβολή της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, τη σταδιακή αποδέσμευση της παιδικής ηλικίας από την εργασία μέσω νομικών ρυθμίσεων, τη συντονισμένη μέριμνα που η κοινωνία επιδεικνύει για την επιβίωση, την υγεία και τη γενική ευημερία και προστασία του παιδιού». Βλ. Δ. Μακρυνιώτη, *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία, 1834 – 1919*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1986, σ. 24, 31.

διαμόρφωσης και ενοποίησης της γενιάς από εκείνες της «ομάδας», της «κοινότητας» και του «οργανισμού», που χαρακτηρίζονται από εσκεμμένους σκοπούς και στόχους,<sup>214</sup> ο Μανχάιμ επισημαίνει ότι «πρέπει να προσπαθήσουμε να καταλάβουμε τη γενιά σαν ένα ιδιαίτερο τύπο κοινωνικής θέσης»,<sup>215</sup> σαν «ένα ιδιαίτερο είδος ταυτότητας της θέσης».<sup>216</sup> Η κοινωνική αυτή θέση προσδιορίζεται από την οικονομική και πολιτιστική δομή μιας κοινωνίας και όχι από τα βιολογικά φαινόμενα που συχνά οδηγούν συχνά σε μία «κοινωνιολογία χρονικών πινάκων».<sup>217</sup> Οι απόψεις του Μανχάιμ στη μεταπολεμική περίοδο, κάτω από το βάρος της αλλαγής των ηλικιακών, κοινωνικών και πολιτιστικών όρων συγκρότησης των «νέων» θα αποτελέσουν το πλαίσιο πολλαπλών αναφορών, κριτικών και διαφοροποιήσεων.<sup>218</sup>

Ανάμεσά τους, η άποψη του Μπουρντιέ το 1984 ότι «η νεολαία δεν είναι παρά μια λέξη»,<sup>219</sup> θα αποτελέσει μία ουσιαστική αναθεώρηση των απόψεων της δεκαετίας του '60 για τη νεολαία σαν «αυτόνομη κοινωνική ομάδα» και θα αναγορεύσει τη συνθετότητα των σχέσεων «ανάμεσα στην ηλικία που προσδιορίζεται κοινωνικά και στην ηλικία που προσδιορίζεται βιολογικά».<sup>220</sup> Η συνθετότητα αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι «η νεολαία όσο και τα γειρατιά δεν είναι δεδομένα αλλά κοινωνικές κατασκευές»,<sup>221</sup> δηλαδή, ο προσδιορισμός και τα όριά τους «είναι μέσα σ' όλες τις κοινωνίες αντικείμενο της κοινωνικής πάλης».<sup>222</sup> Η πάλη αυτή ορίζει μία «κυριαρχία» με την έννοια ότι «όταν μιλάμε για νέους σαν μια κοινωνική ενότητα, σαν μια συστατική ομάδα, προικισμένη με κοινά ενδιαφέροντα και το γεγονός ότι αποδίδουμε αυτά τα ενδιαφέροντα σε μια ηλικία βιολογικά προσδιορισμένη, αποτελεί ήδη μια προφανή χειραγώγηση».<sup>223</sup>

Στη δυσκολία προσδιορισμού ενός «ορίου», μιας «ηλικίας» ή μιας «θεμελιακής μορφολογίας», ανάμεσα στους νέους και τους ηλικιωμένους αναφέρεται και ο L. Thévenot, υποστηρίζοντας ότι τόσο στα πλαίσια της ίδιας κοινωνικής κατηγορίας όσο και ανάμεσα στις διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες, διαμορφώνονται κάθε φορά ειδικές σηματοδοτήσεις της κατηγορίας «νέοι». Έτσι για τον Thévenot, ανάμεσα στις οριακές περιπτώσεις του αστού φοιτητή και του νέου εργάτη εμφανίζονται μια σειρά

---

214. K. Mannheim, *Essays on the Sociology Knowledge*, εκδ. Routledge, Λονδίνο 1952, σ. 288-289.

215. Στο ίδιο, σ. 291.

216. Στο ίδιο, σ. 292.

217. Στο ίδιο, σ. 311.

218. Οι διαφορετικές κοινωνιολογικές θεωρήσεις της έννοιας της «γενιάς» και των «νέων» αναφέρονται στο έργο Η. Τσαλίκη, *Νεολαία και κοινωνική δυναμική*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1991, σ. 25-61.

219. P. Bourdieu, *Questions de sociologie*, ό.π., σ. 143.

220. Στο ίδιο, σ. 144.

221. Στο ίδιο, σ. 144.

222. Στο ίδιο, σ. 143.

223. Στο ίδιο, σ. 145.

ενδιάμεσες φιγούρες «νέων»,<sup>224</sup> με αποτέλεσμα η χρησιμοποίηση ενός μοναδικού κριτηρίου για τον προσδιορισμό των «νέων» να εμφανίζεται σαν ένας καταχρηστικός φορμαλισμός. Γράφει χαρακτηριστικά: «Το να θέτει κανείς ένα και μοναδικό κριτήριο... εμφανίζεται σαν μια καταχρηστική σχηματοποίηση του ζητήματος του ορίου, επειδή η επιλογή ενός ιδιαίτερου κριτηρίου ή η διατήρηση μιας σύγχυσης ανάμεσα σε περισσότερα κριτήρια αποτελούν τρόπους χειρισμού του ορίου».<sup>225</sup>

Στο ζήτημα των ηλικιών και των σηματοδοτήσεων που συνεπάγεται η χρονική και κοινωνική τους ελαστικοποίηση, αναφέρεται και ο X. Gaullier υποστηρίζοντας ότι σε «κάθε περίοδο κοινωνικής αλλαγής δεν υπάρχουν ακριβείς λέξεις που να εκφράζουν μια επισφαλή και ασταθή πραγματικότητα».<sup>226</sup> Τόσο για τους ηλικιωμένους όσο και για τους νέους, η δυναμική της αλλαγής προκαλεί τη δημιουργία νέων ηλικιακών ορίων, που συνεχώς διαφοροποιούνται και πολλαπλασιάζονται. Όσον αφορά στους νέους, ο X. Gaullier υποστηρίζει, ότι είμαστε αναγκασμένοι να μιλάμε για «μετα-εφηβεία», για «εφηβεία χωρίς τέλος», προκειμένου να περιγράψουμε μια «νέα και μακρά περίοδο, στην οποία καθιερώνονται νέες σχέσεις ανάμεσα στην οικογένεια προέλευσης, την απασχόληση, την εκπαίδευση και την ίδρυση μιας νέας οικογένειας».<sup>227</sup>

Από την πλευρά του ο E. Mauget υποστηρίζει ότι η έννοια της νεολαίας, που άλλοτε προσδιορίζεται από τα βιολογικά ηλικιακά όρια και άλλοτε από τη διαδοχή των θεσμών (σχολείο, οικογένεια, εργασία), μένει ασαφής στο βαθμό που τα χρησιμοποιούμενα κριτήρια, καθώς και το νόημα που κάθε φορά τους αποδίδεται, διαφεύγουν της κοινωνιολογικής ανάλυσης.<sup>228</sup> Από την άποψη αυτή ο κοινωνιολογικός προσδιορισμός της έννοιας της γενιάς, με όλους τους χρονικούς και κοινωνικούς προσδιορισμούς ή τους περιορισμούς που απαιτεί, αποτελεί για το Mauget μια ουσιαστική απάντηση στους βιολογικούς και τους ψυχολογικούς προσδιορισμούς της γενιάς.

Η πολλαπλότητα και η ετερογένεια των προσδιορισμών που αφορούν τους «νέους» ή τη «γενιά», ισχύει και στην περίπτωση της «κουλτούρας των νέων». Πρόκειται για μια έννοια η οποία είναι περιοριστική, γιατί «αδυνατεί να αποδώσει τη βιωμένη πραγματικότητα των νέων σε όλους τους τομείς της σύγχρονης κοινωνικής ζωής».<sup>229</sup> Η δυναμική της κουλτούρας των νέων μπορούμε να πούμε ότι χαρακτηρίζεται από εμφανείς αντιθέσεις και αντιφάσεις, γεγονός που σημαίνει ότι διάφορα τμήματα της ποικίλουν ως προς τη διάταξη την έμφαση και την ένταση που εμφανίζουν. Το γεγονός αυτό κάνει αρκετούς ερευνητές να υποστηρίζουν ότι στο εσωτερικό της

---

224. L. Thévenot, «Une jeunesse difficile. Les fonctions sociales du flou et de la rigueur dans les classement», *Actes de la recherche en sciences sociales*, τχ. 26-27, 1979, σ. 3-18.

225. Στο ίδιο, σ. 18.

226. X. Gaullier, «Emploi, politiques sociales et gestion des âges», *Revue Française des Affaires Sociales*, τχ. 1, 1994, σ. 41.

227. Στο ίδιο, σ. 41.

228. G. Mauget, «La jeunesse n' est-elle qu' un mot?» στο έργο *Jeunes d' aujourd' hui. Regards sur les 13-25 ans en France*, εκδ. Notes et Etudes Documentaires. La Documentation Française, Παρίσι 1987, σ. 19-24.

229. Α. Κορωναίου, *Νέοι και μέσα μαζικής επικοινωνίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1992, σ. 50.

κουλτούρας της νεολαίας δημιουργούνται συνεχώς και αναδιατάσσονται «σύνολα πρακτικών που σηματοδούνται από ειδικά πρότυπα και αξίες» και τα οποία ονομάζουν «υποκουλτούρες».<sup>230</sup> Οι υποκουλτούρες των νέων δεν αποτελούν απομονωμένες νησίδες της κουλτούρας της βιομηχανικής κοινωνίας αλλά θέτουν τη «μαζική κουλτούρα» σαν αντικείμενο μιας συνεχούς διεκδίκησης και «επαναδιαπραγμάτευσης».<sup>231</sup>

Στη βάση αυτή ο Ζίλ Προνοβό υποστηρίζει ότι «η κουλτούρα των νέων είναι μια ενσωμάτωση στη μαζική κουλτούρα, κουλτούρα περισσότερο οπτική, ακουστική, εκφραστική και λιγότερο προφορική ή φιλολογική».<sup>232</sup> Στην ίδια άποψη καταλήγει και η Ροσελίν Νταρταβέλ, όταν υποστηρίζει ότι οι νεανικές υποκουλτούρες αποδίδουν καλύτερα τη βιωμένη πραγματικότητα των νέων στο βαθμό που η «έννοια της κουλτούρας των νέων δεν καλύπτει πάντα την ίδια πραγματικότητα».<sup>233</sup>

Παρά την πολλαπλότητα και την ετερογένεια των προσδιορισμών που αφορούν τους «νέους», τη «γενιά» ή την «κουλτούρα των νέων», μπορούν να υπάρξουν διαφορές και ανισότητες με κριτήριο την κοινωνική θέση των νέων. Γράφει χαρακτηριστικά ο Πιέρ Μπουρντιέ: «Αν συγκρίνουμε συστηματικά τις συνθήκες ύπαρξης, την αγορά εργασίας, τον ελεύθερο χρόνο, κ.τ.λ. των "νέων" που ήδη εργάζονται και των εφήβων της ίδιας βιολογικής ηλικίας που είναι φοιτητές διαπιστώνουμε το εξής: από τη μια πλευρά, οι αναγκαιότητες μιας πραγματικής οικονομικής κατάστασης, που μόλις μετά βίας απαλύνει η οικογενειακή αλληλεγγύη, και από την άλλη, μειωμένα εισιτήρια για το θέατρο, τον κινηματογράφο, κ.τ.λ. Ανάμεσα σ' αυτούς τους δύο ακραίους πόλους, του φοιτητή και του νεαρού εργάτη, ανακαλύπτουμε όλες τις άλλες ενδιάμεσες περιπτώσεις».<sup>234</sup>

Αν τώρα θελήσουμε να εισέλθουμε στον «πόλο» του νεαρού εργάτη και μάλιστα με χαμηλή κοινωνική προέλευση, θα διαπιστώσουμε νέες διαφοροποιήσεις και αντιθέσεις, μία σειρά «υποκουλτούρες», που διαμορφώνονται γύρω από τις κοινωνικές ανισότητες που επιβάλλονται από τον καταμερισμό της εργασίας (ανειδίκευτοι εργάτες) αλλά και τις διαφορές του φύλου ή του επιπέδου εκπαίδευσης (εγκατάλειψη του σχολείου). Οι ανισότητες αυτές δεν περιορίζονται στο επίπεδο των πολιτιστικών

---

230. Οι έννοιες της «υποκουλτούρας» και της «αντικουλτούρας», ενώ απασχόλησαν για μεγάλο διάστημα και σε σημαντικό βαθμό τα μεταπολεμικά κοινωνιολογικά ρεύματα, ωστόσο παραμένουν ασαφείς στο βαθμό που οι σχέσεις των εννοιών αυτών και της «κυρίαρχης κουλτούρας» διαρκώς μεταβάλλονται. Βλ. M. Brake, *Comparative Youth Culture*, εκδ. Routledge, Λονδίνο 1985, σ. 1-22, J. Milton Yinger, «Contraculture and subculture», *American Sociological Review*, vol. 25, τχ. 5, 1960, σ. 635, και G. A. Fine, S. Kleinman, «Rethinking Subculture: An Interactionist Analysis», *American Journal of Sociology*, vol. 85, τχ. 1, 1979, σ. 18.

231. C. Lalive d' Epinay et al., *Temps libre, culture de masse et cultures de classes aujourd'hui*, ό.π., σ. 155.

232. J. Pronovost, *Loisir et société*, εκδ. Presses de l' Université du Québec, Καναδάς 1993, σ. 112.

233. R. Boullin-Dartevelle, *La génération éclatée*, εκδ. Université de Bruxelles, Βρυξέλλες 1984, σ. 85.

234. Στο ίδιο, σ. 145.

αναζητήσεων (τρόποι ζωής, ελεύθερος χρόνος) αλλά επεκτείνονται και στην διαφορετική σηματοδότηση (αδιαφορία, κριτική, απόρριψη) του σχολείου και της εργασίας. Σε ό,τι αφορά τη στάση απέναντι στην εργασία μπορούμε να πούμε ότι οι διαφοροποιήσεις των νέων εργαζομένων από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα συχνά «αντικατοπτρίζουν μια πολιτική πολυμορφία» που με τη σειρά της καταδειχνει τις «δυνατότητες που υπάρχουν για εναλλακτικές μορφές πολιτικής έκφρασης».<sup>235</sup>

Σκοπός της δικής μας έρευνας είναι να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε, μέσα από το λόγο των ίδιων των νέων εργαζομένων, σε ποια στοιχεία της εργασίας αναφέρεται η ικανοποίηση ή η δυσαρέσκεια, ποια είναι τα κίνητρα του ενδιαφέροντος της εργασίας, κατά πόσο η εργασία αποτελεί αναγκαιότητα, καθήκον και κοινωνική υποχρέωση. Τι απομένει από την εργασία όταν τεθεί σε σύγκριση με τις ικανοποιήσεις και τις δυνατότητες που προσφέρουν οι άλλοι κοινωνικοί χρόνοι και ιδιαίτερα ο ελεύθερος χρόνος;

---

235. Α. Αστρινάκης, *Νεανικές υποκουλτούρες*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1991, σ. 8.

### **III. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ**

#### **1. ΟΙ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ**

Οι βασικές υποθέσεις εργασίας, στη βάση των οποίων διαμορφώσαμε το θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο της εργασίας μας και πραγματοποιήσαμε τη θεματική ανάλυση, είναι οι ακόλουθες:

1. Η εργασία για τους νέους από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, οι οποίοι εγκατέλειψαν το σχολείο και εργάζονται, αποτελεί πρωτίστως μία αναγκαστική δραστηριότητα που αποσκοπεί στο να εξασφαλίσει την ικανοποίηση των «αναγκών» που επιβάλλει το οικονομικό και κοινωνικό τους περιβάλλον.

2. Το περιβάλλον αυτό χαρακτηρίζεται κυρίως από τις ανάγκες και τις προσδοκίες της «οικογένειας προέλευσης» αλλά και της «οικογένειας προορισμού», περιορίζοντας έτσι την πρόσληψη της εργασίας ως καθήκον και υποχρέωση απέναντι στην πρόοδο και την ευημερία του συνόλου.

3. Ο αναγκαστικός και «οικογενειακός» χαρακτήρας δεν περιορίζει την

εργασία σε μια απλή οικονομική δραστηριότητα. Η εργασία είναι μια πρωταρχική (όχι όμως και μοναδική) δραστηριότητα που εξασφαλίζει κοινωνική ταυτότητα, ανεξαρτησία και αναγνώριση από τους άλλους.

4. Οι «ανάγκες» που η εργασία ικανοποιεί, καθώς και οι «ρόλοι» που εξασφαλίζει, στη σημερινή εποχή και σε σημαντικό βαθμό, διαμορφώνονται κάτω από την επίδραση των δραστηριοτήτων και των αξιών του ελεύθερου χρόνου.

5. Η διαπλοκή των σχέσεων εργασίας και ελεύθερου χρόνου, ενώ αυξάνει την επιρροή του ελεύθερου χρόνου στα περιεχόμενα της εργασίας, δε μειώνει την οικονομική και ψυχοκοινωνική επίδραση της εργασίας στον τρόπο διεκδίκησης και άσκησης των δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου.

6. Ο σχολικός θεσμός, αποτελώντας αναπόσπαστο τμήμα των αλληλεπιδράσεων της εργασίας με τον ελεύθερο χρόνο, γίνεται αντιληπτός σαν «μηχανισμός παραγωγής πτυχίων» τα οποία δεν ανταποκρίνονται στις ανάγκες της αγοράς εργασίας ούτε στις επιθυμίες και τις ιδιαιτερότητες των νέων.

## 2. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΤΑΔΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Ο κοινωνικός χώρος στον οποίο εντοπίζεται η έρευνα μας είναι τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα<sup>236</sup>, τα οποία προσδιορίστηκαν με κριτήριο:

- τα επαγγέλματα των γονιών αλλά και των ίδιων των νέων
- τη θέση στο επάγγελμα των γονιών αλλά και των ίδιων των νέων
- το μορφωτικό και πολιτιστικό τους επίπεδο
- τις πληροφορίες σχετικά με τις συνθήκες κατοικίας.

---

<sup>236</sup>. Αποφύγαμε τη χρησιμοποίηση της έννοιας «εργατική τάξη», καθώς και της έννοιας «λαϊκά στρώματα» επειδή θεωρούμε ότι είναι έξω από τις ανάγκες και τις δυνατότητες της μελέτης μας ο προσδιορισμός τόσο των διαφοροποιήσεων της σύγχρονης εργατικής τάξης όσο και των ιδεολογικοποιήσεων με τις οποίες εμφανίζεται η έννοια «λαός». Σχετικά με την εργατική τάξη, βλ. Ν. Πουλιαντζάς, «Η νέα μικροαστική τάξη», *Ο Πολίτης*, τχ. 101, 1981, σ. 44, Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία, στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1986, σ. 147-169, Β. Φίλιας, *Όψεις της διατήρησης και της μεταβολής του κοινωνικού συστήματος*, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1979, том. Β', σ. 109, Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 83. Σχετικά με την έννοια «λαός», τις συνέχειες τις τομές και τη διαρκή ώσμωση σε σχέση με τα άλλα εθνικά ή εξω-εθνικά στοιχεία, βλ. Ν. Σβορώνος, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1982, σ. 85-91, Λ. Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, ό.π., σ. 36, 45, Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Η παράδοση της "παράδοσης" (-από τον καθημερινό στον επιστημονικό λόγο-)", *Ο Πολίτης*, τχ. 41, 1981, σ. 56, Α. Σιδέρη, «Λαϊκές εικαστικές τέχνες. Προσπάθεια προσδιορισμού», *Ο Πολίτης*, τχ. 66, 1984, σ. 59, και Α. Ντάτση, «Ο "λαός" της λαογραφίας», *Ο Πολίτης*, τχ. 108, 1990, σ. 50-58. Μ. Γ. Μερακλής, *Λαογραφικά Ζητήματα*, εκδ. Μπούρα, Αθήνα 1989, σ. 105.

Επιλέξαμε ως αντικείμενο της έρευνάς μας τους νέους που διέκοψαν το σχολείο και εργάζονται, επειδή θεωρούμε ότι οι νέοι αυτοί υφίστανται περισσότερο από τους άλλους νέους τόσο τις ανισότητες της εκπαίδευσης όσο και τα οικονομικά και συμβολικά προβλήματα που συνδέονται με τις σύγχρονες μορφές εργασίας. Ωστόσο, οι νέοι αυτοί δεν μπορούν να αποτελέσουν πεδίο εξαγωγής σταθερών και εκτεταμένων συμπερασμάτων, επειδή η εφηβική τους ηλικία συνοδεύεται από σημαντικούς βαθμούς μεταβλητότητας των αναγκών και προσδοκιών σε σχέση με την εργασία και τη ζωή. Το μειονέκτημα αυτό της μεταβλητότητας, στα πλαίσια της δικής μας έρευνας, αξιοποιείται για την ανάδειξη των βασικών τάσεων και την επισήμανση ιδιαιτεροτήτων στις σχέσεις του έθνους με τα άλλα συμβολικά συστήματα.<sup>237</sup>

Οι παραπάνω επιλογές και περιορισμοί αποτέλεσαν το βασικό πλαίσιο της προέρευνας που σκοπό είχε:

- να κατανοήσουμε τις διαφοροποιήσεις του κοινωνικού, διανοητικού και συμβολικού περιβάλλοντος των νέων από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα,
- να αξιολογήσουμε την προσληψιμότητα των εννοιών και των εκφράσεων που επρόκειτο να χρησιμοποιήσουμε κατά τη διατύπωση των ερωτήσεων,
- να ελέγξουμε την εγκυρότητα των υποθέσεων και των στόχων της έρευνας,
- να προσδιορίσουμε τον αριθμό των απαραίτητων συνεντεύξεων και των ερωτήσεων στα πλαίσια της κάθε συνέντευξης, έτσι που να ανταποκρίνονται καλύτερα στις υποθέσεις και τους στόχους της έρευνας.<sup>238</sup>

Η εργασία μας, στη διερευνητική της φάση, περιέλαβε 10 ελεύθερες συνεντεύξεις και 3 ομαδικές συζητήσεις με μαθητές και εργαζόμενους νέους ηλικίας 16- 18 ετών. Ο τρόπος επιλογής των ατόμων, καθώς και τα πλαίσια της συζήτησης, ήταν αρκετά ελεύθερα, προκειμένου να μας επιτρέψουν μια πολύπλευρη προσέγγιση και κατανόηση των νοημάτων και των παραστάσεων, σε αναφορά τόσο με την εργασία όσο και με τις άλλες κοινωνικές δραστηριότητες που αποτελούν προϋπόθεση ή αποτέλεσμα της εργασίας.

Οι απαντήσεις των νέων, καθώς και οι συζητήσεις που συμπληρωματικά έγιναν, μας έδωσαν την ευκαιρία να εντοπίσουμε ορισμένες διαφοροποιήσεις των απόψεων τους με βάση το περιεχόμενο της δουλειάς που έκαναν ή την κατεύθυνση του λυκείου στο οποίο φοιτούσαν. Παράλληλα, διαπιστώσαμε ότι ο τρόπος με τον οποίο εξέφραζαν τις ικανοποιήσεις ή τις δυσαρέσκειες τους γι' αυτά που κάνουν ή που θα ήθελαν να κάνουν, στην εργασία και τη ζωή τους γενικότερα, απλωνόταν πέρα από το ορισμένο θέμα και περιελάμβανε αδιαχώριστα εμπειρίες, γνώμες, στόχους, όνειρα αλλά και

---

<sup>237</sup>. Η αμφισημία των παραστάσεων αλλά και των συμπερασμάτων σχετικά με τους νέους από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, διατρέχει τόσο τις λεγόμενες φιλελεύθερες όσο και τις λεγόμενες «λαϊκές» ή «σοσιαλιστικές» αντιλήψεις. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις αυτές οι νέοι θεωρούνται τα πρώτα θύματα της «ανεργίας», της «περιθωριοποίησης» ή της «παραβατικότητας» και άλλοτε οι «φυσικοί» φορείς ή κληρονόμοι των αξιών για την «κοινωνική σημασία της εργασίας», την «κατάργηση της εκμετάλλευσης» ή την «αλλαγή της κοινωνίας».

<sup>238</sup>. J. C. Kaufman, *L'entretien compréhensif*, εκδ. Nathan, Παρίσι 1996, σ. 38-39. Και A. Blanchet, A. Gotman, *L'enquête et ses méthodes: l'entretien*, εκδ. Nathan, Παρίσι 1992, σ. 43.

φόβους. Έτσι, πέρα από την εξοικείωση με τους τρόπους που οι νέοι σκέφτονται και τη γλώσσα που χρησιμοποιούν, η προέρευνα μάς οδήγησε να επιλέξουμε σαν πιο επιδεκτική τεχνική της έρευνας την ημικατευθυνόμενη συνέντευξη, ενώ παράλληλα μας προσδιόρισε καλύτερα τα χαρακτηριστικά του ερευνητικού δείγματος.

Είναι γνωστό ότι η κοινωνιολογική έρευνα με συνέντευξη χρησιμοποιείται σε όλους τους τομείς της κοινωνιολογίας και τα είδη της διαφοροποιούνται ανάλογα με τα αντικείμενα της έρευνας, τα οποία σχηματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι αφορούν την κατανόηση και ερμηνεία αναπαραστάσεων και πρακτικών ή μεμονωμένων πρακτικών.<sup>239</sup> Σε ό,τι αφορά την ημι-κατευθυνόμενη συνέντευξη, τα πλεονεκτήματα εντοπίζονται στο γεγονός ότι ο τρόπος και η σειρά που τίθενται οι ερωτήσεις, αναφορικά με το πλαίσιο της έρευνας, «διευκολύνει» την παραγωγή και αξιοποίηση συμπτωματικών πληροφοριών σχετικών με την κουλτούρα των ατόμων και των μηχανισμών που κυριαρχούν στη διαμόρφωσή της.<sup>240</sup> Στη δική μας περίπτωση, η ημι-κατευθυνόμενη συνέντευξη, βοήθησε επιπλέον σημαντικά στην επίλυση προβλημάτων που αφορούσαν το κοινωνικό και πολιτιστικό περιβάλλον των νέων (πρότυπα, προκαταλήψεις, φόβοι), καθώς και προβλημάτων που προέκυψαν από τη συχνή παρουσία, στη διάρκεια των συνεντεύξεων, των γονιών ή του αφεντικού.

Για τον εντοπισμό του ερευνητικού δείγματος, αξιοποιήσαμε κατ' αρχήν σαν πλαίσιο αναφοράς τα στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας για την απασχόληση των νέων (έτος 1994), καθώς και τα «δελτία απασχόλησης προσωπικού» των βασικών επιχειρήσεων και τομέων παραγωγής που βρίσκονται στη διάθεση των Διευθύνσεων Εργασίας της περιοχής πρωτεύουσας (βλ. πίνακα I του παραρτήματος).

Ο αριθμός των εργαζόμενων νέων που συγκέντρωνε τις προϋποθέσεις της έρευνας μας στην αρχική φάση ήταν 200 περίπου άτομα, με τα οποία ήρθαμε σε τηλεφωνική ή προσωπική επικοινωνία, με σκοπό να εξηγήσουμε τους στόχους και τους σκοπούς της έρευνας. Ένας μεγάλος αριθμός νέων, περίπου 100 άτομα, αρνήθηκαν λιγότερο ή περισσότερο εύσχημα να συμμετέχουν προβάλλοντας ποικίλες προσωπικές ή οικογενειακές δικαιολογίες. Με όσους υπήρξαν διατεθειμένοι να συμμετάσχουν ξεκινήσαμε ένα δεύτερο κύκλο επαφών με σκοπό να εντοπίσουμε το χώρο, τη μέρα ή την ώρα που θα ήταν γι' αυτούς πιο ευνοϊκά. Στη διάρκεια αυτής της φάσης, 20 περίπου άτομα αποδείχτηκαν ασυνεπή, με την έννοια ότι τα επάλληλα τηλεφωνικά ραντεβού οδήγησαν άλλοτε σε μια σύντομη γνωριμία, από την οποία αποχώρησαν χωρίς να υπάρξει συνέντευξη, και άλλοτε σε ένα αδικαιολόγητο «στήσιμο».

Οι κανονικές συνεντεύξεις με τους εργαζόμενους νέους έγιναν αποκλειστικά από το συγγραφέα της παρούσης έρευνας, το διάστημα Μάρτιος-Ιούνιος του 1996, με κασετόφωνο και σε χώρους και χρόνους που οι ίδιοι οι νέοι θεωρούσαν πιο οικείους ή πιο «ασφαλείς» (σπίτι, δουλειά, σχολείο, καφετέρια, πάρκο). Οι βασικές ερωτήσεις που τέθηκαν στους νέους εργαζόμενους, παρά τις όποιες αλλαγές στη σειρά ή τον τρόπο διατύπωσης, ήταν οι ακόλουθες:

– Είσαι ευχαριστημένος από τη δουλειά που κάνεις;

<sup>239</sup>. M. Duverger, *Μέθοδοι Κοινωνικών Επιστημών*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1976, τομ. Β', σ. 129-137, G. Michelat, «Sur l' utilisation de l' entretien non directif en sociologie», *Revue Française de Sociologie*, vol. XVI, 1975, σ. 230.

<sup>240</sup>. Β. Φίλιας, *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Επιστημών*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1977, σ. 132-133, A. Blanchet, A. Gotman, *L' enquête et ses méthodes: l' entretien*, ό.π., σ. 40-41, G. Michelat, ό.π., σ. 231.

- Αν μπορούσες να αλλάξεις την τωρινή δουλειά ή αν κέρδιζες κάποιο χρηματικό ποσό τι θα ήθελες να κάνεις;
- Θα ήθελες να εργαστείς στο δημόσιο τομέα;
- Ποια εικόνα θα χρησιμοποιούσες για να περιγράψεις αυτό που λες «δουλειά»;
- Μετά τη δουλειά τι κάνεις συνήθως;
- Πώς βλέπεις τη δουλειά που κάνει ο πατέρας και η μητέρα σου;
- Τι σημαίνει για σένα «επιτυχία στη ζωή» και από τι νομίζεις ότι εξαρτάται;
- Γιατί σταμάτησες το σχολείο;
- Τι σκέφτεσαι γύρω από τα προβλήματα της ανεργίας;

Οι παραπάνω ερωτήσεις, προκειμένου να απαντηθούν με ένα ικανοποιητικό τρόπο αναφορικά με τους στόχους της έρευνας, απαιτούσαν κατά μέσο όρο 20 ως 25 λεπτά. Μετά από ένα αριθμό συνεντεύξεων με τους νέους εργαζομένους, εμφανίστηκε το φαινόμενο του κορεσμού,<sup>241</sup> δηλαδή οι πληροφορίες που συγκεντρώνουμε δεν προσέθεταν κάτι διαφορετικό ή σημαντικό σε σχέση με όσα είχαν ήδη ειπωθεί, με αποτέλεσμα να σταματήσουμε στις 40 συνεντεύξεις. Έτσι η τελική διάρθρωση του ερευνητικού δείγματος περιέλαβε 40 νέους (24 αγόρια και 16 κορίτσια) ηλικίας 16-18 που διέκοψαν το σχολείο πριν ή μετά το τέλος της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και εργάζονται σε τομείς απασχόλησης,<sup>242</sup> όπως η βιοτεχνία, το εμπόριο, οι κατασκευές, οι υπηρεσίες κ.λ.π.

Στη συνέχεια το υλικό των συνεντεύξεων απομαγνητοφωνήθηκε και μετατράπηκε σε γραπτό κείμενο, γεγονός που μας επέτρεψε να πάρουμε τις απαραίτητες συναισθηματικές αποστάσεις από τα υποκείμενα της έρευνας. Το γραπτό κείμενο διαβάστηκε αρκετές φορές με σκοπό να εξοικειωθούμε με το λόγο των ξεχωριστών ατόμων, αλλά και του κειμένου σαν σύνολο. Προκρίναμε σαν μέθοδο ανάλυσης του υλικού τη θεματική ανάλυση περιεχομένου, με βάση την οποία «ο ερευνητής αναλύει, κατά κάποιο τρόπο, κάποιο συγκεκριμένο μήνυμα εντοπίζοντας τις διάφορες συμβολικές ενότητες εννοιών, τα διάφορα θέματα που περιέχονται σε αυτό μετρώντας τη συχνότητά τους και επιχειρώντας την ερμηνεία τους».<sup>243</sup> Η μέθοδος αυτή ανάλυσης μας επιτρέπει να φέρουμε στην επιφάνεια του κειμένου «ό,τι σ' αυτό λανθάνει έμμεσα ή λέγεται με άλλο τρόπο, κι ακόμα ό,τι επαναλαμβάνεται».<sup>244</sup> Παράλληλα αποτελεί μια μέθοδο αποτελεσματική η οποία προσφέρει ικανοποιητικές εγγυήσεις αντικειμενικότητας και πιστότητας στη συγκέντρωση, την ταξινόμηση και τη μέτρηση των «θεμάτων».<sup>245</sup>

Στα πλαίσια του δικού μας υλικού, τα διαδοχικά στάδια που ακολουθήσαμε ήταν:

<sup>241</sup>. A. Blanchet, A. Gotman, *ό.π.*, σ. 54.

<sup>242</sup>. Οι εργασίες δε διακρίθηκαν σε «χειρονακτικές» και «μη-χειρονακτικές» αλλά σε εργασίες που, με βάση το λόγο των ίδιων των νέων, αυτοί ήθελαν να μάθουν (τέχνη) ή να μη μάθουν (απλή δουλειά).

<sup>243</sup>. Ι. Λαμπίρη - Δημάκη, *Η Κοινωνιολογία και η μεθοδολογία της*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 1990, σ. 75.

<sup>244</sup>. Α. Φραγκουδάκη, *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα (γ' έκδοση), σ. 196.

<sup>245</sup>. Μ. Σακαλάκη, *Κοινωνικές ιεραρχίες και σύστημα αξιών*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1984, σ. 61.

1. ο προσδιορισμός των βασικών σημασιολογικών ενοτήτων, με βάση τις υποθέσεις εργασίας και πέρα από την προφανή ενότητα της κάθε συνέντευξης και του κειμένου συνολικά
2. ο προσδιορισμός των κατηγοριών ανάλυσης
3. η ποσοτικοποίηση των αποτελεσμάτων.

Με στόχο τον προσδιορισμό των βασικών σημασιολογικών ενοτήτων ή «θεμάτων» και σε αναφορά με την εργασία, προσπαθήσαμε να επισημάνουμε τόσο τις ρητές φράσεις και τις σχετικές παραγράφους, όσο και τα συμφραζόμενα<sup>246</sup> ή τις εικόνες<sup>247</sup> που αφορούσαν την ικανοποίηση ή τη δυσαρέσκεια από την εργασία, τις προσδοκίες της αλλαγής της καθώς και τα όνειρα της επιτυχίας.

Σε ό,τι αφορά το σχολείο προσπαθήσαμε να επισημάνουμε τα αίτια διακοπής του σχολείου καθώς και τους λόγους της μη επιστροφής σε αυτό.

Τα θέματα στη συνέχεια ταξινομήθηκαν σε κατηγορίες ανάλυσης που φροντίσαμε:

- να συνδέονται με τις υποθέσεις και τους στόχους της έρευνας (καταλληλότητα)
- να είναι συγκεκριμένες και λιγότερο αμφίσημες
- να συγκεντρώνουν όλα τα στοιχεία που έχουν σχέση με ένα ορισμένο θέμα (εξαντλητικότητα)
- να μην επιτρέπουν σε ένα θέμα να υπάρχει σε περισσότερες από μία κατηγορίες (αλληλοαποκλεισμός).<sup>248</sup>

Οι βασικές κατηγορίες ανάλυσης, σχετικά με την εργασία, περιλαμβάνουν την ικανοποίηση ή τη δυσαρέσκεια από την εργασία, τα περιεχόμενα του ελεύθερου χρόνου, την εμπειρία της ανεργίας, την αλλαγή ή εγκατάλειψη της τωρινής εργασίας, την επιθυμία ή την άρνηση της εργασίας στο δημόσιο, τα περιεχόμενα και τις προϋποθέσεις της επιτυχίας στη ζωή, καθώς και τις εικόνες με τις οποίες περιγράφεται η εργασία. Οι κατηγορίες ανάλυσης σχετικά με το σχολείο, περιλαμβάνουν τα προβλήματα της εγκατάλειψης του σχολείου, καθώς και τα επιχειρήματα για τη μη επιστροφή στο σχολείο.

Σε ό,τι αφορά την ποσοτικοποίηση των αποτελεσμάτων καταμετρήσαμε τη συχνότητα με την οποία τα διαφορετικά θέματα εμφανίζονται στην κάθε κατηγορία (βλ. πίνακα V του παραρτήματος). Επειδή όμως ο αριθμός των συνεντεύξεων ήταν μικρός, δεν εκφράσαμε τα αποτελέσματα σε εκατοστιαίες αναλογίες. Αντίθετα αξιοποιήσαμε τις διαφορετικές συχνότητες σαν ουσιαστική ένδειξη της σημασίας του θέματος ή της κατηγορίας ανάλυσης.<sup>249</sup>

---

<sup>246</sup> Α. Φραγκουδάκη, *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα (γ' έκδοση), σ. 197.

<sup>247</sup> Η αξία των παραστάσεων και των εικόνων έγκειται στο ότι εξασφαλίζουν ευκολότερη προσέγγιση στο γραπτό κείμενο, επεκτείνουν τη σημασία του προσθέτοντας ένα νέο εννοιολογικό πλούτο πάνω στην αφήγηση. Βλ. Α. Φρειδερίκου, *Αναπαραστάσεις των φύλων στα εγχειρίδια γλωσσικής διδασκαλίας του δημοτικού σχολείου*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995, σ. 41-42.

<sup>248</sup> Χ. Κωνσταντοπούλου., *Αρχές κοινωνιολογικών μεθόδων*, εκδ. Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 45.

<sup>249</sup> L. Bardin, *ό.π.*, σ. 141.

### 3. ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗΣ ΤΩΝ ΒΑΣΙΚΩΝ ΤΑΣΕΩΝ

Οι διαφοροποιήσεις του λόγου των νέων κατά τη διάρκεια της ανάλυσης περιεχομένου, μας οδήγησαν να αξιοποιήσουμε σαν μεταβλητές για την ανάδειξη των βασικών τάσεων το είδος της εργασίας που οι νέοι κάνουν, το φύλο και το επίπεδο διακοπής του σχολείου.

#### 3.1. ΤΟ ΕΙΔΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, παρά τη σχετική ομοιογένεια των εργασιών (χειρωνακτικές εργασίες, κακές αμοιβές, μεγάλα ωράρια, χαμηλό κοινωνικό γόητρο), οι εργασίες ποτέ δεν έπαυσαν να διακρίνονται, τουλάχιστον στο επίπεδο των κοινωνικών αναπαραστάσεων, σε εκείνες που σχετίζονται με την «τέχνη» και τις «απλές», που δεν απαιτούν κάποια ορισμένη τεχνική ή επαγγελματική εξειδίκευση. Οι διαφοροποιήσεις αυτές στη μακρά διάρκεια δεν παραπέμπουν στη διάκριση της «εργατικής τάξης» από το «λούμπεν προλεταριάτο» ή το «εφεδρικό στρατό των ανέργων», ούτε στις εμπειρικές διαφορές της χειρωνακτικής από τη διανοητική εργασία. Πρόκειται περισσότερο για τα αποτελέσματα των μακρόχρονων και σύνθετων σχέσεων ανάμεσα στην «τυπική» και την «άτυπη» οικονομία, την «ειδίκευση» και τη «μαθητεία», την «εργασία» και την «ανεργία».<sup>250</sup> Ακόμα και όταν στη μεταπολεμική περίοδο ο τεχνικός καταμερισμός της εργασίας γίνεται πιο σταθερός, οι σηματοδοτήσεις της τέχνης και της απλής δουλειάς δεν περιορίζονται μόνο στις πραγματικές ανάγκες της «αγοράς εργασίας» αλλά

---

<sup>250</sup>. Το πληροφοριακό υλικό σχετικά με την επίδραση των επαγγελματικών και κοινωνικών ρόλων στη δημιουργία των εκάστοτε κοινωνικών αναπαραστάσεων της «τέχνης» και της «απλής» δουλειάς στα κατώτερα κοινωνικά είναι αρκετά μεγάλο. Σε ό,τι αφορά τις αρχές του αιώνα, κεντρική εργασιακή φιγούρα στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα είναι ο «περιπλανώμενος εργάτης», που είναι αναγκασμένος να μετακινείται αλλάζοντας συνεχώς εργασιακό, κοινωνικό και γεωγραφικό περιβάλλον. Την ίδια περίοδο οι ειδικευμένοι εργάτες ή «μαστόροι», μετακινούνται λιγότερο και εκπίπτουν δυσκολότερα. Βλ. Α. Λεοντίδου, *ό.π.*, σ. 117. Η κατάσταση στο Μεσοπόλεμο γίνεται ακόμα πιο σύνθετη εξαιτίας κυρίως της προσθήκης στα ντόπια εργατικά στρώματα της πλειονότητας των προσφύγων. Ο ερχομός των προσφύγων, αυξάνοντας τόσο την κοινωνική όσο και την επαγγελματική ρευστότητα των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, θα δώσει νέες διαστάσεις στην περιοδική ανακύκλωση των ιδιοτήτων του εργάτη, του τεχνίτη, του βιοτέχνη, του εργαζόμενου για τον εαυτό του ή με μισθό, και του πλανόδιου έμπορα. Αλλάζοντας μέχρι και «έξι φορές το χρόνο» το είδος της δουλειάς του, ο πρόσφυγας ή ο ντόπιος χειρώνακτας, θα ενισχύσει ακόμα περισσότερο το φαινόμενο της εποχικής και της περιστασιακής εργασίας, ενώ παράλληλα θα γίνουν πιο ετερογενείς οι αναπαραστάσεις της «τέχνης» και της «απλής δουλειάς». Στην ετερογένεια αυτή, μετά την επέκταση των βιομηχανικών-βιοτεχνικών δραστηριοτήτων και την επαγγελματική-συνδικαλιστική οργάνωση των εργατών, θα προστεθούν οι φιγούρες του «ειδικευμένου» και «ανειδίκευτου» εργάτη. Βλ. Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 43, 51, 125, 139, 400.

αντανακλούν και την ουσιαστική επίδραση ευρύτερων συμβολικών συστημάτων (μάστορας - εργάτης, αφεντικό - υπάλληλος, δημόσιος - ιδιωτικός τομέας).<sup>251</sup> Στη βάση των φαντασιακών αυτών σημασιών η «τέχνη» και η «απλή δουλειά» περιελάμβαναν διαφορετικές κοινωνικο-επαγγελματικές βλέψεις, κυρίως σε αναφορά με την έννοια της «προοπτικής»: αυτός που μαθαίνει μια τέχνη στο μέλλον δεν μπορεί παρά να γίνει «αφεντικό» στη δική του δουλειά, ενώ αυτός που δουλεύει σε άλλους θα φροντίσει να βρει μια «καλύτερη δουλειά».

Στη σημερινή εποχή οι νέοι από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, που δηλώνουν ότι «μαθαίνουν μια δουλειά» ή η δουλειά που κάνουν «δεν τους ενδιαφέρει να τη μάθουν», ποιο νόημα προσδίδουν στα περιεχόμενα του σχολείου και της εργασίας, καθώς και στις μεταξύ των δύο αυτών θεσμών σχέσεις;

### 3.2. ΤΟ ΦΥΛΟ

Η κοινωνική ανισότητα των δύο φύλων, καθώς και οι ειδικότερες μορφές με τις οποίες αναπαράγονται οι «γυναικείες» και οι «ανδρικές» εργασίες, σήμερα, μετά την τεράστια συμβολή του φεμινιστικού κινήματος, είναι αρκετά γνωστές σε ό,τι αφορά τα περιεχόμενα και τις συνέπειες τους.<sup>252</sup> Τόσο απέναντι στις σπουδές και την εξειδίκευση όσο και απέναντι στις δυνατότητες εργασίας ή κοινωνικής ανόδου, η θέση των γυναικών είναι (και προβλέπεται να είναι) δυσμενέστερη εκείνης των ανδρών. Παράλληλα, οι γυναίκες από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα, σε σχέση με τις γυναίκες από τα άλλα κοινωνικά στρώματα, υφίστανται πιο άμεσα και πιο επώδυνα τις διακρίσεις αυτές.

Ωστόσο, συχνά οι ανισότητες αυτές επισκιάζονται, με αποτέλεσμα οι άνδρες και οι γυναίκες από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα να περιγράφονται σαν κοινωνικές

---

<sup>251</sup>. Στην μεταπολεμική περίοδο τα νέα περιεχόμενα των οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών γίνονται η αιτία να μετασηματισθούν ουσιαστικά οι κοινωνικές αναπαραστάσεις της «τέχνης» και της «απλής δουλειάς». Η φιγούρα του «κρατικού υπάλληλου» και η αναζήτηση μιας θέσης στο δημόσιο, ενώ κυριαρχούν στο επίπεδο των επαγγελματικών αναπαραστάσεων και βλέψεων, στην πραγματικότητα δεν αφορούν με τους ίδιους τρόπους και για τους ίδιους λόγους όλα τα κοινωνικά στρώματα. Η διόγκωση της κρατικής απασχόλησης και η επιβολή της αναπαραστάσης του «υπαλλήλου», εκφράζοντας μια κατά βάση «πολιτική επιλογή», είχαν σαν αποτέλεσμα την επιβολή ανισοτήτων και διακρίσεων σε ό,τι αφορά τη «δουλειά στο δημόσιο». Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος κοινωνία εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, ό.π., σ. 91.

<sup>252</sup>. Από την εποχή που ο Μαρξ κατήγγειλε τις μορφές της γυναικείας εργασίας σαν «επίσημη και ανεπίσημη πορνεία» μέχρι σήμερα, οι εργασίες των γυναικών στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, σε πολλές περιπτώσεις δεν έχασαν το χαρακτήρα του «ηλιθίου», με την έννοια του χώρου, του τρόπου και του λόγου για τον οποίο γίνονται. Βλ. Κ. Μαρξ, Φ. Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού κόμματος*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1994, σ. 47 και Κ. Μαρξ, Φ. Ένγκελς, *η Γερμανική Ιδεολογία*, ό.π., τομ. Α', σ. 254. Για την «ηλιθιότητα» του χώρου του νοικοκυριού, βλ. Χ. Αρεντ, ό.π., σ. 59.

φιγούρες σχετικά ομοιογενείς, με την έννοια ότι οι «ανάγκες της οικογένειας και η ανατροφή των παιδιών» θεωρούνται οι άμεσες, καθημερινές και κοινές υποχρεώσεις και για τα δύο φύλα, στη δουλειά και το σπίτι. Η ιδεολογική αυτή αναπαράσταση στην περίπτωση των γυναικών, έχει σαν αποτέλεσμα να αποκρύπτονται οι καταναγκασμοί που συνεπάγονται οι «φυσικοί» ρόλοι της εργάτριας που είναι παράλληλα «μητέρα» και «σύζυγος». Για τους ίδιους λόγους δεν αναγνωρίζονται οι ανάγκες και οι βλέψεις των εργαζομένων γυναικών νεότερης ηλικίας, που παρά τους οικονομικούς καταναγκασμούς και τους κοινωνικούς περιορισμούς, είναι λιγότερο πεπεισμένες ότι πρέπει να γίνουν με τον «ίδιο τρόπο» εργάτριες, σύζυγοι ή μητέρες.

Παράλληλα με τις ανισότητες που συνδέονται με τις κοινωνικές τάξεις στη σημερινή εποχή και στο «εσωτερικό» των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, θεωρούμε ότι εμφανίζονται νέες ανισότητες που αφορούν τον τρόπο με τον οποίο τα δύο φύλα οργανώνουν τόσο το χρόνο που αφιερώνεται στην εργασία<sup>253</sup> (ωράρια, διαδρομές) όσο και το χρόνο που αφιερώνεται στις άλλες κοινωνικές δραστηριότητες (οικογένεια, ελεύθερος χρόνος).<sup>254</sup>

### 3.3. Η ΔΙΑΚΟΠΗ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

Οι σημαντικότερες εθνικές και διεθνείς έρευνες στο πλαίσιο κυρίως της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης, κατέδειξαν ότι οι πολλαπλοί παράγοντες, που συνθέτουν την «κοινωνική προέλευση» του μαθητή, αποτελούν τους καθοριστικούς λόγους τόσο για την καθυστέρηση ή την εγκατάλειψη του σχολείου όσο και για τις άνισες επαγγελματικές επιλογές. Από την άποψη αυτή τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και οι γυναίκες αποτελούν τα πρώτα και σταθερά θύματα του εκπαιδευτικού μηχανισμού.<sup>255</sup> Ωστόσο, υποθέτουμε ότι και στα πλαίσια των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, το σχολείο δεν παύει να παράγει επιπλέον κοινωνικές και επαγγελματικές διακρίσεις ανάμεσα σε αυτούς που το «διακόπτουν» και σε αυτούς που το «συνεχίζουν».

---

<sup>253</sup>. G. Pronovost, *ό.π.*, σ. 276-302, και R. Sainsaulieu, *ό.π.*, σ. 361-364.

<sup>254</sup>. W. Grossin, *Les temps de la vie quotidienne*, εκδ. Service de reproduction des thèses - Université de Lille III, 1973, σ. 81-92.

<sup>255</sup>. Αναλυτική αναφορά στα αίτια διακοπής του σχολείου καθώς και στο γενικότερο ρόλο του στην αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων γίνεται στο κεφάλαιο VIII της μελέτης μας.

**ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ**

**ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ**

#### IV. Η ΕΡΓΑΣΙΑ

Η εργασία<sup>256</sup> στις σύγχρονες κοινωνίες θεωρείται ο βασικότερος άξονας γύρω από τον οποίο οργανώνονται οι κυρίαρχες λειτουργίες παραγωγής και αναπαραγωγής της κοινωνίας.<sup>257</sup>

<sup>256</sup>. Σε ό,τι αφορά την προέλευση, τη διαχρονική εξέλιξη και τη διαφορετική ερμηνεία των εκφράσεων που σχετίζονται με την παρουσία ή την απουσία της «εργασίας», σημαντικές πληροφορίες δίνονται στο έργο Χ. Άρεντ, ό.π., σ. 114 - υποσ. 3 και σ. 118 - υποσ. 8, καθώς και στο έργο M. Weber, *Η Προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, ό.π., σ. 167 - υποσ. 1.

<sup>257</sup>. Η «οικονομία», η «παραγωγή» και η «εργασία», σαν τρόποι καταγραφής, κατηγοριοποίησης και ανάλυσης των κοινωνικών δραστηριοτήτων, εμφανίζονται σταδιακά και μέσα από ιδιαίτερα σύνθετες διαδικασίες στη βιομηχανική περίοδο. Σε ό,τι αφορά την «εργασία» ο Μαρξ υποστηρίζει ότι παρμένη αυτή καθεαυτή δεν υπάρχει καθόλου, «δεν είναι παρά μια αφαίρεση». Βλ. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, ό.π., τομ. Γ', σ. 1002. Η οικονομική σύλληψη της εργασίας και η διαμόρφωσή της σε σύγχρονη κατηγορία ανάλυσης της πραγματικότητας, είναι αποτέλεσμα ορισμένων προσδιορισμών οι οποίοι με τη σειρά τους «είναι προϊόν ιστορικών σχέσεων και έχουν την πλήρη ισχύ μονάχα γι' αυτές και μέσα σ' αυτές τις σχέσεις». Βλ. Κ. Marx, *Grundrisse*, ό.π., τομ. Α', σ. 81. «Θα ήταν άβολο και λαθεμένο», επισημαίνει ο Μαρξ, «να αφεθούν οι οικονομικές κατηγορίες να διαδεχτούν η μια την άλλη σε μια σειρά που ιστορικά υπήρξαν καθοριστικές. Η σειρά τους καθορίζεται, αντίθετα, από τη σχέση που έχουν μεταξύ τους μέσα στη σύγχρονη αστική κοινωνία, σχέση που είναι ακριβώς η αντίστροφη από εκείνη που εμφανίζεται σαν φυσική τους σχέση ή που αντιστοιχεί στη σειρά της ιστορικής εξέλιξης». Βλ. Κ. Marx, ό.π., τομ. Α', σ. 71. Οι οικονομικές κατηγορίες της «οικονομίας» της «παραγωγής» και της «εργασίας», σύμφωνα με το Μισέλ Φουκώ είναι αποτέλεσμα μιας νέας επιστημολογικής διάταξης που συνέβη κατά το 17ο και 18ο στον τρόπο ανάλυσης του πλούτου. «Οι έννοιες του νομίσματος, της τιμής, της αξίας της κυκλοφορίας, της αγοράς, δεν αντιμετωπίστηκαν», επισημαίνει ο συγγραφέας, «κατά το δέκατο έβδομο και δέκατο όγδοο αιώνα με αφετηρία ένα μέλλον που τις περιέμενε στο σκοτάδι, αλλά μάλλον στο έδαφος μιας αυστηρής και γενικής επιστημολογικής διάταξης». Αυτή η διάταξη υποβαστάζει στην αναγκαιότητά του το σύστημα της «ανάλυσης του πλούτου». Αντίθετα στην κλασική εποχή «δεν υπήρχε πολιτική οικονομία επειδή η παραγωγή δεν υφίσταται μέσα στην τάξη της γνώσης». Βλ. Μ. Φουκώ, *Οι λέξεις και τα πράγματα*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1993 (β' έκδοση), σ. 239, 237. Η «οικονομία», η «παραγωγή» και η «εργασία» για τον Κ. Καστοριάδη δεν περιορίζονται στην τάξη του λόγου ή της γνώσης, αλλά αποτελούν κοινωνικές σημασίες στη βάση των οποίων παριστάνονται, νοούνται και πράττονται μια σειρά αφηρημένες έννοιες (κεφάλαιο, εισόδημα, ημερομίσθιο) και αντικείμενα (παραγόμενα αγαθά, μέσα παραγωγής). «Όταν λέμε», υποστηρίζει ο Κ. Καστοριάδης «ότι ένα αντικείμενο ή μια κλάση αντικειμένων είναι εμπορεύματα, δε λέμε τίποτα για τα αντικείμενα αυτά ως τέτοια, αλλά για τον τρόπο με τον οποίο μια κοινωνία μεταχειρίζεται αυτό το αντικείμενο ή την κλάση των αντικειμένων ...λέμε ότι η κοινωνία θέσμιση τη σημασία εμπόρευμα μέσα σ' ένα δίκτυο παράγωγων σημασιών και μέσω αυτού του δικτύου...». Βλ. Κ. Καστοριάδης, *Η φαντασμακική θέσμιση*

Η αντίληψη αυτή είναι αποτέλεσμα του πρωτοφανούς ρόλου που έπαιξε ιδιαίτερα τους δύο τελευταίους αιώνες η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των σύγχρονων κοινωνιών.

Ωστόσο στην ανάπτυξη αυτή δε συμμετείχαν με τον ίδιο τρόπο και για τους ίδιους λόγους όλα τα κοινωνικά στρώματα. Τα θεαματικά αποτελέσματα της εργασίας όχι μόνο δεν κατάργησαν την οικονομική εκμετάλλευση και τις κοινωνικές ανισότητες αλλά δημιούργησαν νέες και περισσότερο σύνθετες.

Η αναγόρευση της εργασίας σε βασική προϋπόθεση της προόδου του ατόμου και της κοινωνίας έγινε παράλληλα με την αύξηση της δυσαρέσκειας και της κριτικής. Ιδιαίτερα στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, που σε σχέση με τα υπόλοιπα είναι περισσότερο εξαναγκασμένα να δουλεύουν, ο μόχθος και η εργασία δε συνδέονται πάντα με την ατομική ευημερία και την κοινωνική άνοδο. Όσο κι αν το αίσθημα της «εκμετάλλευσης», σε σχέση με τις προηγούμενες εποχές, δεν είναι τόσο έντονο, η εργασία δεν παύει να προκαλεί μια βαθιά δυσaréσκεια που αφορά τόσο τις αμοιβές και το χρόνο εργασίας όσο και την έλλειψη δυνατοτήτων βελτίωσης και αλλαγής.

Η δυσaréσκεια αυτή από την εργασία θεωρούμε ότι εμφανίζεται πιο έντονα στους νέους από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα και ιδιαίτερα σ' αυτούς που εγκαταλείπουν το σχολείο και αναγκάζονται να εργαστούν σε εργασίες «που δεν τους ενδιαφέρουν, που δεν απαιτούν καμία εξειδίκευση και που δεν τους προσφέρουν καμία ικανοποίηση».<sup>258</sup>

---

της κοινωνίας, ό.π., σ. 506. Στη σημερινή εποχή, τόσο στις οικονομικές σχέσεις όσο και στις καθημερινές κοινωνικές ανταλλαγές, αυτό που εννοούμε με τον όρο «εργασία» αφορά την πληρωμένη ή μισθωτή εργασία. Η νοηματική αυτή σύμβαση σε πολλές περιπτώσεις έχει σαν αποτέλεσμα να ταυτίζεται η εργασία με την εμπειρική πραγματικότητα των οικονομικών σχέσεων και έτσι να αγνοούνται και να επισκιάζονται οι κοινωνικές σημασίες που υποβαστάζουν την πραγματικότητα αυτή. Βλ. C. Offe, ό.π., σ. 219. «Η σημασία που αποδίδεται στην εργασία, υποστηρίζει η Ντομνίκ Σναπέρ, είναι κληρονομιά μιας τριπλής παράδοσης: της εκκλησιαστικής παιδείας, της φιλελεύθερης σκέψης και των σοσιαλιστικών κινημάτων». Βλ. D. Schnapper, ό.π., σ. 200. Η παράδοση αυτή δεν έχει το νόημα μιας συνεχούς εξέλιξης μέσα στην ορθολογικότητα αλλά το νόημα μιας μακρόχρονης κοινωνικής δυναμικής στα πλαίσια της οποίας οι επιμέρους κοινωνικές σημασίες της εργασίας «δεν αντικατέστησαν αυτές που προηγούνταν αλλά τις συμπλήρωσαν, τις ανέπτυξαν και τις έκαναν πιο σύνθετες». Βλ. G. Fragniere, «Les grandes représentations du travail dans l'histoire de la civilisation occidentale», στο έργο C. Lalive d' Epinay, *Travail, activité, condition, humaine à l'aube en XXIe siècle*, εκδ. Presses Universitaires Européennes, Μάαστριχ 1988, σ. 102.

<sup>258</sup>. R. Hoggart, *La culture du pauvre*, Ed. de Minuit, Παρίσι 1970, σ. 303.

## 1. Η ΔΥΣΑΡΕΣΚΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ

### 1.1. ΕΛΛΕΙΨΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΩΝ ΠΡΟΟΠΤΙΚΩΝ ΣΤΟ ΜΕΛΛΟΝ

Η «προοπτική» στην εργασία με την έννοια της πραγματικής ή φαντασιακής προβολής σ' ένα μέλλον «καλύτερο» ή «διαφορετικό», αποτελεί ένα ουσιαστικό κίνητρο του ατόμου για μια σειρά σχέδια και προσπάθειες. Όταν όμως η προοπτική «δεν είναι εύκολη», «δεν υπάρχει» ή αν υπάρχει «δεν αλλάζει τίποτα», τότε ο αναγκαστικός χαρακτήρας της εργασίας γίνεται πιο συνειδητός και εκφράζεται με μεγαλύτερη έμφαση.

Μιλώντας για το παρόν και το μέλλον της δουλειάς του στο εργοστάσιο ο Θοδωρής λέει: *«Να πω την αλήθεια ... για να ενδιαφέρομαι για τίποτα, όχι ... μόνο για κάποια ανάγκη. Δεν τη διάλεξα ακριβώς ... απλώς πήγα εκεί για κάποιο ... διάστημα να δουλέψω εκεί μέχρι να βρω ... μια καινούργια καλή δουλειά που να ... ενδιαφέρομαι».* (A2)<sup>259</sup>

Η έλλειψη εναλλακτικής εργασιακής λύσης είναι και η αιτία που ο Νίκος δουλεύει πωλητής σε μαγαζί με αυγά. *«Δεν υπάρχει κανένα μέλλον»*, λέει, *«τι να κάνω ... δεν έχω άλλο, τι να κάνω ... Όταν σταμάτησα το σχολείο ... 2 χρόνια ... 3 δεν εύρισκα*

---

<sup>259</sup>. Σε όλη την εργασία οι ενδείξεις Α, Β, Γ, Δ, Ε, ΣΤ παραπέμπουν στους τομείς παραγωγής που οι νέοι εργάζονται και οι αριθμοί 1, 2,... ως 40, στα υποκείμενα του λόγου. Πιο συγκεκριμένα, ο αναγνώστης μπορεί πχ. με την ένδειξη «Α2» να βρει στον πίνακα II του παραρτήματος το άτομο, την ηλικία του, πότε διέκοψε το σχολείο, τον κλάδο που εργάζεται και την εργασία που κάνει. Στους πίνακες III, IV και V, με την ίδια ένδειξη ο αναγνώστης μπορεί να βρει ποιες εργασίες ο νέος θα ήθελε να κάνει και ποιες κάνουν οι γονείς του.

δουλειά ... καθόμουν και τώρα έπιασα δουλειά». (B29)

«Ποια δουλειά; ... ποιο μέλλον; είναι "χαμαλίκι" να το πούμε κι έτσι. Δε ... δεν προβλέπω τίποτα να μ' αρέσει», λέει ο Δημήτρης που δουλεύει σε μαγαζί με χαρτικά. (B29)

Χωρίς καμιά προοπτική στο μέλλον βλέπει και ο Γιώργος τη δουλειά του πωλητή στο κατάστημα ειδών διατροφής. «Ε, εντάξει τώρα», σκέφτεται, «για τώρα βολεύομαι ... μόνο βολεύομαι ... παίρνω ένα μεροκάματο, εντάξει ... δεν ξέρω ... μέλλον δε βλέπω, αλλά τώρα ... τώρα εντάξει». (B20)

«Εγώ αυτήν τη δουλειά», λέει ο Ηλίας που δουλεύει σε σιδερωτήριο, «τη βρήκα από αγγελία. Δηλαδή 'ντάξει ... θα' θελα να δουλέψω σε άλλη δουλειά, κανονικά άμα είναι, αλλά 'ντάξει τώρα με την ανεργία που υπάρχει ... καλή είναι κι αυτή». (Δ33)

Η Μαρία που δουλεύει πωλήτρια σε κατάστημα υαλικών θεωρεί κι αυτή ότι η δουλειά της δεν έχει κανένα μέλλον. «Βασικά ... απασχολώ την ώρα μου», λέει, «και ... τώρα 'ντάξει ... και μου δίνει τα χρήματα που χρειάζομαι». (B22)

«Το μόνο που μου προσφέρει αυτή η δουλειά», λέει η Κατερίνα που δουλεύει πωλήτρια σε κατάστημα με έτοιμα ενδύματα, «είναι οικονομική στήριξη ... εφ' όσον υπάρχει κάποια οικονομική δυσχέρεια μέσα στην οικογένεια, είμαι υποχρεωμένη να ... ανέχομαι κάποια πράγματα». (B23)

Η περίπτωση της Κατερίνας είναι κάπως διαφορετική, γιατί ενώ υπάρχουν κάποιες προοπτικές στην εργασία της πωλήτριας σε σούπερ μάρκετ, δεν είναι πειστικές και κυρίως δε σημαίνουν σημαντικές βελτιώσεις μέσα σε ένα θεμιτό χρόνο. «Ε ... άμα είσαι καλός με τη δουλειά», λέει η Κατερίνα, «μαθαίνεις πολλά πράγματα και μπορεί να γίνεις ανώτερη από πωλήτρια-ταμίας, βέβαια 'ντάξει αυτό πρέπει να περάσουν αρκετούς, ε ... αρκετά χρόνια για να γίνει κάτι τέτοιο ... πρέπει να ... τίποτα δεν είναι σίγουρο ... μπορεί και να μη γίνεις ποτέ τίποτα». (B26)

Ο φόβος της Κατερίνας φαίνεται να επιβεβαιώνεται στην περίπτωση του Αλκιβιάδη που «αποφάσισε» να δουλέψει στην οικοδομή επειδή νόμιζε ότι γρήγορα θα βγάλει πολλά λεφτά. «Νόμιζα», λέει, «ότι η οικοδομή θα έχει λεφτά ... αλλά γελάστηκα ... ε κι αυτό δε μ' ευχαριστεί ιδιαίτερα ... δεν έχει μέλλον η οικοδομή ... γελάστηκα». (Γ31)

«Ε, ο λόγος που δουλεύω εδώ», μας λέει η Ειρήνη που δουλεύει σε μαγαζί με αρτοσκευάσματα, «είναι καθαρά οικονομικός ... όχι ότι με καλύπτει και μ' ενθουσιάζει η δουλειά μου, αλλά εντάξει είναι όλα μια συνήθεια μετά». (A13)

Η έκταση και η ένταση των προσαρμογών που οι νέοι είναι αναγκασμένοι να κάνουν μπροστά στην απειλή της ανεργίας ή την «έκπτωση» σε μια προηγούμενη χειρότερη δουλειά, βοηθάει να κατανοήσουμε τις περιπτώσεις εκείνες, που ενώ η εργασία δεν έχει καμιά προοπτική οι νέοι δηλώνουν σχετικά «ικανοποιημένοι».

Ο Γιώργος που δουλεύει σε μαγαζί με έτοιμα φαγητά έχει πει ότι τη δουλειά που κάνει δεν τη βλέπει μόνιμη και πως αν βρεί κάτι καλύτερο θα φύγει. Ωστόσο η δουλειά αυτή του αρέσει γιατί «συναναστρέφεται με κόσμο». (ΣΤ39)

Ο Θοδωρής στο εργοστάσιο πλαστικών που δουλεύει μένει «μέχρι να βρεί κάποια καλύτερη». Ωστόσο μιλώντας για τα αφεντικά δηλώνει ικανοποιημένος: «Τα αφεντικά, ... είναι...εντάξει, δεν ... είναι να πεις σαν τους άλλους, είναι ... σαν και μας». (A2)

Η Μαρία που δουλεύει πωλήτρια σε κατάστημα υαλικών παίρνει «το βασικό» και δουλεύει μόνο επειδή χρειάζεται χρήματα. Συγκρίνοντας όμως τα αφεντικά της τωρινής δουλειάς με την προηγούμενη λέει: «Έχω καλά αφεντικά ... ξέρουν να φέρονται στους υπαλλήλους ... οι σχέσεις μας είναι πάρα πολύ καλές ... πάρα πολύ καλές ...

*ουδέτερες ... αλλά καλές».* (B22)

Την ίδια αναγκαστική προσαρμογή στις απαιτήσεις της δουλειάς μπορούμε να αναγνωρίσουμε και στις σχέσεις με τους πελάτες, οι οποίοι με τις ιδιομορφίες και τις απαιτήσεις ενώ αποτελούν μόνιμη πηγή έντασης, με τον καιρό γίνονται αντιληπτές σαν «κόσμος της δουλειάς».

Η Αθνασία επειδή δε βρήκε καλύτερη δουλειά είναι αναγκασμένη να δουλεύει πωλήτρια σε κατάστημα ρούχων. Η ανάγκη αυτή μετατρέπει την κούραση από τους πελάτες σε «κοινωνικές σχέσεις» ή και «ενδιαφέρον για τη δουλειά». *«Η επαφή με αρκετό κόσμο, με διάφορο κόσμο ... με ενδιαφέρει ... μετά μ' ενδιαφέρουν τα ρούχα και πιστεύω ότι μπορώ να τους εξυπηρετήσω ...».* (B21)

Η Αθνασία που δουλεύει πωλήτρια σε σούπερ μάρκετ, ξέρει πως όσο και να προσπαθήσει «στο μέλλον μπορεί να μη γίνει τίποτα». Το πιεστικό αυτό αίσθημα καθώς και τη διαπίστωση ότι δεν μπορεί να βρεί καλύτερη δουλειά, το αντιπαρέρχεται με το να εκλαμβάνει τις σχέσεις με του πελάτες σαν θετικές κοινωνικές σχέσεις: *«πέρα από τα χρήματα, ... ε ... γνωρίζεις διάφορο κόσμο, κάνεις κάποιες ... συναναστροφές με τον κόσμο, 'ντάζει ... είναι μια δουλειά που κάνεις κοινωνικές σχέσεις ...».* (B26)

Η εργασία που οι νέοι κάνουν, ή πρόκειται να κάνουν, πέρα από τις «θετικοποιήσεις» που επιβάλλει η σύγκριση με μία προηγούμενη «χειρότερη δουλειά», η απειλή της ανεργίας και η προσδοκία της θέσης του «αφεντικού» αποτελεί μια αναγκαστική δραστηριότητα που δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες τους. Οι «προσαρμογές» άρα και η δυσαρέσκεια εμφανίζονται πιο έντονα στις εργαζόμενες γυναίκες, επειδή η απειλή της ανεργίας καθώς και οι ανισότητες στα πλαίσια της εργασίας είναι πιο έντονες σε σχέση με τους άνδρες.

## 1.2. ΜΕΓΑΛΑ ΩΡΑΡΙΑ

Η δυσαρέσκεια από την έλλειψη προοπτικών στο μέλλον, καθώς και οι ειδικότερες μορφές του αναγκαστικού χαρακτήρα της εργασίας, εμφανίζονται με μεγαλύτερη έμφαση στις απόψεις των νέων εργαζομένων για το χρόνο που ξοδεύεται στην εργασία. Ο χρόνος αυτός στη σημερινή εποχή αποτελεί ένα κεντρικό κοινωνικό πρόβλημα που προκύπτει όχι μόνο από την ανάγκη συνολικής αναδιοργάνωσης της εργασίας στην κοινωνία αλλά και από τον πολλαπλασιασμό του ατομικού νοήματος της «απώλειας» ή της «πίεσης» του χρόνου. Κι ενώ το πρόβλημα του «χαμένου χρόνου» στη σημερινή εποχή αποκτάει ένα σχεδόν καθολικό χαρακτήρα, τα περιεχόμενά του διαφοροποιούνται και εντείνονται με βάση τόσο το φύλο και την εκπαίδευση όσο και το περιεχόμενο της εργασίας.

Οι γυναίκες σε σχέση με τους άνδρες, υποστηρίζει ο Ελβετός κοινωνιολόγος Λαλίβ ντ' Επινέ, «υποφέρουν πιο πολύ από την έλλειψη χρόνου»<sup>260</sup> όχι μόνο επειδή δουλεύουν περισσότερες ώρες αλλά και γιατί στο χρόνο αυτόν πλήττουν πιο συχνά και πιο έντονα. Η επισήμανση αυτή γίνεται αρκετά χρόνια πριν από το και κοινωνιολόγο W. Grossin, ο οποίος διαπιστώνει ότι οι γυναίκες επιθυμούν περισσότερο από τους

<sup>260</sup>. C. Lalive d' Epinay et al., ό.π., σ. 197.

άνδρες τη μείωση του εβδομαδιαίου χρόνου εργασίας.<sup>261</sup>

Στις διεκδικήσεις για λιγότερο χρόνο εργασίας και ελεύθερο χρόνο με ποιοτικά περιεχόμενα, σημαντικό ρόλο παίζει και το μορφωτικό επίπεδο στο βαθμό που η αύξηση των γνώσεων και του κριτικού πνεύματος βοηθούν το άτομο να έχει μια πιο ποιοτική πρόσληψη του χρόνου.<sup>262</sup> Στην ποιοτική πρόσληψη του χρόνου επιδρά και το περιεχόμενο της εργασίας αφού οι ανειδίκευτοι εργάτες συχνά αντιλαμβάνονται το χρόνο που περνάει «να μην έχει άλλο νόημα από την υποταγή στην υπηρεσία των άλλων».<sup>263</sup> Από την άποψη αυτή οι αντιλήψεις των νέων εργαζομένων είναι χαρακτηριστικά πλούσιες σε επισημάνσεις σχετικά με το «ζήτημα του χρόνου της εργασίας».

Η Ειρήνη που δουλεύει πωλήτρια σε κατάστημα ετοιμών ενδυμάτων μας δίνει μια χαρακτηριστική περιγραφή του «προβλήματος του διακεκομμένου χρόνου». «*Η δουλειά μου*», λέει, «... *ανάλογα ... δεν είναι κουραστική ... ιδιαίτερα ... αλλά το ωράριο είναι κουραστικό και εκνευριστικό. Είναι ... έρχεσαι το πρωί, φεύγεις το μεσημέρι και ξανάρχεσαι το απόγευμα για να φύγεις το βράδυ. Καλύτερα να ερχόσουν το πρωί και να έφευγες το απόγευμα και να μην ξαναερχόσουν*». (B24)

Το ίδιο πρόβλημα αντιμετωπίζει και η Κατερίνα που δουλεύει επίσης σε κατάστημα με έτοιμα ενδύματα. «*Είναι*», λέει, «*μεγάλο ... πρόβλημα ο χρόνος ... γιατί ορισμένες φορές αναγκάζομαι να μη γυρίζω το μεσημέρι στο σπίτι και οπότε και τα έξοδα για το φαγητό και όλα ... είναι επώδυνο για μένα προσωπικά*». (B23)

Πέρα από τα διακοπτόμενα ωράρια σημαντική πηγή δυσαρέσκειας αποτελούν και τα ωράρια που δεν είναι σταθερά. Καθώς επιμηκύνονται χωρίς κανένα προηγούμενο προγραμματισμό ή προειδοποίηση προς τον εργαζόμενο γίνονται η αιτία για μια σειρά αναβολές στις άλλες προγραμματισμένες ή ελεύθερες χρήσεις του χρόνου εκτός εργασίας. Τα «ρεπό» που προκύπτουν από αυτές τις παραβιάσεις του κανονικού ωραρίου, τις περισσότερες φορές δεν αναγνωρίζονται ή δε δίνονται τότε που ο εργαζόμενος νέος θέλει να τα χρησιμοποιήσει.

Ο Ηλίας δουλεύει σε σιδερωτήριο και συχνά, λόγω των ωραρίων που είναι απρόβλεπτα, αναγκάζεται να αναβάλλει τις υποχρεώσεις του απέναντι στην ποδοσφαιρική ομάδα που παίζει. «*Είναι ... ωράριο*», λέει, «*μερικές φορές δεν είναι ... δηλαδή κανονικό. Μπορεί να τελειώνουμε 4, 5 ... δεν είναι σταθερό και 'ντάξει ... αρχίζω τα τηλέφωνα ... άντε έρχομαι ... όχι δεν μπορώ ... και συγνώμη ... και τρέξε γιατί αρχίζουμε ... είναι ...*». (Δ33)

Η πίεση του χρόνου της εργασίας γίνεται πιο μεγάλη όταν οι νέοι είναι αναγκασμένοι να δουλεύουν και το Σάββατο, αφού έτσι περιορίζεται σημαντικά ο ελεύθερος χρόνος τους.

Αρκετά Σάββατα που ο Δημήτρης έχει κανονίσει να βγει με τους φίλους του ή να κάνει κάτι πιο προσωπικό, δεν μπορεί να φύγει από το μαγαζί με τα χαρτικά πριν ξεφορτώσει το φορτηγό με το εμπόρευμα της άλλης εβδομάδας, που συνήθως έρχεται καθυστερημένο. «*Το ωράριο*», λέει, «*εντάξει ... τέλος πάντων ... κανονικά, είναι 7 μέχρι 3 καθημερινές και 7 μέχρι 2 το Σάββατο, αλλά ... είμαι συνεχώς στο περίμενε ... με υπερωρίες και τέτοια γιατί ... είναι και το φορτηγό από κάτω ... ξέρετε τώρα άμα είναι*

<sup>261</sup>. W. Grossin, *Le temps de la vie quotidienne*, ό.π., σ. 85-87.

<sup>262</sup>. Στο ίδιο, σ. 324.

<sup>263</sup>. R. Sainsaulieu, ό.π., σ. 362.

*Σάββατο ...».* (B18)

Το πρόβλημα του άλλου Δημήτρη με το χρόνο της δουλειάς είναι πιο περίπλοκο γιατί δουλεύει σε ένα πλυντήριο αυτοκινήτων και πλήττει όλη τη μέρα περιμένοντας κάποιο αμάξι για να το πλύνει. «*Ε, να κάθομαι*», λέει, «*και πλήττω ... πολλές ώρες ... ε, σε θέλει απ' το πρωί ... μέχρι το βράδυ αυτή η δουλειά ... πλήξη και λίγα λεφτά*». (Δ32)

Η Μαρία που δουλεύει σε κατάστημα υαλικών δεν πλήττει γιατί έχει πάντα δουλειά και μάλιστα συχνά πέρα από το κανονικό ωράριο. Όμως το αφεντικό δεν της δίνει τα «ρεπό» όταν αυτή θέλει για να μπορεί να τα αξιοποιήσει καλύτερα. «*Δουλεύω ... δουλεύω αλλά δεν παίρνω ... τα "ρεπό" ... τότε γιατί δουλεύω ... τι να τα κάνω όταν δεν τα χρειάζομαι*». (B22)

Πέρα από τα μεγάλα ή τα διακεκομμένα ωράρια, τα «ρεπό» και τις καθυστερήσεις, το αίσθημα του χαμένου χρόνου ενισχύεται και από το χρόνο που καθημερινά ξοδεύεται στις διαδρομές μέχρι την εργασία, ειδικότερα για τους νέους που είναι αναγκασμένοι να δουλεύουν μακριά από το χώρο της κατοικίας τους.

Οι μεγάλες διαδρομές μέχρι τη δουλειά αποτελούν για το Θοδωρή που δουλεύει βαφέας σε εργοστάσιο πλαστικών το μεγάλο πρόβλημα. «*Στη δουλειά*», λέει, «*δεν κουράζομαι και πολύ ... απλώς είναι ... δε σε φτάνει ο ύπνος ... για να κοιμάσαι ... 4 η ώρα σηκώνομαι ... μέχρι να ... ντυθώ, να φάω ... κι έπειτα να γυρίσω ... ξέρεις τι χρόνο χάνω ... σαν να χάνω τη μισή μέρα στο δρόμο*». (A2)

Αντίθετα με το Θοδωρή, ο Γιώργος που δε μένει πολύ μακριά από τη δουλειά του, έχει σημαντικό πρόβλημα με τον τρόπο που το αφεντικό του αντιλαμβάνεται το ρυθμό της δουλειάς, στο μαγαζί ειδών διατροφής που εργάζεται. Συχνά το καθημερινό του ωράριο γίνεται ένας ανυπόφορος ρυθμός ταχύτητας και πιέσεων. «*Πολλά πράγματα με ενοχλούν*», λέει ο Γιώργος, «*αλλά ... η πίεση, ας πούμε απ' τον εργοδότη ... θέλει ας πούμε να γίνονται όσο πιο πολλές δουλειές. Εγώ ... κάνω ό,τι μπορώ, αλλά πάλι ... όπως είναι όλοι ... όλα τ' αφεντικά ζητάνε όσο γίνεται ... πιο γρήγορα τα πράγματα, πιο πολλές δουλειές*». (B20)

Η πολλαπλότητα του νοήματος που περιέχει ο λόγος των νέων σχετικά με τους καταναγκασμούς του χρόνου της εργασίας, βοηθάει να κατανοήσουμε καλύτερα τόσο τα γενικά χαρακτηριστικά του χρόνου των σύγχρονων κοινωνιών όσο και τα ειδικότερα περιεχόμενα των διεκδικήσεων απέναντι στους επιμέρους κοινωνικούς χρόνους. Ποια όμως είναι τα γενικά χαρακτηριστικά του χρόνου των σύγχρονων κοινωνιών και ποια συγκεκριμένα αιτήματα, απέναντι στο χρόνο της εργασίας και της μη-εργασίας, φέρνει στο προσκήνιο ο λόγος των νέων εργαζομένων;

Ο W. Grossin υποστηρίζει ότι η κοινωνική ιστορία του 20ου αιώνα χαρακτηρίζεται τόσο από μία ενίσχυση των χρονικών υποχρεώσεων που επιβάλλει η οικονομική παραγωγικότητα όσο και από μία αυξανόμενη προσπάθεια της κοινωνίας να τις αποφύγει.<sup>264</sup> Πρόκειται για την οικονομική και κοινωνική δυναμική που ασκείται στα πλαίσια του «βιομηχανικού χρόνου», ενός χρόνου που είναι «κανονικός, συνεχής, ομογενής, αντικειμενικός, ποσοτικός, μετρήσιμος, αφηρημένος».<sup>265</sup> Η έκταση και η ένταση των χαρακτηριστικών αυτών του χρόνου στη σημερινή εποχή προσδιορίζει σε καθοριστικό βαθμό τόσο τις αναπαραστάσεις όσο και τις διεκδικήσεις απέναντι στο

<sup>264</sup>. W. Grossin, «L' évolution des durées de travail dans 14 branches d' activité industrielle de 1965 à 1974», *Revue Française des Affaires Sociales*, τχ. 1, 1976, σ. 109.

<sup>265</sup>. W. Grossin, «Le temps industriel: une représentation du temps désormais contestée», *Sociétés, Revue des Sciences Humaines*, τχ. 9, Juin 1986, σ. 35.

χρόνο της εργασίας αλλά και της μη εργασίας. «Η χρονικότητα της ζωής στην εργασία», επισημαίνει ο W. Grossin, «δεν ανατρέπεται ριζικά στην πόρτα του εργαστηρίου ή του γραφείου» στο βαθμό που ο εκτός εργασίας χρόνος «είναι κι αυτός επίσης υποταγμένος στις επιταγές της λειτουργικότητας και του εξορθολογισμού». <sup>266</sup> Στα πλαίσια αυτά το άτομο, έχοντας ελάχιστες δυνατότητες διευθέτησης του χρόνου μέσα στην εργασία και περιορισμένες πιθανότητες για πραγματικό ελεύθερο χρόνο, «προσπαθεί συνεχώς να απελευθερωθεί από τους χρονικούς καταναγκασμούς δηλαδή από τις φυλακές του χρόνου που υψώνονται γύρω του». <sup>267</sup>

Ποιο όμως είναι το νόημα των διεκδικήσεων απέναντι στο χρόνο που αφιερώνεται στην εργασία και τις άλλες κοινωνικές δραστηριότητες που αναγορεύεται μέσα από το λόγο των νέων;

Πέρα από το διαρκές αίσθημα της «απόδρασης από τις φυλακές του χρόνου», οι σημαντικότερες διεκδικήσεις των εργαζόμενων ανδρών και γυναικών της εποχής μας επικεντρώνονται γύρω από την αναζήτηση μιας ισορροπίας ανάμεσα στο χρόνο που αφιερώνεται στην εργασία και τους χρόνους των άλλων κοινωνικών δραστηριοτήτων. Στη δυναμική αυτή η αύξηση και η ποιοτική διαφοροποίηση του ελεύθερου χρόνου αποτελεί έναν καταλυτικό παράγοντα για τη διαμόρφωση των καθημερινών διεκδικήσεων απέναντι όχι μόνο στο χρόνο της εργασίας αλλά και στα αναγκαστικά περιεχόμενα των άλλων κοινωνικών χρόνων. <sup>268</sup> Αποτέλεσμα της σύνθετης αυτής δυναμικής, σε μια εποχή που η απειλή της ανεργίας εκβιάζει και περιορίζει τα αιτήματα απέναντι στο χρόνο της εργασίας, είναι περισσότερο η διεκδίκηση για σταθερά ωράρια και «σύνολα χρόνου» <sup>269</sup> και λιγότερο μια «ομοιόμορφη μείωση του χρόνου εργασίας». <sup>270</sup> Ωστόσο οι διεκδικήσεις αυτές απέναντι στο χρόνο της εργασίας και των άλλων κοινωνικών δραστηριοτήτων, αν περιοριστούν στο επίπεδο των ατομικών επιθυμιών ή δυνατοτήτων, συχνά οδηγούν στη δημιουργία μιας «συλλογικής αυταπάτης» για τον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται και χρησιμοποιείται ο χρόνος σε μια κοινωνία. Δεδομένου ότι η οργάνωση και η χρήση του χρόνου των βασικών κοινωνικών δραστηριοτήτων μιας κοινωνίας «διασχίζεται από τον άξονα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης», η επιλογή και η οργάνωση του χρόνου που τα άτομα διεκδικούν, εξαρτάται μόνο κατά ένα μέρος από αυτά <sup>271</sup> και κυρίως «δεν είναι δεδομένη σε όλο τον κόσμο». <sup>272</sup> Στα πλαίσια αυτά η πιθανότητα να γίνει η κοινωνία του απελευθερωμένου χρόνου «μια ακόμα ουτοπία» <sup>273</sup> είναι αδιαχώριστη από την

<sup>266</sup> W. Grossin, «Les sociétés industrielles et le temps programmé», *Revue Française des Affaires Sociales*, τχ. 1, 1979, σ. 55.

<sup>267</sup> W. Grossin, «L' évolution des durées de travail dans 14 branches d' activité industrielle de 1965 à 1974», ό.π., σ. 109.

<sup>268</sup> J. Dumazedier, «Temps sociaux, temps libre», *Loisir et Société*, vol. 5, τχ. 2, 1983, σ. 351.

<sup>269</sup> G. Pronovost, ό.π., σ. 300.

<sup>270</sup> B. Perret, «Fin de la valeur travail?», *Esprit*, τχ. 134, 1988, σ. 42.

<sup>271</sup> «Η πραγματοποίηση της χρήσιμης ισορροπίας ανάμεσα στους προσωπικούς και τους κοινωνικούς χρόνους», υποστηρίζει ο W. Grossin, «δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσα από ένα απλό ποιοτικό μοίρασμα αυτών των χρόνων με βάση την "προσωπική ισότητα" του ενός ή του άλλου ατόμου. Παίρνεται υπόψη η ποιότητα των κοινωνικών και των προσωπικών χρόνων», βλ. W. Grossin, *Les temps de la vie quotidienne*, ό.π., σ. 254.

<sup>272</sup> Στο ίδιο, σ. 187.

<sup>273</sup> A. Gorz, ό.π., σ. 130.

ανάγκη για μια «πραγματική, μεθοδική και καθολική μείωση του χρόνου εργασίας».<sup>274</sup>

Ανεξάρτητα όμως από την οικονομική και κοινωνική αποτελεσματικότητα ενός τέτοιου σύνθετου αιτήματος, γεγονός είναι ότι στη σημερινή εποχή η οργάνωση του χρόνου της εργασίας παράλληλα με τους άλλους κοινωνικούς χρόνους, γίνεται όχι μόνο αντικείμενο διεκδικήσεων αλλά και πεδίο σημαντικών κοινωνιολογικών προσεγγίσεων. Οι αναζητήσεις αυτές ήδη από τη δεκαετία του '50 επεσήμαναν την «πολλαπλότητα και την ετερογένεια των κοινωνικών χρόνων»<sup>275</sup> με την έννοια ότι «από τη μια κοινωνική ομάδα στην άλλη, οι διαιρέσεις του χρόνου που τίθενται δεν είναι ίδιες και δεν έχουν σε κάθε περίπτωση το ίδιο νόημα».<sup>276</sup> Στη επόμενη δεκαετία η αυξανόμενη ανάγκη για την κατανόηση και ερμηνεία των προβλημάτων και των διεκδικήσεων που συνδέονται με το χρόνο ο οποίος απελευθερώνεται από την εργασία, είχε σαν αποτέλεσμα τη θεμελίωση μιας κοινωνιολογίας των κοινωνικών χρόνων.<sup>277</sup>

Παράλληλα και σε συνδυασμό με την κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου, η κοινωνιολογία των κοινωνικών χρόνων επισημαίνει όχι μόνο τις σημαντικές αλλαγές στις κοινωνικές αναπαραστάσεις των κοινωνικών χρόνων αλλά και την μεγαλύτερη επίδραση τους στις διεκδικήσεις απέναντι στο χρόνο που αφιερώνεται στην εργασία. «Αυτό που αλλάζει», υποστηρίζει ο Ζιλ Προνοβό, «δεν είναι τόσο οι αντιλήψεις και οι αξίες της εργασίας σαν τέτοιες αλλά η αναπαράσταση των εφικτών σχέσεων ανάμεσα στο χρόνο της εργασίας και τους άλλους χρόνους της ζωής».<sup>278</sup>

Οι διεκδικήσεις των νέων εργαζομένων από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα δεν περιορίζονται στο να καταδείξουν μόνο τις πιέσεις που ασκούν τα εκτεταμένα, τα διακοπτόμενα ή ελαστικά ωράρια. Παράλληλα με τις διεκδικήσεις για καλύτερα ωράρια εργασίας, έρχονται στο προσκήνιο και οι μεγάλες αλλαγές που προκάλεσε η αύξηση του ελεύθερου χρόνου στις αντιλήψεις για τη χρήση και την οργάνωση των άλλων κοινωνικών χρόνων.

Το διαρκές αίσθημα της «έλλειψης» ή της «απώλειας» του χρόνου, καθώς και οι προσπάθειες για τη διαχείριση των καταναγκασμών και των δυνατοτήτων που περιέχουν οι άλλοι κοινωνικοί χρόνοι, είναι αποτέλεσμα των οικονομικών, κοινωνικών και συμβολικών δυνατοτήτων που προσφέρει ο ελεύθερος χρόνος.

---

<sup>274</sup>. Στο ίδιο, σ. 95.

<sup>275</sup>. G. Gurvitch, *La multiplicité des temps sociaux*, εκδ. Centre de documentation Universitaire, Παρίσι 1958.

<sup>276</sup>. M. Halbwachs, *La mémoire collective*, P.U.F., Paris 1950, σ. 110.

<sup>277</sup>. Στην κατεύθυνση των αναζητήσεων αυτών θεωρούμε σημαντική τη θεωρητική προσφορά του Ροζέ Συ, του οποίου τις βασικές επισημάνσεις αξιοποιούμε ερμηνευτικά στα σημεία εκείνα της μελέτης μας που σχετίζονται με την αναπαράσταση και την οργάνωση του χρόνου. Από το σύνολο του έργου του στα πλαίσια της μελέτης μας αναφερθήκαμε στα έργα:

- R. Sue, «De la sociologie du loisir à la sociologie des temps sociaux», *Sociétés*, τχ. 32, 1991, σ.173-181.

- R. Sue, «Pour une sociologie des temps sociaux», *Loisir et Société*, vol. 13, τχ. 1, 1990, σ. 95-104.

- R. Sue, «Aux origines de la sociologie des temps sociaux», *L' Année Sociologique*, vol. 42, 1992, σ. 283-297.

<sup>278</sup>. G. Pronovost, ό.π., σ. 290.

### 1.3. ΠΙΕΣΤΙΚΕΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Ο αναγκαστικός χαρακτήρας του χρόνου που αφιερώνεται στην εργασία δε γίνεται αντιληπτός μόνο μέσα από τη διάρκεια ή το ρυθμό του αλλά και μέσα από την ποιότητα των διαπροσωπικών ή ιεραρχικών σχέσεων που οι νέοι εργαζόμενοι είναι υποχρεωμένοι να δεχτούν ή να δημιουργήσουν με τους εργοδότες, τους συναδέλφους και τους πελάτες. Οι σχέσεις αυτές στην πλειονότητα των περιπτώσεων έχουν έντονα αναγκαστικό χαρακτήρα και γίνονται πηγή σημαντικών συγκρούσεων και πιέσεων. Οι νέοι της έρευνάς μας δε διαθέτουν τα τυπικά προσόντα (πτυχίο, εξειδίκευση)<sup>279</sup> για να διεκδικήσουν άλλες συμπεριφορές, ενώ παράλληλα είναι υποχρεωμένοι να δεχτούν τις «παραδόσεις» του κάθε εργασιακού χώρου, που συχνά αντικαθιστούν την ορθολογική διαβάθμιση των υποχρεώσεων και των καθηκόντων. Ανάμεσά τους οι κακές σχέσεις με το αφεντικό αποτελούν μια πρώτη και σημαντική πηγή εντάσεων.

*«Υπάρχουν στιγμές», λέει η Μαρία, «που ... και τ' αφεντικά έχουνε ... έχουν τις τρέλες τους, ας πούμε, πώς να το πω, και ... και ξεσπάνε πάνω στους υπαλλήλους χωρίς να χρειάζεται». (B22)*

Συχνά όμως το αφεντικό λείπει ή δεν έρχεται σε άμεση επαφή με την καθημερινότητα των εργαζομένων. Στις περιπτώσεις αυτές το ρόλο του «αφεντικού» προσπαθούν να τον παίξουν οι «παλιοί» συνάδελφοι, που με το άλλοθι της «εμπειρίας» νομιμοποιούν μια σειρά ανατιολόγητες διακρίσεις και απαιτήσεις.

Μια ανάγλυφη εικόνα των ρόλων και των απαιτήσεων αυτών δίνει η Κατερίνα, που δουλεύει πωλήτρια σε κατάστημα με έτοιμα ενδύματα.

*«Απλά», λέει, «δεν υπάρχει η κατάλληλη συμπεριφορά από ανθρώπους ... πιστεύουν ότι επειδή είσαι ... καινούργιος, πρέπει να υποτάσσεσαι σε όλα ... και εκείνοι ... είναι τα ... μπορούν να βλέπουνε τον εαυτό τους σαν δεύτερα αφεντικά ... οπότε κάπου ... δε σου φέρονται ούτε λογικά ... ούτε σου μιλάνε με τον κατάλληλο τρόπο. Εφ' όσον είναι όλοι άνθρωποι στην ίδια κατηγορία, εφ' όσον κάνουν όλοι την ίδια δουλειά, θα έπρεπε κάπου να μη ... νομίζουν ότι είναι κάτι παραπάνω επειδή είναι κάποιας ηλικίας». (B23)*

Δεν είναι σπάνιες και οι περιπτώσεις που τα «καρφώματα» στο αφεντικό αποτελούν για ορισμένους εργαζόμενους έναν τρόπο να πετύχουν ευνοϊκή μεταχείριση ή καλύτερες απολαβές.

*«Υπάρχουν και μερικοί συνάδελφοι», λέει η Ειρήνη, «που υπηρετούν την ιεραρχία ... κι αυτό είναι αφόρητο ... δεν ξέρεις τι λένε ... γιατί το λένε ... γίνεται ... σε όλες μάλλον τις δουλειές». (A13)*

Οι συγκρούσεις με το αφεντικό ή τους συναδέλφους συχνά συνοδεύονται από τις τεταμένες σχέσεις με τους πελάτες.

*«Δεν πρόκειται μόνο για τη σωματική κούραση», λέει η Αθανασία που δουλεύει πωλήτρια, «αλλά και την ψυχολογική, γιατί ... όπως είπαμε ... ε, συναναστρέφομαι με αρκετό κόσμο, με διάφορο κόσμο και ο καθένας είναι ... κι ένας τρελός ... Υπάρχουν*

<sup>279</sup>. Ο Ρ. Σανσολιέ, υποστηρίζει ότι η αξιολόγηση των σχέσεων στα πλαίσια της εργασίας εξαρτάται από τα μέσα που διαθέτει το άτομο για «εξουσία, ανεξαρτησία και αναγνώριση», διαδικασίες οι οποίες επηρεάζουν σημαντικά την «ταυτότητα του στην εργασία». Βλ. R. Sainsaulieu, ό.π., σ. 371, 347.

κάποιοι περίεργοι ... κάποιοι διαφορετικοί ...». (B21)

Το ίδιο ισχύει και για τη Μαρία που δουλεύει πωλήτρια σε κατάστημα υαλικών: «Σα να μη φτάνουν οι φωνές των αφεντικών ... έχει και η δουλειά ψυχολογική κούραση ... δηλαδή όσον αφορά τους ... τους πελάτες». (B22)

Πέρα όμως από τη δυσαρέσκεια και την ψυχική ένταση που προκαλούν οι σχέσεις με το ανθρώπινο περιβάλλον της εργασίας, σε πολλές περιπτώσεις οι εργασίες που οι νέοι αναγκάζονται να κάνουν έχουν σαν αποτέλεσμα και σημαντική βιολογική κούραση.

Το πρόβλημα για τον Ηλία, που δουλεύει σε σιδερωτήριο, δεν είναι μόνο τα ωράρια, αλλά και η κούραση από τη ζέστη. «*Ιδιαίτερα το καλοκαίρι*», λέει, «*η ζέστη ... βράζουμε ... ιδρώτας και βρωμιά*». (Δ33)

Η ζέστη είναι και για την Ειρήνη, που δουλεύει σε μαγαζί με αρτοσκευάσματα ένα βασικό πρόβλημα. «*Κάνει πολύ ζέστη ... μερικές φορές ...μου 'ρχεται ότι θα σκάσω ...*». (A13)

Ο Δημήτρης δε χάνει μόνο τα απογεύματα του Σαββάτου περιμένοντας να ξεφορτώσει το φορτηγό με τα χαρτικά, αλλά και το ίδιο το ξεφόρτωμα είναι μια κουραστική δουλειά. «*Είναι βαριά είδη*», λέει, «*δεν είναι εύκολα ... έχουν πολύ κούραση*». (B18)

Η έλλειψη τυπικών προσόντων (πτυχίο, εξειδίκευση), καθώς και ο αναγκαστικός χαρακτήρας των εργασιών που οι νέοι κάνουν, στην πλειονότητα των περιπτώσεων συμβαδίζει με την έλλειψη νομικής κατοχύρωσης και προστασίας πολλών από τις σχέσεις που διαμορφώνονται στα πλαίσια της εργασίας.

Αποτέλεσμα της σύνθετης αυτής δυναμικής είναι η κυριαρχία των «προσωπικών» κριτηρίων (συμπάθειες, αντιπάθειες) και των παραδοσιακών ρόλων του «αφεντικού», του «παλιού» ή αυτού «που τα έχει καλά με τη διεύθυνση». Οι σχέσεις, αυτές με τη σταθερότητα και την επανάληψή τους, οδηγούν τους νέους εργαζόμενους σε νέους κύκλους «εντάσεων» και τρόπων «φυγής», που καταστρέφουν κάθε δυνατότητα να «επιβεβαιώσουν την προσωπικότητά τους μέσα στην εργασία».<sup>280</sup>

Την δυσαρέσκεια αυτήν καταδείχνουν και ορισμένα ερευνητικά στοιχεία σύμφωνα με τα οποία «το ποσοστό των εργαζομένων που είναι ευαίσθητοι στην πίεση της πελατείας πέρασε από το 39% στο 57% ανάμεσα στο 1984 και το 1991».<sup>281</sup> Δυσαρέσκεια όμως είναι και η αιτία για την οποία συχνά οι εργαζόμενοι «αφιερώνουν περίπου το 44% της ενεργητικότητά τους στην εργασία... ενώ το 49% του χρόνου της εργασίας καταναλώνεται για πράγματα που δεν αφορούν το αντικείμενο της εργασίας».<sup>282</sup>

## 2. Η ΙΚΑΝΟΠΟΙΗΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ

<sup>280</sup>. G. Friedmann, *Le travail en miettes*, ό.π., σ. 198.

<sup>281</sup>. B. Perret - G. Roustang, ό.π., σ. 124.

<sup>282</sup>. D. Macarov, «Un monde quasiment sans travail: comment s' y préparer», *Revue Internationale du Travail*, vol. 124, τχ. 6, 1985, σ. 691.

Η ικανοποίηση,<sup>283</sup> που τα άτομα εκφράζουν για την εργασία που κάνουν, φαίνεται να είναι το σύνθετο αποτέλεσμα μιας σειράς καταστάσεων και κριτηρίων, πολλά των οποίων δεν αφορούν την ίδια την εργασία, ενώ άλλα έρχονται σε προφανή αντίθεση με τις αντικειμενικές συνθήκες της εργασίας.

Η διαπλοκή αυτή συχνά ενισχύεται από το γεγονός ότι η εκδήλωση της δυσαρέσκειας ή της κριτικής για την εργασία, ακόμα και όταν είναι έντονη, δεν εκφράζεται, απωθείται συστηματικά ή αντιστρέφεται. Πέρα από τις «προσαρμογές» που επιβάλλουν τα προβλήματα της ανεργίας και η έλλειψη εναλλακτικών λύσεων, το φαινόμενο αυτό εκφράζει και την κυριαρχία του κοινωνικού πρότυπου του «ικανοποιημένου ατόμου», που «πετυχαίνει ή κερδίζει» στην εργασία και στη ζωή. Αναφερόμενος στα κοινωνικά αυτά φαινόμενα, ο Ζωρζ Φρίντμαν, επισημαίνει ότι μια ουσιαστική κατανόηση της ικανοποίησης από την εργασία προϋποθέτει την παράλληλη μελέτη τόσο «της ορισμένης εσωτερικής πολυπλοκότητας της θέσης εργασίας»<sup>284</sup> όσο και των συμπεριφορών που αναπτύσσονται «εκτός εργασίας».<sup>285</sup>

Από την άποψη αυτή η εργασία δεν προσδιορίζεται μόνο από την τεχνική κατάρτιση ή την ιεραρχική θέση του εργαζόμενου αλλά και από μια σειρά άλλες στάσεις, συμπεριφορές και βλέψεις,<sup>286</sup> ανάμεσα στις οποίες η πραγματική ή φαντασική αναπομπή σε ένα «αλλού» αποτελεί ένα σημαντικό στοιχείο της εκφρασμένης «ικανοποίησης» από την εργασία.

Σε ό,τι αφορά τους νέους εργαζόμενους από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, η «ικανοποίηση» από την εργασία επικεντρώνεται γύρω από «τη δουλειά στο μέλλον» και εκφράζεται με την επιθυμία να αποκτήσουν τη «δική τους δουλειά» και να γίνουν «αφεντικά». Ανεξάρτητα από τα τελικά αποτελέσματα μιας τέτοιας υποκειμενικής βλέψης, η ενεργότητα και η έκταση της προσδοκίας του «αφεντικού» αποτελεί έναν ουσιαστικό τρόπο κατανόησης της «θετικής» στάσης των νέων απέναντι στην εργασία.

## 2.1. ΥΠΑΡΞΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΩΝ ΠΡΟΟΠΤΙΚΩΝ ΣΤΟ ΜΕΛΛΟΝ

Ο Παναγιώτης που δουλεύει σε ένα επιπλοποιείο είναι ικανοποιημένος από τη δουλειά που κάνει, γιατί έχει στόχο στο μέλλον να γίνει εργοστασιάρχης. «Σκέφτομαι στο μέλλον, να συνεχίσω τη δουλειά, να τη μάθω καλά και μετά ... με τον πατέρα μου ν' ανοίξω ένα εργοστάσιο ... μεγάλο». (Α6)

Την ίδια σκέψη κάνει και ο Λευτέρης που δουλεύει στο συνεργείο αυτοκινήτων του

---

<sup>283</sup>. Η πεποίθηση του Φρόντντ ότι η εργασία μπορεί να προσφέρει «ιδιαιτέρη ικανοποίηση» στο άτομο, όταν είναι ελεύθερα επιλεγμένη και επιτρέπει να αξιοποιηθούν οι κλίσεις του, μοιάζει ανάλογη με την περιγραφή του Μαρξ για «το βασίλειο της ελευθερίας» και τον κομμουνισμό που «θα καταργήσει την εργασία». Βλ. αντίστοιχα, Σ. Φρόντντ, *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1974, σ. 70. και Κ. Μαρξ, *Το κεφάλαιο*, ό.π., τομ. Γ', σ. 1007, και Κ. Μαρξ, Φ. Ένγκελς, *Η Γερμανική ιδεολογία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, τομ. Α', σ. 86.

<sup>284</sup>. G. Friedmann, *Le travail en miettes*, ό.π., σ. 52.

<sup>285</sup>. Στο ίδιο, σ. 201.

<sup>286</sup>. G. Friedmann, «L' objet de la sociologie du travail», στο έργο G. Friedmann, P. Naville, *Traité de sociologie du travail*, εκδ. Librairie Armand Colin, Παρίσι 1961, σ. 18.

πατέρα του. «Εγώ στο μέλλον, θα' θελα όπως σας είπα, να ... να κάνω λεφτά, όπως όλοι θέλουμε ... και ν' ανοίξω ένα ... μεγάλο έτσι συνεργείο ... φανοποιεία μέσα, ηλεκτρολογικά, όλα, να 'μαι τ' αφεντικό και να διευθύνω εκεί μέσα ...». (B16)

Η ιδέα του δικού του εργαστηρίου και της θέσης του αφεντικού κάνουν και το Νίκο να είναι ικανοποιημένος από τη δουλειά που κάνει. «Θέλω να δουλέψω, να μάθω τη δουλειά ... ν' ανοίξω ... το δικό μου εργαστήριο ... να είμαι εγώ το αφεντικό». (A4)

Μαζί με την επιθυμία του αφεντικού, ο άλλος Νίκος που δουλεύει στον τόρνο του πατέρα του, εκφράζει και τη ζωνηρή επιθυμία για κοινωνική αναγνώριση. «Στο μέλλον η δουλειά αυτή», λέει, «θέλω να μου δώσει κάποια θέση ... Ξέρω 'γω; Ε, να μη με βλέπουν, ας πούμε, οι άλλοι σαν απλό, ξέρω 'γω, να δουλεύω σ' ένα ... μέρος, σαν απλό υπάλληλο. Ντάξει να είμαι κάτι παραπάνω». (A8)

Η αναγνώριση μέσα από τη θέση του αφεντικού είναι και το όνειρο του Νίκου στο επιπλοποιείο που εργάζεται. «Θέλω», λέει, «ν' ανοίξω ένα δικό μου μαγαζί και ... να πετύχω μια καλή καριέρα». (A5)

Η ιδέα του αφεντικού συχνά έρχεται σαν φανταστική υπέρβαση της απειλής της ανεργίας.

Ο Άγγελος θέλει κι αυτός να ανοίξει μια δικιά του δουλειά και να γίνει αφεντικό αλλά επέλεξε τον τομέα της ζαχαροπλαστικής, που δεν απειλείται ιδιαίτερα από την ανεργία στο μέλλον. «Είναι μια καλή δουλειά», λέει, «θα τη συνεχίσω οπωσδήποτε ... Μου δίνει ... Είναι καλή δουλειά. Δηλαδή ... ποτέ δεν ... δε θα έχει ... πώς να το πω ... δηλαδή είναι σταθερή δουλειά. Δε χάνει αυτή η δουλειά ...». (A9)

Με κριτήριο την απειλή της ανεργίας και με την προσδοκία να γίνει κάποτε αφεντικό, δουλεύει και ο Χρήστος στο συνεργείο κοντέρ αυτοκινήτων. «Προοπτικές απ' ό,τι βλέπω», λέει, «υπάρχουνε καλές ... απ' ό,τι βλέπω ... υπάρχουνε, γιατί ... τα αμάξια αποκλείεται να τελειώσουνε. Ε ... και τα κοντέρ είναι υποχρεωτικά ... στ' αμάξια, στ' αυτοκίνητα δηλαδή και ... θα υπάρχει πάντα δουλειά απ' ό,τι βλέπω ... μετά ανοίγω τη δικιά μου ... αφεντικό δηλαδή...». (B17)

Ο φόβος της ανεργίας στην περίπτωση του Νίκου τον οδήγησε να δουλέψει στη βιοτεχνία στρωμάτων που δουλεύει και ο πατέρας του. Παρά τον αναγκαστικό χαρακτήρα της επιλογής του δηλώνει ικανοποιημένος και μάλιστα ονειρεύεται να ανοίξει στο μέλλον τη δικιά του βιοτεχνία. «Προς το παρόν», λέει, «αυτό θέλω πολύ να το κάνω ... θέλω να μάθω τη δουλειά ... να γίνω ταπεισιέρης ... να έχω το δικό μου μαγαζί ... να είμαι εγώ το αφεντικό». (A7)

Την θέση του αφεντικού ονειρεύεται και ο Βεζύρεφ και δηλώνει ικανοποιημένος από τη δουλειά στο τουριστικό γραφείο της μητέρας του. «Είναι της μάνας μου η δουλειά», λέει, «και όπου να' ναι ... μετά θα 'ρθει στα χέρια μου ... εγώ αφεντικό ... κι αυτή να ξεκουράζεται». (E37)

Στις περιπτώσεις όμως που οι νέοι αντιλαμβάνονται ότι οι προοπτικές για να γίνουν αφεντικά δεν είναι εύκολες ή άμεσες, εκφράζουν μια συγκρατημένη «ικανοποίηση» από την εργασία, που τη συνοδεύουν με αρκετή δυσαρέσκεια απέναντι σε ορισμένα περιεχόμενα.

Η Πέγκυ παραπονιέται ότι η δουλειά στη βιοτεχνία δερμάτων ειδών είναι κουραστική (A10), η Κωνσταντίνα υποφέρει συχνά από την ορθοστασία στο μαγαζί με τα αρτοσκευάσματα (B27), ο Δημήτρης θεωρεί ότι η σκόνη στο επιπλοποιείο που δουλεύει τον ενοχλεί ιδιαίτερα (A14), η Ρούλα υποφέρει από το θόρυβο που κάνουν τα πιστολάκια στο κομμωτήριο που δουλεύει (Δ34) και ο Βασίλης αρκετές φορές νιώθει να παγώνει από το κρύο μέσα στην ψαραγορά (B28).

Για τη Διονυσία οι προοπτικές είναι ακόμα πιο περίπλοκες αφού σε λίγα χρόνια είναι

«αναγκασμένη» να εγκαταλείψει την καφετέρια στην οποία τώρα δουλεύει. «Όταν θα μεγαλώσω», λέει, «δε θα μπορώ να δουλέψω στην καφετέρια ... υποτίθεται ότι το προσωπικό που υπάρχει σ' αυτά τα μαγαζιά ... αποτελείται από άτομα ... το πολύ έως 30 ετών. Μετά ... δεν μπορείς ... οι νέες βλέψεις προτιμούνται πιο πολύ ...». (ΣΤ40)

Το γεγονός ότι οι νέοι αντιλαμβάνονται την εργασία σαν μία ατομική «υπόσχεση» για κοινωνική άνοδο, καταδείχνει ότι στη σημερινή εποχή «η εργασία δεν είναι μια καθεαυτή αξία»<sup>287</sup> και δε βιώνεται πλέον «σαν μια κοινωνική λειτουργία που το άτομο πρέπει να ικανοποιήσει μέσα στην κοινωνία, αλλά σαν ένας χώρος πραγματοποίησης φιλοδοξιών».<sup>288</sup> Οι φιλοδοξίες αυτές συγκροτούν ένα σχέδιο στα πλαίσια του οποίου ο στόχος του «αφεντικού» γίνεται μια «ουσιαστική προϋπόθεση».<sup>289</sup> Έτσι η ικανοποίηση που οι νέοι εκφράζουν για τις προοπτικές της τωρινής εργασίας, ταυτίζεται συχνά με το αναγκαίο και απαραίτητο ενδιαφέρον που απαιτεί η προοπτική του «αφεντικού».

Σε άλλες περιπτώσεις το ενδιαφέρον αυτό προκαλείται κάτω από την απειλή της ανεργίας ή της απόλυσης. Πρόκειται για το «ενδιαφέρον» ή την «ικανοποίηση» που καλλιεργεί η «σπανιότητα της εργασίας».<sup>290</sup> Συχνές είναι και οι περιπτώσεις που η ικανοποίηση από τις «προοπτικές στο μέλλον» έρχεται σαν αποτέλεσμα της σύγκρισης της τωρινής εργασίας με μια προηγούμενη κατάσταση ανεργίας ή «χειρότερης δουλειάς». Το δημιουργικό στοιχείο και οι προοπτικές της εργασίας ταυτίζονται έτσι με τη «χρησιμότητα».

## 2.2. «ΜΑΘΗΤΕΙΑ»

Η φανταστική αναπομπή στην προοπτική του «αφεντικού» έχει σαν πραγματική προϋπόθεση τη «μαθητεία» για ένα ορισμένο διάστημα σε μια εργασία. Η «εξειδίκευση στην πράξη» της εργασίας, παρά τον εκμεταλλευτικό και αποσπασματικό χαρακτήρα της, αξιολογείται σαν «ικανοποίηση».

Ο Αλκιβιάδης είναι ικανοποιημένος από τη εργασία στην οικοδομή. «Θέλω να τη μάθω αυτήν την τέχνη» λέει, «γι' αυτό ήρθα ... εδώ». (Γ30)

Ικανοποιημένος δηλώνει και ο Νίκος που όταν μάθει τη δουλειά του ταπετσιέρη θα κάνει το δικό του μαγαζί. «Ήρθα», λέει, «να μάθω αυτήν τη δουλειά για να γίνω ταπετσιέρης ...». (Α7)

Μπροστά στο όραμα του δικού του συνεργείου είναι ικανοποιημένος από τη σημερινή εργασία και ο Σταύρος «Ε, μαθαίνο κιόλας την τέχνη», λέει, «βγάζω κάποια λεφτά ... 'ντάξει ... φχαριστημένος είμαι ... αφού μετά θα κάνω τη δικιά μου ... δε γίνεται πρέπει να τη μάθω ... καλά είναι». (Β15)

Παρότι οι φιγούρες του «μάστορα» και του «ειδικού» έρχονται σαν απόηχος από τον

<sup>287</sup>. C. Lalive d' Epinay, *Les Suisses et le travail*, εκδ. Réalités Sociales, Λοζάννη 1990, σ. 123.

<sup>288</sup>. Στο ίδιο, σ. 97.

<sup>289</sup>. R. Sainsaulieu, ό.π., σ. 368.

<sup>290</sup>. C. Lalive d' Epinay et al., ό.π., σ. 119.

κόσμο των συντρόφων μέσα στη βιοτεχνική εργασία,<sup>291</sup> είναι γεγονός ότι και στη σημερινή εποχή οι φιγούρες αυτές ασκούν σημαντική έλξη, επειδή σε μία σειρά περιπτώσεις επιτρέπουν την κοινωνική αναγνώριση<sup>292</sup> και συμμετοχή του εργαζόμενου τόσο στα πλαίσια της εργασίας όσο και έξω από αυτή. Η δυνατότητα αυτή αποτελεί για τους νέους ένα σημαντικό στοιχείο ικανοποίησης σε σχέση με τις τεχνικές ιδιαιτερότητες της εργασίας που κάνουν.

Ο Νίκος που δουλεύει στον τόρνο του πατέρα του, πέρα από την επιθυμία να γίνει αφεντικό και να αναγνωριστεί, δηλώνει και την ιδιαίτερη σχέση με το περιεχόμενο της εργασίας. «*Μ' αρέσει ... να φτιάχνω, ας πούμε, διάφορα πράγματα ... μόνος*». (A8)

Το ίδιο ισχύει και για το Λευτέρη. «*Γενικά εμένα τ' αυτοκίνητα μ' αρέσουν*», λέει, «*μ' αρέσει να επισκευάζω, μ' αρέσει ...*». (B16)

Η περιέργεια και το ενδιαφέρον, που προκαλείται από την καθημερινή επαφή με το αντικείμενο της εργασίας, αποτελεί έναν επίσης σημαντικό παράγοντα για τη θετική αξιολόγηση της εργασίας.

«*Το ενδιαφέρον; ... δεν ξέρω*», λέει ο Δημήτρης που δουλεύει σε επιπλοποιείο, «*είναι η περιέργεια ... πώς φτιάχνονται τα σαλόνια ... διάφορα, πόρτες, όλα αυτά και τ' άλλα δηλαδή, οι κουζίνες, όλα αυτά. Αυτά μ' ενδιαφέρουν δηλαδή*». (A14)

Το ενδιαφέρον και η περιέργεια δεν περιορίζεται μόνο στις εργασίες των αγοριών αλλά μπορεί να εμφανιστεί και στις εργασίες των κοριτσιών.

Η Ευπραξία δουλεύει σε κομμωτήριο. «*Μου αρέσει*», λέει «*... που ασχολούμαι με τα κεφάλια ... είμαι περίεργη ... πώς να το κάνω ... τι γίνεται ... έτσι μαθαίνω*». (Δ35)

Δεν λείπουν και οι περιπτώσεις των νέων που είναι ενθουσιασμένοι με τη εργασία που κάνουν επειδή θεωρούν ότι είναι «λεπτοδοουλειά» ή «τέχνη» και αξίζει της αναγνώρισης των άλλων.

«*Ε, το ότι ασχολούμαι με τα κοσμήματα, που 'ναι λεπτομέρεια ... λεπτοδοουλειά ... αυτό μ' αρέσει πολύ*», λέει ο Νίκος που δουλεύει σε αργυροχρυσοχοείο. (A4)

Η ευχαρίστηση του Παναγιώτη που δουλεύει σε επιπλοποιείο και η αναγνώριση έρχεται από το αποτέλεσμα της εργασίας. «*Μ' αρέσει πάρα πολύ όταν τελειώνεις τη δουλειά και την πας στα σπίτια, την τοποθετείς και τη βλέπεις τελειωμένη, το φχαριστιέσαι, είναι ωραίο πράγμα ... και γι' αυτό μ' αρέσει αυτή η δουλειά*». (A6)

Το ίδιο αίσθημα αναγνώρισης για την εργασία που κάνει νιώθει και ο Άγγελος που δουλεύει σε ζαχαροπλαστείο. «*Είναι δημιουργία*», λέει, «*το να κάνεις ένα γλυκό ... είναι τέχνη, δηλαδή είναι ... κάτι φανταστικό. Όταν το φτιάχνεις και το δεις έτοιμο μετά λες ... είναι ευχαρίστηση για σένα, λες "εγώ το 'κανα"*». (A9)

Η «ικανοποίηση» που οι νέοι εκφράζουν σαν «κάτοχοι» ή «μαθητευόμενοι» μιας ορισμένης «δεξιολογίας» αντανακλάει την σύνθετη δράση των κοινωνικών αναπαραστάσεων που συνδέονται με το «μάστορα», τον «ειδικό» ή την «τέχνη»<sup>293</sup>. Στη σημερινή εποχή οι κοινωνικές αυτές σημασίες μπορούν να γίνουν δραστηριοί τρόποι

<sup>291</sup>. R. Sainsaulieu, ό.π., σ. 361.

<sup>292</sup>. F. Dubet, *Les lycéens*, Ed. du Seuil, Παρίσι 1991, σ. 137.

<sup>293</sup>. Το συμβολικό βάρος των διακρίσεων αυτών στην κοινωνική ταυτότητα των ατόμων από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, μέσα και έξω από την εργασία, αναδεικνύεται με ιδιαίτερα πλούσιο τρόπο στους στίχους του ρεμπέτικου και του λαϊκού τραγουδιού. Βλ. Η. Πετρόπουλος, *Ρεμπέτικα τραγούδια*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1991 (δ' έκδοση), σ. 151-156.

αντίληψης, αναπαράστασης και επένδυσης σε σχέση με την εργασία κυρίως χάρη στην προοπτική του «αφεντικού» και διαμέσου αυτής.

### 2.3. ΚΑΛΕΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Η «επιθυμία» της μαθητείας στην προοπτική του «αφεντικού», στα πλαίσια της εργασίας προϋποθέτει και συνεπάγεται μια σειρά σχέσεις με τα αφεντικά, τους συναδέλφους και τους πελάτες. Κι ενώ τα αφεντικά συνήθως είναι εκείνα που «ξέρουν τη δουλειά» και αναλόγως τη μεταδίδουν στους νέους, σημαντικό ρόλο στην «εμπειρία της εργασίας» παίζουν και οι συνάδελφοι ή οι πελάτες. Η πολυπλοκότητα των σχέσεων αυτών καταδειχθεί ότι η εργασία σε πολλές περιπτώσεις αποτελεί έναν ουσιαστικό «κύκλο πολιτιστικής εκμάθησης»,<sup>294</sup> χαρακτηριστικό του οποίου είναι οι «πολλαπλές ζώνες ταυτίσεων».<sup>295</sup> Πρόκειται για μια σειρά ρητών και άρητων σχέσεων με τους συναδέλφους ή το αφεντικό, όταν πρόκειται για «απλή εργασία» και τον «ειδικό» ή το «μάστορα», όταν πρόκειται για «τέχνη». Ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που ο νέος εργαζόμενος δεν έχει προηγούμενη τεχνική κατάρτιση, το πρόσωπο του αφεντικού παραμένει καθοριστικό στο βαθμό που ο «μάστορας ξέρει τη δουλειά» και πρέπει να «τα πας καλά μαζί του για να σου τη μάθει». Η «μετάδοση» γίνεται με πιο αποτελεσματικό τρόπο όταν το αφεντικό είναι πρόσωπο από το οικογενειακό ή το φιλικό περιβάλλον.

Αυτή είναι η περίπτωση του Δημήτρη που θέλει να γίνει επιπλοποιός. *«Τα πάμε άμωγα»,* λέει, *«γιατί είμαστε συγγενείς ... γιατί πιστεύω ότι θα μου μάθει καλύτερα τη δουλειά ... θα μου μάθει τα μυστικά της, ενώ ένας ξένος δε θα στα μάθει ...».* (A5)

Αντίθετα για την Κωνσταντίνα, στο μαγαζί με τα αρτοσκευάσματα που εργάζεται, μαζί με το αφεντικό σημαντικό ρόλο παίζουν οι συνάδελφοι, που συχνά γίνονται αντιληπτοί σαν «συνεργάτες». *«Οι συνεργάτες μου»,* λέει η Κωνσταντίνα, *«είναι πολύ καλοί, τ' αφεντικό μου είναι πάρα πολύ καλό και μ' ευχαριστεί».* (B27)

Σε άλλες περιπτώσεις, που η επιθυμία της μαθητείας δεν είναι ιδιαίτερα έντονη, η εκφρασμένη «ικανοποίηση» από τις σχέσεις με το αφεντικό είναι αποτέλεσμα της σύγκρισης με μια προηγούμενη εργασία που το αφεντικό «ήταν χειρότερο». Οι διαφορές ανάμεσα στα «καλά» και τα «κακά» αφεντικά δεν αφορούν μόνο την οικονομική εκμετάλλευσή<sup>296</sup> αλλά και τις άλλες μορφές εκμετάλλευσής ή πιέσεων που συνεπάγεται η μισθωτή εργασία ιδιαίτερα στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα (εκβιασμούς, πιέσεις, ερωτικές παρενοχλήσεις).

Η Ευπραξία είναι ικανοποιημένη από τα καινούργια αφεντικά στο κομμωτήριο: *«δε*

<sup>294</sup> R. Sainsaulieu, ό.π., σ. 348.

<sup>295</sup> R. Sainsaulieu, ό.π., σ. 368. Σε ό,τι αφορά τις γυναίκες εργαζόμενες ο Σανσολιέ τονίζει ότι «ζουν τη σχέση εξουσίας με τον άνδρα αφεντικό σαν μια μορφή προστασίας σαν αυτές που εμφανίζονται στις οικογενειακές σχέσεις ή στις σχέσεις του ζευγαριού».

<sup>296</sup> Ο Α. Λιάκος αναφερόμενος στις σχέσεις που αναπτύσσονται στα πλαίσια της «μαθητείας» θα υποστηρίξει ότι αυτή δε σήμαινε πάντα επαγγελματική κατάρτιση αλλά ότι συχνά εξυπηρετούσε «τη χρησιμοποίηση των παιδιών ως φτηνή εργατική δύναμη». Βλ. Α. Λιάκος, ό.π., σ. 278.

σε βρίζουμε, δε σε ... φωνάζουμε, τίποτα ... οι σχέσεις είναι πολύ ευχάριστες». (Δ35)

Η Χαρούλα, που δουλεύει εργάτρια σε μια βιοτεχνία φωτιστικών, επισημαίνει και τις άλλες διαστάσεις της εκμετάλλευσης της γυναικείας εργασίας. «Από τ' αφεντικό μου», λέει, «είμαι ικανοποιημένη ... γιατί συνήθως πας και ... σ' άλλες δουλειές ... και γίνονται πολλά ... ιδιαίτερα με τα κορίτσια». (Α12)

Παράλληλα με το αφεντικό ή τους συναδέλφους, οι σχέσεις με τους πελάτες αποτελούν σημαντικό παράγοντα της «ικανοποίησης» στην εργασία. Η ικανοποίηση αυτή στην πλειονότητα των περιπτώσεων έχει το νόημα των «γνωριμιών με κόσμο» που στη συνέχεια, όταν οι νέοι θα έχουν τη δική τους επιχείρηση, θα αποτελέσουν τους «πρώτους πελάτες».

Στο τουριστικό γραφείο της μητέρας του όπου δουλεύει ο Βεζύρεφ, οι πελάτες δεν είναι μόνο περαστικοί τουρίστες αλλά και μελλοντικοί πελάτες. «Για μένα», λέει, «το σημαντικότερο είναι ότι έρχεσαι πολύ ... με τον κόσμο σ' επαφή ... Αυτό είναι που ... μ' ενδιαφέρει πιο πολύ ... δηλαδή κάποια μέρα όταν θέλουν κάτι ... εσένα θα σε θυμηθούν». (Ε37)

Η αναζήτηση της πελατείας και τα επιπλέον οικονομικά οφέλη φαίνεται να είναι και τα βασικά κίνητρα της «ικανοποίησης» που η Διονυσία εκφράζει για τις γνωριμίες και τις σχέσεις που κάνει με τους πελάτες στην καφετέρια που δουλεύει. «Μ' αρέσει πολύ», λέει, «να γνωρίζω ανθρώπους ... να συζητάω μαζί τους ... τι λένε ... τι κάνουν ... πώς σκέφτονται ... αυτό ...». (ΣΤ40)

Το ίδιο ισχύει και για τις σχέσεις της Κατερίνας με τις πελάτισσες στο κομμωτήριο. Πέρα από τη δημιουργία ενός «καλού κλίματος», οι γυναίκες αυτές στο μέλλον μπορεί να αποτελέσουν τις πελάτισσες στο κομμωτήριο που η ίδια πρόκειται να ανοίξει. «Μ' ευχαριστεί», λέει, «την ώρα ... που λούζω τις πελάτισσες και πάνω συζήτηση μαζί τους ... λέμε διάφορα ... τις γνωρίζω καλύτερα ... ξέρω πώς σκέφτονται τι θέλουν». (Δ36)

Στην περίπτωση της Σοφίας, που δουλεύει σε μαγαζί με ρούχα, η «αναζήτηση πελατών» για το δικό της μαγαζί που θέλει να κάνει στο μέλλον, έχει περισσότερο τον ασυνείδητο χαρακτήρα της «προσαρμογής» απέναντι στις ιδιαιτερότητες και τις διαφοροποιήσεις του κόσμου «που πάει να ψωνίσει». Η ικανοποίησή της αφορά αυτή την «επαφή με τον κόσμο». «Μ' αρέσει», λέει, «να 'μαι σε κόσμο ... να περνάει ... να 'ρχεται ... να φεύγει ... στη δουλειά αυτό μ' αρέσει ... να βλέπω τι θέλουν ... πώς φέρονται». (Β25)

Οι «καλές σχέσεις» με το αφεντικό, τους συναδέλφους και τους πελάτες, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, θεωρούμε ότι αποτελούν την πρακτική πλευρά μιας σειράς «στρατηγικών» για το μέλλον. Πέρα από την απειλή της απόλυσης και την αποφυγή των καθημερινών εντάσεων, οι «καλές σχέσεις» αποτελούν τις «απαραίτητες γνωριμίες» με φόντο τη «δική» τους εργασία και τη «δική» τους πελατεία. Παράλληλα οι «καλές σχέσεις» καταδειχνουν τη διαπλοκή των προσωπικών, οικογενειακών ή συγγενικών σχέσεων στην αναζήτηση ή τη διατήρηση της εργασίας (μεσολαβήσεις, προτιμήσεις, εξυπηρετήσεις κ.λ.π.). Τα ερευνητικά στοιχεία για τη σύγχρονη ελληνική κοινωνία καταδειχνουν ότι «η συντριπτική πλειονότητα (73%) των εργαζομένων νέων αναφέρει ότι ο προϊστάμενος ή εργοδότης τους αντιμετωπίζει με φιλικό τρόπο ή εκδηλώνει, με κάποιο τρόπο, το ενδιαφέρον του γι' αυτούς και την επαγγελματική τους εξέλιξη. Λιγότεροι δηλώνουν ρητά ότι η συμπεριφορά του

προϊσταμένου ή εργοδότη τους είναι άδικη ή αυταρχική (12%)».<sup>297</sup> Στην πολυπλοκότητα των προσωπικών σχέσεων που διαμορφώνονται στα πλαίσια της εργασίας, σημαντικό ρόλο παίζουν οι ψυχολογικές και κοινωνικές ιδιαιτερότητες που προϋποθέτουν και συνεπάγονται οι ταυτοποιητικές λειτουργίες της εφηβείας.

## 2.4. ΚΑΛΕΣ ΑΜΟΙΒΕΣ

Η «ικανοποίηση» που οι νέοι εκφράζουν για τις αμοιβές από την εργασία που κάνουν, δεν φαίνεται να έχει σαν κριτήριο το «βασικό μισθό» ούτε προέρχεται από μία οικονομικά ορθολογική αξιολόγηση του «προϊόντος που παράγουν». Πρόκειται για μια ακόμα πλευρά των αναγκαίων προσαρμογών και θετικοποιήσεων που απαιτεί η διαδικασία της μαθητείας και η βλέψη του αφεντικού. Ιδιαίτερα η βλέψη του αφεντικού, με τα κέρδη και τις εξουσίες που υπόσχεται, σε μεγάλο βαθμό κάνει τις σημερινές χαμηλές αμοιβές αποδεκτές ή ικανοποιητικές.

Ο Παναγιώτης δουλεύει εργάτης σε επιπλοποιείο και ονειρεύεται στο μέλλον να ανοίξει ένα δικό του εργοστάσιο. Η προοπτική αυτή τον κάνει να δηλώνει ικανοποιημένος από τα λεφτά που παίρνει γιατί θεωρεί ότι «για αρχή ... και επειδή μαθαίνει ακόμα τη δουλειά καλά είναι ...». (A6)

Την ίδια σκέψη κάνει και ο Νίκος που δουλεύει εργάτης σε βιοτεχνία στρωμάτων και στο μέλλον θέλει να κάνει τη δική του βιοτεχνία. «Οι αποδοχές μου ... εντάξει», λέει, «είναι κανονικές ... για τώρα καλές είναι». (A7)

«Κανονικά» θεωρεί και ο Άγγελος τα λεφτά που παίρνει από το εργαστήριο ζαχαροπλαστικής όπου μαθαίνει την «τέχνη» για να κάνει στο μέλλον τη δική του δουλειά. «Εντάξει είναι ... καλά», λέει, «... παίρνω τα κανονικά λεφτά ... μετά το στρατό θα είναι αλλιώς ...». (A9)

Η προοπτική του αφεντικού κάνει τις τωρινές αμοιβές «ικανοποιητικές», «καλές» ή «λογικές» όχι μόνο στην περίπτωση των ανδρών που μαθαίνουν μια «ανδρική τέχνη» αλλά και στην περίπτωση των γυναικών που προσανατολίζονται σε «γυναικείες τέχνες».

Η Κατερίνα και η Ρούλα μαθαίνουν κομμωτική, με σκοπό να ανοίξουν το δικό τους κομμωτήριο στο μέλλον. Η βλέψη αυτή τις κάνει να αξιολογούν τις αμοιβές από το κομμωτήριο στο οποίο τώρα δουλεύουν, για να μάθουν τη δουλειά, σαν «καλές ... επειδή είναι ακόμα αρχή». (B36, B34)

Η επίδραση της φαντασιακής βλέψης του αφεντικού εμφανίζεται και στις αξιολογήσεις των νέων που δε μαθαίνουν μια τέχνη την οποία στο μέλλον θα κάνουν δική τους δουλειά.

Η Ελευθερία δουλεύει γραμματέας σε εταιρεία τροφοδοσίας και θέλει με την πρώτη ευκαιρία να ανοίξει ένα μαγαζί με ρούχα. Με βάση τη σκέψη αυτή θεωρεί ότι οι σημερινές πληρωμές «είναι αρκετά καλές ... αργότερα ελπίζω να καταφέρω περισσότερα ...». (E38)

Άλλες φορές οι αμοιβές θεωρούνται καλές με την έννοια ότι είναι καλύτερες από μια προηγούμενη εργασία ή μια προηγούμενη περίοδο ανεργίας.

---

<sup>297</sup>. Χ. Κελπερής, Α. Μουρίκη, Γ. Μυριζάκης, Θ. Παραδέλλης, Ο. Γαρδίκη, Α. Τεπέρογλου, «Νέοι: διάθεση χρόνου, διαπροσωπικές σχέσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 57, 1985, σ. 104.

Η Κωνσταντίνα που δουλεύει εργάτρια σε κατάστημα αρτοποιίας αξιολογεί τις τωρινές αμοιβές με βάση τις εικόνες της πρόσφατης εμπειρίας της ανεργίας. «*Τα λεφτά*», λέει, «*καλά είναι ... τι να πω ... μπορώ να πω ότι δεν είναι ... καλές*»;». (B27)

Η θετική αξιολόγηση των αμοιβών από την εργασία σαν «καλές», «κανονικές» ή «λογικές», δεν προέρχεται από μια ορθολογική σύγκριση των αντικειμενικών σχέσεων που υπεισέρχονται στο κόστος και την αμοιβή της εργασίας (εξειδίκευση, χρόνος εργασίας, ποσότητα προϊόντος). Πρόκειται για το σύνθετο αποτέλεσμα αξιολογήσεων που γίνονται στη βάση της προοπτικής του «αφεντικού», της εμπειρίας της «χειρότερης εργασίας» ή της ανεργίας.

Έτσι, και στις περιπτώσεις που οι αμοιβές δεν είναι ικανοποιητικές, γίνονται αποδεκτές ή δεν προκαλούν δυσαρέσκεια γιατί οι νέοι ελπίζουν ότι θα βρουν μια καλύτερη εργασία ή θα κάνουν μια δική τους, που θα αποφέρει περισσότερα χρήματα.<sup>298</sup>

Εξίσου σημαντικό λόγο για τη θετική αξιολόγηση των αμοιβών θεωρούμε την επιθυμία των νέων για μεγαλύτερη οικονομική ανεξαρτησία από την οικογένεια και κυρίως για περισσότερη συμμετοχή στις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου.<sup>299</sup>

## 2.5. ΚΑΛΑ ΩΡΑΡΙΑ

Με τον τρόπο που οι νέοι αντιστρέφουν και θετικοποιούν τους καταναγκασμούς που συνεπάγονται οι χαμηλές αμοιβές, αξιολογούν και τις πιέσεις που συνεπάγονται τα ωράρια εργασίας. Η «ικανοποίηση» που εκφράζουν για τα «καλά» ή τα «κανονικά» ωράρια, δεν αφορά τα ίδια τα ωράρια, που παραμένουν μεγάλα, ελαστικά ή διακοπτόμενα, αλλά την αναμονή ενός μέλλοντος που θα κυριαρχείται από το «χρόνο του αφεντικού».

Ο Χρήστος, που μαθαίνει την τέχνη για να κάνει στο μέλλον το δικό του εργαστήριο χρυσοχοίας, θεωρεί ότι ο χρόνος που δουλεύει είναι «κανονικός». «*Δεν δουλεύουμε πολλές ώρες ... δηλαδή δουλεύω όσο χρειάζεται για να μάθω τη δουλειά ... αλλιώς θα κάνω πολύ καιρό ...*». (A3)

Το ίδιο φαίνεται να σκέφτεται τόσο ο Σταύρος που θέλει να ανοίξει το δικό του συνεργείο μοτοσικλετών (B15) όσο και ο Χρήστος με το όνειρο ενός δικού του συνεργείου κοντέρ. (B17)

Άλλες φορές η «ικανοποίηση» από τα ωράρια της εργασίας αναφέρεται στην «τάξη του χρόνου», δηλαδή στην αποδοχή του οχτώωρου σαν του «κανονικού» χρόνου ή «του χρόνου που δουλεύουν και οι άλλοι».

<sup>298</sup>. C. Lalive d' Epinay, *Les Suisses et le travail*, ό.π., σ. 90.

<sup>299</sup>. «Οι εμπειρίες από την εργασία», υποστηρίζει ο C. Offe, «και οι συγκρουσιακές δυνάμεις που απορρέουν από αυτές συγκροτούνται, διαθλώνται και διαφορίζονται μέσω αυτοερμηνειών και έξωθεν ερμηνειών που αποκτώνται έξω από την εργασιακή σφαίρα». Βλ. C. Offe, ό.π., σ. 213.

Η Σοφία που δουλεύει πωλήτρια σε κατάστημα ετοιμών ενδυμάτων, είναι ικανοποιημένη από το χρόνο της εργασίας της, γιατί «είναι το ωράριο που δουλεύουν όλα ... όλες οι κοπέλες ... όλα τα μαγαζιά». (B25)

Η ικανοποίηση που οι νέοι εργαζόμενοι από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα εκφράζουν για τα «καλά» ή τα «κανονικά» ωράρια εργασίας, που στην πραγματικότητα είναι τα ίδια με των «δυσανεστημένων», αποτελεί μια ενδεικτική περίπτωση των ρητών και άρρητων τρόπων με τους οποίους εκλογικεύονται και θετικοποιούνται οι κοινωνικά επιβαλλόμενοι χρονικοί ρυθμοί της εργασίας.

Ο κανονιστικός ρόλος του «κανονικού ωραρίου εργασίας» καταδειχνει τη σημαντική επιρροή που σε κάθε εποχή, κοινωνία ή επάγγελμα, ασκούν τα θεσμισμένα όρια του χρόνου εργασίας. Το «οχτάωρο»<sup>300</sup> ή «ο χρόνος που δουλεύουν και οι άλλοι» αποτελεί συχνά μια «τάξη του χρόνου»,<sup>301</sup> με την έννοια της κυρίαρχης κοινωνικής αναπαραστάσης, η οποία επισκιάζει τις μεγάλες αλλαγές που γίνονται στους τρόπους πρόσληψης και οργάνωσης του χρόνου της εργασίας και της μη εργασίας. Η τοποθέτηση του «οκταώρου» και της «πλήρους απασχόλησης»<sup>302</sup> στο κέντρο των διεκδικήσεων που συνδέονται με την εργασία, όχι μόνο ακυρώνει μια σειρά άλλες «δυνατότητες», αλλά και επιβάλλει «ικανοποιήσεις» ή

---

<sup>300</sup>. Σημαντικές αναφορές στους κοινωνικούς αγώνες και τις νομοθετικές ρυθμίσεις του Μεσοπολέμου, που είχαν σαν αποτέλεσμα τη σταδιακή αλλά όχι ενιαία επέκταση του οκτάωρου κάνει ο ιστορικός Α. Λιάκος. «Οι αλλαγές στον εργάσιμο χρόνο», υποστηρίζει ο συγγραφέας, «προκάλεσαν όχι μόνο μια θεαματική βελτίωση του επιπέδου ζωής των εργατών αλλά και του επιπέδου ζωής στις πόλεις. Πρόκειται για μια από τις μεγάλες και μακροχρόνιες επαναστάσεις, στις οποίες ελάχιστη προσοχή έχει δοθεί». Βλ. Α. Λιάκος, ό.π., σ. 253, 254.

<sup>301</sup>. Η «τάξη του χρόνου» σε κάθε εποχή, σύμφωνα με το Ροζέ Συ, εκφράζει την κυριαρχία ενός κοινωνικού χρόνου ο οποίος «εμποτίζει με τη δομή του το σύνολο των άλλων κοινωνικών χρόνων». Πρόκειται για μια κυριαρχία που προσδιορίζεται με κριτήριο τη διάρκεια, τις αξίες και τις σημασίες που συνδέονται με το χρόνο αυτόν, καθώς και τους τρόπους παραγωγής στους οποίους εγγράφεται. Στη σημερινή εποχή, σύμφωνα με το συγγραφέα, ενώ «στο δημόσιο κοινό λόγο» εμφανίζεται σαν κυρίαρχος κοινωνικός χρόνος ο χρόνος της εργασίας, στην πραγματικότητα ο χρόνος αυτός «σταδιακά κυριαρχείται από τον ελεύθερο χρόνο». Βλ. R. Sue, *Temps et ordre social*, εκδ. P.U.F, ό.π., σ. 42, 126 -132, 134, 124.

Για την καλύτερη κατανόηση της έννοιας της «τάξης» μπορούμε να αξιοποιήσουμε τις επιστημάνσεις του Μ. Φουκώ σύμφωνα με τις οποίες η «τάξη» αφορά «τους θεμελιώδεις κώδικες ενός πολιτισμού - εκείνοι που διέπουν τη γλώσσα, τα αντιληπτικά του σχήματα, τις ανταλλαγές του, τις τεχνικές του, τις αξίες του, την ιεραρχία των πρακτικών του...». Βλ. Μ. Φουκώ, *Οι λέξεις και τα πράγματα*, ό.π., σ.18.

<sup>302</sup>. Σύμφωνα με τον Κ. Τσουκαλά η γέννηση της έννοιας «απασχόληση» καθώς και το νόημα της «πλήρους απασχόλησης» προσδιορίζονται ιστορικά τόσο από τη γενίκευση της μισθωτής εργασίας όσο και από τη «θέσπιση πάγιων κοινωνικών μηχανισμών κατανομής και μέτρησης της καταναλισκόμενης εργατικής δύναμης». Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, ό.π., σ. 212, 304.

«δυσαρέσκεις», που δυσκολεύουν την κατανόηση του νοήματος που οι νέοι αποδίδουν στο χρόνο που ξοδεύεται στην εργασία.

Στις θολές αυτές αναπαραστάσεις του χρόνου κινείται και η ελπίδα του «αφεντικού», που θεωρείται ότι δουλεύει «όποτε θέλει» ή δεν δουλεύει καθόλου. Το νόημα που οι νέοι αποδίδουν στα «καλά ωράρια» θα λέγαμε ότι αποτελεί μια ακόμα διάσταση της «φαντασιακής θέσμισης του χρόνου».<sup>303</sup>

### 3. Η ΑΛΛΑΓΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

#### 3.1. ΣΕ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΑΠΛΗΣ ΕΥΚΑΙΡΙΑΣ

Το μέγεθος του αναγκαστικού χαρακτήρα της εργασίας που οι νέοι κάνουν, καθώς και η συνθετότητα των ιδεολογιών μέσα από τις οποίες αποκτάει νόημα η «ικανοποίηση», εμφανίζονται με εντυπωσιακές διαστάσεις στην περίπτωση που τους δοθεί η ευκαιρία να αλλάξουν τη εργασία που κάνουν.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα ΙΙΙ του παραρτήματος παρατηρούμε ότι:

- Την αλλαγή της τωρινής εργασίας την επιθυμούν τόσο αυτοί που δηλώνουν «ικανοποιημένοι» από τη εργασία που κάνουν όσο και οι «δυσαρεστημένοι».
- Η πλειονότητα των εργασιών που θα ήθελαν να κάνουν έχει περιεχόμενο διαφορετικό από την τωρινή εργασία.
- Η πλειονότητα των εργασιών που θα ήθελαν τους δίνει τη δυνατότητα να είναι «αφεντικά».

Πώς όμως οι νέοι αντιλαμβάνονται τις δυνατότητες και τους καταναγκασμούς που συνεπάγεται η θέση του αφεντικού;

Ο Παναγιώτης φαντάζεται τον εαυτό του αφεντικό στο εργοστάσιο επίπλων: «... θα δούλευα πιο άνετα ... και όχι με το άγχος τώρα να βγάλω εκείνο, να βγάλω το άλλο ... δε θα 'χω το άγχος να μην πάρω μία δουλειά, να μη με νοιάζει να χάσω μερικά λεφτά ...». (Α6)

Αφεντικό φαντάζεται και ο Άγγελος τον εαυτό του με τη δουλειά του ηχολήπτη. «Αφεντικό ... βέβαια αφεντικό ... ζεις πιο εύκολα, δηλαδή δεν τη βγάζεις με "3 και 60" που λένε, έχεις τα κέρδη σου ... σταθερή δουλειά ... χωρίς ανεργία ...». (Α9)

«Θα ήμουν αφεντικό», λέει ο Νίκος για τη θέση του στο εργαστήριο αργυροχρυσοχοΐας «... δε θα είχα και πολλές δυσκολίες ... θα πέρναγα ωραία». (Α4)

Ωραία φαντάζεται να περνάει και ο Ηλίας στη δική του επιχείρηση με τα ηλεκτρολογικά γιατί θα έχει κι αυτός «πολλά χρήματα ... δε θα έχει το άγχος ... πιο σίγουρα ... πιο καλά», λέει, «να είσαι αφεντικό». (Δ33)

Τα πολλά λεφτά και την εξουσία να ελέγχει αυτούς που θα δουλεύουν φαντάζεται στο δικό του συνεργείο και ο Λευτέρης: «... να διευθύνω εκεί μέσα ... να κάνω λεφτά». (Β16)

Η εργασία για τους νέους από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα αποτελεί μια αναγκαστική οικονομική δραστηριότητα της οποίας το βάρος σχετικοποιεί η βλέψη του

<sup>303</sup>. Κ. Καστοριάδης, *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, ό.π., σ. 294-311.

«αφεντικού». Ο καθολικός χαρακτήρας αυτής της επιθυμίας μπορεί να κατανοηθεί σαν αποτέλεσμα τόσο της μεγάλης παράδοσης γύρω από την «αυταπασχόληση» και την «πολυσθένεια»<sup>304</sup> όσο και των σύγχρονων αναζητήσεων για μια «ιδανική εργασία». Η εργασία αυτή, πέρα από τα χρήματα, πρέπει να δίνει τη δυνατότητα στο άτομο να διαχειριστεί το χώρο και το χρόνο, με βάση τις ανάγκες ή τις επιθυμίες του. Στην ίδια κατεύθυνση θεωρούμε ότι κινούνται και οι ιδεολογίες εκείνες που επιβάλλουν σαν τα πλέον αναγνωρισμένα χαρακτηριστικά της κοινωνικής δραστηριότητας του ατόμου, το «πνεύμα της πρωτοβουλίας», τις «επάλληλες δοκιμές», και τη «γεύση του ρίσκου» (ο μεγαλοφυής πολυτεχνίτης, ο δαιμόνιος μηχανικός, ο επιχειρηματίας).<sup>305</sup>

### 3.2. ΣΕ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΠΛΟΥΤΙΣΜΟΥ

Η πιθανότητα ενός μεγάλου χρηματικού ποσού αποτελεί τη σοβαρότερη ίσως πρόκληση να εκφράσουν οι νέοι, με τον πιο ανάγλυφο τρόπο, το βαθιά αναγκαστικό χαρακτήρα όχι μόνο της εργασίας που κάνουν αλλά και πολλών από τις εργασίες, που με βάση την προηγούμενη αλλαγή θα έκαναν. Τα «πολλά λεφτά» ολοκληρώνουν και ισχυροποιούν το όραμα του αφεντικού.

Με βάση τα στοιχεία του πίνακα IV του παραρτήματος μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι στην περίπτωση ενός απρόσμενου πλουτισμού:

- Την αλλαγή της τωρινής εργασίας την επιθυμούν τόσο αυτοί που δηλώνουν «ικανοποιημένοι» από τη εργασία που κάνουν όσο και οι «δυσανεστημένοι».
- Η πλειονότητα των εργασιών που θα ήθελαν να κάνουν έχει περιεχόμενο διαφορετικό τόσο από την τωρινή όσο και από την εργασία που δήλωσαν ότι ήθελαν να κάνουν αν τους δινόταν μια απλή ευκαιρία.
- Όλες οι εργασίες που στην απλή αλλαγή αφορούσαν τον ευρύτερο τομέα (υπάλληλος), με την ευκαιρία του πλουτισμού εγκαταλείπονται και αντικαθίστανται με εργασίες που δίνουν τη δυνατότητα του «αφεντικού».

Πώς όμως αντιλαμβάνονται οι νέοι εργαζόμενοι από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα τις δυνατότητες και τους καταναγκασμούς που συνεπάγεται η θέση του αφεντικού;

Ο Νίκος θέλει να ανοίξει ένα δικό του μαγαζί με τόνους. «Θα ήμουν», λέει, «ένας ελεύθερος επαγγελματίας ... θα έκανα όπως ... βολεύει το ωράριο ... δε θα δούλευα δηλαδή πολλές ώρες ... και θα ήμουν κάτι παραπάνω από τους άλλους». (A8)

Η Χαρούλα επιθυμεί να ανοίξει ένα δικό της μαγαζί με εσώρουχα γιατί: «...πάνω από όλα δεν έχεις αφεντικό πάνω από το κεφάλι σου ... και να αργήσεις, που λέει ο λόγος, μισή ώρα ν' ανοίξεις το μαγαζί, δεν τρέχει τίποτα...». (A12)

Την ίδια άποψη έχει και η Κωνσταντίνα: «...είναι δικιά σου δουλειά ... δεν έχεις κανένα πάνω απ' το κεφάλι σου, που αν αργήσεις 5 λεπτά θα σου φωνάξει ή αν κάτσεις 5 λεπτά θα σου πει σήκω, κι αν αργήσεις 5 λεπτά δεν τρέχει μία». (A27)

<sup>304</sup>. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, ό.π., σ. 124, καθώς και Κ. Τσουκαλάς, «Μονοσήμαντες τάξεις και "πολυσθενή" υποκείμενα», *Αντί*, τχ. 267, 1984, σ. 34-40.

<sup>305</sup>. C. Lalive d' Epinay et al., ό.π., σ. 124.

Με τα πολλά λεφτά ο Δημήτρης ονειρεύεται να ανοίξει ένα δικό του επιπλοποιείο, εγκαταλείποντας την ιδέα να γίνει ηλεκτρολόγος στη ΔΕΗ, διότι: «Ξέρεις ότι το έφτιαξες εσύ ... ότι δουλεύεις για σένα ... παρά να δουλεύεις για κάποιους άλλους ... άμα έφτιαχνα δικό μου μαγαζί, θα ... θα καθόμουνα και λίγο εκεί πέρα, θα δούλευα, θα κοίταγα τη δουλειά, από δω, από κει πώς πάει, όλα αυτά ... πώς δουλεύει το προσωπικό ...». (A14)

Όσο και αν η δουλειά της αεροσυνοδού έχει ταξίδια και γνωριμίες, δεν έχει την ελευθερία χρόνου που έχει η θέση του «αφεντικού». Έτσι με τα πολλά λεφτά η Κατερίνα θα άνοιγε ένα δικό της μαγαζί με ρούχα. «Είναι δικιά σου δουλειά», λέει, «...δεν έχεις κανένα πάνω απ' το κεφάλι σου, που αν αργήσεις 5 λεπτά θα σου φωνάξει ή αν κάτσεις 5 λεπτά θα σου πει "σήκω" ... και αν αργήσεις και 5 λεπτά δεν τρέχει μία ...». (B27)

Ο Παναγιώτης με τα πολλά λεφτά θα επεκτείνει το επιπλοποιείο που σκέφτεται να κάνει και έτσι θα μείωνε το άγχος από το κυνήγι των πελατών. «Θα δούλευα πιο άνετα ... και όχι με το άγχος τώρα να βγάλω εκείνο, να βγάλω το άλλο ... δε θα' χω το άγχος να μην πάρω μία δουλειά, να μη με νοιάζει να χάσω μερικά λεφτά ...». (A6)

Η θέση του αφεντικού δεν έχει μόνο δικαιώματα αλλά και καταναγκασμούς και ρίσκα. Αυτή είναι η γνώμη της Ειρήνης, που με τα πολλά λεφτά εγκαταλείπει την ιδέα να γίνει νοσοκόμα και ονειρεύεται να ανοίξει ένα δικό της μαγαζί με φαγητά. «Κατ' αρχήν δουλεύεις για τον εαυτό σου, δεν εξαρτιέσαι πλέον από τους άλλους ... αλλά πληρώνεις το αντίτιμο ... είναι ευθύνες ... είναι ρίσκα, είναι παρά πολλά πράγματα ... δηλαδή μπορεί να πετύχεις ... μπορεί και να μην πετύχεις». (A13)

Πώς όμως θα είναι αυτές οι «επιχειρήσεις» που οι νέοι θέλουν να κάνουν με τα πολλά λεφτά; Τις επιλέγουν μόνο με το κριτήριο τη θέση του «αφεντικού»; Ποια άλλα κριτήρια παίρνουν υπ όψη τους; Θα χρησιμοποιούν εργατικό προσωπικό ή θα είναι «οικογενειακή επιχείρηση»;

Ο Δημήτρης θα έκανε «ένα εργοστάσιο» στο οποίο θα χρησιμοποιούσε εργάτες. (A6)

Η Πέγκυ τη βιοτεχνία δερμάτινων ειδών που σκέφτεται να κάνει τη φαντάζεται σαν μια «μεγάλη εταιρεία», στην οποία θα απασχολούσε και αυτή εργάτες. (A10)

Το μαγαζί με τα ρούχα που σκέφτεται να ανοίξει η Σοφία θέλει να είναι ένα «μεγάλο μαγαζί» στο οποίο όμως θα εργαζόταν κατά προτίμηση άτομα από το οικογενειακό ή συγγενικό της περιβάλλον. (B25)

Τον Δημήτρη δεν τον ενδιαφέρει τι περιεχόμενο θα έχουν οι επιχειρήσεις που σκέφτεται να κάνει, αρκεί να έχει πολλούς υπαλλήλους και πολλά κέρδη. «Θα 'φτιαχνα πολλά δικά μου μαγαζιά», λέει, «... καφετέριες, club, τέτοια, γιατί αυτά νομίζω τώρα έχουνε μεγάλο κέρδος ... θα 'μουνα το μεγάλο αφεντικό εκεί μέσα». (A5)

Ο Βασίλης, με τα ίδια κριτήρια, δε θα κινηθεί στον τομέα του «έτοιμου φαγητού» αλλά στον τομέα των εισαγωγών - εξαγωγών. «Θα έκανα», λέει, «μια δουλειά που θα με εξοικονομούσε τα διπλάσια χρήματα. Δηλαδή θα ποντάριζα σ' αυτήνε και θα μου 'βγαζε τα διπλάσια ... Έχω στο νου μου για κάτι "τζιπάκια" ... με 1 - 1,1/2 εκατομμύριο και τα πουλάς εδώ πέρα 3, 4 εκατομμύρια». (B28)

Αντίθετα, τα κριτήρια για την επιχείρηση που σκέφτεται να ανοίξει ο Παναγιώτης, προέρχονται από τις ανάγκες της γειτονιάς στην οποία ζει. «Δε με νοιάζει να είναι μεγάλο ... στη γειτονιά μου ... κι ένα μαγαζάκι να 'χεις, κάνεις χρυσές δουλειές ... ας πούμε το περίπτερο που εγώ θέλω ...». (A1)

Τα περισσότερα κέρδη σκέφτεται και η Κατερίνα, αλλά προτιμάει να είναι μια

«οικογενειακή επιχείρηση». «Σκέπτομαι κάποιο μαγαζί ... κάτι με φαγητά, γιατί τα εμπορικά τώρα δεν έχουνε πάρα πολύ κίνηση ...». (A13)

Πέρα από τα πλεονεκτήματα του χρόνου που έχει ένα αφεντικό, η Κατερίνα ενδιαφέρεται για μια «καλή λύση». «Μπορεί ν' ανοίγα», λέει, «ένα μαγαζί ... μπορεί να 'ταν fast-food ... μπορεί να 'ταν ζαχαροπλαστείο ... μπορεί να 'ναι με ρούχα. Δεν έχω σκεφτεί ... με ρούχα πιστεύω ... ναι μάλλον με ρούχα». (B27)

Άλλες φορές η πρώτη επιχείρηση επιλέγεται γιατί δεν έχει πολλά ρίσκα για να ακολουθήσει μια άλλη πιο κερδοφόρα και σε άλλο τομέα δραστηριοτήτων.

«Η ζωγραφική», λέει ο Αλκιβιάδης, «είναι μια πρώτη δουλειά ... θα 'φτιαχνα και μια δικιά μου σχολή ... θα μάθαινα και στ' άλλα παιδιά. Άμα όμως πήγαινα καλά ... θα μπορούσα ν' ανοίζω μια άλλη δουλειά, ξέρω 'γω ... δεν έχω αποφασίσει τώρα. Μπορεί ν' ασχολιόμουνα ... και με την ηλεκτροτεχνία ... για συντηρήσεις ανελκυστήρων και τέτοια ...». (Γ30)

Πέρα όμως από τα «μεγάλα» και τα «μικρά αφεντικά», τα «μεγάλα μαγαζιά» και τις «οικογενειακές επιχειρήσεις», ένας σημαντικός αριθμός εργαζόμενων αγοριών και κοριτσιών, με την ευκαιρία των πολλών χρημάτων, «δε θα ξαναδούλευε ποτέ». Ανάμεσά τους συγκαταλέγονται και νέοι που δήλωσαν ότι είναι «ικανοποιημένοι» από την τωρινή τους εργασία.

Ο Νίκος είπε ότι η εργασία που κάνει τον ευχαριστεί και ότι αν του δινόταν η ευκαιρία ήθελε να ανοίξει μια δική του στο μέλλον, να είναι αφεντικό και να «περνάει ωραία». Όλα όμως αλλάζουν όταν σκέφτεται τα πολλά λεφτά: «Θα τα παρατούσα όλα», λέει γελώντας, «και θα καθόμουνα ... θα τα 'βαζα στην τράπεζα και θα ζούσα με τους τόκους». (A4)

Την ίδια περίπου διαδρομή ακολουθούν και οι σκέψεις του Κώστα. Με τα πολλά λεφτά εγκαταλείπει την ιδέα του «αφεντικού» στο δικό του μαγαζί με ηλεκτρολογικά και βρίσκει πιο γοητευτική την ιδέα της «βασιλικής ζωής». «Θα τα 'βαζα στην τράπεζα και θα ... περνούσα καλά, αυτό μόνο ... σαν βασιλιάς». (B19)

Η ιδέα της βασιλικής ζωής για τον άλλο Νίκο ταιριάζει καλύτερα στη χώρα της Ολλανδίας, μακριά από τη χώρα στην οποία ήθελε να γίνει ταπετσέρης ή ποδοσφαιριστής. «Θα πήγαινα στην Ολλανδία», λέει «... και θα τα έτρωγα ... θα τα 'βαζα σε τράπεζα και θα ζούσα ... άλλο έχω λεφτά και άλλο περνάω καλά με τα λεφτά ...». (A7)

Ο Δημήτρης είχε πει ότι στο επιπλοποιείο που δουλεύει είναι ικανοποιημένος τόσο από τα ωράρια και τα χρήματα όσο και τις καλές σχέσεις με το αφεντικό. Ωστόσο με τα πολλά λεφτά θέλει να ανοίξει ένα δικό του εργοστάσιο. Παράλληλα όμως κάνει και τη σκέψη: «αν ήταν πάρα πολλά τα λεφτά και μπορούσα να ... ζω και χωρίς να δουλεύω ... θα καθόμουνα». (A14)

Ο Λευτέρης δουλεύει στο συνεργείο του πατέρα του και είπε ότι η εργασία τον ικανοποιεί. Στο μέλλον θέλει να «κάνει ένα μεγάλο συνεργείο με μηχανήματα, να είναι αφεντικό και να βγάλει λεφτά». Στην ιδέα όμως των χρημάτων, που για να τα βγάλει δε θα χρειαστεί να δουλέψει, οι προσανατολισμοί του αλλάζουν. «Ε, σίγουρα τη δουλειά θα την παρατούσα ... θα έφευγα γιατί το να με τρώει η βρώμα εδώ μέσα και να 'χω τόσα λεφτά ... πιστεύω ότι ... δε στέκει». (B16)

Αντίθετα η απόφαση του Νίκου να μην ξαναδουλέψει είναι πιο αναμενόμενη επειδή είπε ότι η εργασία που κάνει τον κουράζει, δεν τον ενδιαφέρει και την έχει μόνο μέχρι να πάει φαντάρος. «Έχω», μας λέει, «άλλα όνειρα ... πρώτ' απ' όλα όμως θα σταματούσα τη δουλειά». (B29)

Το ίδιο μπορούμε να πούμε και για το Γιάννη. Αφού η οικοδομή τον γέλασε και «δεν έχει πολλά λεφτά», σκεφτόταν, αν του δινόταν η ευκαιρία, να ανοίξει ένα συνεργείο με αυτοκίνητα. Πώς όμως να το ανοίξει που διέκοψε στην πρώτη γυμνασίου και όταν σκέφτεται το σχολείο θυμάται «μόνο τους φίλους του»; Έτσι με τα πολλά λεφτά, λέει, γελώντας «θα πήγαινα κατευθείαν ... θ' αγόραζα ένα αμάξι ... και όλο βόλτες ... διακοπές και βόλτες». (B31)

Ανάμεσα στα «αφεντικά» και τους «πλούσιους» υπάρχουν πάντα και οι «φιλόανθρωποι».

Η Κατερίνα που ήθελε να γίνει βρεφοκόμος, με τα πολλά λεφτά αλλάζει γνώμη. Θέλει κι αυτή να μην ξαναδουλέψει, όχι για να κάθεται αλλά για να έχει το χρόνο και τα χρήματα να γίνει χρηματοδότης και συμπαραστάτης των άπορων παιδιών. «Σίγουρα», λέει, «θα σταμάταγα να δουλεύω και θα προσπαθούσα να βοηθήσω ... τους ανθρώπους ... θα άνοιγα κάτι σαν ε ... σπίτι, το οποίο να μάζευα άπορα παιδιά ... τα οποία να μπορούσα ... να τους προσφέρω ... τροφή, στέγη ... ρούχα». (B23)

Μια ανάλογη σκέψη κάνει και η Ειρήνη που ήθελε να γίνει γραμματέας. «Το όνειρό μου», λέει, «είναι ... να κερδίσω ένα μεγάλο ποσό ... να σταματήσω να δουλεύω...και ν' ανοίξω ένα ... δικό μου κέντρο αποτοξίνωσης ... όπου θα έρχονται οι ναρκομανείς και θα αποτοξινώνονται». (B24)

Τα πολλά λεφτά δεν προσφέρουν μόνο δυνατότητες να γίνει κάποιος «αφεντικό» ή να μην ξαναδουλέψει, γίνονται συχνά και αιτία να αλλάξει ο χαρακτήρας του, να γίνει «αλλιώτικος» ή «αγνώριστος».

Η πιθανότητα αυτή δεν ισχύει για το Δημήτρη, που με τα πολλά λεφτά έχει πει ότι δε θα ξαναδούλευε. «Δεν πρόκειται», τονίζει, «με τα πολλά λεφτά ... να το παίζω "ντίβας" παράδειγμα, ότι κέρδισα και ... στομάχω κανένα άτομο ... όπως ήμουν θα 'μαι ... Απλώς στο ντύσιμο ... ξέρω 'γω, πιο καλός ... σε ... απέναντι στους άλλους ... ε ... να μιλάω πιο πολύ με τους άλλους, να ... ξέρουνε ποιος είμαι κι ούτε ... α, αυτός, όπως το 'πα, πήρε λεφτά και ... δε μιλάει σε κανένα, αυτό με καμιά περίπτωση ... και αυτοί που έχω ... και οικογενειακούς φίλους ξέρουν καλά ότι δεν είμαι τέτοιο παιδί». (Δ32)

Το ίδιο πιστεύει και ο Νίκος που με τα λεφτά ονειρεύεται κλαμπ, καφετέριες και τη θέση του «μεγάλου αφεντικού». «Όσα και πολλά λεφτά να έχεις», μας λέει, «'ντάξει ο χαρακτήρας σου δεν αλλάζει, άμα είσαι ... δυνατός. 'Ντάξει, τους φίλους μου δε θα τους χαλάσω, όσοι ήτανε θα είναι ... 'ντάξει, μόνο που θα ... στη δουλειά και στον τρόπο ... της ζωής μου θα ... αλλάξω». (A5)

Σημαντικές αλλαγές στη ζωή του βλέπει και ο Γιώργος αλλά όχι στο χαρακτήρα και στις σχέσεις με τους φίλους του. «Δε νομίζω πως θ' άλλαζα», λέει, «σαν άνθρωπος δε θ' άλλαζα. Απλώς ... θα ήμουν πιο οικονομικά, πιο άνετος...». (ΣΤ39)

Τις σχέσεις με τους φίλους είναι σίγουρος ότι δε θα άλλαζε και ο Ηλίας. «Όχι, δεν πιστεύω ... τα ίδια...δηλαδή για φίλους μου και τέτοια όχι, δε θα άλλαζα, εντάξει». (Δ33)

Ο Χρήστος είναι ακόμα πιο σίγουρος για το χαρακτήρα του. «Δεν θ' άλλαζε πιστεύω τίποτα στη ζωή μου», λέει, «εκτός από ένα πιο άνετο σπίτι ... ε ... τίποτα άλλο. Θα συνέχιζα να δούλευα κανονικά ... τους φίλους ... κι αυτά». (A3)

Τα πολλά λεφτά για την Ειρήνη δεν πρόκειται να διατεθούν για επίδειξη αλλά θα μείνουν επικεντρωμένα στην ιδέα της δημιουργίας του κέντρου αποτοξίνωσης. «Δεν είμαι από τις κοπέλες», λέει, «που θα κερδίσουν πολλά λεφτά και θα πω "α ... πάω ν' αγοράσω το ένα, θα πάω να πάρω το άλλο", πιο πολύ ... θα ... θα ... βοηθούσα». (B24)

Ο απρόσμενος πλουτισμός και οι «ευκαιρίες» στη σημερινή εποχή δε συνδέονται μόνο με την «κληρονομιά» ή την «περιουσία» αλλά αποτελούν τον κοινό παρανομαστή μιας σειράς επίσημων και ανεπίσημων οικονομικών σχέσεων, ανταλλαγών και «δοκιμών» της καθημερινής ζωής (λαχείο, λόττο, τυχερά παιχνίδια, τηλεπαιχνίδια, χρηματιστήριο).

Η έκταση και η ένταση των «προσδοκιών» και των «ονείρων», που συνδυάζονται με την αλλαγή ή την εγκατάλειψη της εργασίας, καταδείχνουν τη σημαντική επίδραση που ασκούν τα περιεχόμενα της «άνετης ζωής». Η ζωή αυτή είναι αδιαχώριστη από τις βαθιές επιδράσεις των σημασιών αλλά και δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου. Έτσι το «αφεντικό», στα επαγγελματικά όνειρα των νέων εργαζομένων από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, δε γίνεται αντιληπτό σαν κοινωνικός ρόλος στα πλαίσια των υποχρεώσεων της εργασίας αλλά των δυνατοτήτων του ελεύθερου χρόνου.

Ανεξάρτητα όμως από την αποτελεσματικότητα των ονείρων ή την έκταση των «αντιφάσεων» τους, γεγονός παραμένει ότι η επίδραση των κοινωνικών σημασιών που συνδέονται με τον ελεύθερο χρόνο αποτελεί για τους νέους εργαζομένους από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα μια ουσιαστική κοινωνική πραγματικότητα, κυρίως όταν αποσυρθούν οι ιδεολογίες της «ικανοποίησης» και ακυρωθούν οι «προοπτικές» στην εργασία.

## 4. Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΟ «ΔΗΜΟΣΙΟ»

### 4.1. ΕΠΙΘΥΜΟΥΝ ΝΑ ΕΡΓΑΣΤΟΥΝ ΣΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ

Πέρα από την επιθυμία της αλλαγής ή της εγκατάλειψης της τωρινής εργασίας, σημαντική ένδειξη του αναγκαστικού χαρακτήρα της εργασίας αποτελεί και η επιθυμία των νέων να εργαστούν στο δημόσιο τομέα. Η επιθυμία αυτή παράλληλα εκφράζει και το ισχυρό αίσθημα της ανασφάλειας ή της κοινωνικής κατωτερότητας με το οποίο συνδέεται η εργασία που είναι αναγκασμένοι να κάνουν.

Ήδη από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα, «η δημοσιοϋπαλληλία είναι το κατ'εξοχήν κοινωνικό στρώμα που, αν όχι εισοδηματικά, τουλάχιστον συμβολικά διαφοροποιείται εξ ορισμού με τις χειρωνακτικές εργασίες. Πέρα από τη σχετικά ανθηρή κατάσταση των μέσων και ανωτέρων υπαλλήλων, οι δημόσιες υπηρεσίες καθώς και οι λειτουργίες που στρέφονται γύρω από το κράτος, είναι το μόνο ίσως συμπαγές κοινωνικό στρώμα που αντιμετωπίζεται σαν σύμβολο κοινωνικής διαφοροποίησης και ανόδου».<sup>306</sup> Στη μεταπολεμική περίοδο η οικονομική και κοινωνική δυναμική έχει σαν αποτέλεσμα «το ένα τρίτο περίπου των μισθωτών στις πόλεις και ίσως το μισό των μη χειρωνακτικών εργατών»<sup>307</sup> να είναι άμεσα ή έμμεσα εξαρτημένο από το κράτος. Αποτέλεσμα της σύνθετης αυτής δυναμικής είναι η κυριαρχία μιας σειράς κοινωνικών αναπαραστάσεων, στη βάση των οποίων το δημόσιο θεωρείται, κυρίως από τα

<sup>306</sup>. Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και Κράτος*, ό.π., σ. 244.

<sup>307</sup>. Στο ίδιο, σ. 91.

κατώτερα κοινωνικά στρώματα, ο κατ' εξοχήν χώρος της «εξασφάλισης» και της «σιγουριάς».

Ο Νίκος θέλει να πάει στο δημόσιο γιατί θεωρεί ότι «εκεί παίρνεις και πολλά λεφτά». (A4)

Την ίδια άποψη έχει και ο Σταύρος. «Το δημόσιο», λέει, «όπως και να το κάνουμε ... πληρώνεσαι ας πούμε καλά». (B15)

Για το Δημήτρη δεν είναι μόνο τα χρήματα αλλά και η σιγουριά που παρέχει το δημόσιο. «Είναι», λέει, «πολύ πιο καλά ... ένας σταθερός μισθός ... δε θα ξέρεις ότι μπορεί από στιγμή σε στιγμή να σε ... διώξουνε ... ή να πας κάπου αλλού». (A14)

«Μόνιμη θέση ... καλύτερη σύνταξη ... ασφάλιση μόνιμη ... είναι καλά το δημόσιο», λέει η Διονυσία. (ΣΤ40)

Την ίδια άποψη έχει και η Κατερίνα. «Όχι για τίποτ' άλλο», λέει, «αλλά τουλάχιστον δε θα έχεις το φόβο ότι σήμερα σε διώχνουν, αύριο σε διώχνουνε ... όλοι το πιστεύουμε ότι στο δημόσιο έχεις μια σταθερή δουλειά». (B23)

Ο «καλός μισθός» ή τα «πιο πολλά λεφτά», που οι νέοι αναφέρουν, δεν αφορούν τις περισσότερες φορές το «μισθό» που προσφέρει το δημόσιο, αλλά τις ευρύτερες δυνατότητες για μια «δεύτερη δουλειά».<sup>308</sup>

Ο Νίκος, που θέλει στο μέλλον να ανοίξει ένα εργαστήριο αργυροχρυσοχοΐας, σκέφτεται ότι το δημόσιο δεν τον εμποδίζει να κάνει και τις δύο δουλειές παράλληλα. «Θα πήγαινα», λέει, «στο δημόσιο για τη σιγουριά ... πώς το λένε ... και ταυτόχρονα θα δούλευα και χρυσοχοΐα ... ξέρω κι άλλους που ... έτσι κάνουν». (A4)

Την ίδια άποψη έχει και ο Βασίλης που στο μέλλον σκέφτεται να ανοίξει μαγαζί με ηλεκτρολογικά. Ωστόσο δε μας λέει αν η δεύτερη δουλειά θα είναι τα ηλεκτρολογικά ή κάποια άλλη. «Θα πήγαινα», λέει, «γιατί ... με το να ... μπεις στο δημόσιο έχεις δουλειά, πρώτον αυτό, και ότι μετά μπορείς ... να κάνεις και κάποια άλλη δουλειά ... επιπλέον, δεύτερη, ας το πούμε έτσι ...». (B17)

Ωστόσο «η ευέλικτη πολυδραστηριότητα και η κρατικοδίαιτη ασφάλεια»<sup>309</sup> δεν μπορούν να νοηθούν ανεξάρτητα από το γεγονός ότι το δημόσιο διαθέτει, συγκριτικά τα πλέον σταθερά ωράρια και το λιγότερο συνολικά χρόνο εργασίας. Από την άποψη αυτή, τα «καλά ωράρια» δε σημαίνουν μόνο λιγότερο χρόνο εργασίας αλλά μια καλύτερη «οικονομία των κοινωνικών χρόνων»<sup>310</sup> με την έννοια των περισσότερων δυνατοτήτων στο «παιγνίδι των αρθρώσεων των καθημερινών χρόνων»<sup>311</sup> της εργασίας με τις άλλες εξω-εργασιακές δραστηριότητες.

Ο Σταύρος θα πήγαινε στο δημόσιο όχι μόνο για τα λεφτά και την ασφάλεια αλλά καθώς και γιατί «'ντάξει, δε δουλεύεις και πάρα πολλές ώρες». (B15)

«Πέντε ημέρες την εβδομάδα δουλεύουνε ... λιγότερες ώρες απ' ότι δουλεύουνε οι

<sup>308</sup>. Πρόκειται για το φαινόμενο, στη βάση του οποίου οι δημόσιοι υπάλληλοι, που δεν έχουν μια δεύτερη απασχόληση σε οποιοδήποτε τομέα δραστηριότητας, είναι ελάχιστοι, όπως ελάχιστοι είναι και οι μικρο-«ανεξάρτητοι» που δεν εποφθαλμιούν μια θέση στο δημόσιο.Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, ό.π., σ. 125.

<sup>309</sup>. Στο ίδιο, σ. 168.

<sup>310</sup>. G. Pronovost, ό.π., σ. 290.

<sup>311</sup>. W. Grossin, *Le temps de la vie quotidienne*, ό.π., σ. 164.

υπόλοιποι», λέει η Αναστασία. (B26)

Για το Δημήτρη ο χρόνος εργασίας στο δημόσιο έχει το νόημα ενός χρόνου που μπορεί κάποιος να τον οργανώσει και να τον διαχειριστεί καλύτερα. «Ξέρεις», λέει, «ότι θα δουλέψεις αυτές τις ώρες ... κάποιες συγκεκριμένες ώρες ... θα ξέρεις ότι θα δουλέψεις τόσα χρόνια». (A14)

Ανάμεσα στα πλεονεκτήματα του δημόσιου, που συνδέονται με την οργάνωση και τη χρήση του χρόνου, περιλαμβάνεται και η «λούφα»,<sup>312</sup> η οποία σε σημαντικό βαθμό ερμηνεύει τις απόψεις των νέων για την «ξεκούραστη εργασία».

«Δεν είναι και τίποτα κουραστικό ... γιατί κάθεται στο δημόσιο», λέει ο Νίκος. (A4)

«Θα πήγαινα στο δημόσιο», λέει η Ειρήνη «... γιατί θα 'χεις ένα μόνιμο μισθό ... ξέρω 'γω, ιδιαίτερα δεν κάνουνε και τίποτα εκεί μέσα». (B24)

Την ίδια σκέψη κάνει και η Ευπραξία. «Όλοι κάθονται ... ε να κάθομαι ... να ... είμαι σ' ένα γραφείο και να κάθομαι ... να βγάζω πιο πολλά λεφτά και να κάθομαι». (Δ35)

Η ξεκούραστη εργασία μοιάζει να είναι το κυριότερο κριτήριο για την Αθανασία. «Σα δουλειά», λέει, «θα με δελέαζε μόνο επειδή θα ήταν ξεκούραστη». (B21)

Για το Νίκο που τρέχει όλη τη μέρα για παραγγελίες το δημόσιο φαντάζει σαν η «δουλειά που δεν έχει πολύ τρέξιμο». (B29)

Πέρα από την ασφάλεια, τη μονιμότητα και τις δυνατότητες σε χρόνο, η εργασία στο δημόσιο αποτελούσε πάντα έναν από τους πιο σημαντικούς τρόπους για την κοινωνική αναγνώριση των κατώτερων κυρίως στρωμάτων. Το γεγονός αυτό είναι αποτέλεσμα μιας σύνθετης διαδικασίας, στα πλαίσια της οποίας αξίζει να επισημάνουμε ότι για πολλές δεκαετίες το δημόσιο αποτελούσε το βασικό χώρο απασχόλησης των απόφοιτων από όλα σχεδόν τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της χώρας. Έτσι για παράδειγμα στις αρχές της δεκαετίας του '60 «οι πτυχιούχοι ήταν σχεδόν οι μισοί του συνόλου των τακτικών υπαλλήλων»,<sup>313</sup> ενώ γύρω στο 1970 ο δημόσιος τομέας με την ευρεία έννοια, φαίνεται να απασχολεί το 50% περίπου του συνόλου των πτυχιούχων.<sup>314</sup> Παράλληλα με την «αποπρολεταριοποίηση»,<sup>315</sup> που εξασφάλιζε στα στρώματα των χειρωνακτών, ο

<sup>312</sup>. Ο απουσιασμός σαν παθητική ή ενεργός προσπάθεια ανάκτησης χρόνου, ενέργειας ή και πρόσθετων εισοδημάτων, στα πλαίσια του χρόνου της εργασίας, ενώ από πρώτη άποψη φαίνεται να χαρακτηρίζει το ελληνικό «δημόσιο», στην πραγματικότητα αποτελεί ένα εκτεταμένο φαινόμενο των σύγχρονων σχέσεων εργασίας και συνδέεται κυρίως με την έλλειψη ενδιαφέροντος για την εργασία. Για το θέμα του απουσιασμού σημαντικές παρατηρήσεις βρίσκονται στα έργα:

- Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα, ό.π., σ. 143-144 και 185.*
- D. Linhart, «Quelques réflexions à propos du refus au travail», *Sociologie du Travail*, τχ. 3, 1978, σ. 310-321.
- H. Simon, «Les motivations de l' absentéisme», *Sociologie du Travail*, τχ. 3, 1978, σ. 322-333.
- M. Drancourt, *La fin du travail*, εκδ. Hachette, Παρίσι 1984, σ. 135 και 156-158.

<sup>313</sup>. Κ. Τσουκαλάς, ό.π., σ. 96.

<sup>314</sup>. Στο ίδιο, σ. 128.

<sup>315</sup>. Στο ίδιο, σ. 253.

δημόσιος τομέας για τους πτυχιούχους αποτελούσε τόσο την «αυθεντική υλική ενσάρκωση της εξουσίας και της γνώσης» όσο και τη λειτουργική επικύρωση της εκπαίδευσης.<sup>316</sup>

Το κοινωνικό γόητρο μιας δημόσιας θέσης για τον Παναγιώτη έχει το νόημα ότι «είσαι κι εσύ στο κράτος. Είναι άλλο πράμα, λέει ... να δουλεύεις για κράτος ... κι άλλο πράμα να δουλεύεις για κάποιον ... όποιον άλλον». (Α1)

Για την Πέγκυ το κοινωνικό γόητρο αναγορεύεται από μια σύγκριση με τη εργασία που τώρα κάνει στη βιοτεχνία δερμάτων ειδών. «Μπορεί να 'ναι καλύτερα,» λέει, «...και επαγγελματικά ... από μια δουλειά ... σαν κι αυτή μπορεί να 'ναι καλύτερα ... σ' ένα δημόσιο». (Α10)

Άλλες φορές το κοινωνικό γόητρο του δημόσιου προέρχεται από τη σύγκριση με τον ιδιωτικό τομέα.

«'Ντάξει, ξέρω 'γω, δημόσιοι υπάλληλοι είναι ... απ' ό,τι έχω ακούσει πιο ... πιο καλή θέση απ' ό,τι σ' ένα ιδιωτικό επάγγελμα» λέει ο Ηλίας. (Δ33)

Για κάποιον όμως που δουλεύει στην οικοδομή το γόητρο παραπέμπει στην μη χειρωνακτική και κουραστική εργασία.

«Θα κάθομαι σ' ένα γραφείο», λέει ο Αλκιβιάδης «... δε θα ... σηκώνω ούτε βάρη, τίποτα, απλώς θα γράφω». (Γ30)

Την ίδια σκέψη φαίνεται να κάνει και ο Γιάννης που επίσης δουλεύει στην οικοδομή. «Ε, δεν είναι και σαν την οικοδομή», λέει, «είναι πιο καλά ... απ' τον οικοδόμο, αυτό ... δεν είσαι μέσα στη λάσπη ... τον ήλιο». (Γ31)

Η ισχυρή έλξη που ασκεί το δημόσιο μπορεί να φανεί και στις περιπτώσεις που οι νέοι, ενώ πιστεύουν ότι το δημόσιο έχει «κακή φήμη» ωστόσο θέλουν να εργαστούν.

Η Διονυσία, παρότι συμεριζείται την κοινή γνώμη για τους δημόσιους υπάλληλους, θέλει να πάει στο δημόσιο γιατί έχει ασφάλεια και σύνταξη. «Ενοχλούμαι καμιά φορά ... με τους ανθρώπους που δουλεύουν εκεί, αλλά αυτό συμβαίνει επειδή αυτοί "έχουν καβαλήσει το καλάμι" μάλλον ...». (ΣΤ40)

Το ίδιο ισχύει και για την Κατερίνα. «Δε δουλεύει», λέει, «σχεδόν τίποτα σωστά μέσα ... γιατί όλοι πιστεύουν αυτό το οποίο είναι ότι ... έχεις βρει μια θέση, κάθεται, δεν κάνεις τίποτα. Ενώ αν είχανε το φόβο τον οποίο έχουνε όλοι οι ιδιωτικοί ... θα ήτανε διαφορετικά, ίσως και λειτουργούσαν καλύτερα». (Β23)

Η Ειρήνη επιθυμεί να εργαστεί στο δημόσιο, παρότι θεωρεί ότι επικρατεί μία γενική ρουσφετολογία. «Βγαίνει ένα κόμμα, ξέρω 'γω, και επειδή εσύ έχεις ψηφίσει το άλλο ... σε διώχνουνε, μετά σε μονιμοποιούνε ... φασαρίες. Αυτά τα πράγματα δε μ' αρέσουν». (Β24)

Ο Δημήτρης παρότι σκέφτεται την κακή εντύπωση που θα προκαλέσει στους φίλους του η απόφαση να εργαστεί στο δημόσιο ωστόσο δεν το αρνείται. «Θα πήγαινα», λέει γελώντας, «αλλά θα με βρίζανε κι εμένα ... "δημόσιος υπάλληλος" έγινες ... δεν ξέρω ... είναι σαν να τέλειωσες ... τι να πω, δεν ξέρω». (Δ32)

## 4.2. ΔΕΝ ΕΠΙΘΥΜΟΥΝ ΝΑ ΕΡΓΑΣΤΟΥΝ ΣΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ

Το δημόσιο, πέρα από την ασφάλεια και το κοινωνικό γόητρο που παρέχει, δεν

<sup>316</sup>. Στο ίδιο, σ. 96.

παύει να είναι ένας εργασιακός χώρος που χαρακτηρίζεται τόσο από τις ιεραρχικές σχέσεις όσο και από την πλήξη ή την έλλειψη πρωτοβουλιών που αυτές συνεπάγονται. Αρκετοί νέοι θεωρούν ότι οι καταστάσεις αυτές δεν ανταποκρίνονται στην «προσωπικότητα», την «ενεργητικότητα» ή τις εν γένει βλέψεις τους για οικονομική επιτυχία και κοινωνική άνοδο. Οι «προϊστάμενοι», οι «καρέκλες», τα «χαρτιά» και τα «ψίχουλα» του μισθού φαίνεται να αποτελούν το αντίπαλο δέος των «αφεντικών», της «δράσης» και του κέρδους.

Η Ελευθερία θεωρεί ότι η συμπεριφορά των αφεντικών στον ιδιωτικό τομέα, είναι πιο καλή από εκείνη των «προϊσταμένων» στο δημόσιο. «Πιστεύω», λέει, «πως καλύτερα θα είναι σε μια ιδιωτική επιχείρηση ... βλέπω τρόπο αντιμετώπισης ... είναι διαφορετικά ... σου φέρονται καλύτερα ... βέβαια κερδίζουν αλλά σε αναγνωρίζουν ... νιώθεις αλλιώς». (E38)

Την ίδια άποψη έχει και ο Άγγελος, κρίνοντας ίσως από το αφεντικό που σήμερα έχει στο ζαχαροπλαστείο. «Όποια δουλειά και να κάνεις», λέει, «μπορεί να 'χεις ... για λίγο ένα αφεντικό ... αλλά ... δεν είναι η σχέση που θα είχα στο δημόσιο με τους διευθυντές ... και όλους αυτούς». (A9)

Ο Γιώργος με τη σκέψη ότι θα μπορούσε να γίνει ποδοσφαιριστής ή να έχει μια ντισκοτέκ, βλέπει στην «καρέκλα» του δημόσιου μία απέραντη πλήξη. «Δεν μ' αρέσει», λέει, «γιατί αυτή η δουλειά ας πούμε είναι κάπως ... δεν έχει ... ψάχνω για δράση συνέχεια, δημόσιος υπάλληλος, όχι ... ποτέ ... με τρελαίνει η καρέκλα ... να κάθομαι ... να μην κάνω τίποτα». (B20)

Η εικόνα της καρέκλας και ενός ανθρώπου που είναι μέσα στα χαρτιά δεν προκαλεί καμιά έλξη και στο Νίκο που ονειρεύεται να ανοίξει το δικό του μαγαζί με τόνους. «Ε, γιατί ... δε μ' αρέσει», λέει, «να κάθομαι συνέχεια ... και δε μ' αρέσει γενικά ... να γράφω ... κι όλα αυτά, να κάθομαι ... μέσα σε χαρτιά ... δε μ' αρέσει ας πούμε ... να κάθομαι έτσι, σε μια καρέκλα ... και να διαβάζω, ας πούμε, πράγματα...». (A8)

Μπροστά στην εικόνα του αεικίνητου και δημιουργικού επιχειρηματία, στο εργοστάσιο επίπλων που θέλει να ανοίξει ο Παναγιώτης, το δημόσιο φαίνεται να μην έχει καμιά αξία. «Παρότι», λέει, «... κάθονται και πληρώνονται, κάθονται ... δε μ' αρέσει αυτή η δουλειά ... γενικά ... θα βαριέμαι τη ζωή μου ... εγώ θέλω να κάνω το να, τ' άλλο, κάνω καινούργια πράγματα συνέχεια και δεν μπορώ να το βαρεθώ με τίποτα, και να θέλω να βαρεθώ αυτήν τη δουλειά, δε μπορώ». (A6)

Την ίδια σκέψη κάνει και ο Νίκος που με τα πολλά λεφτά ονειρεύεται «πολλά δικά του μαγαζιά, καφετέριες, club» και τη θέση του «μεγάλου αφεντικού». «Να κάθεται», λέει, «σε μια καρέκλα και να περιμένεις να περάσει η ώρα ... να κάνεις διάφορα για άλλους να τα παίρνουν αυτοί και ... εσύ να ζεις έτσι ... ψίχουλα δηλαδή». (A5)

Στα μάτια του Βεζύρεφ, που σκοπό έχει να διαδεχτεί τη μητέρα του στο τουριστικό γραφείο, οι υπάλληλοι μοιάζουν με ρομπότ. «Όσοι έχουν μπει στο δημόσιο κάπου ... δε δουλεύουνε, αλλά γίνονται σαν ρομπότ ... συγκεκριμένες εργασίες, κάθονται ... τις ίδιες ώρες ... ακόμα και τον καφέ ... όπως τα ρομπότ». Παράλληλα πιστεύει ότι το δημόσιο αφαιρεί κάθε επιθυμία για εργασία γιατί δεν υπάρχει το κίνητρο του κέρδους. «Στην άλλη δουλειά», λέει, «άμα δείξεις ζήλο και ... προσπαθείς, μπορείς να έχεις μεγάλα ... οφέλη οικονομικά, ενώ άμα είσαι σαν ρομπότ ...». (E37)

Η επιθυμία των νέων από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα να εργαστούν στο δημόσιο τομέα αποτελεί αναπόσπαστο μέρος των ευρύτερων οικονομικών, κοινωνικών και συμβολικών συστημάτων της «εξασφάλισης», της «αναγνώρισης» και της «ατομικής προκοπής».<sup>317</sup>

Στη σημερινή εποχή οι βλέψεις αυτές δεν αντανακλούν πλέον το φόβο της «προλεταριοποίησης» ούτε προέρχονται από την αναζήτηση ενός ιδιαίτερου κοινωνικού γοήτρου. Η εργασία στο δημόσιο αποτελεί μια στρατηγική επιλογή, στο κέντρο της οποίας υπάρχουν τα σημαντικά περιθώρια που παρέχει για την καλύτερη οργάνωση και διαχείριση των χρονικών δυνατοτήτων και των εισοδηματικών πηγών του ατόμου.

Σε ό,τι αφορά τις σχέσεις της εργασίας του ατόμου με τις ανάγκες της κοινωνίας, η περίπτωση του δημοσίου καταδειχνει πως σταδιακά σχετικοποιείται και απομυθοποιείται η παραδοσιακή εμβέλεια «του γενικού συμφέροντος»,<sup>318</sup> που με τη σειρά της καθιστά αδύνατη την ανάπτυξη ενός «δημοσιούπαλληλικού ήθους».<sup>319</sup> Η εργασία δε γίνεται αντιληπτή σαν καθήκον απέναντι στην πρόοδο και την ευημερία της κοινωνίας, αλλά σαν στρατηγική «συνδυασμού δυνατοτήτων και βλέψεων» με στόχο την πρόσβαση στον ελεύθερο χρόνο.

## 5. Η «ΕΠΙΤΥΧΙΑ ΣΤΗ ΖΩΗ»

Η επιτυχία στη ζωή, με βάση τις κυρίαρχες κοινωνικές αναπαραστάσεις, μπορούμε να πούμε ότι γίνεται αντιληπτή «σαν η μεγιστοποίηση της εν δυνάμει κοινωνικής εξασφάλισης και ανέλιξης»,<sup>320</sup> κατάσταση στην οποία εκπληρώνονται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο οι «ανάγκες» και οι «προσδοκίες» του ατόμου.

Σε προηγούμενες εποχές και με βάση τα κοινωνικά πρότυπα των μεσαίων τάξεων, η επιτυχία στη ζωή είχε σαν κέντρο τον «έντιμο οικογενειάρχη με τη μετρημένη και ήσυχη ζωή», που κινείται στον περιορισμένο χώρο των οικογενειακών και επαγγελματικών σχέσεων.<sup>321</sup> Τα επαγγέλματα που στην πλειονότητά τους ήταν «ελεύθερα», αποτελούσαν περισσότερο τεκμήριο της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης του ατόμου και λιγότερο μία βιοποριστική απασχόληση με συγκεκριμένες δυσκολίες και καταναγκασμούς.<sup>322</sup>

Στα πλαίσια αυτά, «η γυναίκα επηρεασμένη από τα επικρατούντα ιδεολογικά σχήματα θεωρεί τον εαυτό της κοινωνικά έκπτωτο όταν αναγκάζεται να εργαστεί»<sup>323</sup> και περιορίζεται στο ρόλο της νοικοκυράς, που αν χρειαστεί θα δουλέψει για λίγο και

<sup>317</sup>. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, ό.π., σ. 283.

<sup>318</sup>. Στο ίδιο, σ. 115.

<sup>319</sup>. Στο ίδιο, σ. 283.

<sup>320</sup>. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, ό.π., σ. 247.

<sup>321</sup>. Μ. Σακαλάκη, *Κοινωνικές ιεραρχίες και σύστημα αξιών*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1984, σ. 199.

<sup>322</sup>. Στο ίδιο, σ. 114.

<sup>323</sup>. Στο ίδιο, σ. 225.

πριν από τη γέννηση του παιδιού.<sup>324</sup> Πέρα από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα και τα αστικά κέντρα, οι κυρίαρχες αναπαραστάσεις της επιτυχίας στη ζωή, παρόλη την κοινωνική και συμβολική τους ετερογένεια, δεν απομακρύνονται σημαντικά από τις βλέψεις της κοινωνικής ανόδου και της οικονομικής ασφάλειας. Σημαντικές αλλαγές στις αναπαραστάσεις αυτές της επιτυχίας, και κυρίως στη θέση των δύο φύλων, παρατηρούνται μετά την δεκαετία του '70, κυρίως επειδή οι γυναίκες κατακτούν περισσότερες επαγγελματικές και κοινωνικές δυνατότητες και βλέψεις. «Τα δωδεκάχρονα κορίτσια», επισημαίνει σε έρευνά της η Χ. Κατάκη, «θέλουν να ασκήσουν ένα επάγγελμα κύρους, το οποίο θα τις εξασφαλίζει και θα τις κατοχυρώνει. Επιπλέον θέλουν να συνδυάσουν τον επαγγελματικό ρόλο με το ρόλο της συζύγου και μητέρας».<sup>325</sup>

Ποιες είναι όμως είναι οι απόψεις για την επιτυχία στη ζωή των αγοριών και των κοριτσιών ηλικίας 16-18 ετών, που προέρχονται από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και που στην πλειονότητά τους διέκοψαν το σχολείο πριν το τέλος της υποχρεωτικής εκπαίδευσης;

Κατ' αρχήν να παραθέσουμε τις απόψεις εκείνες που αναγορεύουν σαν επιτυχία στη ζωή την αρμονική συνύπαρξη της «καλής» ή «σταθερής» εργασίας με την «ευτυχισμένη οικογένεια».

Για το Χρήστο επιτυχία στη ζωή σημαίνει: *«Σπίτι κι οικογένεια ... μια ευτυχισμένη οικογένεια ... ίσως μια δικιά μου δουλειά ... και να βγάζει ένα κέρδος ώστε να μπορέσω να συντηρήσω την οικογένειά μου».* (A3)

«Επιτυχία σημαίνει», λέει ο Νίκος, *«να 'χεις μια καλή δουλειά ... στο σπίτι ... μια καλή οικογένεια ... παιδιά βέβαια ... και να μην έχεις κανένα πρόβλημα, να μη σε απασχολεί τίποτα».* (A8)

Η καλή δουλειά με την έννοια του ελεύθερου επαγγέλματος είναι και για το Βασίλη το όνειρο της επιτυχίας. *«Να κάνεις μια δουλειά που να ... προχωράει σταδιακά ... να 'χει κόσμος, να φέρνει λεφτά ... Μια καλή κοπέλα την οποία ... θα παντρευτείς αργότερα. Και αυτό επιτυχία είναι».* (B28)

Την ίδια άποψη έχει και ο Λευτέρης. *«Επιτυχημένος για μένα είναι ... να 'χω την οικογένειά μου, το σπίτι μου και ένα αυτοκίνητο, τίποτ' άλλο και μια δουλειά σταθερή που να ... βγάζω κάποια λεφτά ... για να μπορώ να ζω ... τίποτ' άλλο».* (B16)

Καλή δουλειά μπορεί όμως να είναι και αυτή που επιτρέπει πολύ ελεύθερο χρόνο.

«Να έχω μια καλή δουλειά», λέει η Μαρία *«...βέβαια να μη με απασχολεί πάρα πολλές ώρες ... την κανονική, τ' απόγευμά μου ελεύθερο ... και τα Σαββατοκύριακα πάνω απ' όλα ... για να μπορώ να 'χω κι άλλα χόμπι στη ζωή μου».* (B22)

Τον Νίκο αντίθετα δεν τον ενοχλεί να είναι μια «δουλίτσα» αρκεί να «περνάει καλά». *«Να 'χω μια δουλίτσα για 'μένα, να τα βγάζω πέρα, να 'χω ένα σπίτι ... ένα αυτοκίνητο, μια οικογένεια και να ζω ωραία».* (A7)

Η εξασφάλιση των προϋποθέσεων για την αποκατάσταση των παιδιών για τον Άγγελο αποτελεί αναπόσπαστη προϋπόθεση του νοήματος που αποδίδει στην επιτυχία

<sup>324</sup>. Μ. Μουσούρου, *Γυναίκα και Απασχόληση. Δέκα ζητήματα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1993, σ. 27.

<sup>325</sup>. Χ. Κατάκη, *Οι τρεις ταυτότητες της Ελληνικής οικογένειας*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1984, σ. 105-106.

και την ευτυχία στη ζωή. «*Να πετύχω*», λέει, «*μια δικιά μου επιχείρηση και οπωσδήποτε, μετά το στρατό βέβαια να παντρευτώ, γιατί ... είμαι υπέρ του γάμου κατά πολύ ... οπωσδήποτε να ζω άνετα, δηλαδή να μη νιώθω στριμωγμένος και μετά από κει και πέρα τα παιδιά που θα κάνω, να τα φροντίσω, να μη μένουν ούτε άνεργα, να τα σπουδάσω πρώτα απ' όλα ...*» (A9)

Συχνά το όνειρο της επιτυχίας δεν περιέχει τη εργασία σαν απαραίτητη προϋπόθεση αλλά την «οικονομική ανεξαρτησία», που μπορεί να στηρίζεται και σε άλλες εισοδηματικές πηγές.

«*Επιτυχία για μένα*», λέει ο Δημήτρης, «*σημαίνει ... καλός οικογενειάρχης ... καλό παιδί και ανεξάρτητος ... από χρήματα και από σπίτι και από αυτοκίνητο*». (Δ32)

Με την άποψη αυτή φαίνεται να συμφωνεί και η Πέγκυ. «*Να έχω μια ... ευχάριστη ζωή στα υπόλοιπά μου χρόνια ... επαγγελματικά, οικογενειακά, γενικά σε όλα*». (A10)

Αντίθετα η Κωνσταντίνα, παρότι θέτει σε προτεραιότητα την οικογένεια και τα παιδιά, δεν παραλείπει να μιλήσει και για την ανάγκη μιας εργασίας. «*Να έχω την οικογένειά μου, τα παιδιά μου, τη δουλειά μου, το σπίτι μου, αυτά*». (B27)

Την ανάγκη της εργασίας επισημαίνει και η Κατερίνα, μόνο που φαίνεται να την ενδιαφέρει περισσότερο η οικογένεια. «*Να πετύχω να έχω δουλειά ... να πηγαίνω καλά στη δουλειά ... να γνωρίσω κάποιο παιδί, να έρθει να με ζητήσει ... να ανοίξω δικό μου σπίτι, να κάνω μια πάρα πολύ καλή οικογένεια ... να έχω καλό σύντροφο να έχω ... καλά παιδιά. Να είμαι επιτυχημένη στη ζωή μου, να 'μαι ευχαριστημένη*». (Δ36)

Με βάση τις απόψεις των νέων η δημιουργία μιας «ευτυχισμένης οικογένειας», η απόκτηση μιας «καλής δουλειάς» καθώς και η εξασφάλιση των προϋποθέσεων για την επαγγελματική αποκατάσταση των παιδιών, αποτελούν το βασικό πρότυπο της επιτυχίας στη ζωή. Πρόκειται όμως για ένα πρότυπο «παραδοσιακό», ως προς τη μορφολογία του, ή ένα πρότυπο «συντηρητικό» σε σχέση με την ηλικία και την κοινωνική δυναμική των ατόμων που το εκφράζουν;

Οι πιο πρόσφατες κοινωνιολογικές έρευνες στη χώρα μας επισημαίνουν ότι η δημιουργία οικογένειας αξιολογείται από την πλειονότητα των νέων σαν σημαντικό ή πολύ σημαντικό στοιχείο της ζωής.<sup>326</sup> Στα ίδια σχεδόν πλαίσια φαίνεται να κινούνται και οι αναζητήσεις των νέων από τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Στη Γαλλία έρευνα που γίνεται σε δείγμα νέων που φοιτούν στα λύκεια, διαπιστώνει ότι το 75% εύχονται να παντρευτούν και το 90% να έχουν παιδιά. Σε ό,τι αφορά τον αριθμό των παιδιών που επιθυμούν το 10% έχει στόχο του ένα παιδί τουλάχιστον, το 60% δύο παιδιά τουλάχιστον και το 33% περισσότερα από δύο παιδιά.<sup>327</sup> Ακόμα και όταν το ερευνητικό δείγμα γίνεται πιο ανομοιογενές και περιλαμβάνει περισσότερες χώρες, οι επιλογές των νέων δε διαφοροποιούνται σημαντικά. Έρευνα που έγινε ανάμεσα στους νέους της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ηλικίας 18-30 ετών, διαπιστώνει ότι ενώ το 1968 το 52% των νέων ήταν έτοιμο να αναλάβει το «ρίσκο» του γάμου, το ποσοστό αυτό το 1990 γίνεται 85%.<sup>328</sup>

Ποια όμως είναι η μορφή και τα περιεχόμενα της οικογένειας που οι νέοι

<sup>326</sup> Χ. Κελπερής, Α. Μουρίκη, Γ. Μυριζάκης, Θ. Παραδέλλης, Ο. Γαρδίκη, Α. Τεπέρογλου, ό.π., σ. 107.

<sup>327</sup> P. Mayol, «*Quelques cadrages sur les jeunes*», *Esprit*, τχ. 225, 1996, σ. 15.

<sup>328</sup> Στο ίδιο, σ. 15.

αναζητούν; Είναι μια «παραδοσιακή» ή μία «μοντέρνα» οικογένεια;

Σύμφωνα με άλλες κοινωνιολογικές έρευνες, οι νέοι εννοούν σαν οικογένεια άλλοτε «μια οικογενειακή ζωή, σταθερή και οργανωμένη γύρω από ανθρώπινες σχέσεις»,<sup>329</sup> εκφράζοντας έτσι το ιδανικό της οικογένειας που ξαναβρίσκουμε στην κοινωνία γενικά, και άλλοτε μια οικογένεια με περιεχόμενα λιγότερο «παραδοσιακά». Η οικογένεια, επισημαίνει η Ανίκ Περσερόν, ενώ για τα 4/5 των Γάλλων αποτελεί «ιερό» θεσμό, ωστόσο «δεν παραπέμπει στην εικόνα ενός θεσμού θεμελιωμένου στο γάμο και τη νομιμότητα των παιδιών» και δεν αντιπροσωπεύει πλέον ένα σπίτι, ένα όνομα, μια ταυτότητα ή μια καταγωγή. Πρόκειται περισσότερο, για μια συναισθηματική σχέση ανάμεσα σε πρόσωπα μικρού αριθμού, με σχέσεις όχι ιδιαίτερα στενές και τα οποία συνδέονται μεταξύ τους με βάση τις «αναπαραστάσεις αυτού που ζουν και γνωρίζουν μόνοι τους».<sup>330</sup> Την ερμηνεία αυτή φαίνεται να ενισχύουν και τα αποτελέσματα μιας άλλης γαλλικής έρευνας που έγινε σε δείγμα μαθητών του λυκείου με βάση το ερώτημα «τι σημαίνει για σας η οικογένεια;». Το 93% των νέων απάντησε ότι οικογένεια σημαίνει φιλία, ενώ το 98% ότι σημαίνει αγάπη.<sup>331</sup>

Οι αλλαγές αυτές του νοήματος που οι νέοι αποδίδουν στην οικογένεια, σε σημαντικό βαθμό μπορούν να ερμηνευτούν και σαν τρόποι άμυνας ή βαθμιαίας προσαρμογής στις ευρύτερες αλλαγές του θεσμού της οικογένειας. Σε ό,τι αφορά την έκταση και την ένταση των αλλαγών αυτών, ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στη γαλλική κοινωνία τα ανύπαντρα ζευγάρια που το 1954-1968 ανέρχονται σε 3% ξεπερνούν το 1990 το 13%.<sup>332</sup> Παράλληλα οι μονογονικές οικογένειες που το 1968 είναι 720.000 φτάνουν το 1990 στις 1.200.000,<sup>333</sup> ενώ οι εκτός γάμου γεννήσεις παιδιών, που το 1979 είναι 10% φτάνουν το 1993 στο 35%.<sup>334</sup>

Ωστόσο η αξιολόγηση της οικογένειας δεν μπορεί να ερμηνευτεί ανεξάρτητα από τη δυναμική των σχέσεων της με την εργασία στα πλαίσια των ευρύτερων κοινωνικών σημασιών της «επιτυχίας», της «εξασφάλισης» ή της «ευτυχίας». Έτσι για παράδειγμα σε έρευνα που γίνεται διαδοχικά τα έτη 1977, 1982 και 1987 στο Βέλγιο και σε δείγμα 700 νέων, τα ενδιαφέροντα που κατά προτεραιότητα δηλώνονται, είναι:

- η προσωπική ικανοποίηση και η αρμονία με τον εαυτό
- η αγάπη στο ζευγάρι και την οικογένεια
- η επαγγελματική επιτυχία».<sup>335</sup>

Χαρακτηριστικές είναι και οι κοινωνικές αναπαραστάσεις των τρόπων με τις οποίες οι νέοι αντιλαμβάνονται την «επιτυχία στη ζωή». Τα αγόρια, επισημαίνει στα πλαίσια των ερευνών του στα λύκεια της Γαλλίας ο J. Duquense, βλέπουν τους εαυτούς

<sup>329</sup>. G. Pronovost, ό.π., σ. 117.

<sup>330</sup>. A. Percheron, A. Muxel, M. Barthelemy, «Et si je vous dis famille. Note sur quelques représentations sociales de la famille», *Revue Française de Sociologie*, vol. XXVII, 1986, σ. 716.

<sup>331</sup>. P. Mayol, ό.π., σ. 15.

<sup>332</sup>. Στο ίδιο, σ. 12.

<sup>333</sup>. Στο ίδιο, σ. 13.

<sup>334</sup>. Στο ίδιο, σ. 14.

<sup>335</sup>. R. Rezsosazy, «La formation des valeurs des jeunes: une approche sociologique», στο συλλογικό έργο: *Des Valeurs Pour l' Europe*, εκδ. L.L.N, Βρυξέλλες 1993, σ. 46.

τους παντρεμένους, ευτυχισμένους, πατεράδες της οικογένειας, διαθέτοντας ένα αυτοκίνητο ίσως και ένα σπίτι και έχοντας αυτό που κοινώς λέγεται «καλό» επάγγελμα. Τα κορίτσια, βλέπουν τους εαυτούς τους παντρεμένες, ευτυχισμένες και με παιδιά. Τα μισά κορίτσια σκέπτονται ότι θα μείνουν στο σπίτι ενώ τα άλλα μισά ότι θα δουλέψουν.<sup>336</sup> Τα γενικά αυτά κοινωνικά πρότυπα της «καλής δουλειάς» και της «ευτυχισμένης οικογένειας», που αποδέχονται οι περισσότεροι νέοι ή επιβάλλει η μαζική κουλτούρα, σε ποιο βαθμό γίνονται αποδεκτά από τους νέους που προέρχονται από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα;

Τι σημαίνει «επιτυχία» και «ευτυχία» στη ζωή για τους νέους εκείνους που διαθέτουν περιορισμένες μορφωτικές δυνατότητες και κυρίως βιώνουν καθημερινά την εμπειρία μιας εργασίας που δεν τους δίνει καμιά ικανοποίηση και καμιά πραγματική δυνατότητα αλλαγής ή βελτίωσης; Πώς αναπληρώνεται στο επίπεδο των βλέψεων η βαθιά επίγνωση των κοινωνικών και επαγγελματικών ορίων που θέτει η κοινωνική προέλευση;

«Κοιτάζτε να δείτε», λέει η Ειρήνη, «οι άνθρωποι που είναι επιτυχημένοι επαγγελματικά πιστεύω ότι δυστυχούνε κάπου αλλού ... Που σημαίνει η επιτυχία ότι δεν μπορείς να τα έχεις όλα στη ζωή σου. Βέβαια, εγώ μπορεί να μην κάνω καλή δουλειά αλλά να είμαι επιτυχημένη στην προσωπική μου ζωή, στην οικογενειακή μου, να 'μαι ευχαριστημένη και ο άλλος να είναι επαγγελματικά και να μην είναι στη ζωή ... ή αν θα είχα φτάσει σε κάποια ηλικία και θα 'χα αποκτήσει τα πράγματα που ήθελα χωρίς πάρα πολύ κόπο ... δηλαδή να φτάσω 55 χρονών και να 'χω ένα εξοχικό κι ένα σπίτι και να μπορώ να τα απολαύσω». (A13)

Άλλες φορές την έλλειψη επαγγελματικών και κοινωνικών προοπτικών την αναπληρώνει η αναγόρευση του παρόντος, η αναζήτηση της ευτυχίας και της επιτυχίας μέσα στην καθημερινότητα και κυρίως έξω από την εργασία.

«Επιτυχία στη ζωή», λέει η Ειρήνη, «σημαίνει ... πρώτα να τα 'χεις βρει με τον εαυτό σου, να ... είσαι δυναμικός άνθρωπος, να τα πηγαίνεις καλά με όλους, να χαμογελάς ... όχι δηλαδή ένας άνθρωπος που έχει κάποια λεφτά, που έχει κάνει κάποια μαγαζιά και από κει και πέρα όλη του η ζωή είναι δυστυχισμένη ... αυτός για μένα δεν είναι επιτυχημένος ... Εγώ ήδη πιστεύω ότι είμαι επιτυχημένη. Είμαι 18 χρονών και τη ζωή μου την έχω απολαύσει και στα 18 μου χρόνια ... δε ζηλεύω το αφεντικό μου που έχει πολλά μαγαζιά και ... έχει λεφτά. Είναι ένας επιτυχημένος επιχειρηματίας αλλά είναι αποτυχημένος στην προσωπική του ζωή, να είσαι ευτυχισμένος ... και να βρεις έναν άνθρωπο που να σ' αγαπάει τίποτ' άλλο». (B24)

Έξω από την εργασία είναι και οι στόχοι της επιτυχίας όπως την εννοεί και η Αθανασία. «Να νιώθεις πάνω απ' όλα καλά με τον εαυτό σου και από κει και πέρα ... μ' ενδιαφέρει η προσωπική μου ζωή ... θα ήθελα να είμαι ευτυχισμένη στην προσωπική μου ζωή, στη συναισθηματική μου και στην οικογένειά μου, πάνω απ' όλα αυτό και μετά ... φαντάζομαι, για 'μένα τουλάχιστον ... η εργασία είναι δεύτερη προτεραιότητα». (B21)

Προκειμένου να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε καλύτερα τις απόψεις αυτές πρέπει να επιστημόνουμε ορισμένες καταστάσεις που προέρχονται από τη συστηματική αποεπένδυση της εργασίας και την αναζήτηση της «επιτυχίας» και της «ευτυχίας» στα πλαίσια άλλων κοινωνικών χρόνων ή δραστηριοτήτων.

Αναφερόμενος στα κορίτσια από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, ο Άγγλος κοινωνιολόγος Χόγκαρτ παρατηρεί ότι η δουλειά που κάνουν καταλαμβάνει ένα πολύ

<sup>336</sup> J. Duquense, *Les 13-16 ans*, εκδ. Grasset, Παρίσι 1973, σ. 148.

μικρό μέρος των ενδιαφερόντων τους και ότι τίποτα δε μοιάζει να τις ενδιαφέρει περισσότερο από την οικογενειακή ζωή.<sup>337</sup> Για τα κορίτσια αυτά «πραγματική ζωή» είναι ο γάμος και τα παιδιά». <sup>338</sup>

Η παρατήρηση αυτή δεν περιορίζεται μόνο στα κορίτσια αλλά αφορά και τα αγόρια των οποίων οι εργασίες είναι εξίσου αναγκαστικές και χωρίς προοπτική.

«*Επιτυχία στη ζωή*», λέει ο Παναγιώτης, «είναι ... να μπορέσω να ζήσω αργότερα κάπως πιο ... ευχάριστα. Δηλαδή πιο άνετα, να 'χω κάποια περισσότερα χρήματα, να 'χω κάποια ακίνητα, να μπορώ να φτιάξω το μέλλον ... των παιδιών μου, να φτιάξω κάποια σπίτια γι' αυτούς, να μπορούν να μείνουν άνετα κι αυτά, αυτή είναι επιτυχία για μένα». (A6)

Το νόημα της κοινωνικής αναγνώρισης με το οποίο αρκετοί νέοι αντιλαμβάνονται την επιτυχία στη ζωή, αφορά περισσότερο την «αναγνώριση» στα πλαίσια του ίδιου κοινωνικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος και λιγότερο την κοινωνικο-επαγγελματική άνοδο με την αυστηρή έννοια του όρου.

«*Παραδείγματος χάριν*», λέει ο Σταύρος που ονειρεύεται να κάνει ένα δικό του συνεργείο με μηχανάκια, «... πες ότι μου δίνουν εμένα τώρα ένα μηχανάκι ... ε ... άμα το φτιάξω καλά το μηχανάκι αυτό ... αυτό το χαλασμένο, ξέρω 'γω, να το φτιάξω καλά ... θα μου πουν "μπράβο, το κάνει πάρα πολύ καλά" ... κάπως έτσι είναι η επιτυχία». (B15)

Το άμεσο κοινωνικό περιβάλλον καθώς και τους πελάτες του μαγαζιού που ονειρεύεται, φαίνεται να εννοεί και ο Χρήστος όταν λέει: «*Να πετύχω, δηλαδή ν' ανέβω παραπάνω ... δηλαδή να μη βγαίνω έξω και μου λένε ... "να ο Χρήστος", να λένε "να ο κ. Χρήστος" για παράδειγμα*». (B17)

«*Επιτυχία είναι*», λέει ο Ηλίας που θέλει κι αυτός να κάνει ένα δικό του μαγαζί με ηλεκτρολογικά, «*να πάρεις μια δουλειά ... από μικρή δουλειά να την επεκτείνεις ... να σε προσέχουν οι άλλοι*». (Δ33)

Την αναγνώριση αυτήν από τον κόσμο, που δεν είναι κατ' ανάγκη επαγγελματική εννοεί και ο Γιώργος όταν αναφέρεται στην επιτυχία στη ζωή. «*Όλοι οι άνθρωποι, ας πούμε, να μου ... φέρονται πιο σωστά ... να με αναγνωρίζουν οι άλλοι ... τίποτα άλλο*». (B20)

Ο τρόπος αυτός κοινωνικής αναγνώρισης σε αρκετές περιπτώσεις αφορά και τα κορίτσια που ονειρεύονται να κάνουν μια δική τους δουλειά.

Για την Ελευθερία κοινωνική άνοδο και αναγνώριση σημαίνει να μπορέσει να ανοίξει το δικό της μαγαζί με ρούχα. «*Θέλω ν' ανέβω*», λέει, «*...να καταφέρω κάποια πράγματα ... και να μην περνάω κάποιες δύσκολες καταστάσεις ... να είμαι οικονομικά ανεξάρτητη και να με αναγνωρίζουν οι άλλοι*». (E38)

Οι απόψεις αυτές των νέων καταδείχνουν ότι η επιτυχία στη ζωή δεν αφορά την αναζήτηση ενός συγκεκριμένου επαγγέλματος, μέσα από το οποίο θα ανέβουν κοινωνικά, αλλά την αναζήτηση μιας αναγνωρίσιμης «θέσης»<sup>339</sup> στα πλαίσια του ορισμένου κοινωνικού και πολιτιστικού τους περιγύρου. Αυτό που θέλει μία γυναίκα από τα λαϊκά στρώματα, επισημαίνει ο Χόγκαρτ, «δεν είναι ένας άνδρας που «τα κάνει όλα», αλλά ένας «καλός σύζυγος» με την παραδοσιακή έννοια του όρου, δηλαδή ένας άνδρας «τακτοποιημένος», «εργάτης», που έχει εξασφαλίσει μια «καλή θέση».<sup>340</sup>

<sup>337</sup>. R. Hoggart, ό.π., σ. 87.

<sup>338</sup>. Στο ίδιο, σ. 89.

<sup>339</sup>. F. Dubet, *Les lycéens*, ό.π., σ. 141.

<sup>340</sup>. R. Hoggart, ό.π., σ. 97.

Σε άλλες περιπτώσεις η «απώλεια» ή η «κατάκτηση» μιας «θέσης» συνδέεται άμεσα με την «καθοδική» ή την «ανοδική» κοινωνική πορεία ενός ατόμου ή μιας ομάδας και εμφανίζεται με τη μορφή των στρατηγικών συνδυασμών του παράγοντα «γάμος» με τον παράγοντα «εργασία» έκπτωσης.<sup>341</sup> Σε ό,τι αφορά τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, η φαντασίωση που περιέχει τις βλέψεις της «ατομικής προκοπής» και «αποκατάστασης»<sup>342</sup> καθώς και «το μέλλον των παιδιών»<sup>343</sup> επενδύεται έξω από την εργασία και τις αξίες με τις οποίες αυτή είναι συνδεδεμένη.

Το νόημα που οι νέοι από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα αποδίδουν στην επιτυχία στη ζωή συνδέεται άμεσα με τις κοινωνικές σημασίες της «άνετης ζωής», της «κοινωνικής ανέλιξης» και της «προσωπικής ικανοποίησης». Το γεγονός αυτό καταδειχνει την όλο και μικρότερη συμμετοχή της «πραγματικότητας» της εργασίας στις προϋποθέσεις και τα περιεχόμενα της «επιτυχίας» ή της «ευτυχίας». Η εργασία δεν παραπέμπει στις έννοιες της κοινωνικής προόδου και της ευημερίας και αξιολογείται σαν κοινωνική υποχρέωση απέναντι στη δημιουργία οικογένειας και την εξασφάλιση του μέλλοντος των παιδιών.

Στα πλαίσια αυτά, η «κοινωνική αναγνώριση» δε συνδέεται με μια πραγματική κοινωνική και επαγγελματική άνοδο αλλά με μια «οριζόντια μετακίνηση», μια προσπάθεια «διάκρισης» στα καθημερινά κοινωνικά και πολιτιστικά πλαίσια. Πρόκειται για μια κοινωνική άνοδο που επικεντρώνεται στην οικονομική δυνατότητα να διατηρηθούν και να επεκταθούν ορισμένοι «τρόποι ζωής». Οι «τρόποι» αυτοί ζωής με τη σειρά τους καταδείχνουν την αστάθεια και τη ρευστότητα των σχέσεων ανάμεσα στη «μαζική κουλτούρα» και τα επιμέρους κοινωνικά και πολιτιστικά περιβάλλοντα ή τη λεγόμενη «λαϊκή κουλτούρα». Έτσι, ενώ η μαζική κουλτούρα «προορίζεται για ένα μέσο άνθρωπο και τείνει να παράγει έναν καθολικό άνθρωπο», τα κοινωνικά στρώματα την «επαναδιεκδικούν» και την οικειοποιούνται με βάση τη διαφορετική τους πολιτιστική και κοινωνική τους κληρονομιά.

---

<sup>341</sup>. V. de Gaulejac, *Η ταξική νεύρωση*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1994, σ. 95. Η διαδικασία αυτή θεωρείται σαν ουσιαστική πλευρά της «ταξικής νεύρωσης», η οποία ορίζεται σαν η μορφή εκείνη της νεύρωσης που «υπάρχει από τη στιγμή που οι συγκρούσεις, οι οποίες συνδέονται με την κοινωνική διαδρομή και οι συγκρούσεις που συνδέονται με την ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη, υποστηρίζονται αμοιβαία και προκαλούν μια αμοιβαία ενίσχυση». Στο ίδιο, σ. 163.

<sup>342</sup>. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, ό.π., σ. 269, 283.

<sup>343</sup>. Σε ό,τι αφορά την εξασφάλιση των παιδιών, με την έννοια του «γονεϊκού σχεδίου», ο V. de Gaulejac υποστηρίζει ότι δεν είναι μόνο αποτέλεσμα των συνειδητών και ασυνείδητων επιθυμιών που έχουν οι γονείς αλλά και ένα «κοινωνικό σχέδιο». Από την άποψη αυτή, το γονεϊκό σχέδιο αποτελεί ένα σύνολο από στρατηγικές των γονιών, τόσο απέναντι στην κοινωνική άνοδο όσο και απέναντι στο φόβο της κοινωνικής πτώσης. Βλ. V. de Gaulejac, *Η ταξική νεύρωση*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1994, σ. 68-69.

## 6. ΟΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ «ΕΠΙΤΥΧΙΑΣ»

Το γεγονός ότι η επιτυχία στη ζωή δεν ταυτίζεται με την επαγγελματική άνοδο, και κατά συνέπεια με την πραγματικότητα της ίδιας της εργασίας, ασκεί σημαντικές επιδράσεις στους τρόπους με τους οποίους οι νέοι αντιλαμβάνονται τις προϋποθέσεις της επιτυχίας. Εμφανίζεται έτσι το φαινόμενο στα πλαίσια του ίδιου στόχου να συνυπάρχουν προϋποθέσεις που από πρώτη άποψη μπορούν να θεωρηθούν «αντιφατικές», με την έννοια ότι εμφανίζουν άλλοτε ένα «ουσιαστικό» χαρακτήρα (θέληση, προσπάθεια, κόπος) και άλλοτε ένα «εργαλειακό» (μέσον, λεφτά, βοήθεια της οικογένειας). Ωστόσο οι διαφοροποιήσεις αυτές που συχνά ο ερευνητής χρησιμοποιεί για να μελετήσει συμπεριφορές και στάσεις λιγότερο ορθολογικές, δεν έχουν το ίδιο νόημα και δεν τίθενται με τον ίδιο τρόπο από τα δρώντα υποκείμενα.

Επιτυχία στη ζωή για το Θοδωρή σημαίνει να γίνει μηχανικός αυτοκινήτων και να αγοράσει ένα σπίτι για να «μη μένει στο ενοίκιο» μαζί με την αδελφή και τη χήρα μητέρα του. Προϋποθέσεις απαραίτητες για τους στόχους αυτούς θεωρεί τα λεφτά: «*αυτοί που έχουν τα λεφτά πετυχαίνουν*», και το μέσον: «*πρέπει να σε βοηθήσει κάποιος*». Παράλληλα θεωρεί ότι και η πολλή δουλειά οδηγεί στην επιτυχία: «*αυτός που κουράζεται κι αυτός πετυχαίνει*», αλλά και η βοήθεια της οικογένειας: «*πρέπει να σε βοηθήνε και από την οικογένεια*».

Το «*σπίτι και μια ευτυχισμένη οικογένεια*» είναι για το Χρήστο η επιτυχία στη ζωή. Σαν απαραίτητες προϋποθέσεις θεωρεί τη θέληση: «*από τη θέληση, να χει πολύ θέληση στη ζωή*», αλλά και την τύχη: «*πρέπει να βοηθήσει και η τύχη*». (A4)

Η «*θέληση να δουλέψεις*» είναι και για τον Παναγιώτη η βασική προϋπόθεση της επιτυχίας που θα του επιτρέψει να «*ζει πιο άνετα, να χει κάποια περισσότερα χρήματα, να χει κάποια ακίνητα, να μπορεί να φτιάξει το μέλλον των παιδιών του*». (A6)

Η «*θέληση να κάνεις κάτι*» καθώς και «*η επιμονή και η υπομονή*», ενώ η Ειρήνη θεωρεί ότι είναι απαραίτητα ωστόσο δεν επαρκούν για την επιτυχία στη ζωή. Για να είναι «*επιτυχημένη στην προσωπική και την οικογενειακή της ζωή*», θεωρεί ότι χρειάζονται κυρίως οι γνωριμίες και το «μέσον». «*Όλα*», λέει, «*είναι γνωριμίες, δηλαδή ... από τους ανθρώπους που θα βρεθούνε δίπλα σου να σε βοηθήσουνε ... άμα δεν έχεις κάποιο γνωστό ή κάποιο μέσο δεν μπορείς να βρεις δουλειά, κακά τα ψέματα, γιατί κι εγώ σ' αυτήν τη δουλειά ήρθα μέσω γνωστού, αλλιώς θα ήμουνα ακόμα άνεργη ... οι κατάλληλες γνωριμίες, που λέμε, οι δημόσιες σχέσεις ... γιατί οι περισσότεροι που δουλεύουνε σε γραφεία και τέτοια ή κάποιος θείος θα 'ναι ή κάποιος μαμπάς ή κάτι τέτοιο*». (A13)

Η πολλή δουλειά («*οι ώρες που χάνεις, οι κόποι και η θέληση...*») αποτελούν και για το Δημήτρη προϋποθέσεις επιτυχίας, γιατί «*κάποτε αμείβονται*». Ωστόσο για να καταφέρει «*να ανοίξει ένα δικό του μαγαζί και να φτιάξει μια δική του οικογένεια*», θεωρεί απαραίτητα λεφτά: «*αν δεν έχεις λεφτά σήμερα, δεν κάνεις τίποτα*». Περισσότερο όμως σημαντικό θεωρεί το μέσον. «*Οι περισσότεροι αυτήν τη στιγμή*», λέει, «*με μέσο δουλεύουνε. Άμα δεν έχεις μέσο δεν μπορείς να δουλέψεις. Εγώ έτσι πιστεύω δηλαδή, οι περισσότεροι με μέσο πάνε*». (A14)

«*Πρέπει*», λέει η Μαρία που ονειρεύεται μια δουλειά με πολύ ελεύθερο χρόνο, «*να υπάρχουνε πλάτες από πίσω, ώστε να σε σπρώχνουνε, να σε βοηθήνε ... να σου δίνουνε κάποια κίνητρα*». Οι «*πλάτες*» όμως πρέπει να συνδυάζονται αφενός με «*αρκετά λεφτά*» και αφετέρου με βοήθεια της οικογένειας. «*Η οικογένεια*», λέει, «*πάντα στηρίζει τα παιδιά της, απ' ό,τι ξέρουμε όλοι. Δεν υπάρχει γονέας που να μη στηρίζει τα παιδιά του*». (B22)

Η Ειρήνη σαν επιτυχία στη ζωή θεωρεί την «προσωπική ευτυχία» («να τα 'χεις βρει με τον εαυτό σου, να είσαι δυναμικός άνθρωπος, να τα πηγαίνεις καλά με όλους, να χαμογελάς και να βρεις έναν άνθρωπο που να σ' αγαπάει»). Ωστόσο και για την ευτυχία αυτή το σημαντικότερο στήριγμα είναι το χρήμα. «Η επιτυχία τώρα, στη σημερινή ζωή, πιστεύω ότι εξαρτάται μόνο από το χρήμα». (B24)

Το χρήμα αντίθετα για το Νίκο δε φαίνεται να παίζει σημαντικό ρόλο, παρότι δήλωσε ότι αν κέρδιζε πολλά λεφτά θα εγκατέλειπε εντελώς τη δουλειά. Η επιτυχία γι' αυτόν είναι το «να κάνει κάτι δικό του, να δουλεύει για τον εαυτό του». Στην προοπτική αυτή θεωρεί απαραίτητο «50% να έχεις τύχη και 50% να 'χεις μέσον, γνωστούς κι αυτά». (B29)

Η Διονυσία δεν πιστεύει ότι η επιτυχία είναι ζήτημα ποσοστών. Για να «βρει μια καλή δουλειά και να κάνει κάτι για το παιδί της» χρειάζεται μόνο το μέσον. «Όλα», λέει, «εξαρτώνται ανάλογα με τον τρόπο που θα κινηθούμε ... περισσότερες γνωριμίες σημαίνει περισσότερες δυνατότητες». (ΣΤ40)

«Όπου κι αν πας ... ποιον έχεις μέσον σου λένε» σκέφτεται ο Δημήτρης που θέλει στη ζωή του να γίνει «καλός οικογενειάρχης, καλό παιδί και ανεξάρτητος από χρήματα, από σπίτι και αυτοκίνητο». Ο ίδιος πιστεύει ότι «καλό θα ήταν ο καθένας να στηρίζεται στην αξία του». Την ίδια όμως στιγμή διαπιστώνει ότι «τα χρήματα παίζουν πολύ θετικό ρόλο ... αν ο άνθρωπος που έχει πολλά δεν είναι σκάρτος και δεν το κάνει ... για να πάρει περισσότερα». (Δ32)

Τα ίδια διλήμματα φαίνεται να έχει και η Ευπραξία που θεωρεί επιτυχία στη ζωή το «να ανοίξει το δικό της κομμωτήριο». Ενώ πιστεύει ότι «με τα λεφτά τα πάντα κάνεις», ότι «σήμερα πετυχαίνουν αυτοί που έχουν μέσον» και ότι «αυτοί που δουλεύουν δεν πετυχαίνουν πολύ», παράλληλα τονίζει ότι «επιτυχία είναι να πετύχεις με τη δουλειά, τη δική σου δουλειά, και όχι με των άλλων τη δουλειά και να λες "πέτυχα"...». Παράλληλα δέχεται ότι «οι γονείς παίζουν σπουδαίο ρόλο όταν βοηθάνε τα παιδιά τους». (Δ35)

Ο χαρακτήρας με την έννοια «ό,τι κάνεις να είναι δικό σου και να μην το χρωστάς σε κανένα», είναι βασική προϋπόθεση επιτυχίας και για την Αθανασία, που στη ζωή της βάζει «σε δεύτερη προτεραιότητα τη δουλειά» ενώ σε πρώτη το «να τα έχει καλά με τον εαυτό της, να είναι ευτυχισμένη στην προσωπική της ζωή και την οικογένεια». (B21)

«Το να προσπαθείς κάτι για πολύ καιρό και τότε να το καταφέρεις» είναι σημαντική προϋπόθεση επιτυχίας και για το Χρήστο, που στη ζωή του θέλει «να ανέβει παραπάνω δηλαδή να μη βγαίνει έξω και του λένε... "να ο Χρήστος" αλλά να του λένε "να ο κ. Χρήστος"». Όμως «όσο και να προσπαθήσεις, λέει, άμα δεν έχεις και τύχη στη ζωή δεν καταφέρνεις πολλά πράγματα ... η τύχη κάνει την επιτυχία». (B17)

Κι ενώ η τύχη κάποιες φορές φέρνει την επιτυχία, κάποιες άλλες γίνεται η αιτία να χαθούν τα λεφτά στα οποία βασίζεται κάποιος για να πετύχει. «Δεν νομίζω ότι τα λεφτά», λέει η Κατερίνα, «κάνουν τα πάντα ή την επιτυχία ... γιατί από τη μια στιγμή στην άλλη ... χάνονται χωρίς να το καταλάβεις». Γι' αυτό η Κατερίνα που θέλει στη ζωή της «να γνωρίσει κάποιο παιδί, να ανοίξει το δικό της σπίτι και να κάνει μια πάρα πολύ καλή οικογένεια», φέρνει σαν παράδειγμα κάποιον ο οποίος «εργαζόταν πάρα πολλά χρόνια, κουράστηκε βέβαια, για να πετύχει αυτό που ήθελε αλλά τελικά το πέτυχε». (Δ36)

Το ότι «κάποιος που δουλεύει πολλά χρόνια έχει στο τέλος μια επιτυχία» είναι και η άποψη του Αλκιβιάδη που δήλωσε ότι «το καλύτερο πράγμα στη ζωή είναι η επιτυχία στη ζωή». Αλλά η ίδια η ζωή τον διδάσκει καθημερινά ότι «το μέσον ... παίζει μεγάλη σημασία» και πως «όταν έχεις χρήματα τα πράγματα είναι πιο εύκολα ... πετυχαίνεις αλλά δεν κουράζεσαι πολύ». (Γ30)

Η καθημερινή αποτελεσματικότητα των χρημάτων και των γνωριμιών, αναγνωρίζεται και από την Κατερίνα η οποία έχει σαν στόχο της ζωής της «να κρατάει παιδιά» ή να εγκαταλείψει τη δουλειά αν της δινόταν μια μεγάλη ευκαιρία. Ωστόσο επιμένει να θεωρεί σαν πιο σημαντικά πράγματα «τη βοήθεια την οποία θα έχει από την οικογένεια και το περιβάλλον της» καθώς και «τη δύναμη και τη θέληση την οποία ... θα έχει στην ψυχή της». (B23)

Την θέληση και το ψυχικό σθένος θεωρεί απαραίτητα για την επιτυχία και η Κωνσταντίνα, που στη ζωή της θέλει να «να έχει την οικογένειά της, τα παιδιά της, τη δουλειά της και το σπίτι της». «Πιστεύω», λέει, «ότι όλα εξαρτώνται από μας τους ίδιους ... από τους ίδιους εμάς ... πρέπει να προσπαθούμε ... για ό,τι θέλουμε να πετύχουμε». (B27)

Η θέληση και η προσπάθεια στη ζωή για τη Ρούλα, που θέλει να γίνει γαζώτρια, δε σημαίνει απαραίτητα και την πολύ δουλειά. Έτσι, ενώ θεωρεί σαν βασική προϋπόθεση «τον άνθρωπο και το χαρακτήρα του», παράλληλα διαπιστώνει ότι «η πολύ δουλειά και ο κόπος δεν έχει πάντα νόημα ... κάτι λίγο έχει». (Δ34)

Η σημαντική παρουσία προϋποθέσεων επιτυχίας, όπως ο «χαρακτήρας», η «προσπάθεια» και η «θέληση», θεωρούμε ότι είναι το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μιας σειράς οικονομικών, κοινωνικών και συμβολικών συστημάτων. Η ύπαρξη σε μια κοινωνία, όπως η ελληνική, μορφών εργασίας με περιορισμένα τόσο τα στοιχεία συλλογικότητας (γεωργική εργασία) όσο και της καπιταλιστικής οργάνωσης (οικογενειακές επιχειρήσεις, μεταπρατικές δραστηριότητες),<sup>344</sup> αποτελεί μια από τις βασικές αιτίες, που η εργασία γίνεται αντιληπτή περισσότερο σαν «ανάγκη» ή «δυνατότητα» του μεμονωμένου ατόμου και λιγότερο σαν μια απαραίτητη ή αναγκαστική κοινωνική δραστηριότητα.

Στην πρόσληψη αυτή του «ελεύθερου παραγωγού», και την εξατομίκευση του νοήματος εργασίας, σημαντικό ρόλο έπαιξε και η χριστιανική παράδοση. Στην παράδοση αυτή υπάρχει από τη μια ο φτωχός σαν «εξατομικευμένο πρόσωπο της ανάγκης και συμβολική φάση του θεού στην ενανθρώπισή του»<sup>345</sup> και από την άλλη η εργασία σαν «ηθική υποχρέωση»<sup>346</sup> και το κέρδος σαν «αυτοσκοπός υποχρεωτικός».<sup>347</sup>

Σε ό,τι αφορά τους νέους του ερευνητικού μας δείγματος, θεωρούμε ότι η «θέληση» και η «υπομονή», δεν αντανακλούν τις διαβαθμίσεις κάποιας ηθικής αξίας, αλλά εκφράζουν διαφορετικούς τρόπους προσαρμογής του ατόμου στο κοινωνικό και

---

<sup>344</sup>. Μια συνοπτική αλλά σημαντική αναφορά στους οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους για τους οποίους ορισμένες κοινωνίες ή μορφές παραγωγής «αντιστάθηκαν» στο «πνεύμα του καπιταλισμού», γίνεται στο έργο Μ. Φαρρού, *Κοινωνιολογία της αγροτικής ανάπτυξης*, εκδ. Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986.

<sup>345</sup>. Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, εκδ. Ράππα, Αθήνα 1976, σ. 227.

<sup>346</sup>. Μ. Weber, *Η Προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, ό.π., σ. 59.

<sup>347</sup>. Στο ίδιο, σ. 57.

πολιτιστικό του περιβάλλον, καθώς και στις επιμέρους ανάγκες της αγοράς εργασίας.<sup>348</sup> Έτσι για παράδειγμα η «θέληση» και ο «χαρακτήρας» ενώ από πρώτη άποψη φαίνονται σαν διαβαθμίσεις μιας ηθικής αξίας, στην πραγματικότητα εκφράζουν διαφορετικούς τρόπους προσαρμογής του ατόμου στην κοινωνία, στις ανάγκες της αγοράς εργασίας καθώς και στις συνθήκες των επιμέρους εργασιών.

Στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, η «αξία», η «ανεξαρτησία» και η «τιμιότητα» είναι το σύνθετο αποτέλεσμα μιας ιστορικής και κοινωνικής πραγματικότητας, η οποία δε συνδέεται αναγκαστικά με την εργασία. Στη μακρά διάρκεια τα στρώματα αυτά επεδίωξαν ή αναγκάστηκαν να «συνεργαστούν» με άλλα κοινωνικά στρώματα, ηγέτες ή κόμματα, γεγονός που συχνά είχε σαν αποτέλεσμα όχι μόνο πολιτικές «ήττες» και κοινωνικές «εξαρτήσεις» αλλά και ατομικές «εκδουλεύσεις».<sup>349</sup> Από την άποψη αυτή η ατομική θέληση που εκφράζεται μέσα από το «να στηριχτώ στις δυνάμεις μου», στα λαϊκά στρώματα, είναι μια κοινωνική αναπαράσταση που «δεσπάζει σ' ένα πλατύ πεδίο στάσεων και εμπειριών»,<sup>350</sup> και δεν περιορίζεται στην εργασία.

---

<sup>348</sup>. Σύμφωνα με τον Ε. Ντυρκέμ, τα ηθικά γεγονότα είναι εμπειρικά φαινόμενα όπως και τα άλλα, είναι κανόνες δράσης που αποβλέπουν, μέσα από τη γενική τους αποδοχή, στην αλληλεγγύη της κοινωνικής ομάδας. Βλ. Ε. Durkheim, *De la division du travail social*, εκδ. Felix Alcan, Editeur, Παρίσι 1893, σ. I-IX. Η ερμηνευτική αξία των ηθικών γεγονότων, σύμφωνα με τον Νίτσε, είναι πολύ σημαντική στο βαθμό που αυτά αποτελούν «μία γλώσσα σημείων» και συχνά συγκαλύπτουν «πολύτιμες πραγματικότητες». Βλ. Φ. Νίτσε, *Το λυκόφως των ειδώλων*, εκδ. Εκδοτική Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, σ. 47. Η Σακαλάκη αναφερόμενη στο Δήμο, ήρωα του μυθιστορήματος του Ξενόπουλου «Τίμιοι και άτιμοι», επισημαίνει ότι αυτός δε δέχεται την «τιμή» που συνδέεται με τις παραδοσιακές αξίες του φιλότιμου και του γοήτρου, αλλά «υπερασπίζεται την εντιμότητα, αξία αστική, απαραίτητη για την ομαλή διεύθυνση των συναλλαγών σε μια εμπορευματική κοινωνία. Η αθέτηση του λόγου ή της υπογραφής θα καθιστούσε αδύνατη τη λειτουργία των οικονομικών συναλλαγών σε μια αστική κοινωνία». Βλ. Μ. Σακαλάκη, ό.π., σ. 143.

<sup>349</sup>. Η μεγάλη σειρά των «επαγγελιών της αδύνατης επανάστασης» δεν περιλαμβάνει μόνο τις ιστορικά καταγεγραμμένες απόπειρες «συνεργασίας» ή δημιουργίας «μετώπου», ανάμεσα στα εργατικά και τα αστικά κόμματα, αλλά και όλες τις «χαμένες ευκαιρίες». Στη συλλογική μνήμη των κατώτερων στρωμάτων οι «χαμένες ευκαιρίες» και οι καταστάσεις αναξιοπρέπειας και εξάρτησης που συνήθως τις ακολουθούν, είναι πιο ζωντανές γιατί βιώθηκαν μέσα από τις ιδιαίτερες κοινωνικές και πολιτιστικές καταστάσεις της καθημερινότητας των ατόμων. Από την άποψη αυτή τόσο το μυθιστόρημα όσο και το λαϊκό τραγούδι και ο κινηματογράφος αποτελούν σημαντικές πηγές καταστάσεων, στάσεων και συμπεριφορών σχετικών με τα άτομα «που πέτυχαν χωρίς τις πλάτες άλλων» αλλά και αυτών που αρνήθηκαν την εύκολη επιτυχία για να μπορούν «να περπατούν στη ζωή με το κεφάλι ψηλά».

<sup>350</sup>. R. Hoggart, ό.π., σ. 123.

Παράλληλα με τη «θέληση», η «πολλή δουλειά» με την έννοια της ατομικής προσπάθειας και του κόπου που μετά από καιρό δικαιώνεται, θεωρείται από τους νέους μια ακόμα σημαντική προϋπόθεση της επιτυχίας στη ζωή. Πρόκειται όμως για μια εφικτή κοινωνική πραγματικότητα ή για μια ακόμα αδρανή κοινωνική αναπαράσταση που στιγμιαία ζωντανεύει μέσα από τις επιτυχίες κάποιων ατόμων, που κάνουν τους υπόλοιπους να πιστεύουν ότι «η επιτυχία είναι ζήτημα εργατικότητας και φυσικών χαρισμάτων»;<sup>351</sup> Πόσο συμμετέχουν στις αντιλήψεις αυτές οι μακρόχρονες και ετερόκλητες ιδεολογικοποιήσεις του μόχθου;

Αναφερόμενη στις «σύγχρονες εξιδανικεύσεις του μόχθου»,<sup>352</sup> η Χ. Άρεντ διακρίνει ορισμένους τρόπους θετικοποίησης της «πολλής δουλειάς», που μας βοηθούν να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε καλύτερα το λόγο των νέων:

- Ο μόχθος αποτελεί μέσον για την επίτευξη ενός ανώτερου σκοπού. Η αντίληψη αυτή, που αναπόφευκτα συνδέεται με την πραγματικότητα, αναγορεύει τους εσωτερικούς δεσμούς που αναπτύσσονται ανάμεσα στο μόχθο και τη ζωή, το μόχθο και τον πόνο.<sup>353</sup>
- Ο μόχθος αποτελεί πράξη μετασχηματισμού, κατά την οποία μια δεδομένη δομή μετασχηματίζεται σε μια άλλη, ανώτερη δομή.<sup>354</sup>
- Ο μόχθος σε μια κοινωνία του μόχθου είναι καθαρή απόλαυση ή μπορεί να προσφέρει ικανοποιήσεις εφάμιλλες των εκτός εργασίας δραστηριοτήτων.
- Ο μόχθος αποτελεί αυτοεπιβεβαίωση του ανθρώπου έναντι της φύσης η οποία τίθεται υπό την κυριαρχία του με το μόχθο (ουμανισμός του μόχθου ή «χαρά της εργασίας»);<sup>355</sup>

Η πολλαπλή αυτή παράδοση κάνει το νόημα που αποδίδεται στη «πολλή

---

<sup>351</sup>. Π. Μπουρντιέ, «Το συντηρητικό σχολείο: οι ανισότητες στην εκπαίδευση και την παιδεία», ό.π., 381. Η ιδεολογικοποίηση των διαφορών αυτών για τα δύο φύλα έχει σαν αποτέλεσμα η τιμιότητα ή η ομορφιά για τη γυναίκα και η εργατικότητα στον άνδρα να θεωρούνται μοχλοί μιας ανιούσας κοινωνικής κινητικότητας. Βλ. Μ. Σακαλάκη, ό.π., σ. 206. Ο «μόχθος», με την έννοια της «υπερεπένδυσης στην εργασία», στις περιπτώσεις των ατόμων με έντονες κοινωνικές βλέψεις ανόδου, μπορεί να ερμηνευτεί και σαν αντιδραστική άμυνα στο «σύμπλεγμα της κατωτερότητας». Πρόκειται για ένα είδος «εξιδανίκευσης της εργασίας». Βλ. V. de Gaulejac, *Η ταξική νεύρωση*, ό.π., σ. 214, 235.

<sup>352</sup>. Χ. Άρεντ, ό.π., σ. 177 υποσ. 75.

<sup>353</sup>. Οι παραστάσεις αυτές του μόχθου είναι πολύ συχνές στις λαϊκές παροιμίες, που έχουν σαν θέματα τις προϋποθέσεις, τα περιεχόμενα και τα αποτελέσματα της τεμπελιάς και της εργασίας.

<sup>354</sup>. Κ. Μαργ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, ό.π., σ. 99.

<sup>355</sup>. Ο Ζωρζ Φρίντμαν διαχωρίζει την «επαγγελματική ικανοποίηση», με την έννοια της απλής επαγγελματικής συνείδησης, από τη «χαρά στην εργασία». Η «καθαρή χαρά της εργασίας» αφορά τη διαδικασία εκείνη μέσα από την οποία, η βαθιά προσχώρηση της προσωπικότητας του εργαζόμενου στην εργασία, έχει σαν αποτέλεσμα να πλουτίζεται η ίδια και να πλουτίζει στη συνέχεια την εργασία. Βλ. G. Friedmann, *Πού τραβά η ανθρώπινη εργασία;*, ό.π., σ. 246-247.

δουλειά» να χάνει τον «ηθικό» ή «δημιουργικό» χαρακτήρα του και να εκφράζει το πηλίκιο ενός κλάσματος όπου αριθμητής είναι τα «κέρδη» και παρανομαστής «τα χρόνια του κόπου». Από την άποψη αυτή και σε πολλές περιπτώσεις, η κούραση δεν είναι ο καλύτερος ή ο πιο σίγουρος τρόπος επιτυχίας.

Περισσότερο σίγουρος τρόπος επιτυχίας φαίνεται να είναι τα λεφτά ανεξάρτητα από τον τρόπο με τον οποίο αποκτήθηκαν. Τη βαθιά σχέση του χρήματος με την επιτυχία, αποδίδει με εξαιρετική παραστατικότητα ο Μαρξ, λέγοντας ότι «το άτομο κουβαλάει την κοινωνική εξουσία, όπως και το δεσμό του με την εξουσία στην τσέπη του».<sup>356</sup> Ίσως να είναι αυτή η κοινωνικά διάχυτη επίγνωση της δυνατότητας στην εξουσία, που οδηγεί την πλειονότητα των νέων της εφηβικής ηλικίας να αποδίδει μεγάλη σημασία στο χρήμα.<sup>357</sup>

Κι ενώ το χρήμα γίνεται όλο και πιο απαραίτητο για την κοινωνική άνοδο, δύσκολα γίνονται αποδεκτές οι «συστηματικές επενδύσεις σε χρόνο, μόχθο, και ψυχική ενέργεια που απαιτεί η απόκτησή του μέσα στις σύγχρονες και έντονα ανταγωνιστικές συνθήκες».<sup>358</sup> Οι γνωριμίες και το μέσον αποτελούν μερικούς από τους τρόπους για να μειωθεί ο κόπος καθώς και ο χαμένος χρόνος που συνεπάγεται σε πολλές περιπτώσεις η απόκτηση των χρημάτων. Πρόκειται για την πεποίθηση πως για να πετύχει κάποιος στη ζωή αλλά και για να «κάνει καλά τη δουλειά του», σε τελευταία ανάλυση «χρειάζεται κάποιον για να τον σπρώξει». Η μεσολάβηση προσώπων από το άμεσο οικογενειακό ή το ευρύτερο κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον, προκειμένου να αγνοηθούν ή να ελαστικοποιηθούν τα εμπόδια, που θέτουν οι εκάστοτε θεσμοί και νόμοι, στις επιθυμίες και τα συμφέροντα του μεμονωμένου ατόμου, είναι αποτέλεσμα μιας μακρόχρονης οικονομικής και κοινωνικής διαδικασίας.

Ανάμεσα στις σημαντικότερες αιτίες του σύνθετου αυτού φαινομένου μπορούν να θεωρηθούν οι σχέσεις, που από τον περασμένο αιώνα δημιουργήθηκαν ανάμεσα στη δημόσια διοίκηση, το κράτος, την αγορά εργασίας, τα κόμματα και τους πολιτικούς. Στα τέλη του περασμένου αιώνα, μια εποχή που μαστίζεται από την ανεργία και την υποαπασχόληση, η πρόσβαση στο κράτος, που ήταν «ο σημαντικότερος πιθανός εργοδότης»,<sup>359</sup> γινόταν μέσα από τα κόμματα και τους πολιτικούς. Τα κόμματα και οι πολιτικοί αφού δεν «εκπροσωπούσαν ούτε υπηρετούσαν ταξικά συμφέροντα, ο τρόπος που τους απέμεινε για να συνδέονται με το εκλογικό σώμα ήταν τα συμφέροντα ατόμων, γεωγραφικών περιοχών και επαγγελματικών ομάδων».<sup>360</sup> Έτσι με τον καιρό, «οι πολιτικοί γίνονται όλο και πιο απαραίτητοι για να ξεμπερδεύουν διάφορα νομικά αινίγματα, προκειμένου να ικανοποιούν αιτήματα, που η στήριξη της αμφίβολης νομιμότητάς τους θα ήταν μια μικρή απόλαυση για οποιονδήποτε δικολάβο, και για να πείθουν τη διοίκηση να αναστέλλει διάφορα μέτρα καταπίεσης, νόμιμα, παράνομα ή ακόμη και αντισυνταγματικά».<sup>361</sup> Στη μεταπολεμική περίοδο το φαινόμενο των

---

<sup>356</sup>. Κ. Marx, *Grundrisse*, ό.π., τομ. Α΄, σ. 109.

<sup>357</sup>. Χ. Κελπερής, Α. Μουρίκη, Γ. Μυριζάκης, Θ. Παραδέλλης, Ο. Γαρδίκη, Α. Τεπέρογλου, ό.π., σ. 103.

<sup>358</sup>. Β. Καραποστόλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960-1975*, εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα 1984 (β΄ έκδοση), σ. 256.

<sup>359</sup>. Γ. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1977, σ. 137.

<sup>360</sup>. Στο ίδιο, σ. 135.

<sup>361</sup>. Στο ίδιο, σ. 139.

«γνωριμιών» παίρνει πιο σύνθετες διαστάσεις καθώς οι «επιλογές» και οι «εξυπηρετήσεις» διαπλέκονται με τα κριτήρια της πολιτικής ιδεολογίας.<sup>362</sup>

Στη σημερινή εποχή το «μέσον» αδιαχώριστο από την «εύνοια», την «προτίμηση» ή τη «συμπάθεια», αποτελεί πλέον τη μόνιμη αναζήτηση ή προσδοκία αυτών που για κάποιους λόγους «δεν μπορούν να πετύχουν αυτό που θέλουν» ή «δεν το μπορούν όταν και όσο το θέλουν». Η προσδοκία αυτή συχνά διαπλέκεται με την έννοια της «καλής» ή «κακής τύχης» και η οποία έρχεται για να διευκολύνει ή να εμποδίσει την «έκβαση» κάποιων καταστάσεων, που λογικά θα έπαιρναν άλλη πορεία. Η παρουσία της «ατυχίας» ή η αναποτελεσματικότητα των διαθέσιμων μέσων γίνεται αντιληπτή σαν «μοίρα». Η δυναμική αυτή είναι πιο συχνή στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα επειδή η πραγματικότητα της ζωής ενώ «δεν αφήνει χώρο για το απρόοπτο», ωστόσο καλλιεργεί το αίσθημα ότι «αυτός ο τρόπος ζωής δεν αλλάζει ή δεν υπάρχει λόγος να αλλάξει».<sup>363</sup>

Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημάνουμε ότι, ενώ «οι γνωριμίες» και το «μέσον» δεν εμφανίζονται πάντα σαν πρωταρχικοί μοχλοί για μια πετυχημένη ζωή,<sup>364</sup> δεν καταγγέλλονται και δεν ενοχοποιούν όταν χρησιμοποιούνται. Στην ηθική καταξίωση του «μέσου» σημαντικό ρόλο παίζει η οικογένεια που με τα δικά της αξιολογικά κριτήρια κάνει τις γνωριμίες απαραίτητη προϋπόθεση των ευρύτερων στόχων της και ειδικότερα της «αποκατάστασης των παιδιών».<sup>365</sup>

Το γεγονός ότι η οικογένεια για τους νέους εμφανίζεται σαν βασική προϋπόθεση της επιτυχίας στη ζωή, δεν αντανακλάει μόνο της ψυχολογικές σχέσεις των εφήβων με την οικογένεια αλλά την αξιολόγηση κάποιων συγκεκριμένων «ενισχύσεων» στην

---

<sup>362</sup>. Κ. Τσουκαλάς, ό.π., σ. 17-31.

<sup>363</sup>. R. Hoggart, ό.π., σ. 131.

<sup>364</sup>. Χ. Κελπερή, Α. Μουρίκη, Γ. Μυριζάκης, Θ. Παραδέλλης, Ο. Γαρδίκη, Α. Τεπέρογλου, ό.π., σ. 108. Η εικόνα αυτή σχετίζεται αρκετά με τα αποτελέσματα των ερευνών της Λαμπίρη- Δημάκη με τους φοιτητές. «Τα κύρια μέσα της κοινωνική ανόδου για τους άνδρες», επισημαίνει η συγγραφέας, «θεωρούνται πρώτα η απόκτηση σημαντικής περιουσίας, δεύτερον η μόρφωση και τρίτον η υποστήριξη από ισχυρά πρόσωπα, ενώ για τις γυναίκες θεωρούνται, πρώτα η μόρφωση, δεύτερον ο γάμος και τρίτον η απόκτηση σημαντικής περιουσίας». Βλ. Ι. Λαμπίρη - Δημάκη, *Η Ελληνική κοινωνία στη φοιτητική συνείδηση*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα 1983, σ.167.

<sup>365</sup>. Ο Δ. Γεώργας με βάση τα αποτελέσματα της έρευνάς του στους φοιτητές, υποστηρίζει ότι «κύκλος των δικών» αποτελεί ένα από τα σταθερά στοιχεία του οικογενειακού συστήματος. Βλ. Δ. Γεώργας, «Οι οικογενειακές αξίες των φοιτητών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 61, 1986, σ. 28. Το σημαντικό ρόλο των οικογενειακών και συγγενικών σχέσεων στην περίπτωση της αγροτικής οικογένειας επισημαίνει και ο Καραποστόλης. «Η υπεράσπιση του οικογενειακού συμφέροντος και του "ονόματος" υπερτερούσε παραδοσιακά της υπεράσπισης του κοινωνικού συμφέροντος, οι δε άμεσες υποχρεώσεις του Έλληνα αγρότη αναφερόταν κατά σειρά σπουδαιότητας για τον ίδιο: α) στην οικογένεια, β) σε άλλους συγγενείς, γ) στην κοινότητα». Βλ. Β. Καραποστόλης, ό.π., σ. 104.

προσπάθεια τους για μια καλύτερη δουλειά και επιτυχία στη ζωή («οι γονείς πάντα βοηθούν τα παιδιά»). Η βοήθεια αυτή δεν είναι μόνο οικονομική αλλά αφορά μια σειρά «εξυπηρετήσεις» που μειώνουν το κόστος της ζωής και των επαγγελματικών στόχων των νέων.

Στη σημερινή εποχή, που χαρακτηρίζεται από τις πολλαπλές συνέπειες της στενότητας της αγοράς εργασίας, παρατηρούμε ότι στη Γαλλία «το 1992 το 60% των αγοριών και το 50% των κοριτσιών ηλικίας 20-24 ετών καθώς και το 25% των αγοριών και το 15% των κοριτσιών ηλικίας 25-29 ετών δηλώνουν ότι ζουν ακόμα με τους γονείς τους».<sup>366</sup> Παράλληλα το οικογενειακό δίκτυο παραμένει η «κυρίαρχη δυνατότητα» των νέων στην αναζήτηση εργασίας.<sup>367</sup> Στα πλαίσια αυτά οι σχέσεις των νέων με τους γονείς παίρνουν περιεχόμενα διαφορετικά από την αναμενόμενη «κριτική στους γονείς» ή την εγκατάλειψη του σπιτιού «λόγω διαφοράς αντιλήψεων». Οι νέοι και των δύο φύλων σε ποσοστά 69%-91%, δηλώνουν ότι έχουν καλές σχέσεις και με τους δύο γονείς<sup>368</sup> και μάλιστα το 1/4 των νέων ηλικίας 15-19 δηλώνει ότι συμμετέχει στη λήψη των αποφάσεων που παίρνονται στην οικογένεια.<sup>369</sup> Οι γονείς, σύμφωνα με τις ίδιες έρευνες, είναι αυτοί στους οποίους θέλουν κατ' εξοχήν να στηρίζονται οι νέοι για «οικονομική και ηθική συμπαράσταση σε κρίσιμες ή δύσκολες καταστάσεις της ζωής τους. Οι φίλοι έρχονται σε δεύτερη μοίρα, ενώ ελάχιστοι νέοι θα κατέφευγαν στους συγγενείς τους».<sup>370</sup>

Η οικογένεια δε στηρίζει μόνο οικονομικά τους νέους στις επαγγελματικές τους προσπάθειες αλλά αποτελεί και τον κύριο διαχειριστή της προίκας που «παίρνει» ή «δίνει».<sup>371</sup> Στα πλαίσια αυτά η εργασία, καθώς και οι προϋποθέσεις της επιτυχίας στη ζωή, ήταν (και είναι) στην πλειονότητα των περιπτώσεων «μια οικογενειακή

---

<sup>366</sup>. P. Mayol, ό.π., σ. 17.

<sup>367</sup>. A. Bernadis, «Les jeunes entre travail et non travail», στο έργο C. Lalive d' Epinay et R. Sue, *Chômage, marginalité et créativité*, εκδ. Presses de l' Université de Genève, Γενεύη 1987, σ. 15. Η στήριξη από την οικογένεια όχι μόνο των προσπαθειών αναζήτησης εργασίας αλλά και των προβλημάτων που προκύπτουν από την απώλεια της εργασίας, έχει σαν αποτέλεσμα να επισκιάζεται το πραγματικό γεγονός της φτώχειας πολλών οικογενειών ή κοινωνικών ομάδων της ελληνικής κοινωνίας. Βλ. Μ. Καβουριάρης, «Ερμηνευτικό σχήμα για την ανάλυση της φτώχειας στην Ελλάδα», *Ο Πολίτης*, τχ. 50-51, 1982, σ. 45.

<sup>368</sup>. Χ. Κελπερή, Α. Μουρίκη, Γ. Μυριζάκης, Θ. Παραδέλλης, Ο. Γαρδίκη, Α. Τεπέρογλου, ό.π., σ. 102.

<sup>369</sup>. Στο ίδιο, σ. 103.

<sup>370</sup>. Στο ίδιο, σ. 104.

<sup>371</sup>. Η Σκουτέρη-Διδασκάλου αναφερόμενη στην οικονομική και κοινωνική συνθετότητα του προβλήματος της προίκας, αφού καταδείξει τις διαφορετικές μορφές και τους στόχους της προικοδοσίας, παρατηρεί ότι η προικοδοσία ξεκόβει ή συντελεί στο να ξεκοφτεί η γυναίκα από « το χώρο της παραγωγής, το δημόσιο χώρο και ομαλοποιεί τον εγκλεισμό της στο χώρο του σπιτιού». βλ. Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου, «Προίκα ή περί θρησκευτικού βίου των Νεοελλήνων», *Ο Πολίτης*, τχ. 55, σ. 36 και τχ. 57, 1983, σ. 50.

υπόθεση».<sup>372</sup>

Εξίσου ακατανόητα μπορούν να φανούν τα περιεχόμενα της επιτυχίας στη ζωή, εάν θελήσουμε να τα ερμηνεύσουμε στη βάση ορισμένων αιτιακών σχέσεων με τα περιεχόμενα του σχολείου ή τις ανάγκες της αγοράς εργασίας.

## 7. ΟΙ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Προκειμένου να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε πιο διεξοδικά το νόημα που οι νέοι από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα αποδίδουν στις προϋποθέσεις, τα περιεχόμενα και τα αποτελέσματα της εργασίας, αναζητήσαμε τις παραστάσεις με τις οποίες απεικονίζουν ή συμβολοποιούν την εργασία. Η προσέγγιση αυτή του νοήματος της εργασίας παραμένει ένας περιορισμένος και «πλάγιος τρόπος» κατανόησης, στο βαθμό που θεωρούμε ότι οι παραστάσεις των μεμονωμένων ατόμων δεν αποτελούν «πραγματική» παρουσία των κοινωνικών (φαντασιακών) σημασιών που προσδιορίζουν το εκάστοτε νόημα. Από τα περιεχόμενα των κοινωνικών σημασιών της εργασίας μόνο ένα μέρος μοιάζει να βρίσκει πραγματικό «ισοδύναμο» στις παραστάσεις ή τις συμπεριφορές των νέων ενώ τα υπόλοιπα «μεταφράζονται» στο «ισοδύναμο» αυτό μ' έναν τρόπο άμεσο ή πλάγιο, κοντινό ή μακρινό.<sup>373</sup> Η συνθετότητα αυτή γίνεται λιγότερο προσβάσιμη στην ερμηνεία όταν στα πλαίσια των παραστάσεων εμφανίζονται μεμονωμένα σύμβολα ή συστήματα συμβόλων.<sup>374</sup>

---

<sup>372</sup>. Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 47.

<sup>373</sup>. Κ. Καστοριάδης, *Η φαντασμακική θέσμιση της κοινωνίας*, *ό.π.*, σ. 508.

<sup>374</sup>. Στο σημείο αυτό θεωρούμε ιδιαίτερα σημαντικές τις επισημάνσεις του Φρόντ για τον τρόπο σχηματισμού των ονείρων, τα οποία κατά βάση αποτελούν άλλης τάξεως αναπαραστάσεις των σχέσεων του πραγματικού με το επιθυμητό. Αναφερόμενος ο Φρόντ στους μηχανισμούς, μέσα από τους οποίους το υλικό των εμπειριών και των επιθυμιών μετατρέπεται στις παραστάσεις των ονείρων, επισημαίνει κυρίως τις λειτουργίες της συμπύκνωσης και της μετάθεσης σαν «δύο αρχιτεχνίτες που στη δραστηριότητά τους μπορούμε να αποδώσουμε τη διαμόρφωση του ονείρου». Αποτέλεσμα της κοινής τους δράσης είναι ο διαφορετικός χειρισμός των στοιχείων με «υψηλή ψυχική ισχύ» και των «κατώτερων στοιχείων», με σκοπό «τη διαμόρφωση νέων ενοτήτων (συλλογικών προσώπων, μεικτών μορφωμάτων) και την κατασκευή ενδιάμεσων κοινών στοιχείων». Τα περιεχόμενα αυτά των παραστάσεων του ονείρου δε συνδέονται με σχέσεις αιτιότητας αλλά σχέσεις επαλληλίας, επειδή το όνειρο αγνοεί «την κατηγορία της αντίθεσης και της αντίρρησης» ενώ παράλληλα μπορεί να παρανοήσει «τη σχέση ομοιότητας και συμφωνίας». Βλ. Σ. Φρόντ, *Η ερμηνεία των ονείρων*, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1993, σ. 277, 267, 283, 286. Για την παρουσία συμβόλων στις παραστάσεις του ονείρου, ο Φρόντ επισημαίνει ότι «η ύπαρξη συμβόλων δε διευκολύνει μόνο το έργο ερμηνείας ενός ονείρου, αλλά ότι ταυτόχρονα το δυσχεραίνει» και προειδοποιεί κατηγορηματικά: «να μην υπερτιμάται η σημασία των συμβόλων στην ερμηνεία των ονείρων». Βλ. στο ίδιο, σ. 314, 319.

Σε ό,τι αφορά τη δική μας ερμηνεία των παραστάσεων που οι νέοι χρησιμοποιούν για την εργασία, αυτή θα «σταματήσει» στο επίπεδο εκείνο που θεωρούμε ότι κατορθώσαμε να αναδείξουμε ένα επαρκές νοηματικό επίπεδο, του οποίου όμως η αλήθεια παραμένει πάντα σχετική.<sup>375</sup>

Αρκετές παραστάσεις των νέων έχουν περιεχόμενο σχετικό με την εργασία που θα ήθελαν να κάνουν, αν άλλαζαν την τωρινή.

«*Εγώ όταν σκέφτομαι δουλειά*», λέει ο Χρήστος «*με βλέπω καθισμένο σ' ένα πάγκο ... στον πάγκο να ... διορθώνω κάποια κοσμήματα ίσως ... να φτιάχνω κοσμήματα*». (Α3) Η εικόνα αυτή σχετίζεται με το εργαστήριο που θέλει να κάνει σε περίπτωση που του δοθεί η ευκαιρία ή κερδίσει πολλά λεφτά.

Η εικόνα του δικού της κομμωτηρίου είναι καθοριστική και για την Κατερίνα. «*Ε ... ξέρω 'γω τώρα, μια εικόνα ... εικόνα ... μέσω της δουλειάς ... ένα μαγαζί μεγάλο, τεράστιο, με ... πάρα πολλά ωραία αντικείμενα μέσα ... και ... κόσμο (γέλιο) πολύ, αυτό ... αυτό ... δηλαδή μόλις λέω "δουλειά" αυτό μου 'ρχεται στο κεφάλι ... μαγαζί ... κομμωτικής ... μεγάλο ... ναι, με πολύ κόσμο ... αυτό θέλω*».

Ερ.: «*Σ' αυτήν την εικόνα ο εαυτός σου είναι μέσα;*»

Απ.: «*Διευθύντρια, διευθύντρια, θα το προτιμούσα*». (Γ36)

Το ίδιο ισχύει και για τη Σοφία που θέλει να αφήσει την εργασία που κάνει και να ανοίξει ένα μαγαζί με ρούχα. «*Πρώτα βλέπω ... (γέλιο αμηχανίας) ... ε ... γυναικεία ρούχα, μοντέρνο ... θα έφτιαχνα ... ανθρώπους να έρχονται να ... 'ντάξει να παίρνουνε ρούχα, όσο να 'ναι ... να 'χα τη δουλειά ας πούμε, να 'χω πελατεία*». (Β25)

Η σφοδρή επιθυμία του Χρήστου, που εργάζεται σε συνεργείο κοντέρ, να αλλάξει την εργασία που κάνει και να ανοίξει ένα δικό του εργαστήριο με ηλεκτρολογικά διαποτίζει σε καθοριστικό βαθμό τις εικόνες του για την εργασία. «*Πρώτον απ' όλα*», λέει, «*... δηλαδή ε ... η δουλειά για 'μένα είναι ... ένας πάγκος, ας το πούμε έτσι, που θα έχει ... πολλά πράγματα πάνω και...ένας άνθρωπος να ε ... ασχολείται, ένα - ένα να ... να το ... βλέπει, να το φτιάχνει ... για να δει περισσότερο τι περιέχει*».

Ερ.: «*Θα 'ναι μόνος του σ' αυτήν την εικόνα ή θα υπάρχουν κι άλλοι;*»

Απ.: «*Ε ... θα ... υπάρχουνε κι άλλοι, που θα ... ή θα μαθαίνουνε ... ή θα του ε ...*

<sup>375</sup>. Αναφερόμενος ο Κ. Λ. Στρως στην ανάλυση του μύθου, τονίζει ότι αυτή «μοιάζει με τον αργαλειό της Πηνελόπης. Κάθε πρόοδος δίνει μια νέα ελπίδα που όμως εξαρτάται από την επίλυση μιας νέας δυσκολίας. Ο φάκελος δεν είναι ποτέ κλειστός». Από την άποψη αυτή μπορούμε να σταματήσουμε την ανάλυση του μύθου ξέροντας ότι κατορθώσαμε να αναδείξουμε μόνο κάποιο επίπεδο οργάνωσης του μύθου του οποίου «η αλήθεια είναι σχετική», βλ. C. L. Strauss, *Le cru et le cuit*, εκδ. Plon, Παρίσι 1964, σ. 13, 11. Κάτι ανάλογο ισχυρίζεται και ο Φρόντ σε ό,τι αφορά τα όρια στην ερμηνεία των ονείρων. «Θα σταθεί αδύνατο, λέει ο Φρόντ, να φωτίσουμε το όνειρο σαν ψυχική διεργασία, διότι εξηγώ σημαίνει ανάγω σε κάτι γνωστό, και δεν υπάρχει σήμερα καμιά ψυχολογική γνώση, την οποία θα μπορούσαμε να ασπαστούμε και η οποία θα μπορούσε να δείξει τι μπορεί από μια ψυχολογική εξέταση των ονείρων να θεωρηθεί ως βάση εξήγησης». Έτσι «στο ερώτημα, αν κάθε όνειρο μπορεί τελικά να ερμηνευτεί, πρέπει να απαντήσουμε αρνητικά». Βλ. Σ. Φρόντ, ό.π., σ. 475.

*δείχνουνε κάποια πράγματα, που ξέρουνε». (B17)*

Οι εικόνες για την εργασία της Πέγκυ κατακλύζονται από στοιχεία της εταιρείας δερμάτινων ειδών που θέλει να κάνει και να είναι αφεντικό. «*Να έτσι*», λέει, «*βλέπω ... μεγάλος χώρος με πολλά άτομα ... που να δουλεύουμε ...*».

Ερ.: «*Θα είσαι και συ μέσα;*»

Απ.: «*Ναι, σίγουρα*».

Ερ.: «*Με ποια ιδιότητα; Τι θα κάνεις;*»

Απ.: «*Ναι, ναι, θα δούλευα, θα βοηθούσα...*». (A10)

Η Χαρούλα ήθελε, αν της δινόταν η ευκαιρία, να γίνει ταμίας σε σούπερ μάρκετ. Η εικόνα αυτή φαίνεται να είναι πιο ισχυρή και από εκείνη του μαγαζιού με τα ρούχα που θα άνοιγε αν κέρδιζε πολλά λεφτά. «*Ε, το μόνο που σκέφτομαι*», λέει, «*είναι το σούπερ-μάρκετ ... ναι μπράβο ναι ... από παλιά ... ναι, δίκιο έχετε, από παλιά μόλις έφευγα απ' τη δουλειά σκεφτόμουν να, ό,τι και να έλεγα, το σούπερ-μάρκετ, δεν ξέρω, από μικρή που 'θελα...*». (A12)

Οι εικόνες για την εργασία που διαθέτει ο Δημήτρης είναι λιγότερο ακριβείς αλλά αφορούν εργασίες που είναι αυτός αφεντικό και δεν ταυτίζονται πάντα με το χώρο του επιπλοποιείου. «*Εδώ, τα ... τα μηχανήματα ... αυτό, τα μηχανήματα ... οι ... ο χώρος της δουλειάς μέσα ...θα 'ταν ένα δωμάτιο ... με διάφορα μηχανήματα της συγκεκριμένης δουλειάς*».

Ερ.: «*Ποιας δουλειάς;*»

Απ.: «*Ε, σαλο ... ή σε σαλόνια επίπλου ή ... ή ηλεκτρολόγος με διάφορα ηλεκτρολογικά πράγματα μέσα ή μηχανικός αυτοκινήτων ... με διάφορα μηχανήματα μέσα να τ' αυτοκίνητα*». (A14)

Οι νέοι στις παραστάσεις που διαθέτουν στοιχεία από την εργασία που θα ήθελαν να κάνουν, τοποθετούν τον εαυτό τους στην θέση του αφεντικού, ή του εργαζόμενου γενικά, που δεν φαίνεται να υφίσταται τους καταναγκασμούς του χώρου, χρόνου ή των ιεραρχικών σχέσεων. Στα ίδια πλαίσια «αφαίρεσης» της πραγματικότητας της εργασίας κινούνται και οι παραστάσεις που περιέχουν καταστάσεις από την τωρινή εργασία των νέων.

«*Δουλειά; (γέλια). Ξύπνημα στις 7 το πρωί, ε ... λεωφορείο ... πάντα, το πιο άσχημο πράγμα που υπάρχει στον κόσμο, εμ ... μονοτονία μετά τη δουλειά ... να θέλεις να πας κάπου και να μην μπορείς ... να θέλεις να ψωνίσεις και να μην έχεις την ευκαιρία γιατί ίσως τ' αφεντικά δε σου δίνουνε κάποια μέρα, εμ ... να σε κρατάνε μέχρι τ' απόγευμα (γέλιο), θέλεις δε θέλεις ... και μετά, από κει και πέρα, πίσω πάλι στο σπίτι ... και φτου κι απ' την αρχή την άλλη μέρα το πρωί*». (B22)

Τους ρυθμούς του χρόνου φέρνει στο νου του και ο Νίκος όταν προσπαθεί να κάνει μια εικόνα της εργασίας. «*Ε, να ζυπνάς πρωί εκεί πέρα ... Τι, είναι ορισμένα ... Δηλαδή, όταν μου λέει ο πατέρας μου, ξέρω 'γω, "αύριο δουλεύουμε" κι όλα αυτά ... 'ντάξει ... σκέφτομαι ... ότι πρέπει ... να σηκωθώ πρωί κι όλα αυτά ... να 'ρθω εδώ πέρα ... πρωί-πρωί. Είναι λίγο σπαστικό ... εντάξει*». (A8)

Στις εικόνες του Λευτέρη δεν κυριαρχούν οι ρυθμοί του χρόνου, αλλά τα αντικείμενα και η ατμόσφαιρα της εργασίας. «*Η δουλειά, όταν λέω "δουλειά", μου 'ρχεται ... εδώ, το ... γενικά ... Πώς να το πω; Η εικόνα εδώ μέσα που επικρατεί, αυτοκίνητα, καυσαέρια, μηχανές ... πελατεία κ.λ.π.*». (B16)

Το ίδιο βάρος ασκούν και στις εικόνες της Ρούλας οι καθημερινές καταστάσεις του κομμωτηρίου. «*Τη φασαρία που γίνεται ... Τι άλλο; Δεν ξέρω τι άλλο ... που ... θα έρχονται πελάτες εκεί ... Δεν μπορώ να σκεφτώ τίποτα άλλο τώρα ... αυτό το χαμό που*

γίνεται ... και δε σ' αφήνει να ησυχάσεις ...». (Γ34)

Η Διονυσία δεν μπορεί να δει άλλη από την εικόνα του εαυτού της που σερβίρει στην καφετέρια. «Αυτό ακριβώς ... το ίδιο πράγμα», λέει, «εμένα μου 'ρχονται συνέχεια ... ε ... εικόνες, ας πούμε, πάνω ... στο συγκεκριμένο είδος ... Σερβίρισμα (γέλια)». (ΣΤ40)

Η προσδοκία μιας εργασίας χωρίς καταναγκασμούς ή σχετικής με τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου αποτελεί το βασικό υλικό για αρκετές αναπαραστάσεις.

«Ε...να έρχομαι», λέει η Ειρήνη, «στη δουλειά χαμογελαστή και να φεύγω χαμογελαστή, ε ... να μ' αρέσουνε και να με εκφράζουν οι άνθρωποι ... ε ... να μην αγχώνομαι ... και γενικά να δουλεύω κάτω από σωστές συνθήκες».

Ερ.: «Τι εννοείς όταν λες σωστές συνθήκες;»

Απ.: «Σωστές συνθήκες λέμε ... ε ... είπαμε πρώτον, να μην αγχώνομαι, δεύτερον, θέλω να έρχομαι και να δουλεύω ευχάριστα για να φεύγω ευχάριστα. Δε θέλω ούτε να στεναχωριέμαι, ούτε να νευριάζω, δηλαδή να κάνω κάτι που να με καλύπτει, να μ' αρέσει και όταν σ' αρέσει αυτό που κάνεις δε σε κουράζει και τόσο πολύ». (Α13)

«Για μένα η δουλειά», λέει η Κατερίνα που αν κέρδιζε πολλά λεφτά δε θα ξαναδούλευε, «είναι δημιουργία και ... ικανοποίηση οραμάτων».

Ερ.: «Με ποια εικόνα θα την περιέγραφες αυτήν τη δουλειά;»

Απ.: «Θα υπήρχε ... πάνω στη ζωγραφιά ... εκτός το ότι θα ήταν με ... με τα καλύτερα χρώματα, τα οποία είναι η ζωή ολόκληρη ... θα υπήρχε όλα τα οράματα τα δικά μου, όλη η φαντασία και προπάντων όλη η αγάπη, η οποία θα υπήρχε όχι μόνο για την αποκλειστική δουλειά που έχω τώρα, αλλά για όλων των ειδών τις δουλειές». (Β23)

«Τη δουλειά», λέει η Αναστασία που επίσης θα εγκατέλειπε τη δουλειά αν κέρδιζε πολλά λεφτά, «θα ... την ... τη σκέφτομαι με μια χαρούμενη εικόνα».

Ερ.: «Τι θα έδειχνε αυτή η εικόνα;»

Απ.: «Αυτό που μας λείπει σήμερα, ανθρώπους να γελάνε».

Ερ.: «Θα ήταν πολλοί;»

Απ.: «Ναι».

Ερ.: «Θα ήταν σε χώρο δουλειάς ή έξω απ' αυτόν;»

Απ.: «Θα προτιμούσα έξω απ' αυτόν».

Ερ.: «Θα ήταν μέσα στην πόλη ή έξω απ' την πόλη;»

Απ.: «Ε, έξω βέβαια, γιατί η πόλη δεν είναι κάτι χαρούμενο».

Ερ.: «Και τι θα έκαναν εκεί πέρα;»

Απ.: «Ε ... κάτι ώστε να είναι όλοι μαζί...να γνωρίζει ο ένας τον άλλο, να μη κοιτάει ο ένας τον άλλο με μισό μάτι...να γελάνε όλοι μαζί, διάφορα ... δηλαδή να είναι όλοι μαζί και να είναι χαρούμενοι». (Β26)

Οι εικόνες της Κωνσταντίνας για την εργασία θα μπορούσαν να θεωρηθούν κοντινές με το «βασιλείο της ελευθερίας» του Μαρξ.

«Έχω», λέει, «μια χαρούμενη εικόνα...»

Ερ.: «Μπορείς να την περιγράψεις;»

Απ.: «Μία εικόνα τέτοια ... Καλή ατμόσφαιρα...».

Ερ.: «Τι εννοείς;»

Απ.: «Χρώματα ζωντανά...».

Ερ.: «Άνθρωποι θα υπήρχαν;»

Απ.: «Ναι, θα είχε βέβαια».

Ερ.: «Τι θα έκαναν;»

Απ.: «Θα εργαζόντουσαν».

Ερ.: «Σε τι;»

Απ.: «Σε ό,τι διάλεγε ο καθένας ... πιστεύω ... ό,τι είχε ανάγκη ... σε ό,τι ήταν καλύτερος». (B27)

Ανάλογη γοητεία ασκούν και οι εικόνες του Αλκιβιάδη για την εργασία. «Θα 'φτιαχνα, λέει, μία οικογένεια, έτσι ευτυχισμένη ... με ο ... με τα ... με ... με όλα όσα θέλει μία οικογένεια ... Να είναι ενωμένη ... για να 'ναι ευτυχισμένη. Ε, τι άλλο; Τίποτ' άλλο. Τι να θέλει;»

Ερ.: «Ποια στιγμή της οικογένειας θα ζωγράφιζες;»

Απ.: «Τη χαρούμενη».

Ερ.: «Πού θα βρισκόταν;»

Απ.: «Γύρω από ένα τραπέζι έτσι ... με α ... με άλλους συγγενείς ...»

Ερ.: «Θα ήτανε μέρα δουλειάς ή αργίας ή διακοπών;»

Απ.: «Διακοπών». (Γ30)

Παράλληλα με τις «αφηγηματικές» παραστάσεις της εργασίας, υπάρχουν και παραστάσεις με «συμβολικό» περιεχόμενο που, ενώ δυσκολεύουν όπως καταδείξαμε την κατανόηση και την ερμηνεία, ωστόσο καταδείχνουν τις επιδράσεις κοινωνικών σημασιών που βρίσκονται έξω από την εργασία. Δίνουμε ορισμένα παραδείγματα «θετικού συμβολισμού».

«Πιστεύω», λέει, ο Άγγελος, «ότι στη σημερινή εποχή η δουλειά είναι κάτι σαν τον ουρανό με το ουράνιο τόξο».

Ερ.: «Τι σημαίνει για 'σένα αυτή η εικόνα;»

Απ.: «Ότι ... είναι και κάτι υπέροχο. Δηλαδή όταν δημιουργείς κάτι, πάνω στη δουλειά σου, οποιαδήποτε είναι αυτή, για 'σένα ... για τον εαυτό σου είναι μεγάλη ευχαρίστηση». (A9)

Ο Κώστας, που αν κέρδιζε πολλά λεφτά θα εγκατέλειπε για πάντα την εργασία, την περιγράφει σαν τη Δ.Ε.Η. «Τι θα έχει, λέει ... σαν ρεύμα ... Ξέρω 'γω; Τη ΔΕΗ (γελώντας)». (B19)

Με ενέργεια και κίνηση έχει σχέση και η εικόνα της Αθανασίας για την εργασία, παρότι αν είχε λεφτά θα σταματούσε κι αυτή να δουλεύει. «Το πρώτο», λέει, «που μου ήρθε τώρα, δεν ξέρω πόσο σχετικό είναι, είναι νερό. Φαντάζομαι νερό που κυλάει σε ... που κυλάει γενικά σε ... ποτάμια, σε αυλάκια, σε ... έτσι, αυτήν την κίνηση». (B21)

Το νερό υπάρχει και στην παράσταση του Δημήτρη αλλά πρόκειται για εικόνα από τον ελεύθερο χρόνο και τις καλοκαιρινές διακοπές ή τουλάχιστον εικόνα από την οποία απουσιάζει η εργασία. «Όλο αυτό μου 'ρχεται», λέει, «ναι ... μου 'ρχεται ... θάλασσα πιο πολύ ... θάλασσα και νησιά». (Δ32)

Συχνά η αρνητική πρόσληψη της εργασίας είναι τόσος έντονη που κάνει περιττή κάθε ερμηνεία.

«Διαταγές ... όλο διαταγές βλέπω», λέει ο Νίκος, «...δηλαδή σαν να είσαι κάποιος, σαν φαντάρος να είσαι εκεί μέσα ... ανθρώπους που να ... να μη θέλουν το καλό σου ... να μην ενδιαφέρεται τι θα κάνεις εσύ ... μόνο για ... για την πάρτη τους ... αυτά».

Ερ.: «Ο χώρος πώς θα είναι;»

Απ.: «Μουντός ... στενός ... δηλαδή δυστυχία». (A5)

Για τον άλλο Νίκο η εικόνα της εργασίας έχει μια εξαιρετική σταθερότητα και ευγλωττία: «Κόλαση (γέλιο) ... ε, δεν ... μπορώ να το περιγράψω. Κόλαση». (A7)

Την ίδια εικόνα για την εργασία έχει και ο Γιώργος: «Πραγματικά ... να σου πω ... ναι, βεβαίως. Αυτή τη εργασία που κάνω εγώ. Βεβαίως ... δε μιλάω για άλλους, μιλάω

για τη εργασία που κάνω εγώ, με μια λέξη ... κόλαση, τίποτ' άλλο». (B20)

Εξίσου σκληρή είναι και η εικόνα που έχει ο Δημήτρης για την εργασία, αφού καθημερινά ακούει το αφεντικό να τον παρατηρεί και να τον πιέζει. «Βασικά τώρα», σκέφτεται, «άμα μιλήσω για δουλειά ... όταν δηλαδή ... πω δουλειά ... το πρώτο που θα σκεφτώ είναι το καρότσι (γελώντας). Δεν είναι τίποτ' άλλο». (B18)

«Δουλειά; ... σκέτη: ... υποχρέωση, σκλαβιά ... έναν ... ξέρω 'γω ... ταλαιπωρημένο ... κουρασμένο άνθρωπο», λέει ο Νίκος. (B29)

Στη ζωή της Ειρήνης δεν υπάρχει καρότσι ούτε χειρωνακτική εργασία κι έτσι γίνεται εφιάλης το ξυπνητήρι. «Ε ... ένα ξυπνητήρι (γέλια). Ξέρω 'γω; ... σ' ένα κομοδίνο θα ήταν και ένας να σηκώνεται πανικόβλητος να κοιτάει την ώρα, (γελώντας) να τρέχει ξέρω 'γω να...πλένεται, να ντύνεται ... και ύστερα να φεύγει ... ακόμα και στο σχολείο... αυτό το ξυπνητήρι». (B24)

Ανάμεσα στους νέους υπάρχουν και αυτοί που δηλώνουν αδυναμία να σχηματίσουν συγκεκριμένες παραστάσεις. Στις περιπτώσεις αυτές θεωρούμε ότι οι παραστάσεις πρέπει να αναζητηθούν μέσα στις απόψεις για τις άλλες πλευρές της εργασίας.

«Ξέρω 'γω; Δε μου 'ρχεται τώρα. Τι να ... δεν μπορώ να ... (αμηχανία) ... δε γίνεται» είναι η απάντηση του Νίκου στην ερώτησή μας για τις εικόνες της εργασίας. (A4)

Την ίδια αμηχανία εκφράζει και ο Σταύρος. «Δε μου πάει ο νους (αμηχανία)... δεν ξέρω ... δεν καταλαβαίνω τώρα. Κόλλησα». (B15)

«Δεν το 'χω σκεφτεί αυτό ... δεν ξέρω να σου πω» απαντάει αφηρημένα και η Ευπραξία. (Δ35)

Η δυσκολία για μια εικόνα της εργασίας φαίνεται μεγαλύτερη στο Βεζύρεφ: «Τώρα ... τι μου λες κι εσύ ... δύσκολη ερώτηση (γέλιο αμηχανίας). Δεν μπορώ να το φανταστώ. Δεν μου 'ρχεται τίποτα». (E37)

Οι παραστάσεις με τις οποίες οι νέοι από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα απεικονίζουν την εργασία, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, περιέχουν καταστάσεις ή σύμβολα που αναφέρονται σε μια «άλλη δουλειά» ή στα περιεχόμενα του ελεύθερου χρόνου.

Η «άλλη δουλειά» είναι η θέση του «αφεντικού» ή του «εργαζόμενου», που δεν υφίσταται τους καταναγκασμούς του χρόνου, του χώρου ή των ιεραρχικών σχέσεων που συνεπάγεται η πραγματικότητα της εργασίας. Σε ό,τι αφορά τα περιεχόμενα του ελεύθερου χρόνου, μπορούμε να πούμε ότι άλλοτε εμφανίζονται αυτούσια και άλλοτε πίσω από τα σκούρα χρώματα των συμβολισμών της εργασίας.

## V. ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

Οι γονείς δεν είναι μόνο τα άτομα με τα οποία οι νέοι ζουν μαζί και σε ένα βαθμό εξαρτώνται οικονομικά, είναι παράλληλα και οι κοινωνικές εκείνες φιγούρες, που στα πλαίσια ενός ορισμένου κοινωνικού και συμβολικού περιβάλλοντος επηρεάζουν σε σημαντικό βαθμό τις αντιλήψεις και τις επιλογές των νέων. Οι επιρροές αυτές με την έννοια των προσανατολισμών αλλά και των περιορισμών, δεν αφορούν μόνο τη συνέχιση ή τη διακοπή του σχολείου αλλά και το είδος της εργασίας που οι

νέοι «επιλέγουν» να κάνουν μετά τη διακοπή του σχολείου.

Οι γονείς όχι μόνο μεσολαβούν με τις «γνωριμίες» για να «βρουν δουλειά στα παιδιά», αλλά αποτελούν και οι ίδιοι, μέσα από το είδος και το κοινωνικό γόητρο των εργασιών τους, καθοριστικούς δείκτες του νοήματος που οι νέοι προσδίδουν στην εργασία. «Είτε ενσυνείδητα, είτε μη συνειδητοποιημένα οι γονείς μεταφέρουν τη συμπεριφορά τους, τις κοινωνικές αξίες και στάσεις τους στα παιδιά τους, συμβάλλουν στη δημιουργία φιλοδοξιών, επιθυμιών και αναπτύσσουν σε σημαντικό βαθμό τις εκπαιδευτικές και επαγγελματικές προσδοκίες των παιδιών τους. Ο επαγγελματικός ρόλος του πατέρα μπορεί πιο εύκολα να κατανοηθεί από το παιδί. Γίνονται έτσι βίωμα στο νεαρό άτομο τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματα του επαγγέλματος του πατέρα, τα χαρακτηριστικά και οι ιδιότητές του, η κοινωνική διαβάθμιση και η αξιολόγησή του... Η οικογενειακή επιρροή συντείνει, ώστε να διοχετευθούν οι φιλοδοξίες, επιθυμίες και προσδοκίες των παιδιών προς την κατεύθυνση του επαγγέλματος του πατέρα, ενώ άλλες φορές τα παιδιά αναγκάζονται να ακολουθήσουν το επάγγελμα που εξασφαλίζει την οικογενειακή συνέχεια και παράδοση χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι προσωπικές τους προτιμήσεις».<sup>376</sup>

Το γεγονός ότι οι γονείς βοηθούν τα παιδιά τους να βρουν «μια δουλειά καλύτερη από τη δική τους» ή προσπαθούν να τα μορφώσουν για να γίνουν «χρήσιμοι άνθρωποι στην κοινωνία»,<sup>377</sup> δε σημαίνει ότι η βοήθεια αυτή οδηγεί απαραίτητα και σε εργασίες που διαφοροποιούνται σημαντικά από τις εργασίες των γονιών. Ιδιαίτερα στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα που το μορφωτικό επίπεδο είναι περιορισμένο, οι προσπάθειες των γονιών έχουν περισσότερο το χαρακτήρα της «κινητοποίησης» και λιγότερο των «στρατηγικών αναπαραγωγής».<sup>378</sup> Η περιορισμένη αποτελεσματικότητα των προσπαθειών σημαίνει ότι στην πλειονότητα των περιπτώσεων «η επαγγελματική «κληρονομικότητα» είναι μεγαλύτερη από την εκπαιδευτική ανάμεσα σε δυο γενιές κι ακόμη ότι έχουμε πολύ μεγαλύτερη εκπαιδευτική κινητικότητα παρά επαγγελματική».<sup>379</sup>

Τις περισσότερες φορές η συνεισφορά, ειδικότερα του πατέρα, περιορίζεται στο «να μάθει τη δουλειά στο παιδί» ή να βοηθήσει μέσα από κάποιο γνωστό να βρει δουλειά στα ίδια σχεδόν οικονομικά και κοινωνικά πλαίσια. Η δυναμική αυτή ενώ δεν οδηγεί σε σημαντικές επαγγελματικές διαφοροποιήσεις, έχει σαν αποτέλεσμα να περιπλέκονται οι ρητές και άρρητες σχέσεις εξάρτησης στα πλαίσια της οικογένειας τόσο σε πραγματικό όσο και σε συμβολικό επίπεδο. «Ενώ οι γονείς υποτίθεται ότι αγωνιούν, προσπαθούν και θυσιάζονται για να γίνουν τα παιδιά τους «χρήσιμοι άνθρωποι στην κοινωνία», χωρίς αυτοί να διεκδικούν το παραμικρό για τον εαυτό τους, στην πραγματικότητα ζουν μέσα απ' αυτά».<sup>380</sup> Οι επιπτώσεις των σχέσεων αυτών στα ζητήματα της εργασίας εμφανίζονται κυρίως μέσα από τα κριτήρια με τα οποία οι νέοι

---

<sup>376</sup>. Κ. Κασιμάτη, *Έρευνα για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης, Μελέτη Ι, Η επιλογή του επαγγέλματος*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1991, σ. 51-52. Στα πλαίσια της ίδιας έρευνας η Κασιμάτη επισημαίνει ότι «μόνο το 5% των γονέων δήλωσαν σε σχετικό ερώτημα ότι θα αφήσουν την επιλογή του επαγγέλματος στα ίδια τα παιδιά».

<sup>377</sup>. Χ. Κατάκη, *ό.π.*, σ. 64.

<sup>378</sup>. F. de Singly, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 1996, σ. 45.

<sup>379</sup>. Κ. Κασιμάτη, *ό.π.*, σ. 63.

<sup>380</sup>. Χ. Κατάκη, *ό.π.*, σ. 64.

αξιολογούν τις εργασίες, τις ανάγκες και τις επιθυμίες των γονιών τους. Πρόκειται για εργασίες που στην πλειονότητά τους δε διαθέτουν κανένα κοινωνικό γόητρο ενώ παράλληλα απαιτούν μεγάλες θυσίες σε χρόνο χωρίς να έχουν τα αντίστοιχα κέρδη.

## 1. Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΑΤΕΡΑ

### 1.1. ΑΡΝΗΤΙΚΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ

Η Ειρήνη μιλώντας για την εργασία του πατέρα της, που τώρα είναι συνταξιούχος οδοκαθαριστής, αποδεικνύεται ιδιαίτερα ευαίσθητη τόσο στο να παρατηρεί την κοινωνική κατωτερότητα όσο και να βρίσκει τους απαραίτητους μηχανισμούς για να την εκλογικεύσει. *«Τον έβλεπα», λέει, «τον πατέρα μου ... πάρα πολύ κουρασμένο αλλά εντάξει ... κοιτάζτε να δείτε, άμα δεν έχεις άλλες επιλογές ... αρκείσαι σ' αυτό που έχεις. Είναι ορισμένα πράγματα που δεν μπορείς να τ' αλλάξεις, όσο και να θέλεις, δηλαδή δεν φτάνει να το πιστεύεις ... πρέπει να υπάρχουν και προοπτικές ...».* (A13)

Εξίσου ευαίσθητος στην αναζήτηση τρόπων δικαιολόγησης της κοινωνικής κατωτερότητας εμφανίζεται και ο Σταύρος του οποίου ο πατέρας είναι περιφερόμενος μικροπωλητής. *«Ε ... καταλαβαίνετε», λέει, «...ε ... δεν είναι και πολύ καλή δουλειά ... εντάξει μικροπωλητής δεν ξέρετε τι σημαίνει; ... σκέφτομαι ότι ... πόσο ... πράγματα έχει τραβήξει για να μεγαλώσει εμάς ...».* (B15)

Το ρόλο του βιοπαλαιστή επισημαίνει και η Κωνσταντίνα απέναντι στην κοινωνική κατωτερότητα του πατέρα της που είναι οικοδόμος. *«Είναι βάρβαρη δουλειά», λέει, «... είναι άσχημη δουλειά ... αλλά πρέπει να δουλέψει ... γιατί ... έχει να ζήσει μια οικογένεια».* (B27)

Η Αναστασία μιλώντας για τον πατέρα της που είναι οδηγός νταλίκας και, προσπαθώντας να δικαιολογήσει τη σημερινή κατάσταση, αναφέρεται στα δύσκολα παιδικά χρόνια του πατέρα. *«Τα χρόνια εκείνα», λέει, «...που ήταν ο πατέρας μου ... ήταν πιο δύσκολα τα πράγματα ... δεν είχαν προοπτικές να μάθουν μια τέχνη ... παρά μόνο πήγαινε να δουλεύει να βοηθήσει τους δικούς του».* (B26)

Άλλες φορές η δικαιολόγηση της κοινωνικής κατωτερότητας εμφανίζεται στο επίπεδο του λόγου, καθώς οι νέοι περιγράφουν την εργασία του πατέρα μέσα από ένα παραπλήσιο επάγγελμα που όμως είναι κοινωνικά αναγνωρισμένο.

Ο Νίκος πριν καταλήξει να πει ότι πατέρας του είναι εργάτης στην κατασκευή ξύλινων τελάρων μιας βιοτεχνίας στρωμάτων, τον περιγράφει σαν *«μηχανικό ... που φτιάχνει τελάρα».* (A7)

Την ίδια διαδικασία ακολουθεί και ο Χρήστος ονομάζοντας τον πατέρα του *«υπάλληλο»*, ενώ στην πραγματικότητα είναι εργάτης σε μια ιδιωτική επιχείρηση. *«Είναι υπάλληλος... δηλαδή ... εργάζεται σε μια μηχανή ... δηλαδή είναι σαν εργάτης, ας το πούμε έτσι ...».* (B17)

Υπάλληλο και μάλιστα δημόσιο περιγράφει και ο Δημήτρης τον πατέρα του που είναι εργάτης στη Δ.Ε.Η. *«Είναι δημόσιος υπάλληλος... δηλαδή ... είναι ηλεκτρολόγος έξω ... σε κολώνες αλλά και σε σπίτια πηγαίνει».* (A14)

Ο δημόσιος υπάλληλος σαν εικόνα φαίνεται να γοητεύει και τον άλλο Δημήτρη του οποίου ο πατέρας είναι εργάτης στην Ε.Υ.Δ.Α.Π. *«Είναι δημόσιος υπάλληλος ...*

*είναι από τα παλιά χρόνια ... μόνο το δημοτικό έχει βγάλει».* (B18)

Ο πατέρα της Κωνσταντίνας είναι οικοδόμος αλλά η ίδια τον περιγράφει σαν έναν πρώην κτηματομεσίτη. *«Παλιότερα πούλαγε οικόπεδα ... μετά έγινε οικοδόμος ... αλλά οικόπεδα ήταν η δουλειά του».* (B27).

Πέρα από την έλλειψη κοινωνικής αναγνώρισης, που με τον έναν ή τον άλλο τρόπο σημαδεύει τις εργασίες ανδρών στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, σημαντικό ρόλο, στο νόημα που οι νέοι αποδίδουν στην εργασία, παίζει και η αξιολόγηση του χρόνου που ξοδεύεται στην εργασία. Το ξόδεμα αυτό περιέχεται στην έννοια της «κουραστικής δουλειάς» η οποία άλλοτε δηλώνει τα μεγάλα ωράρια που περιορίζουν τον ελεύθερο χρόνο και άλλοτε την απλήρωτη υπερεργασία. Από την άποψη αυτή η «κούραση», στην πλειονότητα των περιπτώσεων, δεν οφείλεται τόσο στο ξόδεμα μυϊκών δυνάμεων όσο στην ένταση και τους καταναγκασμούς, που συνεπάγεται ο ασφυκτικός περιορισμός του ελεύθερου χρόνου και οι δυσκολίες οργάνωσης του χρόνου της εργασίας με τους άλλους κοινωνικούς χρόνους.

Ο πατέρα της Χαρούλας είναι οικοδόμος. *«Ε, είναι πολύ κουραστική δουλειά»,* λέει, *«...φεύγει το πρωί και τ' απόγευμα που έρχεται ... είναι σχεδόν βράδυ ... τι να προλάβει να κάνει ... πέφτει ξερός στο κρεβάτι ... είναι πολύ κουραστική ... η δουλειά του οικοδόμου».* (A12)

Την ίδια εικόνα για την εργασία του πατέρα του που είναι οικοδόμος έχει και ο Αλκιβιάδης. *«Η δουλειά του πατέρα μου»,* λέει, *«είναι κουραστική ... δηλαδή πολλές ώρες ... δεν έχουν ώρες ... δεν κάθονται ... από το πρωί μέχρι το βράδυ ...».* (Γ30)

Πέρα από τα μεγάλα ωράρια σημαντική πίεση ασκούν και τα ωράρια που δεν είναι σταθερά στη διάρκεια της μέρας ή της εβδομάδας.

Ο Δημήτρη κρίνοντας την εργασία του πατέρα του, που είναι εργάτης στην Ε.Υ.Δ.Α.Π., λέει: *«Κοιτάζτε, δεν είναι ότι έχει πολύ κούραση ... όχι δεν έχει πολύ κούραση ... ε ... δεν είχε βασικό ... βασικές ώρες. Είναι δηλαδή ... μια, δυο...δυο βδομάδες θα δουλέψει ... πρωί, δύο βδομάδες μεσημέρι, δύο βράδυ. Δηλαδή αλλάζει συνέχεια το ωράριό του ... κι αυτό σου σπάει τα νεύρα ...».* (B18)

Εξίσου καταναγκαστικός φαίνεται να είναι ο χρόνος της εργασίας, όταν αυτή γίνεται τα σαββατοκύριακα και τις αργίες.

Ο πατέρας του Χρήστου είναι εργάτης σε ιδιωτική επιχείρηση. *«Είναι κουραστική δουλειά»,* λέει, *«δηλαδή ... κανονική 8 ώρες τη μέρα ... αλλά όμως εργάζεται Σαββατοκύριακα ... νύχτες ... ε ... καλοκαίρια, Πάσχα, Χριστούγεννα».* (B17)

Ανάλογες σκέψεις κάνει και ο Δημήτρης για την εργασία του πατέρα του που είναι εργάτης στη Δ.Ε.Η. *«Δύσκολη δουλειά ... είναι ώρες μέσα στ' αυτοκίνητο, πολλές ώρες εργάζεται ... δεν έχει να κάθεται ... μέρες που καθόμαστε εμείς Σαββατοκύριακο, όλα αυτά, εκείνοι δεν κάθονται ... Δουλεύουν απ' το πρωί μέχρι το βράδυ ... Είναι η κούραση, οι ώρες ... δουλειάς ... και ότι δεν έχει κάποιες μέρες να ξεκουράζεται, όπως κάθονται ... κάποιοι άλλοι, Σαββατοκύριακα κι αυτά».* (A14)

Από την καταναγκαστική πρόσληψη του χρόνου της εργασίας στη σημερινή εποχή δεν εξαιρούνται ούτε τα επαγγέλματα που παραδοσιακά είχαν σχέση με το ταξίδι, δηλαδή με τη λιγότερο ομοιόμορφη χρήση του χρόνου. Η ζωή των ναυτικών από την άποψη αυτή αποτελεί μια ακόμα ένδειξη της γενίκευσης του «προβλήματος του χρόνου» και της αναγόρευσης του σε βασικό κριτήριο αξιολόγησης όλων σχεδόν των μορφών εργασίας. Ο λίγος ελεύθερος χρόνος του ναυτικού, οι μεγάλες απουσίες από την οικογένεια και τους φίλους θεωρούνται πλέον μεγάλοι καταναγκασμοί.

*«Δεν τον βλέπω καθόλου»,* λέει ο Νίκος για τον πατέρα του, *«...χάνεις τη ζωή*

σου, άμα ακολουθήσεις ... αυτήν τη δουλειά, χάνεσαι τελείως ... 'ντάξει λίγες στιγμές έχει ... χαρές και ... ξεφάντωμα ... αυτό δε φτάνει». (A5)

Την ίδια εικόνα έχει και η Σοφία για τον πατέρα της. «Πολύ κουραστική ... ε ... να φανταστείτε ... για να τον δω ας πούμε, για να κάνει τέτοιο ... που ταξιδεύει πολλά ... χρόνια, κάνει ... μπορεί να τον βλέπω και ... μισό χρόνο γιατί είναι πολύ έτσι ... δεν είναι δουλειά αυτή ...». (B25).

Σε άλλες περιπτώσεις η «κουραστική δουλειά» εκφράζει την απλήρωτη υπερεργασία, που γίνεται είτε κάτω από τις υποχρεώσεις της επαγγελματικής ιεραρχίας, είτε κάτω από την απειλή της ανεργίας.

Μιλώντας ο Γιάννης για την εργασία του πατέρα του που είναι οικοδόμος λέει: «Κούραση ... ούτε πολλά χρήματα, δεν έχει πάντα δουλειά στην οικοδομή ... κι αυτά...». (Γ31)

Για τη Σοφία που ο πατέρας της είναι ναυτικός το πρόβλημα των αμοιβών είναι πιο σύνθετο καθώς συνδέεται με το χαμηλό κοινωνικό γόητρο. «Ο πατέρας μου», λέει, παίρνει το βασικό ... δεν παίρνει κάτι ... γιατί είναι μάγειρας, δεν είναι ... καμαρότος ... όχι δηλαδή καμαρότος ε ... Ναι, ναι, ναι ... καπετάνιος δηλαδή, να παίρνει πάρα πολλά λεφτά». (B25)

Ωστόσο υπάρχουν και περιπτώσεις που οι αρνητικές αξιολογήσεις, μπροστά στο φόβο της ανεργίας, γίνονται πιο ήπιες.

«Είναι και η ανεργία», λέει η Χαρούλα, «... τώρα που γίνονται και μ' αυτά που ... ξένοι εργάτες ... Εντάξει, μέχρι στιγμής ο πατέρας μου δεν έχει κανένα πρόβλημα, αλλά βλέπω τους άλλους και ο παππούς μου που σταμάτησε γιατί δεν είχε δουλειά ως οικοδόμος». (A12)

Η απειλή της ανεργίας, οι ξένοι εργάτες και τα φτηνά μεροκάματα αναγκάζουν πολλούς από τους οικοδόμους να εγκαταλείπουν την «ελευθερία» του «μάστορα» και να φτιάξουν συνεργεία.

«Ο πλακάς», λέει ο Αλκιβιάδης για τον πατέρα του, «δεν έχει πολύ δουλειά ... άμα είναι μόνος του, χωρίς συνεργείο ... δε ... δεν υπάρχει δουλειά ... δύσκολα βρίσκεις». (Γ30)

Δεν απουσιάζουν βέβαια και οι εργασίες που είναι πράγματι κουραστικές και σε μεγάλο βαθμό επικίνδυνες. Και στις περιπτώσεις όμως αυτές είναι το κριτήριο του χρόνου της εργασίας (μεγάλα ωράρια, απλήρωτη υπερεργασία) που προσδίδει νόημα στην κούραση.

«Σηκώνει βάρη», λέει ο Βασίλης για τον πατέρα του που είναι οικοδόμος, «...ότι κουβαλάνε μετό και ανεβαίνουνε 5 ορόφους 6 ... 20 κιλά, 30 και παραπάνω ακόμα ... ε, αυτή ... επηρεάζεται η μέση του, συνέχεια πονάει η μέση του ... τα χέρια του περισσότερο ... τόσες ώρες που δουλεύει τι περιμένεις ...». (B28)

«Είναι πολύ επικίνδυνη», λέει η Μαρία για την εργασία του πατέρα της που είναι «γαλβανιστής», «... είναι επικίνδυνη, γιατί είναι μέσα στα ... σε χημικά ... σε χημικές ουσίες που είναι πολύ επικίνδυνες ... αλλά δεν μπορεί να λείπει ... όλη τη μέρα είναι εκεί, αυτή είναι η θέση του ... όλη την ώρα είναι εκεί». (B22)

## 1.2. ΘΕΤΙΚΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ

Η ποιότητα και η ποσότητα του χρόνου που ξοδεύεται στις εργασίες εκείνες,

που το κοινωνικό γόητρο και οι πραγματικές δυνατότητες βελτίωσης απουσιάζουν, αποτελεί συχνά κριτήριο θετικών αξιολογήσεων. Ιδιαίτερα στις περιπτώσεις εκείνες που τα ωράρια είναι κανονικά και επιτρέπουν αρκετό ελεύθερο χρόνο, ο χρόνος αυτός αντισταθμίζει σε σημαντικό βαθμό τον αναγκαστικό και χωρίς ενδιαφέρον χαρακτήρα της εργασίας.

Ο Νίκος θεωρεί ότι η εργασία του πατέρα του, που έχει ένα δικό του μηχανουργείο με τόνους είναι από μια άποψη «καλή» γιατί έχει «ελεύθερα» ωράρια. «Ε, τα ωράρια ... εφ' όσον είναι ελεύθερος επαγγελματίας τα καθορίζει ο καθένας μόνος του ... κι αυτό είναι καλό ...». (Α8)

Καλή δουλειά από άποψη χρόνου εργασίας θεωρεί και η Αθανασία την εργασία του πατέρα της που δουλεύει υπάλληλος στην Εμπορική Τράπεζα. «Μου αρέσει», λέει, «που έχει τα ωράριά του ... γυρνάει στο σπίτι του τις ώρες που πρέπει κι όλα αυτά ... έχει αρκετό, θα έλεγα, ελεύθερο χρόνο». (Β21)

Η σοβαρή επίδραση που ασκούν τα κανονικά ωράρια εμφανίζεται και στις περιπτώσεις εκείνες που ο πατέρας δεν είναι «ελεύθερος επαγγελματίας» ή «υπάλληλος».

Ο πατέρας της Ειρήνης φροντίζει τα πρωινά τον κήπο ενός παραλιακού αθλητικού κέντρου. Πρόκειται για μια εργασία που ανεξάρτητα από τις αμοιβές ή τα άλλα της περιεχόμενά από την Ειρήνη θεωρείται «καλή», γιατί αφήνει αρκετό ελεύθερο χρόνο. «Ο πατέρας μου», λέει, «σηκώνεται κανονικά το πρωί και γυρνάει το μεσημέρι στο σπίτι, και από κει και πέρα τ' απόγευμά του είναι ελεύθερο ... έχει ... πώς το λένε ... έχει χρόνο να κάνει και άλλα πράγματα». (Β24)

Η εργασία του πατέρα, μακριά από την πραγματική δυνατότητα να βελτιωθεί ή να αλλάξει, θεωρείται από τους νέους μια αναγκαστική οικονομική δραστηριότητα που αποβλέπει στην ικανοποίηση των βιοποριστικών και κατ' επέκταση κοινωνικών αναγκών της οικογένειας.

Παράλληλα με την έλλειψη κοινωνικής αναγνώρισης, τις κακές αμοιβές, και την κούραση, ο αναγκαστικός χαρακτήρας της εργασίας γίνεται αντιληπτός κυρίως μέσα από το χρόνο που ξοδεύεται στην εργασία. Η ανάγκη για σταθερά και περιορισμένα ωράρια εργασίας εκφράζει με λιγότερο ή περισσότερο συνειδητό τρόπο τη διεκδίκηση για περισσότερο ελεύθερο χρόνο.

## **2. Η ΕΡΓΑΣΙΑ ΤΗΣ ΜΗΤΕΡΑΣ**

### *2.1. ΑΡΝΗΤΙΚΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ*

Ο αναγκαστικός χαρακτήρας της εργασίας του άνδρα, τόσο στη μακρά διάρκεια των εργατικών διεκδικήσεων όσο και στα πλαίσια της καθημερινής εμπειρίας, επισκιάζει και υποβαθμίζει τον επίσης αναγκαστικό και συχνά εξευτελιστικό χαρακτήρα των εργασιών που κάνουν οι γυναίκες μέσα και έξω από το σπίτι. Ανάμεσα στα πολλαπλά αίτια του φαινομένου αυτού, σαν πιο σημαντικό θεωρείται η προτεραιότητα που δόθηκε στην ανδρική και πληρωμένη εργασία, κάτω από τη σοβαρή επίδραση της μαρξιστικής παράδοσης αλλά και των ευρύτερων αντιλήψεων για τη

«διανοητική» και τη «χειρωνακτική εργασία».<sup>381</sup>

Έτσι, στις αρχές του αιώνα και σε πολλές περιπτώσεις που η προλεταριοποίηση των γυναικών ήταν αυξημένη και η στυγνή εκμετάλλευση επιδεινωνόταν, οι γυναίκες ήταν αποκλεισμένες από τα εργατικά συνδικάτα, και δεν είχαν τη δυνατότητα αυτόνομων συλλογικών διεκδικήσεων. Η «αρσενική φύση» του προλεταριακού αγώνα (ο άνδρας παριστάνει τη βιομηχανική εργασία), σύμφωνα με τον άγγλο ιστορικό Hobsbawm, ενώ «υποσχέθηκε μια ιδεολογία της ισότητας και της σεξουαλικής χειραφέτησης στην πραγματικότητα αντιτάχθηκε σε μια πραγματική συνεργασία ανδρών και γυναικών στη δουλειά». Στην πρακτική των εργατικών αγώνων η γυναικεία απασχόληση συχνά ερμηνεύτηκε σαν επικίνδυνος εχθρός για το επίπεδο ζωής του ειδικευμένου εργάτη, με αποτέλεσμα την ενίσχυση της «ηθικής» που κρατούσε τη γυναίκα στα περιθώρια του εργατικού κινήματος ή τις καθήλωνε στο σπίτι.<sup>382</sup>

Στα μεταγενέστερα χρόνια το πρόβλημα κοινωνικής σηματοδότησης και εκμετάλλευσης της γυναικείας εργασίας γίνεται πιο σύνθετο καθώς εμφανίζεται το

---

<sup>381</sup>. M. Coster, «La divisions sociales du travail», στο έργο *Traité de Sociologie du travail*, εκδ. De Boeck, Βρυξέλλες 1994, σ. 211. Ωστόσο οι απόψεις του Μαρξ καθώς και η επίδραση τους στα εργατικά κινήματα δεν μπορούν να κατανοηθούν και να ερμηνευτούν ανεξάρτητα από τις εκάστοτε οικονομικές συγκυρίες μέσα στις οποίες διατυπώθηκαν και τους σκοπούς τους οποίους εξυπηρετούσαν. Η ερμηνευτική αυτή απαίτηση δε μειώνει την αξία των παρατηρήσεων του Μαρξ για τη θέση της γυναίκας στην εργασία και την οικογένεια. Στο Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος γράφει χαρακτηριστικά: «οι αστικές φλυαρίες για την οικογένεια, τις προσφιλείς σχέσεις των γονιών με τα παιδιά, γίνονται τόσο πιο αηδιαστικές, όσο περισσότερο, εξαιτίας της μεγάλης βιομηχανίας, σπάνε όλοι οι οικογενειακοί δεσμοί για τους προλετάρους και τα παιδιά μεταβάλλονται σε απλά εμπορικά είδη και όργανα της οικογένειας». Βλ. Κ. Μαρξ, Φ. Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού κόμματος*, ό.π., σ. 47.

Αργότερα στο Κεφάλαιο ο Μαρξ θα γράψει ότι «όσο φρικτή και απαίσια κι αν εμφανίζεται η διάλυση της παλιάς οικογένειας μέσα στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα, ωστόσο η μεγάλη βιομηχανία, με τον αποφασιστικό ρόλο που αναθέτει στις γυναίκες, στους νέους και στα παιδιά και των δύο φύλων στα κοινωνικά οργανωμένα προτσές παραγωγής πέρα από τη σφαίρα του σπιτιού, δημιουργεί την καινούργια οικονομική βάση για μια ανώτερη μορφή της οικογένειας και της σχέσης των δύο φύλων». Βλ. Κ. Μαρξ, *Το κεφάλαιο*, ό.π., τομ. Α', σ. 507. Το γεγονός ότι στο «Σοβιετικό Μαρξισμό» καλλιεργείται πολύπλευρα μια ηθική της παραγωγικότητας που αποβλέπει στο έλεγχο της σεξουαλικής και κοινωνικής απελευθέρωσης των γυναικών, είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο που απαιτεί περισσότερο μία ιστορική ερμηνεία και λιγότερο σύνδεση με τη σκέψη του Μαρξ. Βλ. Χ. Μαρκούζε, *Σοβιετικός Μαρξισμός*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, σ. 225.

<sup>382</sup>. E. Hobsbawm, «Φύλο, σύμβολα, ενδύματα και σοσιαλισμός», *Ο Πολίτης*, τχ. 24, 1979, σ. 38-53. Αναφορές για τον αποκλεισμό των γυναικών από τα εργατικά συνδικάτα και την πολιτική στην Ελλάδα γίνονται στα έργα Λ. Λεοντίδου, ό.π., σ. 199. και Μ. Μουσούρου, *Γυναίκα και απασχόληση. Δέκα ζητήματα*, ό.π., σ. 25.

«πλέγμα "γυναικείες" εργασίες, "γυναικείες" σπουδές, "γυναικείες" αποδοχές, που καθιστά τις κατά φύλο διαφορές ζήτημα διαφοροποιήσεων κατά γένος καθώς εμπλέκει σ' αυτό στάσεις, στερεότυπα και ιδεολογήματα».<sup>383</sup>

Στη σημερινή εποχή σημαντικές πλευρές του αναγκαστικού και εκμεταλλευτικού χαρακτήρα των εργασιών που αναγκάζονται να κάνουν οι γυναίκες, από τα κατώτερα κυρίως κοινωνικά στρώματα, αναδεικνύονται μέσα από τις περιγραφές των νέων για την εργασία της μητέρας τους. Πρόκειται για εργασίες που δε διαθέτουν κανένα κοινωνικό γόητρο, δεν πληρώνονται καλά, είναι κουραστικές και συχνά επικίνδυνες. Οι νέοι θεωρούν ότι τα αφεντικά «βγάζουν το λάδι» στις εργαζόμενες μητέρες τους.

Η έκφραση αυτή ανήκει στη Μαρία της οποίας η μητέρα δουλεύει καθαρίστρια. «...της βγάζουν το λάδι ... όσο μπορούν περισσότερο την εκμεταλλεύονται τη μάνα μου ...». B22)

Μια άλλη πλευρά της εκμετάλλευση αφορά τις γυναίκες εκείνες που ενώ έχουν σοβαρά προβλήματα υγείας είναι αναγκασμένες να δουλεύουν.

«Τι να σου κάνει η γυναίκα», λέει ο Θοδωρής «...25 χρόνια ράφτρα ... έχει πρόβλημα με τα μάτια της ... σοβαρό πρόβλημα ... αλλά δεν μπορεί να φύγει ... που να πάει ... εγώ δεν έχω και πατέρα ... καταλαβαίνετε ...». (A2)

Εξίσου όμως εκμεταλλευτική είναι και η εργασία που ενώ δεν είναι κουραστική απαιτεί μεγάλες θυσίες σε χρόνο και δεν αμείβεται καλά.

«Εμένα η μάνα μου», λέει η Ρούλα, που η μητέρα της εργάζεται σε βιοτεχνία παπουτσιών, «ξεκινάει ... στις 6.30 το πρωί και γυρίζει στις 5 ... άλλες φορές είναι ακόμα χειρότερα ...». (Δ34)

Μαζί με την εκμετάλλευση και τα μεγάλα ωράρια, στο περιβάλλον εργασίας

---

<sup>383</sup> Μ. Μουσούρου, *Γυναίκα και απασχόληση. Δέκα ζητήματα*, ό.π., σ. 105. Για τις «γυναικείες» σπουδές η Μουσούρου επισημαίνει ότι επειδή εξακολουθούν να στερούνται τεχνολογικού προσανατολισμού και ενημέρωσης, μέσα στις σημερινές συνθήκες, θα οδηγούν άλλοτε στην αδυναμία απορρόφησης των γυναικών που προέρχονται από τον πρωτογενή τομέα σε άλλους τομείς παραγωγής και άλλοτε στη γενικότερη αύξηση της γυναικείας ανεργίας. Βλ. στο ίδιο, σ. 31, 149. Από την πλευρά της η Κ. Κασιμάτη επισημαίνει τον κοινωνικά υπαγορευόμενο τρόπο με τον οποίο συνδέονται οι «γυναικείες» εργασίες με τις «γυναικείες» σπουδές. «Από τη μια μεριά έχουμε ένα σύστημα αξιών που περιορίζει τον επαγγελματικό ορίζοντα των γυναικών και διοχετεύει τις επαγγελματικές προτιμήσεις προς ορισμένη κατεύθυνση και από την άλλη η αγορά εργασίας για ορισμένα επαγγέλματα εκδηλώνει αυξημένο βαθμό προτίμησης- πρόκειται για επαγγέλματα που έχουν «πολιτογραφηθεί» ως γυναικεία». Έτσι οι γυναίκες «δε φαίνονται πρόθυμες να ζητήσουν ή να διεκδικήσουν επαγγέλματα που μέχρι τώρα έχουν πολιτογραφηθεί ως ανδρικά, αλλά και από τη μεριά της ζήτησης, δηλαδή οι εργοδότες, είναι έτσι «κοινωνικοποιημένοι», ώστε σέβονται τον παραδοσιακό χωρισμό της εργασίας με βάση το φύλο». Βλ. Κ. Κασιμάτη, *Έρευνα για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης*, ό.π., σ. 223, 68.

των γυναικών είναι συχνές οι περιπτώσεις της ασθένειας ή των ατυχημάτων.

«Μαζί με όλα τα άλλα», λέει ο Παναγιώτης, «... είναι ότι δουλεύει στα ψυγεία ... μέσα στα νερά ... και είναι επικίνδυνο να αρρωστήσει». (Α1)

Πέρα όμως από την τυπική εκμετάλλευση, οι απόψεις των νέων για την εργασία της μητέρας φέρνουν στο προσκήνιο τους παραδοσιακούς αλλά και τους σύγχρονους τρόπους με τους οποίους σηματοδοτείται κοινωνικά η διάκριση της «γυναικειάς» από την «ανδρική» εργασία. Παρά την καθοριστική αύξηση στις ανεπτυγμένες χώρες και σε όλους τους τομείς παραγωγής της γυναικειάς απασχόλησης,<sup>384</sup> που συχνά έχει σαν αποτέλεσμα την ανάληψη από τις γυναίκες διευθυντικών θέσεων,<sup>385</sup> οι βαθιά ριζωμένες διακρίσεις για την «ανδρική» και τη «γυναικεία» εργασία φαίνεται να μην άλλαξαν σημαντικά. Οι εργασίες που οι γυναίκες επιλέγουν ή αναγκάζονται να κάνουν έξω από το σπίτι, τόσο σε προηγούμενες εποχές όσο και σήμερα, ιεραρχούνται και αξιολογούνται με κριτήρια διαφορετικά από εκείνα που εφαρμόζονται για τους άνδρες που κάνουν την ίδια εργασία.<sup>386</sup>

Έτσι, για παράδειγμα, στη δεκαετία του '60, μια εποχή κατά την οποία παρατηρείται αθρόα είσοδος των γυναικών στην παραγωγική διαδικασία, η εργασία της γυναίκας στο εργοστάσιο «αντιμετώπιστηκε αρνητικά και με πολλές επιφυλάξεις. Στον όρο «Κατσάμπισσα», όπως χαρακτηρίστηκαν οι εργάτριες της εταιρείας Κατσάμπα στα Μέγαρα, περικλείεται η περιφρόνηση και η ανυποληψία της στενής κοινωνίας προς τη γυναικεία βιομηχανική απασχόληση».<sup>387</sup>

Την ίδια περιφρόνηση για τις εργασίες αλλά και την παρουσία τους στον «αντρικό» δημόσιο χώρο, αρκετές δεκαετίες πριν, αντιμετώπισαν από το ντόπιο πληθυσμό οι προσφυγοπούλες από τη Μικρά Ασία.<sup>388</sup> Τα παραδοσιακά πρότυπα των

---

<sup>384</sup>. Σε ό,τι αφορά τη Γαλλία, η Α. Μισέλ αναφέρει ότι «το ποσοστό των οικονομικά ενεργών έγγαμων γυναικών ηλικίας 20 έως 24 ετών αυξήθηκε από 36% το 1954 σε 45% το 1962 και σε 51% το 1968. Κατά την ίδια περίοδο το ποσοστό των οικονομικά ενεργών έγγαμων γυναικών ηλικίας 25 έως 35 ετών αυξήθηκε από 32% σε 40%». Βλ. Α. Μισέλ, *Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1993, σ. 222. Για τη γυναικεία απασχόληση στην Ελλάδα σημαντικές πληροφορίες δίνονται στο έργο Μ. Μουσούρου, ό.π., σ. 28- 31.

<sup>385</sup>. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα μιας δημοσκοπήσης που πραγματοποιήθηκε το 1989 από το Εθνικό Συμβούλιο Εργοδοσίας της Γαλλίας, περίπου το ένα τρίτο των διευθυντών στις επιχειρήσεις ήταν γυναίκες. Βλ. Ν. Samuel, «L' aspiration des femmes à l' autonomie: loisir familial et loisir personnel», *Loisir et Société*, vol. 15, n° 1, 1992, σ. 344.

<sup>386</sup>. Η γυναικεία συμβολή στην παραγωγή συνεχώς υποβαθμίζεται με αποτέλεσμα η παραδοσιακή σχέση μεταξύ ανειδίκευτων διαφορετικού φύλου να αντικατασταθεί από τη σχέση μεταξύ «ειδικευμένου» άνδρα και «ανειδίκευτης» γυναίκας. Βλ. Μ. Μουσούρου, ό.π., σ. 21.

<sup>387</sup>. Κ. Κασιμάτη, ό.π., σ. 66.

<sup>388</sup>. Λ. Λεοντίδου, ό.π., σ. 245. Σε αντίθεση με τις κυρίαρχες απόψεις για την «ανηθικότητα» της γυναικειάς εργασίας στο ρεμπέτικο τραγούδι, υποστηρίζει ο Η. Πετρόπουλος, «δε θεωρούνται άτιμα τα παρασιτικά και έντιμα τα παραγωγικά

ρόλων της «ανδρικής» και της «γυναικείας» εργασίας εμφανίζονται περισσότερο ανάγλυφα μέσα από τα ελληνικά μυθιστορήματα, τόσο της προπολεμικής όσο και της μεταπολεμικής λογοτεχνίας. Οι γυναίκες των μυθιστορημάτων που ασκούν κάποιο επάγγελμα είναι κατά το ήμισυ λιγότερες από τους άνδρες.<sup>389</sup> Πρόκειται ως επί το πλείστον για επαγγέλματα «που ανήκουν στις λιγότερο προνομιούχες κοινωνικο - επαγγελματικές κατηγορίες: είναι υπηρέτριες, εργάτριες, πωλήτριες, νοσοκόμες κτλ. Απουσιάζουν σχεδόν εντελώς οι γυναίκες που επιδίδονται σε ικανοποιητικά (τόσο από οικονομική, όσο και από κοινωνική ή ψυχολογική άποψη) επαγγέλματα. Η γυναικεία εργασία μοιάζει να θεωρείται συνέπεια της ένδειας μάλλον παρά της ελεύθερης επιλογής».<sup>390</sup>

Παρατηρώντας τον κοινωνικό χώρο στον οποίο ασκούνται οι εργασίες των ανδρών και των γυναικών, καθώς και το περιεχόμενο της ασχολίας τους, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι «οι αντρικές ασχολίες έχουν μια πιο κοινωνική και διανοητική χροιά και ανοίγονται προς τον εξωοικογενειακό χώρο, ενώ οι γυναικείες ασχολίες προσανατολίζονται περισσότερο προς την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή και παρουσιάζουν κομφορμιστικό χαρακτήρα».<sup>391</sup> Οι διακρίσεις αυτές είναι αδιαχώριστες από τις ηθικές αξιολογήσεις για την «τίμια» και την «ατιμωτική» εργασία της γυναίκας. Η αντίληψη της κοινωνία και των ανδρών ότι «η γυναίκα που εργάζεται έξω από το σπίτι υποτίθεται ότι δεν μπορεί να κρατήσει τα χρηστά ήθη»,<sup>392</sup> έχει σαν αποτέλεσμα η γυναίκα να «θεωρεί τον εαυτό της κοινωνικά έκπτωτο όταν αναγκάζεται να εργαστεί».<sup>393</sup> Οι κοινωνικές αυτές αναπαραστάσεις της γυναικείας ικανότητας ή δυνατότητας δεν περιορίζονται μόνο στην εργασία αλλά επεκτείνονται στους δημόσιους ρόλους και την πολιτική συμμετοχή.<sup>394</sup>

---

επαγγέλματα». Βλ. Η. Πετρόπουλος, *Ρεμπέτικα τραγούδια*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1991, σ. 18.

<sup>389</sup>. Μ. Σακαλάκη, ό.π., σ. 99.

<sup>390</sup>. Στο ίδιο, σ. 114.

<sup>391</sup>. Στο ίδιο, σ. 110.

<sup>392</sup>. Στο ίδιο, σ. 223.

<sup>393</sup>. Στο ίδιο, σ. 225.

<sup>394</sup>. Η πολιτική «θεωρείται από την κυρίαρχη ιδεολογία σαν χώρος που επιφυλάσσεται στην ανδρική πράξη και σκέψη, χώρος στον οποίο η γυναίκα δεν μπορεί να εισέλθει παρά σε εξαιρετικές μόνο περιπτώσεις και διατρέχοντας τον κίνδυνο να χάσει τα χαρακτηριστικά που η ιδεολογία θεωρεί ως άρρηκτα συνδεδεμένα με τη θηλυκότητά της: παθητικότητα, γλυκύτητα, μητρότητα, μετριοφροσύνη, αγάπη, κτλ.». Στο ίδιο, σ. 117.

Πέρα από το μυθιστόρημα, ο μυθικός κόσμος του 19ου και του 20ου (παραμύθια, λαϊκές ιστορίες, δοξασίες) περιλαμβάνει μια σειρά παραστάσεις και κοινωνικο-σεξουαλικές κατηγοριοποιήσεις που αφορούν την κατά φύλο οργάνωση και χρήση του κοινωνικού χώρου και χρόνου. Βλ. Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου, «"Γυναίκες εξωτικές" και "γυναίκες οικόσιτες"», *Ο Πολίτης*, τχ. 96, 1988, σ. 52-65.

Ανάλογες είναι και οι κριτικές για τις σχέσεις της γυναίκας με τη «φύση». «Η ιδέα ότι οι γυναίκες εντάσσονται στη φύση, η ιδέα ότι από τη μια πλευρά υπάρχει το

Οι αξιολογήσεις των νέων για την κοινωνική κατωτερότητα της εργασίας της μητέρας φέρνουν έντονα τα σημάδια αυτής της μεγάλης ιδεολογικής παράδοσης σχετικά με τη γυναικεία εργασία.

Η μητέρα του Παναγιώτη είναι καθαρίστρια, μια εργασία της οποίας η κοινωνική αναγνώριση δεν έχει καμιά σχέση με την κοινωνική της χρησιμότητα. «*Το θέμα είναι*», λέει, «*ότι ... η δουλειά της καθαρίστριας ... είναι κάτι ... πώς να το πω τώρα ... για τους άλλους ... για τα αφεντικά ... για τον κόσμο ... σου λέει καθαρίστρια ... δηλαδή ...*». (A6)

Εξίσου κοινωνικά κατώτερη θεωρεί και ο Δημήτρης την εργασία της μητέρας του, που τώρα δε ζει, και η οποία δούλευε πλασιέ σε πλαστικά είδη. Όταν ο Δημήτρης μιλάει για την εργασία αυτήν την περιγράφει σαν πωλήτρια: «*Η μητέρα μου ... ήτανε σε κάτι πλαστικά ... πήγαινε πωλήτρια σε διάφορα σπίτια και έδειχνε το είδος ... δηλαδή πωλήτρια*». (B18)

Σε άλλες περιπτώσεις που η μητέρα είναι εργάτρια, τα αισθήματα της κατωτερότητας είναι εξίσου ισχυρά. Η εικόνα της μητέρας που θα ήταν «υπάλληλος» φαίνεται λιγότερο επώδυνη.

Ο Ηλίας προτιμά να περιγράφει τη μητέρα του σαν ιδιωτική υπάλληλο, παρότι αυτή δουλεύει εργάτρια σε ιδιωτική επιχείρηση. «*Εμένα η μητέρα μου*», λέει, «*...είναι ιδιωτική υπάλληλος ... ε ... δουλεύει σαν εργάτρια ... σε μια εταιρεία ... κάτι σαν γραφείο ...*». (Δ33)

Εξίσου υποβιβασμένη κοινωνικά θεωρείται και η εργασιακή κατάσταση που υποχρεώνει τη μητέρα να αλλάζει συχνά δουλειές είτε γιατί την απέλυσαν είτε γιατί την ανάγκασαν με διάφορους τρόπους να φύγει.

Μια τέτοια περίπτωση είναι και η μητέρα της Κωνσταντίνας. «*Δεν ξέρω*», λέει, «*... αλλά μια εποχή δούλευε στα ζυραφάκια "bic" ... μετά δούλευε ... και μετά ... ήτανε σε ξενοδοχείο ρεσεψιόν ... πιστεύω ότι ... δε θα μου άρεσε ... να κάνω μεθαύριο παιδιά και να 'μαι και εγώ σ' αυτήν τη θέση*». (B27)

Όταν όμως οι μητέρες εργάτριες ή καθαρίστριες γυρνούν στο σπίτι, ασκούν μια δεύτερη δουλειά, τη δουλειά της νοικοκυράς.

Πρόκειται για μια «απλήρωτη και αναγκαστική εργασία»<sup>395</sup> που προσθέτει νέες υποχρεώσεις και «ρόλους». Οι ρόλοι αυτοί ενώ από πρώτη άποψη φαίνεται να εξυπηρετούν τις «ανάγκες της οικογένειας» (φαγητό, φροντίδα παιδιών, καθάρισμα του σπιτιού) στην πραγματικότητα και αναλόγως των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών, αποτελούν τρόπους για τη φτηνότερη ή την πιο ελεγχόμενη αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης.<sup>396</sup>

---

ιδιωτικό (οι γυναίκες) και από την άλλη το πολιτικό (οι άνδρες) υιοθετείται σήμερα ευρύτατα από την αριστερά και από τη δεξιά, απαντάται σε όλα τα «κόμματα», σε όλες τις κατευθύνσεις, είτε εντάσσονται στη δεξιά, είτε εντάσσονται στην αριστερά, είτε είναι συντηρητικές είτε επαναστατικές». Βλ. C. Capitan και C. Cuillaumin, «Η κοινωνική κατασκευή των φύλων και η έννοια του πολιτικού», *Θέσεις*, τχ. 44, 1993, σ. 104.

<sup>395</sup>. D. Bertaux, *Destins personnels et structure de classe*, P.U.F., Paris 1977, σ. 92.

<sup>396</sup>. Στο ίδιο, σ. 87. Το γεγονός ότι η εργασία στο σπίτι είναι μια κοινωνική εργασία που παράγει εμπορεύματα μπορεί να κατανοηθεί και με βάση το συλλογισμό ότι «αν μπορούμε να αγοράσουμε ένα αγαθό ή μια υπηρεσία ισοδύναμο προς αυτό

Η διαδικασία αυτή ενώ αναδεικνύεται καλύτερα στα πλαίσια της οικιακής εργασίας είναι αδιαχώριστη από την επαγγελματική εργασία της γυναίκας και μάλιστα αυτή που ασκεί σε περιόδους οικονομικής κρίσης ή ανεργίας. «Η έξοδος των γυναικών (στην εργασία) ασκεί πίεση στους μισθούς των ανδρών, οι γυναίκες καταλαμβάνουν θέσεις που κατείχαν άλλοτε άνδρες, δέχονται να πληρωθούν λιγότερο, υποτάσσονται εύκολα, κ.λ.π. Αλλά έτσι απειλείται η οικογένεια, η συνοχή του νοικοκυριού, με άλλα λόγια η απρόσκοπτη αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης... Προσπαθεί λοιπόν το αστικό κράτος να διατηρήσει την ευελιξία αυτής της εργατικής δύναμης (της γυναικείας) που μπορεί να μην παρουσιαστεί στην αγορά εργασίας χάρη στην επιστροφή στο νοικοκυριό, όπως και μπορεί να το εγκαταλείψει (για ένα οχτώχρονο έτσι που στην αγορά να υπάρχει άφθονο και φτηνό εμπόρευμα)».<sup>397</sup>

Η ρυθμιστική πολιτική του κράτους απέναντι στη γυναικεία εργασία τις τελευταίες δεκαετίες έχει σαν αποτέλεσμα η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στη διαδικασία της παραγωγής να μη συνοδεύεται από σημαντικές διαφοροποιήσεις στην κοινωνική στρωμάτωση.<sup>398</sup> Εξίσου μικρές θα λέγαμε ότι είναι και οι διαφοροποιήσεις στις κοινωνικές και συμβολικές ανισότητες των δύο φύλων, ιδιαίτερα στα πλαίσια των οικογενειών από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.

Η μητέρα της Ειρήνης είναι εργάτρια σε μια βιομηχανία. «Όταν αργά το απόγευμα έρχεται στο σπίτι ... έρχεται παρά πολύ κουρασμένη ... είμαστε μια μεγάλη οικογένεια ... 4 αδέρφια ... ο πατέρας μου είναι και λίγο παράξενος ...». (A13)

Άλλες φορές που η κούραση του σπιτιού δεν είναι πολύ μεγάλη, η εργαζόμενη μητέρα αντιμετωπίζει την πλήξη από την καθημερινή απaráβατη διαδοχή των ίδιων ρόλων, των αναγκών και των υποχρεώσεων.

Η αίσθηση αυτή είναι κυρίαρχη στο Δημήτρη όταν μετά την δουλειά της καθαρίστριας βλέπει τη μητέρα του να γυρίζει στο σπίτι. «...να πηγαίνεις στη δουλειά», λέει, «να γυρίζεις το μεσημέρι στο σπίτι να κάθεται ξέρω 'γω να κάνεις φαγητό να κοιτάς τα παιδιά ... τίποτα ... τίποτα δεν είναι ωραίο». (Δ32)

Ο ποικιλότροπα αναγκαστικός, και κοινωνικά υποβιβασμένος ρόλος της εργασίας στο σπίτι καταδείχνεται καλύτερα στις περιπτώσεις εκείνες που οι μητέρες των νέων δεν εργάζονται. Οι δουλειές που είναι υποχρεωμένες να κάνουν είναι εξίσου αναγκαστικές, πληκτικές και κοινωνικά περιθωριοποιημένες με αυτές που γίνονται έξω από το σπίτι. Πέρα από το «μαγείρεμα» και το «σιγύρισμα του σπιτιού» οι μητέρες στα πλαίσια των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων είναι υποχρεωμένες να

---

που παράχθηκε μέσα στην οικογένεια τότε δηλώνουμε ότι πρόκειται για οικιακή εργασία». Βλ. A. Chadeau, A. Fouquet, «Peut-on mesurer le travail domestique?», *Economie et Statistique*, τχ. 135, 1981, σ. 31.

Η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης στα πλαίσια της οικογένειας είναι αδιαχώριστη από την αναπαραγωγή των αυταρχικών ρόλων και την εσωτερική του αισθήματος της υποταγής. Η οικογένεια σύμφωνα με το Χορκχάιμερ, «έχει γίνει πεδίο ασκήσεων για την αυταρχικότητα γενικά». Βλ. Μ. Χορκχάιμερ, «Αυταρχικότητα και οικογένεια στη σύγχρονη εποχή», *Δευκαλιών*, τχ. 1, Δεκέμβριος 1970 - Φεβρουάριος 1971, σ. 9.

<sup>397</sup>. Η, Ιωακείμογλου, «Η διαχείριση της ανεργίας, μια αναπτυσσόμενη τεχνική», *Θέσεις*, τχ. 7, 1984, σ. 29-37.

<sup>398</sup>. Μ. Μουσούρου, ό.π., σ. 173.

αντιμετωπίσουν και τα προβλήματα της οικογένειας που προκύπτουν από τη σχολική αποτυχία των παιδιών τους, την ανεργία των μελών της οικογένειας και σε πολλές περιπτώσεις τη συμβίωση με τα πεθερικά.

Η Ευπραξία μιλάει για τη μητέρα της. *«Το σπίτι ... είναι πολύ κουραστική δουλειά ... βλέπω εκεί τη μαμά μου ... να μαζέψει ... να μαγειρέψει ... να βοηθήσει τον αδελφό μου να διαβάσει ... το μεσημέρι πέφτει ψόφια ... το απόγευμα πάλι τα ίδια ...»*. (Δ35)

Την ίδια εικόνα για τη μητέρα του έχει και ο Αλκιβιάδης: *«...πολύ σκληρή είναι η δουλειά της γυναίκας ... που κάνει πολλές δουλειές στο σπίτι ... σφουγγαρίζει ... τέτοια πράγματα πολύ δύσκολα ... άμα έχει και κάποιον που δεν έχει δουλειά ... ακόμα χειρότερα»*. (Γ30)

Συχνά το μαγείρεμα και οι καταναγκασμοί που το συνοδεύουν (προτιμήσεις, διαφορετικές ώρες φαγητού φαγητό, πλύσιμο πιάτων) δίνει στους νέους την εικόνα μιας μητέρας που, ενώ δε δουλεύει έξω από το σπίτι, είναι αυτή που «τρέφει» όλους τους άλλους.

*«Η μάνα μου»*, λέει ο Δημήτρης, *«κουράζεται γιατί έχει να θρέψει εμένα ... τον πατέρα μου τον αδελφό μου ... τόσα άτομα ... δουλειές του σπιτιού ... να καθαρίσει μόνη της»*. (Α14)

Οι καταναγκασμοί και οι υποχρεώσεις της νοικοκυράς δεν προκαλούν μόνο κούραση αλλά απαιτούν και πολύ χρόνο. Έτσι στην πλήξη του νοικοκυριού συχνά προστίθεται και το αίσθημα της απομόνωσης που συνεπάγεται η έλλειψη κοινωνικών σχέσεων και ανταλλαγών πέρα από τις αναγκαίες ή αναπόφευκτες που κάνει η νοικοκυρά με τις γυναίκες της «διπλανής πόρτας».

*«Είναι πολύ δύσκολη δουλειά το να είσαι στο σπίτι»*, λέει η Ειρήνη, *«...εγώ δε θα μπορούσα να την κάνω αυτή τη δουλειά ... να 'μαι σπίτι να καθαρίζω και να πλένω ... να μιλήσεις με τη γειτόνισσα ... να απλώνεις ρούχα ... δεν μπορώ ... μπορεί να παντρευτώ να έχω παιδιά ... αλλά πιστεύω ότι πάντα θα δουλεύω»*. (Β24)

Την ίδια γνώμη έχει και η Κατερίνα: *«...οικιακά ... κούραση και τίποτα το αξιόλογο ... θα μαγειρέψει ... θα τελειώσει ... μετά θα καθίσει ... εμένα δε νομίζω ότι θα μου πήγαινε ... γενικά μέσα στο σπίτι, ούτε κόσμο να βλέπω ... ούτε να μιλάω με κάποιο άνθρωπο ... γενικά να είμαι κλεισμένη μέσα στο σπίτι ...»*. (Δ36)

## 2.2. ΘΕΤΙΚΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ

Παράλληλα με την πραγματικότητα που καταδειχνει ότι η εργαζόμενη γυναίκα, μέσα και έξω από το σπίτι, επιφορτίζεται τους πλέον άνισους εργασιακούς και κοινωνικούς ρόλους, λειτουργούν μια σειρά ιδεολογίες και παραδόσεις που ακυρώνουν ή αντιστρέφουν την πραγματικότητα αυτή. Έτσι στη θέση της εργάτριας ή της πωλήτριας εμφανίζεται η «γυναικεία δουλειά» και στη θέση της γυναίκας που εργάζεται στο σπίτι εμφανίζονται οι φιγούρες της «μητέρας» και της «νοικοκυράς».

Οι κοινωνικές αυτές αναπαραστάσεις είναι ιδιαίτερα ισχυρές στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, επειδή στα στρώματα αυτά η γυναικεία απασχόληση είναι περιορισμένη ή περιλαμβάνει ορισμένες μόνο εργασίες, που με τον καιρό πολιτογραφούνται σαν «γυναικείες δουλειές». Σύμφωνα με τις κοινωνικές αυτές αναπαραστάσεις «η ανύπαντρη γυναίκα και, λιγότερο, η έγγαμη αλλά χωρίς παιδιά

μπορεί (και για πολλούς πρέπει) να εργάζεται, η έγγαμη και με παιδιά γυναίκα δεν πρέπει (αν και κάποτε οι οικονομικές συνθήκες της οικογένειας την αναγκάζουν)». <sup>399</sup>

Η προτεραιότητα αλλά και η συχνότητα του ρόλου της νοικοκυράς έχει σαν αποτέλεσμα την ενίσχυση και αναπαραγωγή της ιδεολογίας «ότι η γυναίκα είναι κυρίως ένα πλάσμα σπιτικό και ότι η εγγενής φύση της την καθιστά κυρίως κατάλληλη να επιτελεί τους ρόλους της συζύγου και της μητέρας». <sup>400</sup> Έτσι οι βιολογικές διαφορές δε συνεπάγονται μόνο ανισότητες στις συνθήκες απασχόλησης αλλά και διαφοροποίηση των ουσιαστικών ικανοτήτων προς εργασία (διαφορές νοημοσύνης). <sup>401</sup>

ΟΙ παραπάνω διακρίσεις, που τις περισσότερες φορές λειτουργούν «έμμεσα» έχουν σαν αποτέλεσμα μια γενικευμένη αποθάρρυνση, η οποία σταδιακά μειώνει τα προσόντα και τις φιλοδοξίες των γυναικών και τις καταδικάζει σε επαγγελματική στασιμότητα. <sup>402</sup>

Η μητέρα του Χρήστου είναι πωλήτρια σε κατάστημα με έτοιμα ενδύματα. «Καλή δουλειά ... μια χαρά είναι», λέει ο Χρήστος, «...δουλειά κατάλληλη για γυναίκες ... δηλαδή δεν πιστεύω ότι οι γυναίκες μπορούν να κάνουν κάτι πιο σκληρό από το να είναι πωλήτριες σε διάφορα μαγαζιά». (A3)

Σε άλλες περιπτώσεις η ταύτιση της γυναίκας με τη νοικοκυρά και την παραμονή στο σπίτι παίρνει τη μορφή ενός φυσικού και αναντίρρητου καθήκοντος.

«Κάθε μάνα δηλαδή ... πρέπει να μένει σπίτι της ... να είναι νοικοκυρά», λέει με επιγραμματικό και σχεδόν τελεσίδικο τρόπο ο Σταύρος.

Η άποψη αυτή των αγοριών και γενικότερα της ανδροκρατικής κοινωνίας έχει σε σημαντικό βαθμό εσωτερικευτεί και αποτελεί πρότυπο πολλών εργαζόμενων γυναικών.

Μιλώντας η Σοφία για τη μητέρα της που είναι νοικοκυρά λέει: «πολύ καλή δουλειά ... άψογη ... μαγειρεύεις ... σκουπίζεις ... μετά κάθεσαι ... μια χαρά είναι». (B25)

Την ίδια άποψη για τη δουλειά στο σπίτι έχει και η Αναστασία. «Μια χαρά είναι ... παρά πολύ ωραία ... είναι παντρεμένη ... κάθεται στο σπίτι και φροντίζει τα παιδιά και τον άνδρα της ... που το βρίσκετε δηλαδή το άσχημο;». (B26)

Εξίσου σημαντική διάδοση και αποδοχή έχουν και οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για την «εξαφάνιση» του καταναγκαστικού και χρονοβόρου χαρακτήρα της οικιακής εργασίας <sup>403</sup> με τη χρήση των «ηλεκτρικών μηχανών» και επί

<sup>399</sup>. Μ. Μουσούρου, *Γυναίκα και απασχόληση. Δέκα ζητήματα*, ό.π., σ. 27.

<sup>400</sup>. Στο ίδιο, σ. 21. Η Νικόλ Σαμουέλ παρατηρεί ότι στη Γαλλία, ενώ μεταξύ 1975 και 1985 το μείρασμα των οικιακών καθηκόντων μειώθηκε κάπως, ωστόσο «οι άνδρες και οι γυναίκες εξακολουθούν να έχουν ξεχωριστούς οικιακούς ρόλους». Βλ. Ν. Samuel, «L' aspiration des femmes à l' autonomie: loisir familial et loisir personnel», ό.π., σ. 352.

<sup>401</sup>. Μ. Μουσούρου, ό.π., σ. 109.

<sup>402</sup>. Στο ίδιο, σ. 119.

<sup>403</sup>. Σημαντικές πληροφορίες για τις συνέπειες των νέων τεχνολογιών στον κοινωνικό και τεχνικό καταμερισμό της εργασίας δίνονται στα κείμενα: Θ. Τσεκούρας, «Από τον τεύλορισμό στις νέες τεχνολογίες της παραγωγής», *Θέσεις*, τχ. 29, 1989, σ. 81-117, Θ. Τσεκούρας, «Πόσο παντοδύναμες είναι οι νέες τεχνολογίες;», *Θέσεις*, τχ. 32, 1990, σ. 77-104, και Μ. Κοριά, «Νέες

του προκειμένου του «οικιακού εξοπλισμού». Αφού η τεχνολογία «μπορεί να τα κάνει όλα και γρήγορα», η γυναίκα δεν είναι παρά ένας χειριστής μηχανών. Το γεγονός δε ότι ο χώρος απασχόλησης είναι το σπίτι, όπου δεν υπάρχουν καταναγκασμοί και «αφεντικά», η γυναικεία εργασία στο σπίτι γίνεται αντιληπτή σαν σκέτη τεμπελιά.

Μιλώντας ο Νίκος για τη μητέρα του που είναι νοικοκυρά λέει: «Είναι μια ξεκούραστη δουλειά η νοικοκυρά ... δεν έχει αφεντικό πάνω από το κεφάλι της ... κάνει ό,τι θέλει μέσα στο σπίτι ... εντάζει δεν είναι τίποτα ... τα οικιακά». (A5)

Την ίδια άποψη έχει και ο άλλος Νίκος για τη δουλειά της νοικοκυράς: «Η πιο ωραία δουλειά είναι ... τεμπελιά ... μέσα στο σπίτι κάθεται και δεν έχει κανένα πάνω από το κεφάλι της ...». (A7)

«Τώρα που ... τώρα έτσι όπως έχουν γίνει ... οι οικιακές συσκευές», λέει ο Άγγελος, «... νομίζω πως έχουν απλοποιήσει πολύ τη δουλειά της ... νοικοκυράς ... σχεδόν δεν κάνει τίποτα κουραστικό». (A8)

Ωστόσο η πεποίθηση ότι ο καινούργιος οικιακός εξοπλισμός θα μηδενίσει το χρόνο απασχόλησης της νοικοκυράς αποδείχτηκε λανθασμένη: ο χρόνος ελάχιστα μειώθηκε ενώ η απασχόληση έγινε λιγότερο δημιουργική. Η Μαργκαρέτ Μήντ συμβάλλοντας στην απομυθοποίηση της «λυτρωτικής» για τον παραδοσιακό γυναικείο ρόλο επίδραση της τεχνολογίας γράφει: «ακριβώς όπως τα καινούργια μας ιατρικά καταπότη δημιουργούν καινούργιες ευαισθησίες σε ασθένειες και καινούργιες νοσηρές καταστάσεις, έτσι και ο καινούργιος οικιακός εξοπλισμός δεν οδήγησε σε περισσότερο ελεύθερο χρόνο σε παιγνίδι με το μωρό, περισσότερο χρόνο για να διαβάσει κανείς καθισμένος αναπαυτικά δίπλα στο τζάκι... αλλά απλώς συνδυάστηκε με άλλες τάσεις προκειμένου να καταστήσει τη ζωή της Αμερικανίδας νοικοκυράς όχι ευκολότερη αλλά με περισσότερες απαιτήσεις».<sup>404</sup>

Ανάμεσα στις απαιτήσεις αυτές, σαν πιο σημαντικές στη σημερινή εποχή θεωρούμε τη διεκδίκηση από τη νοικοκυρά για περισσότερο ελεύθερο χρόνο και ιδιαίτερα για «ένα χρόνο αφιερωμένο στον εαυτό της».<sup>405</sup> Ένα χρόνο δηλαδή που θα αφιερώνεται σε δραστηριότητες διαφορετικής ποιότητας από την απαραίτητη ή αναπόφευκτη σχέση με τους άλλους (οικογένεια, συγγενείς, γειτονιά).<sup>406</sup> Πρόκειται

---

τεχνολογίες. Νέο περιεχόμενο της απασχόλησης», *Ο Πολίτης*, τχ. 81-82, 1987, σ. 60-69.

<sup>404</sup>. Μ. Μουσούρου, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1993, σ. 135-136.

<sup>405</sup>. N. Samuel, ό.π., σ. 348. και N. Samuel, «Evolution de la structure des temps sociaux en France: une transformation des modes de vie», *Loisir et Société*, vol. 9, τχ. 2, 1986, σ. 266.

<sup>406</sup>. Οι σχέσεις των γυναικών με τη γειτονιά ή τη γειτόνισσα, ενώ δίνουν την εντύπωση μιας επιλεγμένης ή ικανοποιητικής επικοινωνίας, στην πραγματικότητα είναι το αναγκαστικό αποτέλεσμα των συνθηκών εργασίας, και κατοικίας των κοινωνικών εκείνων στρωμάτων που ήταν αναγκασμένα να μοιράζονται τα λίγα παραγωγικά μέσα ή τους περιορισμένους διαθέσιμους χώρους. Για παράδειγμα, η στενότητα του χώρου στις περιοχές που είχαν εγκατασταθεί οι πρόσφυγες «ανάγκαζε την οικογένεια να περνάει το μεγαλύτερο μέρος του ελεύθερου χρόνου της στον υπαίθριο χώρο, ιδιαίτερα στις αυλές που συχνά χρησίμευαν σαν κουζίνες κι εργαστήρια, και στα κατώφλια. Οι γυναίκες

για ένα οικονομικό και κοινωνικό αίτημα του οποίου η έκταση και η δυναμική παρότι ακόμη δεν έχει συνειδητοποιηθεί από την πλειονότητα των γυναικών και της κοινωνίας, εγγράφεται στο λεγόμενο «έθος του επιλεγμένου χρόνου».<sup>407</sup>

Οι νέοι εργαζόμενοι από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα επισημαίνουν, όχι μόνο τον εκμεταλλευτικό και κοινωνικά κατώτερο χαρακτήρα των γυναικείων επαγγελματικών εργασιών, αλλά και την ανισότητα των υποχρεώσεων απέναντι στις «ανάγκες της οικογένειας και του σπιτιού». Ωστόσο, παραμένουν ακόμα ισχυρές οι αντιλήψεις για τη «φυσική» αδυναμία ή ανικανότητα των γυναικών να ανταποκριθούν σε ισότιμους με τους άντρες κοινωνικούς ή επαγγελματικούς ρόλους.

Ιδιαίτερα, η ταύτιση της γυναίκας με το ρόλο της μητέρας και της νοικοκυράς, στη σημερινή εποχή, φαίνεται να θετικοποιείται μέσα από τον «οικιακό εξοπλισμό» που θεωρείται ότι εξαλείφει το μόχθο, την πλήξη και τις ανισότητες της εργασίας στο σπίτι. Ανάμεσα στις παλιές και τις νέες ιδεολογίες της γυναικείας εργασίας, μπορούμε να διακρίνουμε και την αναζήτηση από τις γυναίκες περισσότερου χρόνου για τον εαυτό τους, τις ανάγκες ή τις ιδιαιτερότητές τους.

### 3. ΤΟ «ΧΡΕΟΣ» ΣΤΟΥΣ ΓΟΝΕΙΣ

Όσο κυρίαρχες είναι οι κοινωνικές αναπαραστάσεις των γονιών που «κάνουν ό,τι μπορούν για να βοηθήσουν τα παιδιά τους να προκόψουν» άλλο τόσο κυρίαρχες και σε διαρκή ανατροφοδότηση με τις προηγούμενες, είναι και οι αναπαραστάσεις των παιδιών που «κάνουν ό,τι μπορούν για να ξεκουράσουν ή να ευχαριστήσουν τους γονείς τους». Κοινός παρανομαστής στην αλληλεπίδραση των δύο αυτών κοινωνικών αναπαραστάσεων παραμένει η έννοια του «χρέους». Άλλοτε με τη μορφή των ρητών οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων στήριξης και βοήθειας και άλλοτε με τη μορφή της άρρητης πρόθεσης για διατήρηση ενός ορισμένου συστήματος οικογενειακών αξιών, το «χρέος» και η «εξόφληση» καταδείχνουν τις απροσμέτρητες αλληλεξαρτήσεις με τις οποίες συνδέεται η «εργασία» με την κοινωνική υποχρέωση της «οικογένειας».<sup>408</sup>

---

εδώ ανέπτυσαν μια πρωτόγνωρη συλλογικότητα και αλληλοβοήθεια... οι κοινωνικές σχέσεις που συντηρούνταν έτσι, συντελούσαν στο ξεπέρασμα της απομόνωσης, που επέβαλλε η οικιακή εργασία. Ο γυναικείος δημόσιος χώρος εξακολουθούσε, βέβαια, να είναι πιο συρρικνωμένος από τον ανδρικό». Βλ. Λ. Λεοντίδου, ό.π., σ. 245. Στο σημαντικό κοινωνικό και επικοινωνιακό ρόλο της γειτονιάς αναφέρεται και ο Γ. Χατζηγώγας στο κείμενό του «Ο χώρος της γειτονιάς μέσα από τη σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία», *Ο Πολίτης*, τχ. 18 1978, σ. 86.

<sup>407</sup>. N. Samuel, «Les reventications sociales en faveur du temp libre et leurs conséquences culturelles», *Sociétés*, τχ. 32, 1991, σ. 151.

<sup>408</sup>. Η έννοια του «χρέους» προς τους γονείς είναι αποτέλεσμα πολλών κοινωνικών παραστάσεων, ιδεολογιών και δοξασιών και από την άποψη αυτή, δεν περιορίζεται στις ρητές οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές ανάγκες μιας

Από την άποψη αυτή ο ξαφνικός πλουτισμός των νέων συνιστά ένα σημαντικό και αποτελεσματικό μέσο «να ξεπληρώσουν το χρέος προς τους γονείς». Το χρέος αυτό σε ορισμένες περιπτώσεις βιώνεται μέσα από μια τέτοια περιπλοκότητα συνειδητών ή ασυνείδητων σχέσεων που οι νέοι ταυτίζονται με τις ανάγκες και τις επιθυμίες των γονιών τους και προσφέρονται «να κάνουν τα πάντα γι' αυτούς».

Ο Νίκος σε περίπτωση που είχε πολλά λεφτά θα έκανε για τους γονείς του «*ό,τι του ζητούσανε*». (Α7)

Την ίδια στάση θα κρατούσε και ο Σταύρος. «*Θα έκανα*», λέει, «*...τα πάντα ... πώς να το πω ... δηλαδή όλα ... ό,τι μου 'λεγαν, θα το 'κανα*». (Β15)

Η ταύτιση αυτή με τις ανάγκες και τις επιθυμίες των γονιών δεν αφορά ένα οριστικό «ξεχρέωμα» αλλά μια ουσιαστική χειρονομία διατήρησης της οικονομικής και κοινωνικής ενότητας της οικογένειας.

«*Ό,τι είχα εγώ*», λέει η Αθανασία, «*θα το είχε και η οικογένειά μου ... δηλαδή το σπίτι που θα έπαιρνα θα ανήκε και φυσικά και στους δικούς μου ... και γενικά θα*

---

κοινωνίας ή κοινωνικής ομάδας. Ωστόσο, είναι γεγονός ότι η δομή και η λειτουργία της ελληνικής οικογένειας κυρίως στα κατώτερα κυρίως στρώματα, αποτελούσε μια «διαρκή χρέωση». Τόσο σε περιπτώσεις πιεστικών αναγκών (μετανάστευση, φτώχεια, αναζήτηση εργασίας, γάμος, θάνατος) όσο και σε περιπτώσεις κοινωνικών υποχρεώσεων, οι οικογενειακές και συγγενικές σχέσεις ήταν μια διαρκής εναλλαγή μορφών «χρέους» και μορφών «ξεπληρώματος» του χρέους. Για την κατανόηση των σχέσεων αυτών ειδικότερα στην περίοδο του Μεσοπολέμου παραπέμπουμε στα έργα:

- Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ό.π., σ. 85-88.
- Α. Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, ό.π., σ. 320.
- Λ. Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, ό.π., σ. 245-246.

**Στην επίδραση των άλλων συμβολικών συστημάτων σημαντικό ρόλο έπαιξαν και οι «λαϊκές ερμηνείες» των κανόνων με τους οποίους ο χριστιανισμός αντιλαμβανόταν τις σχέσεις των γονιών με τα παιδιά.**

«*Τα μεν τέκνα υπακούετε τοις γονεύσιν υμών εν Κυρίω. Τούτο γάρ έστι δίκαιον. Τίμα τον πατέρα σου, ήτις εστιν εντολή πρώτη εν απαγγελία, ίνα ευ σοι γένηται και έση μακροχρονίως επί της γής. Και οι πατέρες μη παροργίζετε τα τέκνα υμών, αλλά εκτρέφετε εν παιδεία και νουθεσία Κυρίου*» (Εφεσ. 6,1-4).

«*Έκαστος τοίνυν ημών πατέρων και μητέρων, καθάπερ τους ζωγράφους ορώμεν τας εικόνas και τα αγάλματα μετά πολλής της ακριβείας εξασκούντας, ούτω των θαυμαστών τούτων αγαλμάτων επιμελώμεθα*». (Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Περί κenoδοξίας και ανατροφής των τέκνων* 22).

Σημαντικές πληροφορίες για τις επιδράσεις της προτεσταντικής ηθικής στη διαμόρφωση του «χρέους» και τη σύνδεσή του με τα ζητήματα της οικογενειακής και κοινωνικής καταστολής, δίνονται στο έργο Η. Marcuse, *Εξουσία και οικογένεια*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1976, σ. 12-33.

σκεφτόμουν και τους δικούς μου σε αγορές που θα έκανα». (B21)

Ο Χρίστος θεωρεί πιο φρόνιμο να δώσει τα λεφτά που θα κερδίσει στον πατέρα του και να αποφασίσει αυτός για τη χρήση τους. «Πρώτα», λέει, «θα τα έδινα στον πατέρα μου ... δηλαδή αυτός ξέρει τι ανάγκες υπάρχουν ... μετά δεν ξέρω ... πρώτα όμως η οικογένεια...». (B17)

Σε άλλες περιπτώσεις το «ξεπλήρωμα του χρέους» επικεντρώνεται στην επιθυμία των νέων να σταματήσουν οι γονείς τους να δουλεύουν και να ξεκουραστούν.

«Να, πρώτα απ' όλα», λέει ο Βεζύρεφ, «να ξεπληρώσω αυτό που έχουν κάνει για μένα ... δηλαδή ... μου δώσανε μόρφωση ... το σπίτι ... και πρέπει κι εγώ να βοηθήσω να σταματήσει να εργάζεται η μάνα μου, να της εξασφαλίσω κάποια ... ωραία χρόνια, τα τελευταία της ... να μπορεί να πάει κάπου να καθίσει, να ... ξεκουραστεί κι αυτή...». (E37)

Η έντονη επιθυμία της αλλαγής ή της εγκατάλειψης της εργασίας, που οι νέοι εξέφρασαν με αφορμή τη δική τους εργασία, επανέρχεται και στην περίπτωση της εργασίας των γονιών, στο βαθμό που πρόκειται για εργασίες αναγκαστικές και με χαμηλό κοινωνικό γόητρο.

«Κατ' αρχήν», λέει η Κωνσταντίνα, «... θα τους έδινα αρκετά χρήματα να ... πάνε κάπου ... μακριά, χωρίς να δουλεύουνε, να ξεκουραστούνε για την υπόλοιπη ζωή τους ... δηλαδή να μην ξαναπάνε στη δουλειά». (B27)

Οι προθέσεις αυτές των νέων δεν είναι ανεξάρτητες από τους στόχους των ίδιων των γονιών τους. Στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα η επιθυμία της «πρώιμης» σύνταξης ή της εγκατάλειψης της εργασία είναι ιδιαίτερα συχνή, καθώς αρκετά νωρίς εμφανίζονται έντονα τόσο τα σημάδια της κούρασης και της πλήξης όσο και τα προβλήματα των ασθενειών. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα τα «καλά γεράματα» να παραπέμπουν στη διεκδίκηση για μείωση του αναγκαστικού χρόνου της εργασίας και την αύξηση του ελεύθερου χρόνου με τη μορφή της σύνταξης.

«Θα ζούσαν πιο ελεύθερα», λέει ο Δημήτρης, «...δε θα 'χανε το άγχος για τα λεφτά, όλα αυτά τα πράγματα ... που ακριβαίνουνε ... θα τους έδινα λεφτά ... και δε θα δούλευαν, δε θα 'χουν το άγχος ... "πόσα λεφτά θα πάρω;" "κι αν με απολύσουν;" ή ... όλα αυτά». (A14)

«Με τα λεφτά», λέει η Αναστασία, «θα φρόντιζα να έχουν οι γονείς μου ... δηλαδή θα ήταν να έχουν ένα εξασφαλισμένο, που λέμε, γηραιά, δηλαδή να μην είναι αναγκασμένος ο πατέρας μου να δουλεύει μέχρι τα 65 του, οπότε να τελειώνει πιο νωρίς και να μπορεί να κάθεται ... είναι πολλά τόσα χρόνια ... δε νομίζω ότι θα αντέξει». (B26)

Η ξεκούραση που θα φέρει το σταμάτημα της δουλειάς δε σημαίνει απραξία αλλά μια καινούργια αρχή ή την αναζήτηση πραγμάτων που η εργασία δεν επέτρεπε στα άτομα να χαρούν.

«Για τους γονείς μου», λέει η Ειρήνη, «ανάλογα ... άμα κέρδιζα πολλά λεφτά και μπορούσα ... ε ... να σταματήσω τον πατέρα μου από τη δουλειά ... ε ... και μαζί με τη μάνα μου ... θα της ... αγόραζα ένα σπίτι στην Κρήτη, που της αρέσει, που είναι και ο πατέρας μου από την Κρήτη, και θα πήγαιναν να 'μεναν εκεί πέρα ... εκεί ό,τι και να κάνουν τους αρέσει». (B24)

Κάπου έξω από την Αθήνα σκέφτεται να στείλει και τους δικούς της γονείς η Μαρία. «Θα τους αγόραζα ένα σπίτι», λέει, «... είτε ένα εξοχικό ... είτε εδώ στην Αθήνα, δε με πειράζει ... και ... θα τους έβαζα κάποια χρήματα στην τράπεζα, ώστε να έχουνε μια ... ήσυχη μελλοντική ζωή». (B22)

Βοήθεια προς τους γονείς σε άλλες περιπτώσεις σημαίνει τη δυνατότητα να αλλάξουν την εργασία που κάνουν με μια πιο ευχάριστη ή πιο ξεκούραστη.

«*Ας πούμε*», λέει η Χαρούλα, «...σκέφτομαι να μπορούσα ... *ας πούμε να βοήθαγα τον πατέρα μου να ... ή να μη δουλεύει ας πούμε ... ή να του άνοιγα κι αυτουνού ... μια δικιά του δουλειά ... ε ... δεν ξέρω τώρα ... ξέρω 'γω; ... μάλλον ένα καφενείο, δηλαδή αυτήν τη δουλειά νομίζω ότι του αρέσει ... αυτή θα την κάνει καλύτερα*». (A12)

Είναι χαρακτηριστικό ο τρόπος με τον οποίο τα πολλά λεφτά γίνονται συχνά η αφορμή για να φανούν τα ισχυρά πλέγματα που συνδέουν τα μέλη της οικογένειας.

«*Κατ' αρχήν*», λέει ο Παναγιώτης, «*θα προσπαθούσα ν' αγοράσω ένα μεγάλο σπίτι να μένουμε όλοι μαζί μέσα ... γενικά τους γονείς μου θα τους βοηθούσα ... γιατί είμαστε μια οικογένεια που έχουμε ανάγκες*». (A6)

Η επίλυση των άμεσων οικονομικών δυσκολιών είναι ο πρωταρχικός στόχος και της Κατερίνας: «*Πρώτον και κύριο, θα τους βοηθούσα να ... λύσουνε κάποια προβλήματα τα οποία έχουνε ... και ... να τους ... ε ... διευκόλυνα με κάποια χρήματα, οπότε να μπορέσουνε να με ... φύγουνε από τη δυσχέρεια που έχουνε*». (B23)

Η οικονομική βοήθεια προς την οικογένεια συχνά καταδειχνει τη βαθύτερη επιθυμία των νέων και της οικογένειάς τους για κοινωνική άνοδο ή «αλλαγή» σύμφωνα με τα κυρίαρχα μοντέλα των «τρόπων ζωής».

Η γειτονιά στην οποία μένει ο Χρήστος, καθώς και οι συνθήκες στις οποίες ζουν οι γονείς, φαίνεται ότι του δημιουργούν έντονα το αίσθημα της κοινωνικής κατωτερότητας. «*Κατ' αρχήν*», λέει, «*θα τους έβγαζα από 'κεινη την περιοχή, θα τους έβαζα σ' άλλη ... μετά ένα άλλο σπίτι ... πιστεύω θα τους έπαιρνα κάνα αυτοκίνητο ... και θα τους έδινα και μερικά ... ένα κεφάλαιο να 'χουνε ... κι ας δουλεύουν ... αρκεί να φύγουν από εκεί που είναι*». (A3)

Πέρα από το σπίτι, το αυτοκίνητο και τις τραπεζικές καταθέσεις, ένας άλλος τρόπος απόδειξης της κοινωνικής ανόδου είναι ο επιδεικτικός πλουτισμός.

Αναφερόμενος ο Νίκος στη βοήθεια προς την οικογένεια σε περίπτωση που του τύχαιναν πολλά λεφτά λέει: «*Θα τους έκανα ένα πολύ καλό δώρο ... ένα αμάξι στον καθένα*». (A5)

Την οικογένεια όμως στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα δεν την αποτελούν μόνο οι γονείς και τα παιδιά, αλλά ένα σύνολο στενών σχέσεων, που περιλαμβάνουν και αρκετούς από τους κοντινούς συγγενείς. Στα πλαίσια αυτά η «βοήθεια προς την οικογένεια» δεν αφορά μόνο τους γονείς αλλά και τις ανάγκες των αδελφών ή των συγγενών. Ο μεγαλύτερος αδελφός που βοηθάει το μικρότερο να σπουδάσει ή να βρει δουλειά αποτελεί, στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, μια ουσιαστική πρακτική και συμβολική διαδικασία τόσο της ενότητας της οικογένειας όσο και των βλέψεων για κοινωνική άνοδο.

Η Σοφία, παράλληλα με τους γονείς της, θα βοηθούσε και τον αδελφό της να σπουδάσει. «*Εκτός από τους γονείς*», λέει, «*και τον αδελφό μου ας πούμε ... να σπουδάσει γιατί πηγαίνει σχολείο. Έχει βγάλει ... ε ... πληροφορική, τώρα πάει για ηλεκτρονικός ... Σπουδάξει ο αδελφός μου*». (B25)

Την ίδια σκέψη κάνει και η Ευπραξία. «*Πρέπει*», λέει, «*να βοηθήσω και τον αδελφό μου να σπουδάσει ... φαίνεται ότι του αρέσει το σχολείο ... θα δούμε...*». (Δ35)

Όταν όμως ο αδελφός έχει σπουδάσει και δε βρίσκει δουλειά, ο «πλούσιος» αδελφός έχει υποχρέωση να τον βοηθήσει να βρει δουλειά.

«*Βοήθεια; ... ναι, αυτή τώρα θέλει βοήθεια*», λέει ο Λευτέρης, «*δηλαδή ... η αδελφή μου τώρα ... θέλει να βρει μια δουλειά. Θα της άνοιγα εγώ ένα γραφείο, ας πούμε, και θα την έβαζα μέσα στη δουλειά*». (B16)

Παράλληλα με τις ανάγκες των αδελφών, υπάρχουν και οι ανάγκες των

κοντινών συγγενών, προς τους οποίους η βοήθεια αποτελεί μια ουσιαστική χειρονομία ενίσχυσης της ενότητας της κοινωνικής ομάδας.

*«Θα βοηθούσα κάποια συγγενικά μου πρόσωπα», λέει ο Βεζύρεφ, «τα οποία ... βρίσκονται σε κάποια άσχημη οικονομική κατάσταση ... πού ξέρεις, μπορεί μια μέρα μπορεί αυτοί να έχουν λεφτά και εγώ να...».* (E37)

Το ίδιο θα έκανε και η Αναστασία αλλά μόνο για τους πολύ κοντινούς της συγγενείς. *«Θα προσπαθούσα», λέει, «να βοηθήσω τους στενούς μου συγγενείς ... μόνο αυτούς που ... λέμε είναι στη δικιά μας οικογένεια».* (B26)

Εκτός όμως από την οικογένεια και τους συγγενείς, βοήθεια σε πολλές περιπτώσεις χρειάζονται και οι φτωχοί. Η βοήθεια στους φτωχούς, πέρα από το «φιλανθρωπικό» της χαρακτήρα, αντανακλάει τη βαθιά σχέση του ατόμου με αυτούς από τους οποίους με μια έννοια «προέρχεται» και στους οποίους ανάμεσα μπορεί από τη μια στιγμή στην άλλη να βρεθεί.

*«Θα βοηθούσα τους φτωχούς», λέει ο Παναγιώτης, «...πάνω απ' όλα τους φτωχούς δηλαδή ... θα τους έδινα λεφτά ... θα τους ... κάτι τέτοιο θα έκανα».* (A1)

Το ίδιο θα έκανε και ο Δημήτρης. *«Θα φρόντιζα», λέει, «κάποια άτομα, αν έβλεπα ότι έχουν κάποιο πρόβλημα σε ... υγεία, οικονομικό ... αυτοί που δε δουλεύουν και ... όλα αυτά τα προβλήματα ...».* (Δ32)

Η ισχυρή επιθυμία των νέων από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα να αλλάξουν ή να εγκαταλείψουν την εργασία που κάνουν και να ζήσουν μια «άνετη ζωή», δεν προέρχεται αποκλειστικά από τις συνθήκες της δικής τους εργασίας και δεν περιορίζεται μόνο σ' αυτούς. Τις ίδιες σκέψεις κάνουν και για τους γονείς, των οποίων η μακρόχρονη και κοπιαστική εργασία θεωρούν ότι δεν οδήγησε σε καμιά σημαντική αλλαγή της οικονομικής και κοινωνικής τους κατάστασης.

Μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι η γενικευμένη επιθυμία των κατώτερων στρωμάτων για αλλαγή ή εγκατάλειψη της τωρινής εργασίας και η αναζήτηση της «άνετης ζωής» δεν αποτελεί μια αυταπάτη της «κοινωνίας της κατανάλωσης» αλλά μια μακρόχρονη ενεργό αντίδραση απέναντι στον αναγκαστικό χαρακτήρα της εργασίας. Ο χαρακτήρας αυτός στη σημερινή εποχή, μέσα από την αύξηση του ελεύθερου χρόνου, γίνεται πιο συνειδητός και εκφράζεται πιο συχνά.

Από την άλλη πλευρά, οι μορφές με τις οποίες εκφράζεται το «χρέος» προς τους γονείς, τα αδέρφια και τους συγγενείς, καταδειχνουν ότι οι οικονομικές, κοινωνικές και συμβολικές αλληλεξαρτήσεις ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια είναι πιο σημαντικές από τις σχέσεις της εργασίας με την κοινωνία και τους στόχους της. Η εργασία παραμένει κυρίως μια κοινωνική υποχρέωση προς την οικογένεια αλλά και προς τις αξίες εκείνες, που κατατείνουν στη διατήρηση και τη συνέχεια της κουλτούρας της κοινωνικής ομάδας.

#### **4. ΤΟ «ΧΡΕΟΣ» ΣΤΟΝ ΕΑΥΤΟ**

Παράλληλα με την αλλαγή ή την εγκατάλειψη της εργασίας και τη βοήθεια προς την οικογένεια, οι νέοι με τα λεφτά που θα κέρδιζαν θα έκαναν μια σειρά αγορές, επενδύσεις ή ταξίδια. Ποια όμως είναι τα αγαθά που θα αγόραζαν και σε ποιες «ανάγκες» ή «επιθυμίες» ανταποκρίνονται;

Η πλειονότητα των νέων, όπως φαίνεται και από τους σχετικούς πίνακες, θα αγόραζε πρώτα ένα σπίτι, έπειτα ένα αυτοκίνητο και στη συνέχεια ένα εξοχικό. Ο τρόπος αυτός ζωής που οι νέοι τόσο μαζικά επιζητούν, από πρώτη άποψη θα μπορούσε να ερμηνευτεί σαν πιστή μεταγραφή ενός μοντέλου που καθημερινά προβάλλεται από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, και με την έννοια αυτή να θεωρηθεί αποτέλεσμα της «μαζικής κουλτούρας».<sup>409</sup> Η καθολική χρήση του όρου αυτού στην περιγραφή αλλά και την ερμηνεία διαφορετικών κοινωνικών φαινομένων έχει σαν αποτέλεσμα την ταύτιση κάθε ανάγκης ή επιθυμίας με την αυταπάτη και του «αγοραστή» με τον «καταναλωτή».

Ωστόσο, η «κατανάλωση» δεν είναι το σταθερό χαρακτηριστικό όλων των κοινωνιών<sup>410</sup> που παράγουν και ανταλλάσσουν αγαθά, όπως και ο «καταναλωτής» δεν προσδιορίζεται αποκλειστικά από τις επιθυμίες ή τις αδυνατότητες των μεμονωμένων ατόμων. Η «κατανάλωση» και ο «καταναλωτής» αποτελούν τη σύγχρονη οικονομική, κοινωνική και συμβολική έκφραση ενός ορισμένου τρόπου ύπαρξης του ατόμου στα πλαίσια της «αγοράς» και της «κοινωνίας της αγοράς».<sup>411</sup>

---

<sup>409</sup>. Ο προσδιορισμός των περιεχομένων, της δυναμικής, της έκτασης ή της «κυριαρχίας» της μαζικής κουλτούρας σε σχέση με τις άλλες κουλτούρες ή υποκουλτούρες, αναφέρεται στη σχετική συζήτηση στο θεωρητικό μέρος της εργασίας. Αξίζει ωστόσο να επισημάνουμε ότι αυτό που ορίζεται σαν «κουλτούρα» ενός κοινωνικού σχηματισμού αποτελεί συχνά μια από τις διαδικασίες παραγωγής και νομιμοποίησης της κυρίαρχης ιδεολογίας ανάμεσα στις ιδεολογίες και τις κουλτούρες των άλλων κοινωνικών στρωμάτων. Βλ. Ν. Πουλιαντζάς, *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1975 (β' έκδοση), σ. 40-42.

<sup>410</sup>. Μιλώντας για τις πρωτόγονες φυλές, ο Μαρσέλ Μωσ υποστηρίζει ότι η κατοχή περιουσίας (αγαθά, πολύτιμα αντικείμενα, λεφτά) δεν απέβλεπε στη «συσσώρευση» και το «συμφέρον» και δεν είχε σαν στόχο την «κατανάλωση» ή τη «δημιουργία κεφαλαίου». Τα αντικείμενα του πλούτου για τις φυλές αυτές «είναι μέσα ανταλλαγής και αμοιβής αλλά και αντικείμενα προσφοράς ή και καταστροφής». Βλ. Μ. Μωσ, *Το δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1979, σ. 165.

<sup>411</sup>. Η συνθετότητα των πραγματικών και φαντασιακών σχέσεων, που υπαισέρχονται στον προσδιορισμό τόσο της «ανάγκης», όσο και των «αγαθών» με τα οποία αυτή «ικανοποιείται», σήμερα φαίνεται να ξεπερνά τους απλούς «βιολογικούς» προσδιορισμούς της ανάγκης και τις «ψυχολογικές» αξιολογήσεις της ικανοποίησης. Ήδη από τον περασμένο αιώνα οι αναλύσεις του Μαρξ για τις σχέσεις παραγωγής και κατανάλωσης, αναδεικνύουν την αδιαχώριστη εσωτερική διαπλοκή των δύο αυτών φαινομένων, αποτελώντας με αυτόν τον τρόπο μια ουσιαστική συνεισφορά στην κοινωνιολογική κατανόηση της κοινωνικής φύσης των «αναγκών» και των «αγαθών». «Αν είναι ξεκάθαρο», τονίζει ο Μαρξ, «ότι η παραγωγή προσφέρει εξωτερικά το αντικείμενο της κατανάλωσης τότε είναι εξίσου ξεκάθαρο ότι η κατανάλωση τοποθετεί ιδεατά το αντικείμενο της παραγωγής, σαν εσωτερικό όραμα, σαν ανάγκη, σαν κίνητρο και σαν σκοπό. Δημιουργεί τα αντικείμενα της παραγωγής με υποκειμενική ακόμα μορφή. Χωρίς ανάγκη δεν υπάρχει παραγωγή. Αλλά η κατανάλωση αναπαράγει την ανάγκη». Βλ. Κ. Marx, *Grundrisse*, ό.π., τομ. Α', σ. 59. Μεταγενέστερες προσεγγίσεις στο ζήτημα της «ιστορικής κατασκευής των αναγκών» αναγνωρίζουν ότι πράγματι οι

Η κοινωνία όμως της αγοράς είναι και η κοινωνία που παράγεται και αναπαράγεται μέσα από οικονομικές, κοινωνικές και συμβολικές καταστάσεις στις οποίες τα άτομα και οι ομάδες συμμετέχουν με διαφορετικό και άνισο τρόπο. Έτσι πίσω από τις «αγορές» και τους «τρόπους ζωής», που από πρώτη άποψη μπορούν να χαρακτηριστούν «καταναλωτικοί», μπορούμε να διακρίνουμε όχι μόνο το διαφορετικό νόημα που τα άτομα προσδίδουν στις επιλογές αλλά και τη διαφορετική κοινωνική δυναμική των επιλογών αυτών.

Αναφερόμενος στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, ο Πιέρ Μπουρντιέ υποστηρίζει ότι «κάτω από το σχήμα του συστήματος των αναγκών, δεν είναι τίποτα άλλο από την ενότητα των επιλογών ενός έθνους».<sup>412</sup> Το έθος όμως αυτό περιέχει αδιαχώριστα τόσο τις επιλογές που αφορούν τις «άμεσες ανάγκες» όσο και αυτές που αφορούν τις βλέψεις που διαμορφώνονται από την επίδραση των ευρύτερων συμβολικών συστημάτων. Η προτεραιότητα που δίνεται στην αγορά του σπιτιού, για παράδειγμα, κάθε φορά ικανοποιεί άλλη ανάγκη και για διαφορετικό λόγο. Αν το «ενοίκιο» και η «προίκα» σηματοδοτούνται από το λαϊκό έθος, η επιθυμία για «ένα ακόμα» ή ένα «καλύτερο σπίτι» σηματοδοτούνται από τις σύγχρονες ανάγκες των ατόμων για «προσωπική ζωή» ή «άνετη ζωή».

---

ανάγκες και η ικανοποίησή τους δεν υπακούουν σε κριτήρια «πραγματικά» ή «τεχνητά», «ωφελμιστικά» ή «ορθολογικά». Βλ. Κ. Καστοριάδης, *Η φαντασμακική θέσμιση της κοινωνίας*, ό.π., σ. 222, 223.

Στα πλαίσια αυτά γίνεται όλο και λιγότερο πειστική η άποψη, που για δεκαετίες κυριάρχησε στις αναλύσεις του «καταναλωτικού φαινομένου», ότι δηλαδή η σύγχρονη κοινωνία αφήνει ανικανοποίητες τις «αληθινές» ανάγκες για να ικανοποιήσει ανάγκες «πλαστές» που η ίδια δημιουργεί. Βλ. Χ. Μαρκούζε, *Ο Μονοδιάστατος άνθρωπος*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1971, σ. 36.

Μια τέτοια παραδοχή εξυπονεί ότι οι «αληθινές» και οι «πλαστές» ανάγκες υπάρχουν και ότι μπορούμε πραγματικά να τις ορίσουμε και αποτελεσματικά να τις ικανοποιήσουμε. Στην πραγματικότητα βρισκόμαστε σε μια εποχή που χαρακτηρίζεται από την πολύπλευρη συμμετοχή των ατόμων στο «κοινωνικό σύστημα της παραγωγής και της οργάνωσης που προσφέρει αδιάκριτα το αναγκαίο και το περιττό, το οικονομικό και το αντιοικονομικό, το παραγωγικό και το καταστρεπτικό». Βλ. Α. Gorz, ό.π., σ. 207. Οι «ανάγκες» και οι «τρόποι ικανοποίησής» τους, καταδείχνουν ότι ο όρος κατανάλωση δεν έχει μόνο την έννοια του υλικού πράγματος αλλά περιλαμβάνει και ορισμένους «θεωρητικούς τρόπους ιδιοποίησης του κόσμου». Βλ. Μ. Baethge «L' individualisation comme espoir et danger: apories et paradoxes de l' adolescence dans les sociétés occidentales», *Revue Internationale des Sciences Sociales*, vol. XXXVII, τχ. 4, 1985, σ. 485

<sup>412</sup> P. Bourdieu, *La distinction*, ό.π., σ. 437. Τη σοβαρή επίδραση της κοινωνικής ομάδας, στη μορφή και την ένταση με την οποία εμφανίζεται η αναζήτηση των υλικών αγαθών καθώς και η επιθυμία αλλαγών και βελτιώσεων, επισημαίνει και ο Μωρίς Αλμπά τονίζοντας τον επιπλέον ρόλο που παίζουν οι σχέσεις της κάθε ομάδας με τις άλλες κοινωνικές ομάδες. Βλ. Μ. Halbwachs, *Esquisse d' une psychologie des classes sociales*, εκδ. Librairie Marcel Rivier et Cie, Παρίσι 1964, σ. 57.

«Κατά πρώτο λόγο, θα ... θα φτιάχναμε σπίτι ... γιατί μένουμε στο ενοίκιο...».  
(A1)

«Ε ... για μένα θα προσπαθούσα να εξασφαλίσω ... ένα σπίτι, βασικό, ώστε αύριο - μεθαύριο που θα παντρευτώ να ... υπάρχει κάτι ... να μη μένω στο ενοίκιο ...». (B26)

«Θα πάρω ένα σπίτι ... το δικό μου, να είναι δικό μας...και μετά...ξέρω 'γω βλέπουμε ... δεν ξέρω». (A2)

«Ένα πιο άνετο σπίτι ... θα το ήθελα πολύ ...». (A3)

«Ε, ναι θα αγόραζα ... κάποια σπίτια ... κάποια ακίνητα ... όλα αυτά». (A6)

«...κάποιο δικό μου σπίτι ... για να μένω εγώ, να έχω δικό μου...». (A10)

«Έχουμε δικό μας σπίτι, αλλά θ' αγόραζα άλλο ένα ... να μένω εγώ ... μόνη μου δηλαδή ...». (A13)

«Θ' αγόραζα ένα διαμέρισμα να μείνω μόνος μου». (B16)

Σε άλλες περιπτώσεις η προτεραιότητα στην αγορά κατοικίας, στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, παίζει ένα άμεσο οικονομικό και κοινωνικό ρόλο, καθώς συνδέεται άλλοτε με την «επιθυμία της ανόδου και του ξεπεράσματος της κοινωνικής τους τάξης»<sup>413</sup> και άλλοτε με την «προσδοκία της επικερδούς μεταμόρφωσης»<sup>414</sup> της ακίνητης περιουσίας σε χρήμα. Αυτός ο «τρόπος ζωής» (σπίτι αυτοκίνητο, εξοχικό, ταξίδια) που οι νέοι εργαζόμενοι επιλέγουν αποτελεί μια προσπάθεια «κοινωνικής υποστασιοποίησης»<sup>415</sup> στη βάση των κοινωνικών σημασιών που προσδιορίζονται τόσο από το «έθος» του ορισμένου κοινωνικού στρώματος όσο και από την κοινωνία, μέσα στην οποία και με την οποία το έθος αυτό κάθε φορά αποκτάει νόημα.

Η κοινωνική ταυτότητα που αναζητούν οι νέοι, των οποίων οι εργασίες δεν υπόσχονται κοινωνική άνοδο, δεν μπορεί παρά να «μεταφράζεται και σε όρους κατανάλωσης»,<sup>416</sup> η οποία αποτελεί έναν από τους βασικότερους τρόπους αναπλήρωσης των βλέψεων για κοινωνική ανέλιξη. Έτσι η σημασία της ιδιοκτησίας παίρνει τη μορφή του «φетиχισμού της ιδιόκτητης κατοικίας»,<sup>417</sup> ενώ η κατοχή αυτοκινήτου γίνεται «η πιο φανερή ένδειξη του αθηναϊκού πλούτου και αναπόσπαστο μέρος του θεάματος στο δρόμο».<sup>418</sup>

«Ένα μεταφορικό μέσο, ένα αμάξι ή ένα μηχανάκι...». (Γ30)

«Ένα αυτοκίνητο που θέλω πολύ ... να είχα, όχι ιδιαίτερα μεγάλο αυτοκίνητο, ένα μικρό αυτοκίνητο ... ένα φτηνό αυτοκίνητο». (B24)

«Αυτοκίνητα, αμάξια ... θα αγόραζα ... ό,τι καλύτερο υπάρχει...». (A5)

«Ένα αυτοκίνητο καλύτερο ... γιατί αυτό που έχουμε ντρέπομαι να μπω μέσα ... δηλαδή είναι παλιό και υπάρχει κίνδυνος...». (B17)

Στα πλαίσια των ίδιων κοινωνικών σημασιών αποκτά νόημα και η επιθυμία για ένα εξοχικό σπίτι. Εκτός από απόηχος των προβλημάτων κατοικίας στη δεκαετία του

<sup>413</sup>. R. Hoggart, ό.π., σ. 123.

<sup>414</sup>. Β. Καραποστόλης, ό.π., σ. 226.

<sup>415</sup>. Στο ίδιο, σ. 269.

<sup>416</sup>. Στο ίδιο, σ. 249.

<sup>417</sup>. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, ό.π., σ. 279.

<sup>418</sup>. G. Burgel, *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1976, σ. 48.

'60,<sup>419</sup> η επιθυμία του εξοχικού είναι ενδεικτική της συμμετοχής των νέων στους κυρίαρχους τρόπους χρήσης του ελεύθερου χρόνου. Σε μία εποχή που τα περισσότερα και πειστικότερα προβλήματα της κατοικίας έχουν λυθεί, η ανάγκη για ένα «δεύτερο σπίτι» ή ένα «εξοχικό», καταδεικνύει την πολύπλευρη συμμετοχή των κατώτερων στρωμάτων στις κοινωνικές αναπαραστάσεις και τις χρήσεις του χώρου και του χρόνου της «πόλης» και της «εξοχής».

«...κάποιο εξοχικό σε κάποιο ... νησί ή σε κάποιο άλλο μέρος που θα μπορούσα να πηγαίνω όποτε θέλω...». (A14)

«...ένα εξοχικό θα έφτιαχνα ... κάπου, να 'μαι μόνος μου, να μην το ξέρει κανείς...». (B29)

Η «αστικοποίηση» αυτή των κατώτερων στρωμάτων εμφανίζεται όχι μόνο με το «ξόδεμα» των χρημάτων αλλά και με την «αποταμίευση ή την «επένδυση» τους. Οι στάσεις των νέων είναι επηρεασμένες τόσο από την εγγενή ανασφάλεια των κατώτερων στρωμάτων<sup>420</sup> όσο και από τη συμμετοχή τους στις σύγχρονες τραπεζικές αντιλήψεις για τις «καταθέσεις». Η μέριμνα για την εξασφάλιση των αγοριών και την προίκα των κοριτσιών αποτελεί μία ακόμα κυρίαρχη κοινωνική αναπαράσταση.<sup>421</sup>

«...θα τα 'βαζα στην Τράπεζα για τα παιδιά μου μεθαύριο». (B27)

«Θα τα 'βαζα στην Τράπεζα για ... μεθαύριο που ίσως ... ε ... ε ... ίσως γνωρίσω κάποιο παιδί και τα 'χω δηλαδή δικά μου λεφτά αυτά και βοηθήσω εγώ, στον εαυτό μου, τον εαυτό μου ... στο μέλλον ... δηλαδή να ... πάρω ένα δικό μου σπίτι, σας είπα ένα αυτοκινητάκι που θέλω (γέλια), ένα εξοχικό ... και τα υπόλοιπα ... δεν ξέρω...». (Δ36)

---

<sup>419</sup>. Η επιθυμία για «δεύτερη κατοικία» ή «εξοχικό» δεν αφορά μόνο την επίδραση των αντιλήψεων των αστικών στρωμάτων για την «πόλη» και τη «φύση», ούτε περιορίζεται στην ταύτιση με τα πρότυπα ζωής που προτείνουν τα ΜΜΕ. Σε μεγάλο βαθμό αντανακλά, τουλάχιστον για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, την μετεξέλιξη των αναζητήσεων ανάμεσα στη δεκαετία του '60 (προβλήματα έλλειψης κατοικίας, πρόχειρος πολεοδομικός σχεδιασμός) και στις σημερινές τάσεις «αστικοποίησης». Σημαντικές αναφορές στη μεταπολεμική ανοικοδόμηση της πρωτεύουσας σαν πρόβλημα κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό γίνονται στα έργα:

- Burgel G., *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1976.
- Φίλιππίδης Δ., *Για την ελληνική πόλη. Μεταπολεμική πορεία και μελλοντικές προοπτικές*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 192-209.
- Πικιώνης Δ., «Η ανοικοδόμηση και το πνεύμα της παράδοσης» από το έργο Δ. Πικιώνης, *Κείμενα*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987, σ. 160-167.

<sup>420</sup>. Σημαντικά στοιχεία για τις οικονομικές και αποταμιευτικές επιπτώσεις της στάθμης των όρων ζωής και ειδικότερα της ανεπάρκειας δικτύου περιθαλψής, στην αγροτική κοινωνία, αναφέρονται στο έργο Β. Καραποστόλης, ό.π., σ. 120-133.

<sup>421</sup>. Το «μέλλον» των παιδιών, αλλά και η οικονομική στήριξη κοριτσιών που πρόκειται να παντρευτούν, δεν εγγράφονται σε κανένα συλλογικό οικονομικό ή κοινωνικό αίτημα (εργασία, παιδεία, κοινωνική ασφάλιση) αλλά στην αποταμιευτική «πολιτική» της οικογένειας σαν ένα σύνολο από «ατομοκεντρικές οικογενειακές ανελικτικές βλέψεις». Βλ. Κ. Τσουκαλάς, ό.π., σ. 269.

Εξίσου κυρίαρχη είναι και η αναπαράσταση για την κερδοφόρα χρήση του κεφαλαίου και την «άνετη ζωή» μέσα από το σύστημα των «καταθέσεων», και των «τόκων».

*«Τα λεφτά που περίσσευαν θα τα επένδυα κάπου ώστε ... να μου δίνουν κιόλας κι άλλα ... ώστε ... με τον καιρό να...».* (B16)

*«Σίγουρα να επενδύσω αυτά τα λεφτά για να έχω ... τη μετέπειτα μου ζωή πιο εξασφαλισμένη».* (E37)

Μια άνετη και εξασφαλισμένη ζωή ωστόσο δε νοείται ανεξάρτητα από τα ταξίδια και τις εκδρομές. Οι δραστηριότητες αυτές ενώ από πρώτη άποψη ταυτίζονται με το «μαζικό τουρισμό», στην πραγματικότητα αντανakλούν την εκτεταμένη, ρητή ή άρρητη, άρνηση των υποχρεώσεων που συνεπάγεται η παραμονή σε ένα ορισμένο χώρο ή στα πλαίσια συγκεκριμένων κοινωνικών ή εργασιακών σχέσεων.

*«...θα ... γύριζα όπου ήθελα χωρίς να σκέφτομαι πλέον το οικονομικό, ότι κάποτε μπορεί να ... τελειώσουνε».* (B23)

*«Κατ' αρχήν θα πήγαινα ένα χρόνο διακοπές».* (B20)

*«Να παίρνω τους φίλους μου και να φεύγουμε για ταξίδια».* (E37)

*«Το πρώτο που θα έκανα πάντως θα ήταν ταξίδια...»* (B21)

Οι αγορές και οι γενικότερες επιλογές των νέων σε περίπτωση πλουτισμού καταδείχνουν ότι, ενώ οι «ανάγκες» στη σύγχρονη εποχή γίνονται αντιληπτές σαν «βασικές» ή «απαραίτητες», το επίπεδό τους έχει σημαντικά απομακρυνθεί από την απειλή του βιοπορισμού. Παράλληλα, τα ποιοτικά χαρακτηριστικά και οι ιεραρχήσεις που υπεισέρχονται στην ικανοποίηση των αναγκών αυτών δεν μπορούν να θεωρηθούν σαν μία τυπική «εφαρμογή» των περιεχομένων της λεγόμενης μαζικής κουλτούρας.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι καταναλωτικές επιλογές των νέων μπορούν να ερμηνευτούν σαν ένα είδος «αστικοποίησης» με την κανονιστική έννοια του όρου. Μία αστικοποίηση που κατατείνει στην συμβολική προσέγγιση των μεσαίων στρωμάτων, αλλά που δε συνοδεύεται πάντα από μία πραγματική κοινωνική άνοδο.

## **VI. Ο ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΧΡΟΝΟΣ**

Το αίτημα της μείωσης του χρόνου που ξοδεύεται στην εργασία αποτελεί τον κοινό παρανομαστή των βασικότερων αξιολογήσεων των νέων για τη δουλειά τους αλλά και τη δουλειά των γονιών τους. Παράλληλα ο ελεύθερος χρόνος αποτελεί το βασικότερο πλαίσιο όλων σχεδόν των βλέψεων για αλλαγή ή εγκατάλειψη της εργασίας καθώς και των ονείρων σχετικά με την «ευτυχία» και την «επιτυχία» στη ζωή. Μπροστά σε μία τέτοια πραγματικότητα θα περίμενε κανείς ο ελεύθερος χρόνος των νέων να είναι κατάμεστος δραστηριοτήτων, «πρωτοβουλιών», «δημιουργιών» ή τρόπων ζωής διαφορετικών από αυτούς που συνεπάγεται η ιδεολογία της εργασίας και η επίδραση της μαζικής κουλτούρας.

Ωστόσο οι δραστηριότητες των νέων δεν είναι «δημιουργικές» και μάλιστα μπορούν να χαρακτηριστούν σαν «κοινές», «μαζικές» ή «κομπορμιστικές». Οι περισσότεροι νέοι στον ελεύθερο χρόνο τους βγαίνουν με του φίλους τους για καφέ ή διασκεδάζουν.

Τις λίγες ώρες που ο Λευτέρης καταφέρνει να αποσπάσει από τη δουλειά του

στην οικογενειακή επιχείρηση, τις περνάει συνήθως με τους φίλους του. «Συνήθως», λέει, «βρίσκω κάποιους φίλους μου ... και κάπως λέμε κάποια αστεία εκεί πέρα για να περνάει η ώρα». (B16)

Τους φίλους βρίσκει και ο Παναγιώτης μετά τη εργασία. «Πάμε έτσι για κανένα καφέ ... καμιά βόλτα ... λέμε τα δικά μας πειράζουμε και κανένα κορίτσι ... ε ... ό,τι κάνουν όλα τα παιδιά στην ηλικία μου». (A1)

Ο Κώστας όταν τελειώνει τη δουλειά βγαίνει με τους φίλους ή με τη φίλη του. «Τώρα τελευταία», λέει, «έχω γνωρίσει και κάποια κοπέλα ... ας πούμε και ... βγαίνουμε μαζί ... έρχονται και οι φίλοι και λέμε ό,τι μας κατέβει...». (B19)

Το μπιλιάρδο είναι το αγαπημένο παιγνίδι του Νίκου στον ελεύθερο χρόνο. «Πάω», λέει, «σ' ένα μπιλιαρδάδικο που έχει και μουσική και πλακόνομαι... μετά έρχεται και κανένας φίλος ... καμιά κοπέλα και ... έτσι». (A7)

Αντίθετα ο Δημήτρης προτιμάει τους ανοιχτούς χώρους και τη θάλασσα. «Παίρνουμε κανένα μηχανάκι ... κάποιου φίλου ... δανεικό ... νοικιάζουμε και καμιά φορά και ... μπάνιο όλη τη μέρα στη θάλασσα». (A14)

Ο Βασίλης, που η μεγάλη του επιθυμία είναι να αφήσει την ψαραγορά και να γίνει μηχανικός αυτοκινήτων, όταν έχει ελεύθερο χρόνο προσπαθεί να ενημερώνεται πάνω στις μηχανές. «Πηγαίνω εκεί σε κάποιο μαγαζί της γειτονιάς, και...με τους φίλους εκεί μιλάμε για τα μηχανάκια...μου λένε τι καινούργιο βγήκε...κάτι κόλπα που ανακάλυψα εγώ...για τον κινητήρα...και συζητάμε». (B28)

Ο Δημήτρης δε θέλει να μιλάει και να ενημερώνεται αλλά να χορεύει. «Αράζω ... πηγαίνω σε disco και pub γιατί μ' αρέσει η φασαρία που γίνεται εκεί ... ο χορός ... η μουσική που βάζουνε ... που είναι και ζωντανή κιόλας ... βλέπεις τον καλλιτέχνη». (Δ32)

Η έξοδος από την πόλη και οι εκδρομές για το Βεζύρεφ είναι η σημαντικότερη επιλογή επειδή μπορεί να αξιοποιεί τα πλεονεκτήματα που έχει το τουριστικό γραφείο της μητέρας του. «Βρίσκω», λέει, «φτηνά εισιτήρια ή κανένα αυτοκίνητο και την κοπανάμε ... παίρνω τους φίλους μου και φεύγω ταξίδια έξω από την Αθήνα». (E37)

Ο τρόπος με τον οποίο οι νέοι διαθέτουν τον ελεύθερο χρόνο τους δε φαίνεται να διαφέρει σε τίποτα από τις καθημερινές εκείνες σκηνές, που συχνά αξιολογούνται σαν «κατανάλωση», «μαζική κουλτούρα» ή «μονοτονία». Προκειμένου να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε τα διαφορετικά περιεχόμενα αυτής της συμπαγούς εικόνας, θεωρούμε απαραίτητο να κάνουμε μερικές επισημάνσεις σχετικά με την παρουσία των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων και των φύλων στα πλαίσια του ελεύθερου χρόνου.

Οι δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου δεν είναι αποκλειστικό μονοπώλιο καμιάς κοινωνικής ομάδας ή φύλου, γεγονός που σημαίνει ότι ή ίδια δραστηριότητα, ανάλογα με την ομάδα ή το φύλο, ασκείται με διαφορετικό τρόπο, αποκτάει διαφορετικό νόημα και αποβλέπει στην ικανοποίηση διαφορετικών αναγκών.<sup>422</sup> Από την άποψη αυτή η συμπαγής εικόνα των νέων που «πάνε για καφέ» ή «διασκεδάζουν με τους φίλους», μπορεί να κατανοηθεί σαν μία σύνθετη δυναμική κοινωνικοποίησης στα πλαίσια της οποίας παράγονται νέες εμπειρίες και ανταλλάσσονται ποικίλες γνώσεις.

Τα στοιχεία που μας παρέχουν οι κοινωνιολογικές έρευνες για τη χρήση του ελεύθερου χρόνου των νέων της ελληνικής κοινωνίας μπορούν να είναι στο σημείο αυτό αρκετά διαφωτιστικά. Σύμφωνα με τις έρευνες αυτές, η παρέα αποτελεί τον πιο

---

<sup>422</sup>. C. Lalive d' Epinay et al., ό.π., σ. 85.

συνηθισμένο, εκτεταμένο και έντονο τρόπο κοινωνικοποίησης<sup>423</sup> των νέων. Στα πλαίσια της παρέας διεργάζονται οι τρόποι με τους οποίους μιμούνται, κρίνουν ή και αδιαφορούν σε όσα τους δίνονται σαν δεδομένα και όσα οι ίδιοι θέλουν να επιβάλλουν. Για παράδειγμα, η προνομιακή θέση της μουσικής και της διασκέδασης δεν περιορίζεται μόνο στο ρόλο του «ενεργητικού» ή «παθητικού» ακροατή ή θεατή.<sup>424</sup> Στην πραγματικότητα αποτελεί μια σύνθετη διαδικασία ταυτοποίησης και διαφοροποίησης από τις άλλες ηλικίες, τις μουσικές, τους τρόπους ζωής και τις μορφές έκφρασης.<sup>425</sup>

Μεγάλη ετερογένεια εμφανίζεται και στους τρόπους με τους οποίους τα αγόρια και τα κορίτσια σχηματίζουν παρέες, διαμορφώνουν τα «στέκια» τους και επιλέγουν την ψυχαγωγία τους. Σύμφωνα με τα ερευνητικά στοιχεία, τα κορίτσια περισσότερο από τα αγόρια «δεν έχουν μόνιμο τόπο συνάντησης με την παρέα τους» και συνήθως το στέκι τους βρίσκεται στη γειτονιά.<sup>426</sup> Τα στέκια της γειτονιάς, αλλά και έξω από αυτή, συνήθως είναι ντισκοτέκ, παμπ, καφετέριες, ζαχαροπλαστεία, κινηματογράφοι και θέατρα.<sup>427</sup> Στα μέρη αυτά τα αγόρια και τα κορίτσια πηγαίνουν συστηματικά, δηλαδή καθημερινά ή μερικές φορές την εβδομάδα.<sup>428</sup> Η μουσική αποτελεί το βασικότερο περιεχόμενο των χώρων συνάντησης. Σε ό,τι αφορά τις μουσικές προτιμήσεις τα μεν αγόρια επιλέγουν κυρίως τη ροκ και ποπ μουσική ενώ τα κορίτσια τη ντίσκο και μετά τη ροκ ή την ποπ μουσική.<sup>429</sup>

Τα ταξίδια και οι εκδρομές αποτελούν επίσης σημαντικές δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου των νέων αφού το 1\3 των κοριτσιών και το 1\4 των αγοριών δηλώνουν ότι κάνουν συχνά ταξίδια.<sup>430</sup>

Εξίσου σημαντικές σε έκταση και ποικιλομορφία είναι και οι δραστηριότητες

---

<sup>423</sup>. Από τα στοιχεία της έρευνας που πραγματοποίησε το Ε.Κ.Κ.Ε αναδεικνύεται ότι η συντριπτική πλειοψηφία των νέων (από 92% ως 99%) βρίσκεται ενταγμένη, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, σε μια «ομάδα έντονης κοινωνικοποίησης, όπως είναι η παρέα». Έτσι οι «φίλοι αποτελούν τους κύριους συζητητές των νέων στα εξής θέματα: ερωτικά - συναισθηματικά, σχέσεις με τους άλλους, πολιτιστικά, αθλητικά και μοτοσικλέτες - αυτοκίνητα». Βλ. Χ. Κελπερής, Α. Μουρίκη, Γ. Μυριζάκης, Θ. Παραδέλλης, Ο. Γαρδίκη, Α. Τεπέρογλου, ό.π., σ. 100 και 103. Παράλληλα η παρέα, με το σταθερό ή εναλλασσόμενο «στέκι» της, αποτελεί ένα βασικό τρόπο εγγραφής των νέων στον άμεσο ή τον ευρύτερο κοινωνικό χώρο.

<sup>424</sup>. Την «παθητική» στάση των νέων απέναντι στη μουσική επισημαίνει και η έρευνα του Ε.Κ.Κ.Ε τονίζοντας ότι «οι νέοι, ενώ ασχολούνται πολύ με τη μουσική, η τελευταία τους ενδιαφέρει μόνο σαν ακρόαμα και όχι σαν δραστηριότητα». Βλ. Χ. Κελπερής, Α. Μουρίκη, Γ. Μυριζάκης, Θ. Παραδέλλης, Ο. Γαρδίκη, Α. Τεπέρογλου, ό.π., σ. 95.

<sup>425</sup>. R. Bouillin - Darteville, ό.π., σ. 257.

<sup>426</sup>. Χ. Κελπερής, Α. Μουρίκη, Γ. Μυριζάκης, Θ. Παραδέλλης, Ο. Γαρδίκη, Α. Τεπέρογλου, ό.π., σ. 100.

<sup>427</sup>. Στο ίδιο, σ. 90.

<sup>428</sup>. Στο ίδιο, σ. 99.

<sup>429</sup>. Στο ίδιο, σ. 89.

<sup>430</sup>. Στο ίδιο, σ. 92.

του ελεύθερου χρόνου που αφορούν το «παιχνίδι» (τάβλι, σκάκι, ποδοσφαιράκι, μπιλιάρδο, κ.λ.π.). Η γοητεία των δραστηριοτήτων αυτών αφορά το γεγονός ότι, ενώ υπάρχουν «κανόνες», «περιορισμοί» και «υποχρεώσεις», αυτά δεν είναι αποτέλεσμα μιας εξωτερικά επιβεβλημένης «τάξης». Αφορούν την απαραίτητη προϋπόθεση της ελευθερίας που χαρακτηρίζει την εσωτερική δυναμική του «παιχνιδιού». Συνοψίζοντας ο Χουίζινγκα τα τυπικά χαρακτηριστικά του «παιχνιδιού», επισημαίνει ότι πρόκειται για μια «ελεύθερη δραστηριότητα, η οποία παραμένει απολύτως συνειδητά έξω από το "συνήθη" βίο ...δε συνδέεται με κανένα υλικό συμφέρον και από την οποία κανένα κέρδος δεν είναι δυνατόν να αποκτηθεί. Κινείται μέσα στα δικά της όρια χρόνου και χώρου σύμφωνα με καθορισμένους κανόνες... προωθεί το σχηματισμό ομάδων...».<sup>431</sup>

Πέρα όμως από τα «παιχνίδια», που απαιτούν μια ορισμένη σχέση των νέων με το χώρο και το χρόνο, την πιο σημαντική ποικιλία, από άποψη μορφών και περιεχομένου, καταλαμβάνουν οι δραστηριότητες της «κοινωνικότητας» («μιλάμε», «λέμε τα δικά μας», «βρισκόμαστε», «έτσι για περνάει η ώρα», «δεν κάνουμε κάτι»). Πρόκειται για τις μορφές εκείνες επικοινωνίας, ανταλλαγών και συνύπαρξης με τους άλλους που μοιάζουν να μην έχουν ένα ιδιαίτερο νόημα ή σκοπό και που δε γίνονται για «να πουν το αληθινό ή να σκεφτούν πάνω στο καλό και το κακό».<sup>432</sup> Είναι μορφές σχέσεων στις οποίες το αντικείμενο «δεν είναι παρά ένα μέσο»<sup>433</sup> επικοινωνίας.

Η έλλειψη περιορισμών ή ομοιογένειας σε πολλές από τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου δε σημαίνει ότι οι δραστηριότητες αυτές είναι εξίσου προσιτές σε όλα τα άτομα και τα φύλα. Τόσο στην επιλογή όσο και στην εκτέλεσή τους υπεισέρχονται μια σειρά διαφοροποιήσεις που έχουν σαν βάση το μορφωτικό επίπεδο των ατόμων, τα κοινωνικά και πολιτιστικά τους ερεθίσματα καθώς και τη μεγαλύτερη ή μικρότερη δυνατότητα σε ελεύθερο χρόνο. Εξίσου σημαντική επιρροή στην επιλογή και τη σηματοδότηση του ελεύθερου χρόνου ασκούν τα αναμενόμενα οφέλη και οι διακρίσεις από την άσκηση των δραστηριοτήτων.

Από την άποψη αυτή ο ελεύθερος χρόνος δεν είναι μόνο μια «ιστορική δημιουργία»<sup>434</sup> αλλά και ένα ουσιαστικό πεδίο κοινωνικών διεκδικήσεων, με την έννοια ότι αποτελεί «πεδίο ιδεολογικής σύγκρουσης των τάξεων».<sup>435</sup> Οι διεκδικήσεις αυτές σε πολλές περιπτώσεις καταδείχνουν την ύπαρξη μιας «κουλτούρας», περισσότερο με την έννοια του διαφορετικού τρόπου αντίληψης και άσκησης των δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου και λιγότερο με την έννοια της «αντίστασης» ή της «άρνησης» απέναντι στη «μαζική» ή την «αστική κουλτούρα».<sup>436</sup> Η «διαφορά» και όχι η «αντίσταση» στην αστική κουλτούρα συχνά ερμηνεύεται σαν ένα είδος ποσοτικού και ποιοτικού υπερκαθορισμού. Η «λαϊκή κουλτούρα» είναι «υποχρεωμένη να

<sup>431</sup>. Γ. Χουίζινγκα, ό.π., σ. 28.

<sup>432</sup>. G. Simmel, *Epistemologie et sociologie*, εκδ. P.U.F., Παρίσι 1981, σ. 131.

<sup>433</sup>. Στο ίδιο, σ. 132.

<sup>434</sup>. J. Dumazedier, «Temps sociaux, temps libre», ό.π., σ. 354.

<sup>435</sup>. Στο ίδιο, σ. 349.

<sup>436</sup>. Αναφερόμενος στη «λαϊκή κουλτούρα», ο Χόγκαρντ υποστηρίζει ότι αυτή δεν είναι «λιγότερο αναγκαστική και επεξεργασμένη» από την κουλτούρα που χαρακτηρίζει τις ανώτερες τάξεις. Πρόκειται για μια άλλη κουλτούρα, στα πλαίσια της οποίας η ζωή είναι «ταυτόχρονα απλή και επιτηδευμένη, ακατάστατη και ισόρροπη». Βλ. R. Hoggart, ό.π., σ. 63, 74.

προσδιορίζεται σε σχέση με τις κυρίαρχες»,<sup>437</sup> ενώ παράλληλα είναι αποκλεισμένη από την «ιδέα μιας αισθητικής ευχαρίστησης».<sup>438</sup> Ο αποκλεισμός αυτός, σύμφωνα με τον Πιέρ Μπουρντιέ, προϋποθέτει και παράγει ένα είδος «νατουραλισμού»,<sup>439</sup> που κατατείνει να μειώσει τα ποικίλα περιεχόμενα των επιλογών, να τα φέρει κοντά στην «πραγματικότητα της λειτουργίας τους»<sup>440</sup> και τελικά να τα μετατρέψει σε εμπειρισμό.

Ωστόσο, ο εμπειρισμός ορισμένων δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου δεν είναι πάντα το αποτέλεσμα μιας ορισμένου τύπου «υποταγής» στη μαζική κουλτούρα ή αδυναμίας «πρόσβασης» στην ανώτερη κουλτούρα. Πρόκειται για τις πρακτικές ορισμένων κοινωνικών ομάδων που διαθέτουν, και δεν μπορεί παρά να διαθέτουν, σημαντικά «πνευματικά» ή «αισθητικά» στοιχεία. Σε ό,τι αφορά τον «παθητικό» ή «εκτονωτικό» τρόπο, με τον οποίο οι νέοι από τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα εννοούν την «ξεκούραση» ή τη «διασκέδαση», μπορούμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για «εντάσεις»<sup>441</sup> που προέρχονται άλλοτε από την εργασία και άλλοτε από τον ίδιο τον ελεύθερο χρόνο.

Το πρωινό ξύπνημα, οι μεγάλες διαδρομές καθώς και η κούραση στο εργοστάσιο με τα πλαστικά υποχρεώνουν το Θοδωρή μετά τη εργασία να ξεκουράζεται αρκετή ώρα. «Μόλις έρχομαι», λέει, «μετά τη δουλειά είμαι κουρασμένος ... θα κοιμηθώ λίγο ... το 'χω συνήθεια και αλλάζει κάπως η διάθεσή μου». (A2)

Άλλες φορές η ξεκούραση και ο ύπνος είναι ένας τρόπος προετοιμασίας για την «κούραση» του ελεύθερου χρόνου.

«Επειδή», λέει η Χαρούλα, «όταν βγω ... δε θέλω να σέρνομαι ή να μην μπορώ να κάτσω ... κάπου σαν άνθρωπος ... μπορεί να ζαπλώσω έτσι ... να περάσει μια ωρίτσα και ... μετά να βγω». (A12)

Παράλληλα με τη διασκέδαση ή την ξεκούραση, αρκετοί νέοι στον ελεύθερο χρόνο επιλέγουν δραστηριότητες με κριτήριο τα ατομικά τους ενδιαφέροντα και τις δυνατότητες.

Ο Νίκος όταν δε θέλει να παίζει μπιλιάρδο και βρει την ανάλογη παρέα πηγαίνει και γυμνάζεται. «Καλή είναι και η γυμναστική» λέει, «χαλαρώνεις ... αλλάζεις κάπως, όχι τα ίδια και τα ίδια...». (A7)

Ο αθλητισμός για τον Ηλία είναι κάτι περισσότερο από τη διακοπή της μονοτονίας και γι' αυτό η κούραση της δουλειάς είναι ένα σημαντικό εμπόδιο. «Παίζω», λέει, «σχεδόν όλα τα αθλήματα ... μπάσκετ ... βόλεϊ ... ποδόσφαιρο ... μόνο αυτό με ενδιαφέρει ... αλλά πρέπει να είσαι ξεκούραστος ... και η δουλειά δεν...». (Δ33)

Ο αθλητισμός, και ιδιαίτερα οι μαζικές του μορφές (ποδόσφαιρο, μπάσκετ, βόλεϊ), αποτελούν για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα τις πλέον δημοφιλείς δραστηριότητες, όχι τόσο γιατί δεν έχουν τις οικονομικές και κοινωνικές προϋποθέσεις για να ασχοληθούν με τα «ακριβότερα» ή τα πιο «ευγενή» σπορ (τένις, γκολφ, ιστιοπλοία) αλλά γιατί οι δραστηριότητες αυτές επιτρέπουν σε μεγάλο βαθμό τη

---

<sup>437</sup>. P. Bourdieu, *La distinction*, ό.π., σ. 42.

<sup>438</sup>. Στο ίδιο, σ. 438.

<sup>439</sup>. Στο ίδιο, σ. 43.

<sup>440</sup>. Στο ίδιο, σ. 222.

<sup>441</sup>. N. Elias, E. Dunning, *Sport et Civilisation, La violence maitrisée*, εκδ. Fayard, Παρίσι 1994, σ. 125.

συνύπαρξη της «έκφρασης με την κοινωνικότητα».<sup>442</sup> Στις αθλητικές δραστηριότητες ο νέος μπορεί να πάει με την παρέα του, έχει το «δικαίωμα» να φωνάζει, να σχολιάζει ή να ανταλλάσσει πληροφορίες με το διπλανό του. Παράλληλα οι δραστηριότητες αυτές δεν κοστίζουν και κυρίως γίνονται συνήθως στα κοινωνικά και πολιτιστικά πλαίσια που ο νέος ζει καθημερινά. Από την άποψη αυτή οι αθλητικές δραστηριότητες είναι μια από τις βασικές διαδικασίες ανταλλαγής και επικοινωνίας του κοινωνικού του στρώματος.

Η συνύπαρξη έκφρασης και κοινωνικότητας μπορεί επίσης να αναγνωριστεί και πίσω από τις δραστηριότητες που αφορούν τα «μαστορέματα». Στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα οι «επιδιορθώσεις» ή οι «κατασκευές» δεν αφορούν πάντα την αντιμετώπιση πρακτικών αναγκών αλλά συνδέονται με ένα είδος «πρωτοβουλίας» και «ανεξαρτησίας» πάνω στα υλικά και τις ιδέες. Το αίσθημα αυτό ενισχύεται σημαντικά και από το γεγονός ότι η εργασία, συνήθως αναγκαστική, επαναλαμβανόμενη και μακριά από τα ενδιαφέροντα και τις ιδιαιτερότητες του ατόμου, δεν επιτρέπει καμιά πρωτοβουλία ή ελευθερία.

Ο Νίκος όταν τελειώνει από το μαγαζί, που όλη τη μέρα κουβαλάει και πουλάει αυγά, ασχολείται με το μαστόρεμα πραγμάτων που αγαπάει.

*«Έχω», λέει, «ένα παλιό αυτοκίνητο ... και το φτιάχνω... το χαλάω ... έρχονται κι άλλοι φίλοι ... και λέμε ιδέες ... κάνουμε κάποια πειράματα ... γενικά με τα αυτοκίνητα».* (B29)

Στο ίδιο πνεύμα πρωτοβουλιών, ανταλλαγών και γνώσεων βρίσκεται και ο Άγγελος. Ο χρόνος της εργασίας και η κούραση δεν αποτελούν σοβαρό εμπόδιο μπροστά στην επιθυμία του να μάθει κάτι πιο ενδιαφέρον από τη ζαχαροπλαστική στην οποία δουλεύει. *«Πάω», λέει, «σε κάτι φίλους ... γιατί έχω κάτι φίλους από ένα στούντιο και πηγαίνω και ... βλέπω, μαθαίνω ... βοηθάω ... μιλάμε ... όλα γύρω από τη μουσική».* (A9)

Η μουσική ακόμα και όταν κάποιος δε θέλει να μάθει περισσότερα από αυτά που ακούει, αποτελεί μια σημαντική ενασχόληση του ελεύθερου χρόνου.

*«Μουσική και μόνο μουσική», λέει η Ειρήνη, «... έχω τρέλα με τη μουσική ... μόνο μουσική ακούω ... άσε μόνο ν' ακούω μουσική».* (B24)

Σε αντίθεση με τα σπορ, τα μαστορέματα και τη μουσική, το διάβασμα βιβλίων και περιοδικών μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί μια περιθωριακή ενασχόληση και κυρίως μια «γυναικεία» δραστηριότητα.

*«Μετά τη δουλειά ... καμιά φορά», λέει η Σοφία, «κάθομαι στην πολυθρόνα βάζω και λίγο ... κάτι ευχάριστο στη μουσική ... και διαβάζω ... όχι πάντα αλλά μ' αρέσει πιο πολύ να διαβάζω...όχι τίποτα σπουδαίο ... αλλά τα ... ARLEKIN».* (B25)

Το κοινωνικό αυτό φαινόμενο επιδέχεται πολλές ερμηνείες, γιατί, ενώ εμφανίζεται στα πλαίσια του ελεύθερου χρόνου, αφορά τη γενικότερη κοινωνική σηματοδότηση των «επιλογών» ανάμεσα στα κοινωνικά στρώματα και τα φύλα. Σε ό,τι αφορά το διάβασμα εξωσχολικών βιβλίων είναι γεγονός ότι τόσο η σχολική παιδεία όσο και τα κίνητρα που διαμορφώνονται στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα, δεν ευνοούν «ένα πραγματικό ενδιαφέρον για την ανάγνωση».<sup>443</sup>

Τα ενδιαφέροντα περιορίζονται κυρίως στην ανάγνωση εικονογραφημένων

<sup>442</sup>. C. Lalive d' Epinay, «Persistence de la culture populaire dans les sociétés industrielles avancées», *Revue Française de Sociologie*, vol. XXIII, 1982, σ. 101.

<sup>443</sup>. A. Κορωναίου, *Νέοι και μέσα μαζικής επικοινωνίας*, ό.π., σ. 88.

περιοδικών επειδή σ' αυτά τόσο το περιεχόμενο όσο και οι κώδικες της εικόνας δεν απαιτούν ιδιαίτερες γνώσεις για την κατανόηση και την απόλαυσή τους.<sup>444</sup> Πρόκειται για περιοδικά των οποίων το περιεχόμενο διασκεδάζει ενώ παράλληλα αναπέμπει στον κόσμο του ονείρου, της μόδας και της ομορφιάς. Το γεγονός αυτό μπορεί να ερμηνεύσει και το ότι «τα κορίτσια αφιερώνουν περισσότερο χρόνο από τα αγόρια στην ανάγνωση εξωσχολικών βιβλίων».<sup>445</sup> Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι τα κορίτσια έχουν περισσότερο ελεύθερο χρόνο αφού ένα σημαντικό μέρος του το αφιερώνουν στις φροντίδες του σπιτιού, ακόμα και όταν δεν έχουν δημιουργήσει οικογένεια.

Η Αθανασία σπάνια βγαίνει με τους φίλους της μετά τη δουλειά ή τα Σαββατοκύριακα, γιατί ασχολείται με τη φροντίδα του σπιτιού (η μητέρα της δε ζει). «Φροντίζω το σπίτι», λέει, «κάνω τα ψώνια ... τα ρούχα ... μετά έχω και τον πατέρα μου ... ξέρεις οι άντρες έχουν μάθει...». (B21)

Το ίδιο ισχύει και με τη Ρούλα, της οποίας οι γονείς λόγω εργασίας λείπουν συχνά από το σπίτι. «Δουλειές, ψώνια ... να το ένα ... το άλλο ... στο σπίτι ποτέ δεν τελειώνουν οι δουλειές ... δυστυχώς». (Δ34)

Πέρα από τις δουλειές του σπιτιού η Ευφροσύνη έχει αναλάβει και το διάβασμα του μικρότερου αδελφού της. «Προσπαθώ να βοηθήσω τον αδελφό μου», λέει, «να ... διαβάσει ... να παίζω μαζί του ... να τον προσέχω να ... κάθε μέρα σχεδόν». (Δ35)

Μεγαλύτεροι φαίνεται να είναι οι καταναγκασμοί και οι υποχρεώσεις της Διονυσίας, αφού είναι μητέρα ενός μικρού παιδιού. «Επειδή», λέει, «έχω ένα παιδάκι ... και είμαι χωρισμένη ... όλες σχεδόν τις ώρες είμαι μαζί του». (ΣΤ40)

Οι σοβαρές ανισότητες ανάμεσα στα δύο φύλα σε ό,τι αφορά την ποσότητα και την ποιότητα του διαθέσιμου μετά την εργασία χρόνου, αναδεικνύονται και μέσα από τις δραστηριότητες, που οι γυναίκες περισσότερο από τους άνδρες, είναι υποχρεωμένες να διακόψουν λόγω της δουλειάς.

Η κούραση της εργασίας και οι υποχρεώσεις του σπιτιού είναι η αιτία που η Ειρήνη διέκοψε τη γυμναστική. «Μ' αρέσει παρά πολύ η γυμναστική», λέει, «αλλά η δουλειά μου είναι παρά πολύ κουραστική ... που δεν μπορώ να κάνω γυμναστική ... ούτε να πηγαίνω σε γυμναστήριο ... ξέρετε μετά στο σπίτι». (A13)

Το ίδιο ισχύει και για τη Χαρούλα: «Πέρσι, πήγαινα στο γυμναστήριο ... μου άρεσε πολύ ... μιλούσαμε ... ήταν και άλλες κοπέλες ... αλλά το σταμάτησα γιατί ... δεν προλάβαινα». (A12)

Η κούραση και ο περιορισμένος χρόνος ήταν και για την Αθανασία οι βασικοί λόγοι που διέκοψε τα μαθήματα σχεδίου που έκανε. «Χόμπι είχα για πολύ καιρό το σχέδιο ... μου άρεσε ... τα πήγαινα καλά ... αλλά το σταμάτησα ... μετά τη δουλειά είμαι κουρέλι...». (B21)

Σε μικρότερο βαθμό, αλλά για τους ίδιους σχεδόν λόγους, διακόπτουν τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου και τα αγόρια.

«Το μεγαλύτερο μου χόμπι», λέει ο Παναγιώτης, «... που όμως το σταμάτησα λόγω της δουλειάς είναι ... η κολύμβηση». (A6)

Ο Γιώργος λόγω της δουλειάς διέκοψε τη συμμετοχή του στο ποδόσφαιρο με αποτέλεσμα να γίνει ένας απλός τηλεθεατής των σπορ. «Επαιζα κάποτε και μπάλα ... αλλά τώρα λόγω δουλειάς μόνο βλέπω ... αν βέβαια προλάβω». (ΣΤ39)

---

<sup>444</sup>. Στο ίδιο, σ. 95.

<sup>445</sup>. Στο ίδιο, σ. 89.

Οι δραστηριότητες που οι νέοι επιλέγουν στον ελεύθερο χρόνο αντανακλούν σε σημαντικό βαθμό τόσο την έλλειψη ικανοποίησης, πρωτοβουλιών και προοπτικών στην εργασία όσο και τις περιορισμένες κοινωνικές δυνατότητες του χώρου μέσα στον οποίο ζουν καθημερινά. Πρόκειται για δραστηριότητες που δεν μπορούν να θεωρηθούν «δημιουργικές» σε σχέση με τους καταναγκασμούς που επιβάλλει η εργασία ή «αντίθετες» σε σχέση με τα πρότυπα που προβάλλει η μαζική κουλτούρα.

Αυτό δε σημαίνει ότι οι νέοι από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα είναι περισσότερο από τους άλλους κοντά στη μαζική κουλτούρα και μακριά από τη λόγια κουλτούρα, αλλά ότι δε διαθέτουν, όσο και τα άλλα κοινωνικά στρώματα, τις δυνατότητες να συνδυάσουν τα περιεχόμενα της μαζικής και της λόγιας κουλτούρας. Από την άποψη αυτή ο ελεύθερος χρόνος για τους νέους από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα μπορεί να αποτελέσει, σε αντιδιαστολή με την εργασία και το σχολείο μια ουσιαστική κοινωνική, πολιτιστική και εκπαιδευτική δυναμική.

Η αναγόρευση και η ενίσχυση της δυναμικής αυτής στη σημερινή εποχή γίνεται πιο επιτακτική, καθώς η ταύτιση της μαζικής κουλτούρας με τον ελεύθερο χρόνο επισκιάζει την ανάγκη να αποκτήσουν τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα τις δυνατότητες να μπορούν, έξω από τον επίσημο εργασιακό και σχολικό θεσμό, να αναπτύξουν την κοινωνική και πολιτιστική τους δυναμική. Το πρόταγμα αυτό είναι περισσότερο σημαντικό για τις γυναίκες οι οποίες, όχι μόνο στην εργασία αλλά και στον ελεύθερο χρόνο, υφίστανται τα αποτελέσματα της άνισης κατανομής των σύγχρονων δυνατοτήτων και αποκλεισμών.

## VII. Η ΑΝΕΡΓΙΑ

Ο άνεργος και η ανεργία ορίζονται συχνά σαν κοινωνικά φαινόμενα «αντίθετα» του εργαζόμενου και της εργασίας, με αποτέλεσμα να αποκτούν μια αρνητική οικονομική, κοινωνική και συμβολική σηματοδότηση. Η διάκριση όμως αυτή γίνεται ιδιαίτερα προβληματική όταν αναζητηθούν τα οικονομικά ή τα άλλα κριτήρια, με τα οποία κάθε φορά, στη διάρκεια μιας ιστορικής περιόδου<sup>446</sup> ή στα πλαίσια ενός ορισμένου κοινωνικού στρώματος, προσδιορίζεται η «ανεργία» και η «εργασία», καθώς

---

<sup>446</sup>. Αναφερόμενος στη ιστορική διαδικασία «επινόησης» της ανεργίας ο Topalov υποστηρίζει ότι η ανεργία με τη σημερινή της σηματοδότηση είναι το σύνθετο αποτέλεσμα των διαλεκτικών σχέσεων, αφενός ανάμεσα στις αλλαγές της βιομηχανικής παραγωγής και των πολιτικών κοινωνικής πρόνοιας και αφετέρου ανάμεσα στις εμπειρίες των εργαζομένων και το πρόβλημα της αντιμετώπισης της φτώχειας στις πόλεις της βιομηχανικής περιόδου. Η ανεργία «πριν γίνει μια έννοια της οικονομικής ανάλυσης ήταν ένα όργανο της κοινωνικής δράσης». Βλ. C. Topalov, «Invention du chômage et politiques sociales au début du siècle», *Les Temps Modernes*, τχ. 496/497, 1987, σ. 57.

Η «επινόησης» της ανεργίας είχε σαν αποτέλεσμα και την αλλαγή στους τρόπους πρόσληψης και αντιμετώπισης του άνεργου του φτωχού ή του τεμπέλη. Βλ. T. Vissol, «A l'origine des législations sociales au XVIe siècle: humanisme et frayeur populaires», *Les Temps Modernes*, τχ. 467, 1985, p. 2211, 2226.

και οι «πραγματικές», «ενδιάμεσες» ή «άγνωστες» μορφές τους.

«Η αντιμετώπιση της ανεργίας εκ μέρους των κοινωνικών υποκειμένων που την υφίστανται», υποστηρίζει ο Κ. Τσουκαλάς, «εξαρτάται από τον ορισμό που η συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα χρησιμοποιεί για το "επάγγελμα", την "απασχόληση" και το "εισόδημα", έναν ορισμό που συναρτάται, με τη σειρά του, με το φύλο, με την ηλικία, την κοινωνική προέλευση και την εν γένει κοινωνική, οικονομική και εκπαιδευτική κατάσταση των κοινωνικών φορέων».<sup>447</sup> Παρατηρείται έτσι το φαινόμενο να θεωρείται από ένα κοινωνικό στρώμα «κανονική εργασία» η συνεχής εργασία ή η εργασία μερικής απασχόλησης, ενώ για ένα άλλο κοινωνικό στρώμα οι ίδιες εργασίες να θεωρούνται σαν μια μορφή ανεργίας.<sup>448</sup>

Οι σημασιολογικές αυτές διαφοροποιήσεις στην εποχή μας γίνονται ακόμα πιο σύνθετες καθώς περνάμε από την «εποχή της πλήρους απασχόλησης»<sup>449</sup> σ' εκείνη της υποαπασχόλησης και της μαζικής ανεργίας, εποχή της κατανάλωσης, της αύξησης του ελεύθερου χρόνου και των σπουδών, και της «επιλεγμένης ανεργίας». Ωστόσο η ιδεολογία της πλήρους απασχόλησης συνεχίζει να «μειώνει τη σημασία του κοινωνικού χώρου της μη-εργασίας»<sup>450</sup> και να κάνει ακόμα πιο δύσκολη τη διάκριση «ανάμεσα στην ανεργία, την αναζήτηση της πρώτης εργασίας και την αεργία».<sup>451</sup> Οι κατηγορίες του άνεργου και του άεργου συχνά «αλληλοκαλύπτονται και αλληλοεπηρεάζονται»<sup>452</sup> καθώς έχουμε, «δίπλα στους «γνήσιους» ανέργους όλους τους καθ' οιονδήποτε τρόπο επιδοτούμενους, τους «αρνούμενους» να εργαστούν επίσημα, τους ευκαιριακούς, τους μερικά ή εποχιακά εργαζόμενους καθώς και όλες τις ενδιάμεσες ή μεικτές μορφές».<sup>453</sup> Παράλληλα η γενική τάση για επέκταση των κάθε είδους σπουδών κάνει να μην εμφανίζονται στο πεδίο της ανεργίας αυτοί «που για κάποιο διάστημα ακολουθούν ένα

---

<sup>447</sup>. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, ό.π., σ. 164.

<sup>448</sup>. C. Balazs, «Les facteurs et les formes de l' expérience du chômage», *Actes de la recherche en sciences sociales*, τχ. 50, 1983, σ. 69-93.

<sup>449</sup>. Η «πολιτική της πλήρους απασχόλησης και του οικονομικού σχεδιασμού», που κάνει κεντρικό της στόχο την αποτροπή της ανεργίας, στην Ελλάδα εμφανίζεται στις αρχές της δεκαετίας του '30. Τις προηγούμενες εποχές «η κανονικότητα της εργασίας και η πλήρης απασχόληση ήταν γνώρισμα μιας μειοψηφίας μόνο εργατών». Βλ. Α. Λιάκος, ό.π., σ. 397.

<sup>450</sup>. P. Grell, «Pour une strategie de recherche sur la question du chômage: recherche s' appuyant sur les récits de vie de chômeurs de Montreal», από το έργο C. Lalive d' Epinay et R. Sue, ό.π., σ. 31.

<sup>451</sup>. A. Bernadis, ό.π., σ. 18.

<sup>452</sup>. Κ. Τσουκαλάς, ό.π., σ. 233. Στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα, η ευκαιριακή και εποχιακή εργασία είχαν σαν αποτέλεσμα να σχηματισθεί «ένα κοινωνικό μόρφωμα από άνεργους και ευκαιριακούς εργάτες με ποικίλες εργασιακές σχέσεις: μισθωτής εργασίας, με αναθέσεις έργου άμεσες ή ένταξη σε υπεργολαβικές ομάδες...». Βλ. Α. Λιάκος, ό.π., σ. 404.

<sup>453</sup>. Κ. Τσουκαλάς, ό.π., σ. 234.

από τα πολλά προγράμματα κατάρτισης». <sup>454</sup> Έτσι παρά το γεγονός ότι οι επίσημες εθνικές και ευρωπαϊκές εκτιμήσεις τονίζουν ότι η ανεργία των νέων αυξάνει τόσο σε αριθμό ανέργων όσο και σε διάρκεια παραμονής στην ανεργία, οι περισσότεροι νέοι του ερευνητικού μας δείγματος δεν έχουν την εμπειρία της ανεργίας.

Μετά την εγκατάλειψη του σχολείου με τη μεσολάβηση της οικογένειας ή των γνωστών βρίσκουν σύντομα εργασία.

*«Εγώ βρήκα αμέσως δουλειά ... είχα ένα θείο...».* (A10)

*«Μετά το σχολείο δεν έκατσα καθόλου ... μόνο ένα μήνα μέχρι να μου πουν να πάω στη δουλειά...».* (A14)

*«Δεν ήμουν άνεργη καθόλου ... από τη μέρα που σταμάτησα το σχολείο μου βρήκαν αμέσως δουλειά και δούλεψα».* (Δ35)

Εξίσου συχνές είναι και οι περιπτώσεις που μετά την διακοπή του σχολείου δεν ψάχνουν για δουλειά, αλλά περιμένουν, χωρίς να χρειάζεται να δουλέψουν, μία «καλύτερη ευκαιρία». Στηριζόμενη η οικογένεια σε «ιδεολογικές και ηθικές που επιτάσσουν ή υποθάλπουν την αποδοχή της διατροφής ανέργων», <sup>455</sup> σε πολλές περιπτώσεις «προγραμματίζει την καθυστερημένη προσέλευση των νέων στην αγορά εργασίας» <sup>456</sup> με σκοπό την εξεύρεση μιας «καλύτερης» εργασίας. Ο λόγος των νέων του ερευνητικού μας δείγματος στο σημείο αυτό είναι ιδιαίτερα παραστατικός.

Η Σοφία μετά το δημοτικό διέκοψε το σχολείο και δε χρειάστηκε να δουλέψει. *«Κοιτάχτε»*, λέει, *«εγώ δεν είχα πρόβλημα σε χρήματα, γιατί εντάξει, δουλεύει ο πατέρας μου είναι ναυτικός ... δεν έχω πρόβλημα. Και να μη δουλέψω ακόμα και τώρα ... κανένα πρόβλημα. Απλώς δε μ' αρέσει να κάθομαι ... απλώς εντάξει, βγάζω και το χαρτζιλίκι μου...».* (B25)

Το χαρτζιλίκι φαίνεται ότι είναι και ο βασικός λόγος που δουλεύει και ο Νίκος. *«Εγώ τώρα δε ... δεν έπιασα δουλειά, ας πούμε από ανάγκη κι αυτά ... απλώς για να ... θέλω να πάρω μηχανάκι».* (B29)

Ο Ηλίας μετά το τέλος του γυμνασίου δεν ενδιαφέρθηκε να βρει δουλειά γιατί ήθελε να καθίσει. Ένα περίπου χρόνο μετά αποφάσισε να δουλέψει στο σιδερωτήριο. *«Ναι βέβαια»*, λέει, *«όταν τελείωσα το σχολείο μετά ... ένας χρόνος ... καθόμουν δε δούλεψα καθόλου ... δεν είχα τόσο μεγάλη ανάγκη...».* (Δ33)

Το ίδιο συνέβη και με το Χρήστο. Αφού κάθισε αρκετό καιρό χωρίς δουλειά, μετά αποφάσισε να δουλέψει στο μαγαζί με τα κοντέρ. *«Μ' ενοχλούσε γιατί καθόμουν όλη τη μέρα και δεν ... ήξερα τι να ... κάνω για να ασχοληθώ κάπως ... δεν είχα και τόσο πολλά προβλήματα ... οικονομικά εντάξει...».* (B17)

Ανάλογη είναι και η περίπτωση της Αθανασίας. *«Ε ... αρχικά»*, λέει, *«δεν έψαξα για δουλειά ... Ε, από κάποια περίοδο και μετά άρχισα να ψάχνω για δουλειά...».* (B21)

Η Αναστασία με το δικό της τρόπο δίνει τον ορισμό της «επιλεγμένης ανεργίας». *«Ναι»*, λέει *«μετά το σχολείο ήμουν χωρίς δουλειά ... ναι αλλά γιατί το ήθελα εγώ ... ήθελα έτσι να κάτσω, να μη δουλεύω».* (B26)

<sup>454</sup>. K. Roberts, «La jeunesse des années 80: un nouveau mode de vie», *Revue Internationale des Sciences Sociales*, vol. XXXVII, τχ. 4, 1985, σ. 467.

<sup>455</sup>. K. Τσουκαλάς, ό.π., σ. 232.

<sup>456</sup>. Στο ίδιο, σ. 230.

## 1. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Παράλληλα με τους νέους που δουλεύουν για το χαρτζιλίκι ή αυτούς που δεν έχουν πιεστικές ανάγκες να δουλέψουν, υπάρχουν και οι νέοι που μετά τη διακοπή του σχολείου ή στη διάρκεια της εργασίας τους, έζησαν ένα μικρότερο ή μεγαλύτερο διάστημα στην ανεργία. Πρώτη και βασική συνέπεια της ανεργίας φαίνεται να είναι η στέρηση των χρημάτων και κατά συνέπεια των αγαθών ή των υπηρεσιών που συνδέονται με αυτά.

Ο Παναγιώτης διέκοψε στη δευτέρα γυμνασίου και μέχρι να βρει τη δουλειά στη βιοτεχνία δέρματος έζησε αρκετό διάστημα στην ανεργία. Η έλλειψη των χρημάτων ήταν γι' αυτόν ένα σημαντικό πρόβλημα. «*Ε, άμα δε θα 'χεις λεφτά*», λέει, «*...θα κάτσεις όλη τη μέρα σπίτι. Ενώ άμα έχεις λεφτά, σ' αυτήν την ηλικία που είμαστε 'μεις, δηλαδή εγώ τώρα που είμαι 18 ... όλο ... για βόλτες είμαι δηλαδή. Θέλω να κάνω βόλτες, θέλω να πάω εκεί, θέλω να πάω για κάνα καφέ ... ε για τέτοια. Άμα δεν έχεις λεφτά δεν μπορείς να πας πουθενά*». (A1)

Τα λεφτά ήταν και το βασικό πρόβλημα της Κατερίνας στο διάστημα που μεσολάβησε από τότε που διέκοψε το σχολείο στην πρώτη λυκείου μέχρι να βρεί τη δουλειά της πωλήτριας: «*Ενιωθα ότι ... μου 'χουνε δέσει τα χέρια, δηλαδή δεν είχα χρήματα δικά μου, δεν είχα την άνεσή μου ή να πάω να πιω καφέ ή να ψωνίσω ή να κάνω ... ε ... αυτά*». (B23)

Ο Νίκος μετά το γυμνάσιο, μέχρι να βρει τη δουλειά στο εργαστήριο αργυροχρυσοχοΐας, πέρασε ένα διάστημα στην ανεργία. «*Είναι κι ότι δεν έχεις και ... τα χρήματα για να μπορείς να ... περνάς πιο άνετα. Να μπορείς να βγεις μια βόλτα ... να μην παίρνεις συνέχεια λεφτά από τους γονείς σου ... ακόμα κι αυτό το χαρτζιλίκι είναι απαραίτητο σήμερα*». (A4)

Στην ανεργία για ένα διάστημα έζησε και η Διονυσία, μέχρι να βρεί τη σημερινή δουλειά στην καφετέρια. Ανάμεσα στα πράγματα που την ενοχλούσαν πιο σημαντικό θεωρεί τα λεφτά. «*Ε ... τι μ' ενοχλούσε ... δεν μπορούσα να ... να έχω ας πούμε ό,τι είχα πριν όταν δούλευα ... Εννοείται ότι όταν βγάζεις τα δικά σου λεφτά ... μπορείς να κινηθείς αλλιώς*». (ΣΤ40)

Το να μπορείς να κινείσαι με τα λεφτά για το Γιώργο σημαίνει «*να μην μπορείς να βγεις έξω ... και να ντυθείς όπως θέλεις*». (ΣΤ39)

Η έλλειψη της εμπειρίας της ανεργίας δεν εμποδίζει αρκετούς νέους να αντιλαμβάνονται και να επισημαίνουν τα προβλήματα που η έλλειψη χρημάτων δημιουργεί στη ζωή των ανέργων.

Ο Δημήτρης αναφερόμενος στις οικονομικές δυσκολίες των ανέργων, συμπεραίνει πως «*άμα τη σημερινή μέρα ... δεν ... έχεις στον ήλιο μοίρα ... να μην έχεις λεφτά*». (Δ32)

Για τη Μαρία η δύναμη των χρημάτων, καθώς και οι δυσκολίες των ανέργων, εξηγούνται «*γιατί οι καιροί τώρα είναι δύσκολοι και χρειάζονται χρήματα*». (B22)

Η έλλειψη των χρημάτων για το Βεζύρεφ δε σημαίνει μόνο στερήσεις αλλά και την ανάγκη του άνεργου να ζητάει δανεικά. «*Όσους έχω γνωρίσει*», λέει, «*και έχουνε βρεθεί στο στάδιο της ανεργίας βλέπω να φτάνουνε σε κάποιο στάδιο το να μην μπορούν να συντηρήσουν τον εαυτό τους ή και οικογένειες ... να αρχίζουν να ζητάνε δανεικά ... και τέτοια*». (E37)

Ο Γιάννης αναλογιζόμενος τις δικές του δυνατότητες διαπιστώνει ότι «*αφού δεν*

έχει λεφτά (ο άνεργος) ... δε θα 'χει και τις βόλτες του ... δε θα μπορεί να βγαίνει πουθενά να πάει ... αυτά». (Γ31)

Την ίδια σκέψη κάνει και ο Νίκος. «Σκέφτομαι», λέει, «πως περνάνε, πως τα βγάζουνε ... κι αυτά, γιατί εγώ, ας πούμε, τώρα που δουλεύω, βγαίνω, κάνω, ράνω ... είσαι αλλιώς με τα λεφτά». (B29)

Σε μερικές περιπτώσεις, πέρα από τις στερήσεις, τα δανεικά και τις χαμένες βόλτες, η ανεργία σημαίνει και μια σημαντική απειλή για την επιβίωση του ατόμου. «Άμα είσαι άνεργος», λέει ο Ηλίας, «μεγάλο πρόβλημα ... δε θα έχεις λεφτά για να ... φας ... να ψωνίσεις για να ζήσεις την οικογένεια ... είναι δύσκολα τα πράγματα». (Δ33)

Η στέρηση των χρημάτων κατά την ανεργία έχει σαν άμεση συνέπεια τη μεγαλύτερη εξάρτηση των νέων από τα οικονομικά της οικογένειας. Η εξάρτηση αυτή παίρνει συχνά ένα συγκρουσιακό χαρακτήρα καθώς οι νέοι, που μέχρι πριν λίγο είχαν τα «δικά τους λεφτά», είναι τώρα αναγκασμένοι και για το παραμικρό τους έξοδο να ζητούν λεφτά από την οικογένεια.

Αρκετά ταπεινωτική θεωρεί η Κατερίνα την κατάσταση όπου «για να πας για έναν καφέ ... πρέπει να ζητήσεις απ' τους γονείς σου ... για το παραμικρό ... να ρε παιδί μου ό,τι και να πάρεις ... αρχίζεις "φέρτε μου λεφτά να πάω να ψωνίσω" ... είναι κάποια άνεση τα λεφτά». (B23)

Το ίδιο αίσθημα ταπείνωσης έχει και ο Γιώργος: «αυτό είναι το άσχημο να λες ξέρω 'γω στους γονείς σου "φέρε, μ' αρέσει αυτό, θέλω να το πάρω"». (ΣΤ39)

Η παρατεταμένη αναζήτηση εργασίας και η οικονομική εξάρτηση από την οικογένεια για το Γιώργο οδήγησε σε δυσκολότερα προβλήματα. «Ενώ έψαχνα για δουλειά», λέει, «δεν έβρισκα κάτι ... αλλά δε με πίστευε κανένας ... όλοι ... ας πούμε ... ένιωθα ... ότι δε μ' αγαπούσαν όπως στην αρχή». (B20)

Ο Θοδωρής στο διάστημα που έψαχνε για δουλειά και μέχρι να βρει τη σημερινή του στο εργοστάσιο πλαστικών ένιωθε ότι είναι ένα ουσιαστικό βάρος στην οικογένειά του, από την οποία επιπλέον έλειπε λόγω θανάτου ο πατέρας. «Με τσίζαν», λέει, «η μάνα και η αδελφή μου ... αυτό δεν το σήκωνα ... δεν ήταν σωστό...». (A2)

«Καθόμουνα συνέχεια σπίτι», λέει η Ειρήνη, «ήθελα κάποια στιγμή να βγω έξω και ... δεν έβγαίνα γιατί ντρεπόμουνα να ζητήσω λεφτά απ' τους γονείς μου». (B24)

Τις ίδιες περίπου σκέψεις για την οικονομική εξάρτηση από την οικογένεια κάνουν και οι νέοι που δεν είχαν την εμπειρία της ανεργίας.

Η Αναστασία θεωρεί αρκετά βαρύ για ένα νέο «να τον συντηρεί ακόμα η οικογένεια και να μην μπορεί να φύγει ... να κάνει ρε παιδί μου ... αυτό που θέλει σαν νέος». (B26)

Ο Νίκος με τη φαντασία του προσπαθεί να μπει στις σκέψεις και τους φόβους που έχει ένας γονιός όταν βλέπει το παιδί του να μην έχει δουλειά. «Το σκέφτομαι να τώρα ... βλέπει ... η μάνα το παιδί και ο πατέρας, να μη δουλεύει και να γυρνάει όλη μέρα από δω κι από κει ... Δε θ' ανησυχούνε τι θα κάνει το παιδί στο μέλλον; ... όλο αυτοί θα το ταΐζουν...». (A8)

Ο Βασίλης σκέφτεται ότι πέρα από την οικογένεια είναι και το κράτος που επιβαρύνεται με τους άνεργους. «Αυτοί που δε δουλεύουν είναι και για το κράτος ... που δεν εξοικονομεί ... τα τέτοια ... οι συντάξεις, δε βγαίνουν όλα ... όλα αυτά που κάνουνε». (B28)

Με βάση τις απόψεις των νέων, παρατηρούμε ότι τα προβλήματα από την

έλλειψη χρημάτων, εκτός μερικών οριακών περιπτώσεων, δεν αναφέρονται στην αδυναμία του ανέργου να ικανοποιήσει τις άμεσες βιοποριστικές ανάγκες (σπίτι, φαγητό, φροντίδα παιδιών) αλλά τη δυσκολία του να ανταποκριθεί σε ορισμένους «τρόπους ζωής» (καφέ, έξοδος, αγορές). Οι τρόποι αυτοί ζωής περιλαμβάνουν μια σειρά κοινωνικών σχέσεων και μορφών κατανάλωσης που δημιουργούνται με βάση τα λεφτά.<sup>457</sup>

Η αδυναμία ικανοποίησης αυτών των «θεμελιακών αναγκών»<sup>458</sup> με τρόπο επαρκή και κοινωνικά αποδεκτό οδηγεί στο αίσθημα της «φτώχειας» ή της «απόρριψης». Έτσι ενώ σε πολλές περιπτώσεις «η πραγματική φτώχεια είναι ένας μύθος»,<sup>459</sup> οι «φτωχοί», αλλά και όσοι για κάποιο λόγο στερούνται περιστασιακά τα χρήματα, βιώνουν την έξοδο τους από το «δικαίωμα» σε ορισμένους τρόπους ζωής σαν ουσιαστική κοινωνική αποένταξη. Το αίσθημα αυτό κάτω από ορισμένες συγκυρίες γίνεται πιο σύνθετο και συχνά καταλήγει να ταυτίζεται με ένα αίσθημα αυτομομφής, με το «αίσθημα της ντροπής».<sup>460</sup>

Ακόμα και στις περιπτώσεις που «η οικονομική αποένταξη δεν είναι συνώνυμη με την κοινωνική αποένταξη»,<sup>461</sup> οι διαδικασίες της «κοινωνικής κατασκευής της φτώχειας» είναι τόσο ισχυρές που συνεχίζουν να ταυτίζουν τις κοινωνικές αναπαραστάσεις του φτωχού και του άνεργου με εκείνες του περιθωριακού, του τεμπέλη και του ύποπτου.<sup>462</sup> Η κοινωνική και συμβολική αυτή δυναμική καταδειχνει ότι η ανεργία δεν μπορεί να κατανοηθεί ανεξάρτητα από την εκάστοτε πραγματικότητα της εργασίας και τις κοινωνικές σημασίες μέσα από τις οποίες αυτή γίνεται αντιληπτή.<sup>463</sup>

Στη σημερινή εποχή για να κατανοηθούν και να ερμηνευτούν οι σηματοδοτήσεις της ανεργίας, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η εργασία συνδέεται τόσο με την «υλική ασφάλεια και οργάνωση του καθημερινού χρόνου και χώρου»<sup>464</sup> όσο και με τον «καθορισμό της θέσης του ατόμου σε σχέση με τους άλλους» και την κοινωνική

---

<sup>457</sup>. Η σταδιακή κυριαρχία των εμπορικών και χρηματιστικών σχέσεων στο σύνολο των χώρων που τα άτομα των σύγχρονων κοινωνιών συναντούνται και ανταλλάσσουν, κάνει την Άρεντ να πει ότι «ιστορικά ο τελευταίος δημόσιος χώρος, ο τελευταίος τόπος συνάντησης, ο οποίος συνδέεται τουλάχιστον με τη δραστηριότητα του homo faber, είναι η ανταλλακτική αγορά όπου εκτίθενται τα προϊόντα του». Βλ. Χ. Άρεντ, ό.π., σ. 224.

**Ο Γκυ Ντεμπόρ από την πλευρά του θεωρεί ότι η κυκλοφορία των ανθρώπων στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες είναι ένα «υποπροϊόν της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων». Βλ. Γ. Ντεμπόρ, ό.π., σ. 132.**

<sup>458</sup>. V. de Gaulejac, I. Leonetti, *La lutte des places et la lutte des classes*, εκδ. Reconnaissances - Hommes et perspectives, Παρίσι 1994, σ. 55.

<sup>459</sup>. J. Baudrillard, *La société de consommation*, εκδ. Denoël, Παρίσι 1970, σ. 71.

<sup>460</sup>. V. de Gaulejac, I. Leonetti, ό.π., σ. 99.

<sup>461</sup>. B. Perret - G. Roustang, ό.π., σ. 91.

<sup>462</sup>. Μ. Χορκχάιμπερ, Τ. Αντόρνο, *Η διαλεκτική του διαφωτισμού*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1986, σ. 175.

<sup>463</sup>. D. Schnapper, ό.π., σ. 200.

<sup>464</sup>. Στο ίδιο, σ. 24.

## 2. ΠΛΗΞΗ ΚΑΙ ΑΠΟΜΟΝΩΣΗ

Η απουσία της εργασίας δεν έχει μόνο σαν αποτέλεσμα την κοινωνική αποένταξη λόγω έλλειψης χρημάτων αλλά και την αποένταξη ή περιθωριοποίηση που συνεπάγεται η μεγαλύτερη ή μικρότερη ανατροπή και των καθημερινών ρυθμών ή συνηθειών που οργανώνονται με κέντρο την εργασία. Οι νέοι που είχαν την εμπειρία της ανεργίας απέναντι στο πρόβλημα αυτό είναι ιδιαίτερα παραστατικοί.

Η Κατερίνα, περιγράφοντας την περίοδο που ήταν άνεργη, μας λέει: «Ε ... δε ... δεν αισθανόμουν καλά ... δε μου άρεσε ... που καθόμουν μεσ' το σπίτι ... συνέχεια ... ε ... δεν ήθελα, ήθελα κάποια ... να ... να ... να είμαι σε κάποιο ... σε κάποια δουλειά ... ήθελα να είμαι έξω απ' το σπίτι ... δε ... δεν μπορούσα να είμαι άλλο πια. Μ' ενοχλούσε ... δε ... δεν αισθανόμουν ... δεν ήθελα να κάθομαι μέσα, δεν μπορούσα ... ε ... αισθανόμουν μοναξιά, αισθανόμουν κάτι τέτοιο». δεν ήταν ευχαρίστηση αυτό για μένα».

Ερ.: «Κι όταν έβγαινες απ' το σπίτι τι άλλαζε;»

Απ.: «Και πάλι ... αισθανόμουν άσχημα. Και που έβγαινα

Ερ.: «Τι εννοείς;»

Απ.: «Άσχημα ... γιατί λέω "τόρα ... βγαίνω με τα παιδιά" και μου λένε "τόρα, αύριο τι θα κάνεις;" Ε, λέω "αύριο, θα ... θα μαζέψω, θα βοηθήσω τη μητέρα μου, μετά μέσα, θα κάτσω μέσα, θα βλέπω τηλεόραση, αυτό". Ε, δεν είχα κάποιο ... ιδιαίτερο ... Αυτό, πρωί - μεσημέρι - βράδυ αυτό πέραγα ... δεν μπορούσα... Ε ... δεν είχα ... 'ντάξει ... δεν είχα κάποιο ιδιαίτερο ... πρόβλημα. Ε, βέβαια έλεγα "μακάρι να έβρισκα κάποια δουλειά για 'μένα". Το πρώτο που έλεγα. Ε, βέβαια με ρωτάγανε ... μου λέγανε "άσε, καλύτερα κάθες" (γέλια) αλλά ... δεν ... ε ... ευχαριστιόμουν, ήθελα να ... δουλέψω, μ' αρέσει από μωρό, δηλαδή από μικρή μου άρεσε, έτσι κάποιο ... εργασία. Βοήθαγα τη μητέρα μου πολύ στις δουλειές». (Δ36)

Πέρα από την πλήξη στο σπίτι και οι κουβέντες με τους φίλους για το Θοδωρή ήταν μια πικρή υπενθύμιση των υποχρεώσεων του απέναντι στην οικογένεια. «Οι φίλοι μου με βλέπανε ... 'ντάξει ... μάλλον άσχημα, μάλλον, ξέρω 'γω ... δε μου λέγανε τίποτα ... δηλαδή μου λέγανε 'ντάξει ... «γιατί δεν ψάχνεις δουλειά ... καμιά δουλειά ... ειδικά εσύ που είσαι...» και για 'μένα ήταν πολύ έτσι ... δύσκολα ... απλώς ... πώς να το πω». (Α2)

Η πλήξη και η απομόνωση για την Κωνσταντίνα είχε τη μορφή των νευρικών εντάσεων. «Εγώ», λέει «... ένα χρόνο που ήμουν άνεργη ... είχα πολλά νεύρα ... Ήμουν σε νευρικότητα συνέχεια ... δεν ήξερα τι να κάνω».

Ερ.: «Πώς πέραγες τις μέρες της ανεργίας;»

Απ.: «Στο σπίτι, δουλειές, πάλι δουλειές ... αυτά». (B27)

«Νιώθεις πλήξη», λέει η Κατερίνα, «επειδή δεν μπορείς να ... δημιουργήσεις κάτι απ' αυτά που φαντάζεσαι». (B23)

Η απουσία της εργασίας, η παραμονή στο σπίτι καθώς και η έλλειψη κινήτρων για αγορές ή για κοινωνικές σχέσεις, δημιουργεί συχνά το αίσθημα της αχρηστίας και της ανικανότητας.

---

<sup>465</sup>. Στο ίδιο, σ. 201.

Ο Νίκος είχε ιδιαίτερα έντονο το αίσθημα αυτό και το περιγράφει:

«Νιώθεις μηδαμινός, νιώθεις άχρηστος ... εφ' όσον δεν κάνει τίποτα».

Ερ.: «Τι σημαίνει άχρηστος;»

Απ.: «Ότι ενώ θέλεις να προσφέρεις μέσα στο κοινωνικό σύνολο, το οποίο σε φέρανε και σε ... εντάζανε, κατά κάποιο τρόπο, μέσα, εσύ δεν μπορείς να προσφέρεις τίποτα...».

Ερ.: «Και μηδαμινός τι σημαίνει;»

Απ.: «Είναι κάτι ... σαν να είσαι μικρός, ότι δεν μπορείς να καταφέρεις αυτά τα οποία φαντάζεσαι και αυτά τα οποία σου έχουν οραματίσει οι άλλοι». (Α4)

Η διαταραχή των σχέσεων με το κοινωνικό περιβάλλον και η ανατροπή των κοινωνικών ρυθμών του χρόνου που επιβάλλει η εργασία, επισημαίνονται και από τους νέους που δεν είχαν την εμπειρία της ανεργίας.

«Είναι που ... κάθεσαι άπραγος όλη μέρα», λέει η Ειρήνη, «αυτό σε κουράζει...»

Ερ.: «Τι σημαίνει άπραγος;»

Απ.: «Το να ζυπνάει ο άλλος στις 1 η ώρα το μεσημέρι και να ξαναπέφτει να κοιμάται και να βλέπει τηλεόραση ... στο τέλος θ' αποβλακωθεί». (Β24)

Για μερικούς νέους η πλήξη που προκαλεί η ανεργία γίνεται αντιληπτή μέσα από τη δική τους εμπειρία της αεργίας, που από ένα σημείο και μετά προκαλεί τα δικά της αισθήματα δυσφορίας και απομόνωσης.

«Καθόμουνα», λέει ο Δημήτρης, «από το πρωί μέχρι το βράδυ ... καθόμουνα και κάποια ώρα ... ήθελα κάποια ώρα, ξέρω 'γω να πήγαινα ... κάπου να κάνω κάτι». (Δ32)

«Βαριέσαι να κάθεσαι», λέει ο Δημήτρης «...όλα αυτά, σ' ένα σημείο ... βαριέσαι να κάθεσαι ... συνέχεια. Θεες κάπου, με κάτι ν' ασχολείσαι ... Άμα δεν έχεις κάτι, δε ... δεν μπορείς, δεν μπορεί να' ναι η ζωή σου ένα πράγμα ανιαρό, ένα βαρετό πράγμα». (Α14)

«Αρχίζει η ψυχολογία σου να πέφτει», λέει ο Βεζύρεφ, «να μην έχεις κέφι για τίποτα, να μη φχαριστιέσαι τη ζωή σου ... να έχεις μπει σ' ένα τυπικό πρόγραμμα: ζυπνάς – κοιμάσαι ... Αυτό πιστεύω ότι είναι το χειρότερο, να μην έχεις ζωή μέσα σου». (Ε37)

Είναι γεγονός ότι στην πλειονότητα των περιπτώσεων ο χρόνος που κοινωνικά αφιερώνεται στην εργασία, μέσα από τον ορισμένο τρόπο που οργανώνεται, χρησιμοποιείται και επαναλαμβάνεται, έχει σαν αποτέλεσμα να επηρεάζει τους άλλους κοινωνικούς χρόνους οι οποίοι υφίστανται τις «συνέπειες και τους καταναγκασμούς» του.<sup>466</sup> Με την ανεργία αυτή η ορισμένη οργάνωση και χρήση του καθημερινού χώρου και χρόνου περιορίζεται ή ανατρέπεται, με αποτέλεσμα το άτομο να αποκλείεται από «τους συλλογικούς ρυθμούς που ορίζονται από την εναλλαγή των χρόνων της εργασίας και της μη εργασίας στο επίπεδο της μέρας, της εβδομάδας ή του χρόνου».<sup>467</sup> Ιδιαίτερα σε περιπτώσεις που τα διαστήματα ανεργίας είναι μεγάλα και οι κοινωνικές συνθήκες δύσκολες, ο περιορισμός των καθημερινών γεγονότων και των ενασχολήσεων οδηγεί σε μια πιο φτωχή, αδιαφοροποίητη και πρωτόγονη πρόσληψη του χρόνου.<sup>468</sup>

Η δυναμική αυτή στη συνέχεια περιορίζει το ενδιαφέρον για τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου, επειδή αυτές «δεν μπορούν να δομήσουν το χρόνο ούτε να

<sup>466</sup>. W. Grossin, *Le temps de la vie quotidienne*, ό.π., σ. 506.

<sup>467</sup>. D. Schnapper, ό.π., σ. 29.

<sup>468</sup>. P. Lazarsferd, *Les chômeurs de Marienthal*, Ed. de Minuit, Paris 1981, σ. 117.

παρέχουν το γόητρο που συνδέεται με το γεγονός να κατέχει κάποιος μια εργασία».<sup>469</sup> «Μετά την ανεργία, επισημαίνει η Ντομινίκ Σναπέρ, ο χρόνος δεν είναι πια ελεύθερος για καμιά ορθολογική χρήση», επειδή λείπει η εργασία η οποία «προσδιόριζε a *contrario* τον ελεύθερο χρόνο και του έδινε ένα πραγματικό νόημα».<sup>470</sup>

Ωστόσο σήμερα, λόγω της έκτασης και της διάρκειας της ανεργίας στην πλειονότητα των κοινωνικών στρωμάτων, σε αρκετές περιπτώσεις μπορούμε να σκεφτούμε με θετικό τρόπο την ανάπτυξη μιας «κουλτούρας της ανεργίας» στη βάση της οποίας η ανεργία «μπορεί να πάψει να εκλαμβάνεται σαν ατυχία και να γίνει ένας νέος τρόπος ζωής». <sup>471</sup> Στην ίδια κατεύθυνση μπορούμε να μιλάμε για «χρόνους ανεργίας»,<sup>472</sup> όχι μόνο στη βάση του διαφορετικού νοήματος που τα άτομα τους αποδίδουν, αλλά και στη βάση της πολιτιστικής και εκπαιδευτικής δυναμικής που μπορούν να περιλάβουν. Ανεξάρτητα όμως από την αποτελεσματικότητα μιας τέτοιας κοινωνικής δυναμικής γεγονός είναι ότι η ανατροπή των χρονικών ρυθμών που βασίζονται στην εργασία παρασύρει σε αλλαγή και τους γενικότερους χρονικούς ορίζοντες του ατόμου, πάνω στους οποίους βρίσκεται εγκατεστημένο το «σύστημα των προσδοκιών και των προβολών στο μέλλον».<sup>473</sup>

Σε ό,τι αφορά τις κοινωνικές σχέσεις, η απουσία της εργασίας, ενώ για πολλά άτομα δε σημαίνει το τέλος «ενός προνομιακού χώρου για την κοινωνικοποίηση και την κοινωνικότητα»,<sup>474</sup> ωστόσο οδηγούνται στο να νιώθουν «ανίκανα» ή «άχρηστα» επειδή δε συμμετέχουν στην κοινωνική παραγωγή και έτσι δεν έχουν κοινωνική χρησιμότητα. Η αντίληψη ότι «η κοινωνία απορρίπτει αυτόν που δεν του ζητάει τίποτα»<sup>475</sup> έχει σαν αποτέλεσμα η ανεργία να μην προσλαμβάνεται σαν «ένα κοινωνικό πρόβλημα ή σαν συνέπεια της οικονομικής κρίσης αλλά σαν μια αυτοαναίρεση».<sup>476</sup> Παρατηρείται έτσι το φαινόμενο τα άτομα να μένουν σε μια εργασία ακόμα και όταν είναι εξαντλητική ή ταπεινωτική, επειδή τους είναι υπαρκτά απαραίτητη, τους δίνει δηλαδή τη δυνατότητα να είναι «μέσα στο ρεύμα της κοινωνίας», να «συμμετέχουν στη ζωή», να είναι «όπως όλος ο κόσμος», να «κάνουν σχέδια», να «διαχειρίζονται τη ζωή τους».<sup>477</sup>

Οι δυνατότητες αυτές επειδή είναι εγγεγραμμένες στο χώρο, μας βοηθούν να κατανοήσουμε την «απομόνωση» στο σπίτι, σαν ένα από τα αποτελέσματα του «εγκλεισμού» των ατόμων σε ένα χώρο που δεν είναι σηματοδοτημένος από τις κυρίαρχες κοινωνικές σημασίες (αγορές, προσωπικές σχέσεις, κοινωνικές ανταλλαγές).<sup>478</sup>

<sup>469</sup> K. Roberts, ό.π., σ. 468, 470.

<sup>470</sup> D. Schnapper, ό.π., σ. 83.

<sup>471</sup> C. Lalive d' Epinay., *Les Suisses et le travail*, ό.π., σ. 158.

<sup>472</sup> J. Dumazedier, *Révolution culturelle du temps libre, 1968-1988*, ό.π., σ. 129-140.

<sup>473</sup> D. Schnapper, ό.π., σ. 156.

<sup>474</sup> Στο ίδιο, σ. 127.

<sup>475</sup> A. Gorz, ό.π., σ. 253.

<sup>476</sup> V. de Gaulejac, I. Leonetti, ό.π., σ. 107.

<sup>477</sup> V. de Gaulejac, I. Leonetti, ό.π., σ. 102.

<sup>478</sup> Προκειμένου να κατανοήσουμε τη διάκριση και ιεράρχηση του κοινωνικού χώρου σε κάθε εποχή, με βάση τις εργασίες και τα φύλα, αναφέρουμε ορισμένες παρατηρήσεις της Άρεντ σχετικά με την ζωή στην αρχαία αθηναϊκή πόλη.

Το πρόβλημα αυτό εντοπίζεται περισσότερο στις γυναίκες, επειδή αποτελούν και θα αποτελέσουν<sup>479</sup> τα πρώτα θύματα της ανεργίας και είναι αναγκασμένες να δεχτούν τη μεγαλύτερη δόση πλήξης και απομόνωσης που συνεπάγεται η «επιστροφή στο σπίτι» (ήθελα ... να είμαι σε κάποια δουλειά ... ήθελα να είμαι έξω απ' το σπίτι ... δεν μπορούσα ... δεν ήθελα να κάθομαι μέσα ... αισθανόμουν μοναξιά).

### 3. «ΤΕΜΠΕΛΙΑ» ΚΑΙ ΠΑΡΑΒΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Αρκετοί από τους νέους, που δεν είχαν την εμπειρία της ανεργίας, θεωρούν ότι «πολλοί άνθρωποι είναι άνεργοι γιατί, ενώ υπάρχουν δουλειές, δε θέλουν να πάνε να δουλέψουν».

«Έρχονται τώρα μερικοί», λέει η Ειρήνη, «και ... δε βρίσκουν δουλειά ... ότι ψάχνουν δουλειά και δε βρίσκουνε, αλλά πιστεύω ότι άμα θέλεις πραγματικά να δουλέψεις, θα κάνεις οποιαδήποτε δουλειά, ανεξάρτητα τις σπουδές που έχεις κάνει». (A13)

«Πιστεύω ότι ο καθένας μπορεί να βρει μια δουλειά», λέει ο Χρήστος. (A3)

Την ίδια άποψη έχει και ο Σταύρος. «Είναι τεμπέληδες, δεν ψάχνουν για δουλειά ... δηλαδή άμα είναι τεμπέλης συνέχεια, ούτε δουλειά θα κάθεται να βρίσκει, ούτε στη δουλειά θα πηγαίνει ... ο άνεργος είναι τεμπέλης γιατί δεν ψάχνει...». (B15)

Ο Βασίλης πιστεύει ότι οι άνεργοι δε βρίσκουν δουλειά γιατί έχουν μεγάλες

---

Σε ό,τι αφορά τα πρόσωπα και τις σχέσεις του «νοικοκυριού», η συγγραφέας επισημαίνει ότι οι «γυναίκες και οι δούλοι ανήκαν στην ίδια κατηγορία» και ότι «μέσα στη σφαίρα του νοικοκυριού δεν υπήρχε ελευθερία, διότι η κεφαλή του νοικοκυριού, ο αρχηγός του, θεωρούνταν ελεύθερος μόνο εφ' όσον μπορούσε να αφήσει το νοικοκυριό και να μπει στην πολιτική σφαίρα, όπου όλοι ήταν ίσοι». Βλ. Χ. Άρεντ, ό.π., σ. 104, 52, 45.

Η περιφρόνηση για τον «αποκλεισμό» στο σπίτι ξεκινάει από την αντίληψη των αρχαίων ότι στο χώρο αυτό το άτομο «ως πραγματικά ανθρώπινη ύπαρξη αλλά μόνο ως δείγμα του ζωικού είδους άνθρωπος», «δεν ήταν εντελώς άνθρωπος». Βλ. Χ. Άρεντ, ό.π., σ. 86, 69 και 60.

Από την πλευρά της η Σκουτέρη –Διδασκάλου αναφερόμενη στη διάκριση του ιδιωτικού από το δημόσιο χώρο και τη σχέση της με την ιδεολογία της ανισότητας των δύο φύλων, παρατηρεί ότι «η ιδεολογία της κατά φύλα ανισότητας μιλιέται, εκφράζεται και σε μεγάλο βαθμό βιώνεται μέσω μιας γλώσσας του χώρου. Χωρικές κατηγορίες, διακρίσεις και συμβολισμοί δομούν τις αντιλήψεις περί ανδρισμού και θηλυκότητας και, με τη σειρά τους, δομούνται μέσα από τις κατά φύλα ανισότητες...». Βλ. Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου, «"Γυναίκες εξωτικές" και "γυναίκες οικόσιτες"», ό.π., σ. 65.

<sup>479</sup>. Εφ' όσον οι «γυναικείες» σπουδές, επισημαίνει η Μ. Μουσοπούρου, «εξακολουθούν να στερούνται τεχνολογικού προσανατολισμού, η έλλειψη αυτή θα είναι όλο και πιο προσδιοριστική των προοπτικών των γυναικών: η γυναικεία ανεργία δε θα μειώνεται αλλά θα αυξάνει, οι εργαζόμενες θα ωθούνται στο περιθώριο της αγοράς εργασίας...». Βλ. Μ. Μουσοπούρου, *Γυναίκα και Απασχόληση. Δέκα ζητήματα*, ό.π., σ. 149.

απαιτήσεις σε αμοιβές. «Ζητάνε, πολλά λεφτά και δεν τους παίρνουνε ή δεν κάνουνε τη δουλειά που θέλουνε για να τους κρατήσουνε». (B28)

Η έλλειψη χρημάτων μαζί με την τεμπελιά, σύμφωνα πάλι με τους νέους που δεν είχαν την εμπειρία της ανεργίας, μπορούν να οδηγήσουν στην παραβατικότητα.

«Δεν έχει δουλειά για να δουλέψει», λέει η Ευπραξία, «και κάθεται ... όλο φέρνει το κακό στο νου του ... να κλέψω για να ζήσω τα παιδιά μου τώρα; Ή να είμαι άνεργος; Κάπως έτσι σκέφτεται ... Να σκοτώσει κάποιον ... να του πάρει τα λεφτά, να κλέψει...». (Δ35)

Πέρα από τις κλεψιές για τον άνεργο υπάρχουν και άλλες παρανομίες που μπορεί να κάνει. «Ζητάνε δανεικά», λέει η Ελευθερία, «το γυρίζουν στα τυχερά παιγνίδια ... και όλο πονηριές σκέφτονται». (E38)

Οι στάσεις και οι συμπεριφορές αυτές δεν αφορούν μόνο τους άνεργους που είναι ενήλικες και έχουν οικογένεια, αλλά και τους άνεργους που είναι νέοι.

«Ε, είναι άσχημο τώρα», λέει ο Νίκος, «... να βλέπεις παιδιά να μη δουλεύουνε ... και να κάνουν διάφορα πράγματα άλλα ... όπως να κλέβουνε, γενικά ... γιατί εκεί καταλήγουνε». (A7)

Ο Παναγιώτης θεωρεί ότι στην παραβατικότητα δε φτάνουν οι άνεργοι από πλήξη αλλά από αζεπέραστες ανάγκες, ειδικότερα όταν το διάστημα της ανεργίας είναι μεγάλο. «Αν είσαι άνεργος», λέει, «... τώρα όχι αν βαριέσαι, αν είσαι άνεργος πολύ καιρό ... καταντάς στο κλέψιμο κι αυτά ... υπάρχουν κι αυτά τα πράγματα ... δε γίνεται αλλιώς». (A6)

Όταν είναι γνωστό ότι τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, οι ανειδίκευτοι εργάτες, οι νέοι και οι γυναίκες είναι τα πρώτα θύματα της ανεργίας, φαντάζει λίγο περίεργο να υπάρχει στα ίδια αυτά κοινωνικά υποκείμενα η αναπαράσταση του άνεργου που είναι τεμπέλης ή που δεν μπορεί παρά να γίνει παραβατικός. Προκειμένου να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε το νόημα των απόψεων αυτών, θεωρούμε απαραίτητο, παράλληλα με όσα αναφέρθηκαν στο θεωρητικό μέρος της διατριβής μας για τον «τεμπέλη» και τον «άχρηστο» (16<sup>ο</sup>-19<sup>ο</sup> αιώνα), να κάνουμε ορισμένες ακόμα επισημάνσεις.

Πριν από την «ηθική αποκατάσταση του φτωχού»<sup>480</sup> και την ενσωμάτωση της φτώχειας στα κοινωνικά προβλήματα της βιομηχανικής κοινωνίας, γύρω από τη φτώχεια δημιουργούνται μια σειρά ηθικές συγχύσεις που έχουν σαν αποτέλεσμα ο άνεργος και ο φτωχός να ταυτίζονται με τον ακαμάτη και τον αλήτη. Ο ηθικός καταδικασμός της ανεργίας έχει σαν αποτέλεσμα στον «κοινωνικό ορίζοντα της φτώχειας, της ανικανότητας για εργασία και της απροσαρμοστικότητας»,<sup>481</sup> να κάνει την εμφάνισή της η τρέλα. Οι τρελοί την ίδια εποχή τοποθετούνται πλάι «στους φτωχούς, καλούς ή κακούς, και τους

---

<sup>480</sup>. Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, ό.π., σ. 226.

Σημαντικές πληροφορίες για την αναγόρευση της φτώχειας σε κοινωνικό πρόβλημα και εργατική διεκδίκηση περιέχονται στα έργα: R. Castel R, «"La querre à la pauvreté" aux états-unis: le statut de la misère dans une société d'abondance», *Actes de la recherche en sciences sociales*, τχ. 19, 1978, σ. 47-60· D. Fassin, «Exclusion, underclass, marginalidad», *Revue Française de Sociologie*, vol. XXXVII, 1996, σ. 37-75· N. Herbin, «L'urban underclass: chez les sociologues américains: exclusion sociale et pauvreté», *Revue Française de Sociologie*, vol. XXXIV, 1993, σ. 421-443· S. Paugam, «Les status de la pauvreté assistée», *Revue Française de Sociologie*, vol. XXXII, 1991, σ. 75-101.

<sup>481</sup>. Μ. Φουκώ, ό.π., σ. 63.

άεργους, εκούσιους ή ακούσιους».<sup>482</sup> Στα πλαίσια αυτά το ενδεχόμενο να γίνει «επικίνδυνος» ή «παράνομος» ένας άνεργος ή ένας φτωχός αποτέλεσε (και αποτελεί) μια από τις κυρίαρχες κοινωνικές αναπαραστάσεις και των εποχών που έπονται της βιομηχανικής περιόδου. Μπροστά σ' αυτήν τη διαπλοκή των οικονομικών αιτιών με τα ηθικά κριτήρια και τις αξιολογικές κρίσεις, που είχαν σαν στόχο την ποινικοποίηση της ζωής και της δράσης όλων των «μη εργατών», ο Μαρξ επισημαίνει: «Η πολιτική οικονομία δεν αναγνωρίζει το μη απασχολούμενο εργάτη, τον εργαζόμενο άνθρωπο, όσο είναι έξω από την εργασιακή αυτή σχέση. Ο απατεώνας, ο ζητιάνος, ο άνεργος, ο πεινασμένος είναι μορφές που δεν υπάρχουν για την πολιτική οικονομία αλλά για τα μάτια των γιατρών, των δικαστών και του νεκροθάφτη».<sup>483</sup>

Στις μετέπειτα εποχές, και ιδιαίτερα σε περιόδους μεγάλων οικονομικών και κοινωνικών κρίσεων,<sup>484</sup> η σύνδεση του άνεργου με του τεμπέλη και τον παραβατικό αποτέλεσε μια από τις βασικές ιδεολογίες προκειμένου να καταδικασθούν ή να απομονωθούν οι άνεργοι. Στη σημερινή εποχή η σύνδεση της παραβατικότητας με το κοινωνικό φαινόμενο της ανεργίας, ενώ έχει περιοριστεί στο επίπεδο των πρακτικών συνεπειών (δίκες, διώξεις, απελάσεις, κοινωνικός στιγματισμός), παραμένει ιδιαίτερα ισχυρή στο επίπεδο των κοινωνικών αναπαραστάσεων, ακόμα και στα κοινωνικά εκείνα στρώματα που πλήττονται πιο συχνά από τα φαινόμενα της ανεργίας και της ποινικοποίησης των καθημερινών στάσεων και συμπεριφορών.

Στις στάσεις αυτές σημαντική είναι και η επίδραση της χριστιανικής ηθικής μέσα από τις σηματοδοτήσεις της εργασίας και τη τεμπελιάς.<sup>485</sup> Ο απόστολος Παύλος τονίζει «εί τις ού θέλει εργάζεσθαι, μηδέ εσθιέτω» (Β. Θεσ. 3,10) και προτρέπει «ο κλέπτων μηκέτι κλεπτέτω, μάλλον δε κοπιάτω εργαζόμενος το αγαθόν ταις χερσίν, ίνα έχη μεταδούναί τοις χρείαν έχουσιν» (Εφεσ. 4,28). Στους Θεσσαλονικείς, προβάλλοντας τον εαυτό του σαν παράδειγμα εργατικού ατόμου («ουδέ δωρεά άρτον εφάγαμεν παρά τινος, αλλ' εν κόπω και μόχθω νύκταν και ημέρα εργαζόμενοι προς το μη επιβαρήσαι τινα υμών» (Β. Θεσσαλ. 3,8) τους προτρέπει να τον μιμηθούν και να εργάζονται («εργάζεσθαι ταις ίδίαις χερσίν υμών, καθώς υμίν παρηγγείλαμεν» (Α. Θεσσαλ. 4,11).

Σε ό,τι αφορά τις επιδράσεις της λαϊκής παράδοσης, επισημαίνουμε ότι η εργασία και η τεμπελιά, η εργατικότητα και η οκνηρία, ο δουλευτής και ο ακαμάτης, ο εργατικός και ο τεμπέλης αποτελούν μερικά από τα αντιθετικά ζεύγη, τα οποία σηματοδοτούν αρνητικά αρκετές στάσεις και συμπεριφορές που δεν ανταποκρίνονται σ' αυτό που κάθε φορά θεωρείται εργασία. Ορισμένες λαϊκές παροιμίες είναι αρκετά χρήσιμες για να καταδείξουν τις οικονομικές, κοινωνικές και συμβολικές διαστάσεις των αξιολογήσεων

---

<sup>482</sup>. Στο ίδιο, σ. 58. Σε μια προηγούμενη εποχή οι Προτεστάντες χαρακτηρίζαν τα άτομα αυτά «αλιήριους ζήτουλες που η ζωή τους είναι μια παραστρατημένη πορεία: το ζητιάνεμα». Βλ. Μ. Weber, *Η Προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, ό.π., σ. 321-υποσ. 45.

<sup>483</sup>. Κ. Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, ό.π., σ. 108.

<sup>484</sup>. Α. Λιάκος, ό.π., σ. 397-398.

<sup>485</sup>. Σημαντικές αναφορές στον τρόπο με τον οποίο το Προτεσταντικό κίνημα ερμήνευσε και επέβαλλε τα σχετικά με την εργασία εδάφια των χριστιανικών κειμένων, σε πολλές από τις δυτικές χώρες το 16ο αιώνα, αναφέρονται στο έργο Μ. Weber, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1978.

γύρω από την «εργασία» και αυτό που «δεν είναι εργασία»:<sup>486</sup>

ο ακαμάτης είναι αδελφός του ζητιάνου  
ακαμάτης, πρωτοκλέφτης  
η πολλή άδεια κάνει το νοικοκύρη κλέφτη  
στου τεμπέλη το τσαντίρι έστησε ο διάολος εργαστήρι

Σημαντικές αναφορές στην ανάγκη του κόπου και της προσπάθειας προκειμένου να επιτευχθεί κάτι καλό στην εργασία ή έξω από αυτή, συναντάμε σε πολλά αρχαία κείμενα.  
487

Η ανεργία, από την άποψη της στέρησης των χρημάτων, θεωρείται από τους νέους βασικό εμπόδιο στην ικανοποίηση κυρίως των αναγκών που προκύπτουν από τους «σύγχρονους τρόπους ζωής». Πέρα όμως από τη στέρηση των χρημάτων, η απουσία της εργασίας περιορίζει ή ανατρέπει τις κοινωνικές εκείνες διαδικασίες, μέσα από τις οποίες τα άτομα εξασφαλίζουν κοινωνική ταυτότητα, ανεξαρτησία και αναγνώριση από τους άλλους. Εξίσου σημαντικές στην περίπτωση της ανεργίας είναι και συνέπειες από την ανατροπή των ρητών ή άρρητων σχέσεων του ατόμου με την κοινωνική οργάνωση του καθημερινού χώρου και χρόνου που προσδιορίζεται από την εργασία. Τα αισθήματα της πλήξης, της κοινωνικής απομόνωσης και της χρονικής απορύθμισης αλλά και εκείνα της «αχρηστίας», της «ανικανότητας» και της «αδράνειας», με τα οποία οι νέοι βιώνουν την έλλειψη της εργασίας, δεν αφορούν τις ψυχολογικές ιδιαιτερότητες των μεμονωμένων ατόμων.

Πρόκειται για τις κοινωνικές διαδικασίες της «συμμετοχής» και του «αποκλεισμού» από την οικονομική και κοινωνική ζωή που επιβεβαιώνουν σε σημαντικό βαθμό τις ιδεολογίες των ανισοτήτων με βάση το φύλο. Σε άκριτες κοινωνικές και συμβολικές επιδράσεις, από ευρύτερα της εργασίας συμβολικά συστήματα, μπορούμε να στηρίξουμε και την κατανόηση των παραστάσεων του «τεμπέλη» ή του «παραβατικού».

## VIII. ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

---

<sup>486</sup>. Οι ανωτέρω παροιμίες αναφέρονται στο έργο Ι. Κολιτσάρας, *Παροιμίες του ελληνικού λαού*, εκδ. Χριστιανική Ένωση Εκπαιδευτικών Λειτουργιών, Αθήνα 1964. Στο ίδιο έργο περιέχονται και οι ακόλουθες: *ακαμάτης νέος, γέρος διακονιάρης, η ακαμάτρα τη γιορτή πολύ την εορτάζει, θέλησε ο τεμπέλης να χορέψει και έσπασε το νταούλι, για το γαϊδούρι του τεμπέλη έκανε ο θεός τα αγκάθια, της τεμπέλας η κλωστή δέκα πήχες και μισή, του τεμπέλη τα εργαλεία είναι πάντα καθαρά, του τεμπέλη το άλογο το τρώει ο λύκος.*

<sup>487</sup>. Για τον Ησίοδο η εργασία δεν είναι ντροπή αλλά η αεργία «έργον δε ουδέν όνειδος αεργίη δε τ' όνειδος», βλ. Ησίοδος, *Έργα και Ημέραι*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1993, στχ. 311. Έτσι η αεργία είναι μια κοινωνική πληγή, αφού γεμίζει την κοινωνία με «κηφήνες» που «τρώγοντας χαραμίζουνε των μελισσών τον κόπο», στο ίδιο, στχ. 302-305. Για το λόγο αυτόν οι θεοί μισούν αυτόν που ζει χωρίς δουλειά, στο ίδιο, στχ. 303.

## 1. Η ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

Με τον όρο εκπαίδευση εννοούμε «κάθε είδος επίσημης, θεσμοθετημένης μορφής διδασκαλίας που διεξάγεται στα σχολεία όλων των βαθμίδων, τις τεχνικές και επαγγελματικές σχολές και στα πανεπιστήμια, ανεξάρτητα από το αν παρέχεται από το κράτος ή από ιδιωτικούς φορείς».<sup>488</sup> Ο ρόλος της εκπαίδευσης στις σύγχρονες κοινωνίες αποτέλεσε το επίμαχο θέμα πολλών ερμηνειών, σχεδιασμών και μεταρρυθμίσεων.

Σύμφωνα με τη φιλελεύθερη αντίληψη η εκπαίδευση αποτελεί μια διαδικασία ολοκλήρωσης της προσωπικότητας του «ανθρώπου» με την ικανοποίηση των «αναγκών» και των «επιθυμιών», μέσα από την πρόσβαση στη γνώση και τη μόρφωση. Στηριγμένη στις αρχές του ουμανισμού, του ορθολογισμού, της εκπαιδευτικής ισοπολιτείας και της αξιοκρατίας, η προσέγγιση αυτή αποκρύβει τον καθοριστικό ρόλο των οικονομικών και κοινωνικών παραγόντων. Οι παράγοντες αυτοί επιδρούν στην κατανομή των θέσεων και τη ρύθμιση των σχέσεων τόσο στα πλαίσια της εκπαίδευσης όσο και στις σχέσεις της με τους άλλους κοινωνικούς θεσμούς.<sup>489</sup>

Η τεχνοκρατική αντίληψη για την εκπαίδευση θεωρεί ότι η ολοκλήρωση της προσωπικότητας του ατόμου είναι μόνο ένα μέσο που θα βοηθήσει την αρμονικότερη ένταξη του στις διαδικασίες της οικονομικής και κοινωνικής ικανοποίησης των ήδη προσδιορισμένων αναγκών του κοινωνικού συνόλου. Η απόκρυψη του ευρύτερου ρόλου των οικονομικών και κοινωνικών παραγόντων στην προσέγγιση αυτή, διενεργείται κυρίως μέσα από την «ιδεολογική λειτουργία των αντικειμενικών στόχων» (απόκρυψη του ταξικού χαρακτήρα του αναλυτικού προγράμματος και των διδακτικών στόχων).<sup>490</sup>

Για απόκρυψη των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων κατηγορεί την εκπαίδευση και η μαρξιστική πλευρά όταν τονίζει ότι αυτό που το παιδί μαθαίνει στο σχολείο είναι «κανόνες ηθικής, κανόνες επαγγελματικής συνείδησης και πολιτικής αγωγής, που πάει να πει, πιο καθαρά, κανόνες για το σεβασμό του κοινωνικού -τεχνικού καταμερισμού της εργασίας, και τελικά κανόνες της τάξης πραγμάτων που έχει επιβληθεί από την ταξική κυριαρχία».<sup>491</sup> Μία από τις σημαντικότερες επιπτώσεις των διαδικασιών της «κυριαρχίας» και της «αναπαραγωγής» είναι κι η εγκατάλειψη του σχολείου με την έννοια ότι επιβεβαιώνει την τάση «οι "καλύτεροι" να απολαμβάνουν περισσότερα και να γίνονται ακόμα καλύτεροι, ενώ οι κοινωνικά οριζόμενοι ως "χειρότεροι" απολαμβάνουν

---

<sup>488</sup>. Σ. Πεσμαζόγλου, *Εκπαίδευση και Ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1948-1985*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σ. 41.

<sup>489</sup>. Γ. Μηλιός, *Εκπαίδευση και εξουσία. Κριτική της καπιταλιστικής εκπαίδευσης*, εκδ. Αγώνας, Αθήνα 1981, σ. 98.

<sup>490</sup>. Χ. Νούτσος, *Διδακτικοί στόχοι και αναλυτικό πρόγραμμα*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1983, σ. 61.

<sup>491</sup>. Λ. Αλτουσέρ, ό.π., σ. 74. Το ρόλο αυτόν του σχολείου επισημαίνει και η Α. Φραγκουδάκη, κάνοντας κριτική στις ιδεολογίες της τεχνικής εκπαίδευσης. Βλ. Α. Φραγκουδάκη, «Το πρόβλημα της τεχνικής εκπαίδευσης: αναπτυξιακή λογική και ιδεολογίες», *Ο Πολίτης*, τχ. 11, 1977, σ. 21-26.

λιγότερα και γίνονται ακόμα χειρότεροι». <sup>492</sup>

Με τους όρους «σχολική αποτυχία» ή «εγκατάλειψη του σχολείου» εννοούμε την πρόωρη εγκατάλειψη της εκπαίδευσης από το μαθητή, πριν αποφοιτήσει από την εκπαιδευτική βαθμίδα στην οποία έχει εγγραφεί (δημοτικό, γυμνάσιο, λύκειο). <sup>493</sup>

Προκειμένου να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε καλύτερα του λόγους για τους οποίους οι νέοι δηλώνουν ότι εγκατέλειψαν το σχολείο θα επιστημόνουμε ορισμένες σημαντικές πλευρές του λεγόμενου «περιβάλλοντος του μαθητή», δηλαδή καταστάσεις που συνδέονται με τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα της οικογένειας στην οποία ανήκουν. Σε ό,τι αφορά την επαγγελματική κατάσταση των γονιών, στο σχετικό κεφάλαιο επιστημόναμε ότι πρόκειται για εργασίες που έχουν χαμηλό κοινωνικό γόητρο, δεν αμείβονται ικανοποιητικά, είναι κουραστικές και δεν προσφέρουν καμιά πραγματική δυνατότητα αλλαγής ή βελτίωσης. Τα προβλήματα αυτά συχνά γίνονται η άμεση ή η έμμεση αιτία οι νέοι να διακόψουν το σχολείο.

Η Κωνσταντίνα είναι 18 ετών, διέκοψε το σχολείο στη δευτέρα γυμνασίου και δουλεύει πωλήτρια σε κατάστημα με αρτοσκευάσματα. «*Οι γονείς μου*», λέει, «*δεν είχαν περιθώριο να μου δώσουνε για να ... συνεχίσω το σχολείο*». (B27)

Το ίδιο συνέβη και με την οικογένεια του Γιώργου. «*Οικονομική άνεση, δεν είχαμε ... ο πατέρας μου με πίεζε ... εγώ ήθελα να συνεχίσω ... τα πήγαινα καλά*». (B20)

Ο Γιώργος ανήκε σε μια πολυπληθή αγροτική οικογένεια και υποχρεώθηκε να σταματήσει το σχολείο για να φροντίσει τις αδελφές του. «*Ο λόγος*», λέει, «*ήταν οικονομικός γιατί είμαστε 6 αδέρφια, εγώ είμαι μοναχογιός έχω και 5 αδελφές...*». (ΣΤ39)

Τα προβλήματα στην οικογένεια της Χαρούλας ήταν πιο σύνθετα καθώς οι γονείς της ήταν αναγκασμένοι λόγω εργασίας να μετακινούνται. Τα διαστήματα αυτά η Χαρούλα έμενε στο σπίτι και αναλάμβανε τη φροντίδα του μικρότερου αδελφού της. «*Το σχολείο*», λέει, «*το σταμάτησα στην πρώτη τάξη του γυμνασίου επειδή οι γονείς μου φεύγανε κάθε ... Σεπτέμβρη την ώρα που άρχιζα το σχολείο, για να πάνε στη δουλειά και καθόντουσαν περίπου ένα μήνα, και 'γω αναγκαστικά έπρεπε να το σταματήσω*». (A12)

Η Κατερίνα αναγκάστηκε να διακόψει το σχολείο στην πρώτη λυκείου επειδή κάποιο ατύχημα του αδελφού της δημιούργησε στην οικογένεια σοβαρά οικονομικά προβλήματα. «*Η αιτία*», λέει, «*ήταν οικογενειακοί λόγοι ... είχε ο αδελφός μου ένα ατύχημα και ... αναγκαστικά σταμάτησα ... δε γινόταν διαφορετικά πλέον*». (B23)

Ο γάμος της Διονυσίας δημιούργησε μια σειρά οικονομικές και κοινωνικές υποχρεώσεις, που την ανάγκασαν να διακόψει το σχολείο στην πρώτη τάξη του λυκείου και να δουλέψει σαν σερβιτόρα σε μια καφετέρια. (ΣΤ 40)

Είναι γεγονός ότι η ενασχόληση των παιδιών με δουλειές του σπιτιού, για να μπορέσουν οι γονείς να εργαστούν, σύμφωνα με τον ιστορικό Α. Λιάκο, «αποτελεί μια από τις ιστορικές μορφές της παιδικής εργασίας» <sup>494</sup> η οποία για λόγους οικονομικούς και κοινωνικούς περιλαμβάνει κυρίως «ανειδίκευτες εργασίες». <sup>495</sup> Στη σημερινή εποχή,

<sup>492</sup>. Μ. Μπερνστίλ, «Κοινωνιογλωσσική προσέγγιση της κοινωνικοποίησης με αναφορά στη σχολική επίδοση», στο έργο Α. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1985, σ. 446.

<sup>493</sup>. Μ. Παρίου-Δρεπτάκη, *Εγκατάλειψη της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και παράγοντες που σχετίζονται μ' αυτήν*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1993. σ. 13.

<sup>494</sup>. Α. Λιάκος, ό.π., σ. 276.

<sup>495</sup>. Στο ίδιο, σ. 290.

παρότι η παιδική εργασία περιορίστηκε και αυξήθηκε σημαντικά η κοινωνική πρόνοια και το οικογενειακό εισόδημα, αρκετοί νέοι αναγκάζονται να διακόψουν το σχολείο για να συνεισφέρουν στην οικονομική κατάσταση της οικογένειας. Η ανάγκη αυτή ωστόσο δεν είναι μόνο «οικονομική» στο βαθμό που έχει διαφορετικές συνέπειες στις μορφωτικές και επαγγελματικές πορείες των αγοριών και των κοριτσιών.

«Η κοινωνική ανισότητα μπροστά στις σπουδές», τονίζει η Α. Φραγκουδάκη, «είναι ασύγκριτα μεγαλύτερη για τις γυναίκες από ό,τι για τους άνδρες. Η κοινωνική επιλογή είναι πολύ αυστηρότερη κατά φύλο και αναστέλλει γενικά τις γυναίκες από τις σπουδές και τη συμμετοχή στην κοινωνική ζωή».<sup>496</sup>

Τα φαινόμενα αυτά εμφανίζονται με μεγαλύτερη έμφαση στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Στα στρώματα αυτά θεωρείται πιο λογικό και χρήσιμο τα κορίτσια να διακόψουν το σχολείο και να παντρευτούν «παρά να περιμένουν σ' ένα σχολείο που δεν μπορεί να τους βοηθήσει».<sup>497</sup> Τα κορίτσια συχνά εμποδίζονται να πάνε στο γυμνάσιο επειδή «μπορούν να αναλάβουν τις δουλειές του σπιτιού και να "αποδεσμεύσουν" τη μάνα ώστε να μπορέσει να δουλέψει έξω».<sup>498</sup> Οι πεπειθήσεις αυτές παραμένουν ισχυρές ακόμα και στις οικογένειες που για μεγάλο διάστημα έζησαν στις κοινωνίες άλλων χωρών.

Η Μαρία ήρθε από το εξωτερικό με τους γονείς της, γράφτηκε στο σχολείο και όταν έφτασε στην πρώτη τάξη του γυμνασίου το διέκοψε για να βοηθήσει οικονομικά την οικογένεια. «Επειδή», λέει «είχα έρθει από ξένη χώρα και ... και είχαμε ανάγκες ... κι ανάγκη τη δουλειά ... το σταμάτησα». (B22)

Στο επίπεδο των πανεπιστημιακών σπουδών οι ανισότητες αυτές ανάμεσα στα δύο φύλα έχουν σαν αποτέλεσμα αφενός οι φοιτήτριες να είναι λιγότερες από τους φοιτητές<sup>499</sup> και αφετέρου οι γυναίκες από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα να έχουν λιγότερες, σε σχέση με τους άνδρες από τα ίδια στρώματα, πιθανότητες να μπου σε κάποια σχολή.<sup>500</sup> Ωστόσο η διακοπή ή η συνέχεια των σπουδών δεν είναι το απλό αποτέλεσμα των οικονομικών δυνατοτήτων της οικογένειας αλλά ενός συνόλου κοινωνικών και συμβολικών καταστάσεων. Ο ρόλος της οικογένειας παραμένει καθοριστικός, με την έννοια ότι μεταβιβάζει στους νέους τρόπους αντίληψης του «εφικτού» και του «ανέφικτου».

«Κάθε οικογένεια», επισημαίνει ο Πιέρ Μπουρντιέ, «μεταβιβάζει στα παιδιά της, και από έμμεσους κυρίως δρόμους, ένα ορισμένο μορφωτικό κεφάλαιο και ένα ορισμένο έθος, δηλαδή ένα σύστημα αξιών έμμεσων και βαθιά εσωτερικευμένων, που συμβάλλει μεταξύ των άλλων στον καθορισμό της συμπεριφοράς του παιδιού, τόσο απέναντι στο μορφωτικό κεφάλαιο όσο και απέναντι στο σχολικό θεσμό».<sup>501</sup> Η μεταβίβαση αυτή του μορφωτικού κεφαλαίου στα παιδιά δεν απαιτεί πάντα μια φανερή πρακτική και μπορεί να γίνει έξω από κάθε μεθοδική προσπάθεια με την έννοια της «ώσμωσης».<sup>502</sup> Σε ό,τι αφορά

<sup>496</sup>. Α. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1985, σ. 198.

<sup>497</sup>. Μ. Παρίου-Δρεπτάκη, *ό.π.*, σ. 21.

<sup>498</sup>. Θ. Μυλωνάς, «Μερικοί από τους παράγοντες που καθορίζουν την "πορεία" του μαθητή στο σχολείο», *Νέα Παιδεία*, τχ. 2, 1983, σ. 74.

<sup>499</sup>. Α. Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 197.

<sup>500</sup>. Στο ίδιο, σ. 198.

<sup>501</sup>. Π. Μπουρντιέ, «Το συντηρητικό σχολείο: οι ανισότητες στην εκπαίδευση και την παιδεία», *ό.π.*, σ. 360.

<sup>502</sup>. Στο ίδιο, σ. 366.

την έκταση και την ισχύ του μορφωτικού κεφαλαίου, με την έννοια της κοινωνικής προέλευσης, ο Μπουρντιέ θα τονίσει ότι η επίδραση της είναι ισχυρότερη «από το φύλο και την ηλικία, και προπαντός μεγαλύτερη από τον τάδε ή το δείνα ευδιάκριτο παράγοντα».<sup>503</sup>

Ποια όμως είναι η σχέση του «μορφωτικού κεφαλαίου», της κοινωνικής καταγωγής ή του «ταξικού έθους με το σχολικό σύστημα ή το λεγόμενο «μορφωτικό κεφάλαιο»;

«Ο σχολικός θεσμός», τονίζει ο Πιέρ Μπουρντιέ, «διαχειρίζεται τη μετατροπή του κληρονομούμενου μορφωτικού κεφαλαίου σε σχολικό κεφάλαιο» επιβάλλοντας μια σειρά ανισοτήτων στις σημασίες και τις αξιολογήσεις των περιεχομένων και των στόχων του σχολικού θεσμού. Ο τρόπος επιβολής των «σημασιών» αυτών είναι περισσότερο συμβολικός και λιγότερο βίαιος (συμβολική βία). Η διαδικασία αυτή ενώ αφορά όλα σχεδόν τα κοινωνικά στρώματα «που πάνε στο σχολείο», ωστόσο δε γίνεται με τον ίδιο τρόπο και δεν έχει τα ίδια αποτελέσματα. Τα ανώτερα στρώματα συνεχίζουν το σχολείο με «φυσικό τρόπο», ενώ τα κατώτερα στρώματα καταλήγουν να «μην παίρνουν τα γράμματα», να «κόβονται», να «κολλάνε στην ίδια τάξη» και να τα «παρατάνε».

(Δ36) «*Το σχολείο το διέκοψα γιατί δε μου άρεσε ... δε μου άρεσαν οι καθηγητές ... δε μου άρεσαν τα μαθήματα ... τα 'βρισκα πολύ δύσκολα για μένα*».

(B15) «*Εντάξει ... δε διάβαζα πολύ ... δε μ' άρεσε ... δεν τα πήγαινα τα γράμματα*».

(B19) «*Δεν μπορούσα δηλαδή, δεν πήγαινα τα γράμματα, δεν τα 'παιρνα καλά*».

(B26) «*Δε μ' ενδιέφερε το σχολείο, δεν ήθελα να συνεχίσω*».

Η αδυναμία συνέχισης του σχολείου φαίνεται να έχει καθοριστική σχέση με τη γλωσσική ικανότητα στο βαθμό που «η γλώσσα αποτελεί το πιο απροσδιόριστο τμήμα αλλά και το πιο ουσιαστικό της μορφωτικής κληρονομιάς».<sup>504</sup>

Τι όμως συμβαίνει με τα περιεχόμενα και τις δυνατότητες της γλώσσας ενός παιδιού από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα πριν και μετά την ένταξη στο σχολικό σύστημα;

Πριν την είσοδό του στο σχολείο το παιδί διαθέτει τις αντιληπτικές κατηγορίες που υπάρχουν στο κοινωνικό του στρώμα και μία «δική» του γλώσσα που «έχει παρά πολύ πλούσιες δυνατότητες, κατέχει ένα υπολογίσιμο απόθεμα μεταφορών, προσωπικές αισθητικές δυνατότητες και μπορεί να αναπτύξει πλήρη σειρά σημασιολογικής σημασίας». Η γλώσσα του παιδιού από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα πριν το σχολείο έχει προσδιορίσει σε ουσιαστικό βαθμό «τι μαθαίνεται και πώς μαθαίνεται» μέσα από ειδικούς «κανόνες εγκυρότητας και διαφορετικές κατηγορίες σχέσεων». Στους προσδιορισμούς αυτούς περιέχονται αδιαχώριστα τόσο οι «απαιτήσεις της κοινωνικής δομής» καθώς και οι σχέσεις των παιδιών «με τους συγγενείς και την κοινότητά τους». Με την είσοδο στο σχολείο το παιδί της εργατικής τάξης πρέπει να «μεταφράσει και άρα να μετατρέψει» τη δική του γλώσσα στη γλώσσα που απαιτεί η εκπαίδευση και άρα να μεταβάλλει «το βασικό σύστημα αντίληψής του». Δημιουργείται έτσι μία «κατάσταση μηχανικής μάθησης, με αποτέλεσμα ό,τι μαθαίνει να ξεχνιέται μόλις εκλείψουν τα αρχικά ερεθίσματα». Απέναντι στο φαινόμενο αυτό το εκπαιδευτικό σύστημα συνεχίζει να «βαθμολογεί και επιλέγει με βάση την ευχέρεια στην προφορική και γραπτή χρήση της γλώσσας». (Μπερνστίν, 1885α),

<sup>503</sup> P. Bourdieu, *Οι κληρονόμοι*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993, σ. 50.

<sup>504</sup> Π. Μπουρντιέ, «Το συντηρητικό σχολείο: οι ανισότητες στην εκπαίδευση και την παιδεία», ό.π., σ. 377.

(Δ35) «Δεν τα πήγαινα καλά στα μαθήματα ... στους διαγωνισμούς δεν έπαιρνα καλούς βαθμούς και το διέκοψα».

(B18) «Είχα μείνει 2 χρονιές και ... δεν μπορούσα άλλο, τα παράτησα».

(Δ32) «Δεν πέρασα τις εξετάσεις της χρονιάς ... επειδή είχα πάει δύο φορές».

(Δ34) «Λέω, γιατί να το συνεχίσω αφού δεν τα πήγαινα και τόσο καλά ... δε διάβαζα όσο έπρεπε».

(A3) «Επειδή δεν τα πήγαινα τα γράμματα ... έμεινα σε μαθήματα ... ήθελα να δουλέψω να μη γυρίσω από το λύκειο και δεν έχω καμία τέχνη στα χέρια μου».

(B21) «Δεν τα πήγαινα καλά και αποφάσισα ότι δεν ήθελα να συνεχίσω το λύκειο».

Οι κακοί βαθμοί, το χάσιμο της χρονιάς και η εγκατάλειψη του σχολείου είναι φαινόμενα άμεσα συνδεδεμένα με τα περιεχόμενα και τους στόχους του αναλυτικού προγράμματος.

Αναφερόμενος στο αναλυτικά προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης, ο Μ. Νούτσος επισημαίνει ότι οι αξίες και τα κριτήρια με τα οποία συντάσσεται ένα αναλυτικό πρόγραμμα διαμορφώνονται με βάση τις κυρίαρχες κοινωνικές αξίες και από την άποψη αυτή «αντανακλούν την κυρίαρχη πολιτική αντίληψη και ιδεολογία».<sup>505</sup> Στα πλαίσια αυτά τα κριτήρια της «εγκυρότητας», της «ακρίβειας» και της «σπουδαιότητας» με τα οποία βαθμολογούνται και «κόβονται» οι μαθητές από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, «γίνεται φανερό ότι δεν αφορούν τη γνώση σε σχέση με την αντικειμενική πραγματικότητα αλλά τη γνώση ως προς τη «χρησιμότητα» και την «καταλληλότητά» της».<sup>506</sup>

«Επειδή το παιδί της εργατικής τάξης», τονίζει ο Μπερνστίν, «δεν μπορεί (και δεν ξέρει) να χρησιμοποιήσει άλλη γλώσσα εκτός από την κοινή, τη χρησιμοποιεί συχνά σε ακατάλληλες περιστάσεις. Η εκφραστική συμπεριφορά και η αμεσότητα της απάντησης, που συνοδεύουν τη χρήση της γλώσσας αυτής, μπορούν και πάλι να ερμηνευτούν λαθεμένα από το δάσκαλο. Αυτό μπορεί να οδηγήσει σε κατάσταση όπου μαθητής και δάσκαλος κατακρίνουν ο ένας τον κόσμο του άλλου και η επικοινωνία γίνεται μέσο επιβεβαίωσης των διαφορών».<sup>507</sup> Η διαδικασία αυτή, που συχνά είναι ασυνείδητη, γίνεται ιδιαίτερα σύνθετη αν λάβουμε υπόψη ότι «οι δάσκαλοι και οι καθηγητές δεν κρίνουν τους μαθητές μόνο ως προς τις ικανότητές τους, αλλά έχουν διαφορετική συμπεριφορά, διαφορετικές προσδοκίες και διαφορετική γνώμη ανάλογα με την κοινωνική τάξη από την οποία προέρχεται ο κάθε μαθητής».<sup>508</sup>

«Έχουν άραγε οι εκπαιδευτικοί στο μυαλό τους», διερωτάται η Ιζαμπέρτ Ζαματί, «την εικόνα ότι η σχολική δομή καθορίζεται από την προβλεπόμενη

<sup>505</sup>. Χ. Νούτσος, *Διδακτικοί στόχοι και αναλυτικό πρόγραμμα*, ό.π., σ. 73. Την αδυναμία να οριστούν οι ακριβείς «στόχοι» της εκπαίδευσης επισημαίνει και ο Στέφανος Πεσμαζόγλου Βλ. Σ. Πεσμαζόγλου, ό.π., σ. 40.

<sup>506</sup>. Χ. Νούτσος, ό.π., σ. 67.

<sup>507</sup>. Μ. Μπερνστίν, ό.π., σ. 416.

<sup>508</sup>. Α. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, ό.π., σ. 99. Έτσι, σύμφωνα με την Α. Φραγκουδάκη, «όταν οι μαθητές κατατάσσονται κατά την επίδοσή τους και την κοινωνική τους προέλευση, η γνώμη των δασκάλων φαίνεται να επηρεάζεται από την επίδοση. Όταν όμως ο παράγοντας επίδοση εξουδετερώνεται, όταν δηλαδή οι μαθητές κατατάσσονται σε ομάδες με ίση σχολική επίδοση, αποδεικνύεται ότι οι δάσκαλοι συστήνουν τη γενική ή την τεχνική κατεύθυνση, ανάλογα με την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκει η οικογένεια του μαθητή».

κοινωνικοεπαγγελματική δομή; Πολλοί εκπαιδευτικοί, όπως δείχνουν αρκετές εμπειρικές έρευνες, δρουν σαν να καθορίζοταν το σχολείο μόνο από μια δική του λογική. Είτε πρόκειται για τις συμβουλές που δίνουν στους μαθητές, είτε για τη γνώμη τους κατά τις συνεδριάσεις όπου παίρνονται αποφάσεις για τους μαθητές, έχουν την τάση όταν πρόκειται για το σχολικό προσανατολισμό να αναφέρονται σε μια ασαφή αξιολογική κλίμακα, όπου οι καλοί βρίσκονται ψηλά και οι κακοί χαμηλά, δίχως ποτέ να παρεμβαίνει στη σκέψη τους η σχέση ανάμεσα στη σημερινή σχολική διαφορά και την αυριανή κοινωνική διαφορά (που το άλλο όνομά της είναι κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας)». <sup>509</sup>

Η λειτουργία αυτή των εκπαιδευτικών στα πλαίσια του σχολείου και απέναντι στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, μπορεί να ερμηνευτεί και σαν αποτέλεσμα άκριτης συμμετοχής στο ρόλο που το κράτος επιβάλλει στους «διανοούμενους»: την «αυθόρμητη συγκατάθεση των μεγάλων μαζών του πληθυσμού στην καθοδήγηση της κοινωνικής ζωής από τη βασική κυρίαρχη ομάδα». <sup>510</sup> Η εγκατάλειψη όμως του σχολείου δεν είναι ανεξάρτητη και από το περιεχόμενο, την ένταση και τους προσανατολισμούς των βλέψεων της οικογένειας. Οι γονείς, ενώ δηλώνουν ότι θέλουν «να μορφώσουν τα παιδιά τους» και «να τα δουν να προκόβουν», στην πράξη πολλές φορές καταλήγουν σε αντίθετα αποτελέσματα, μπροστά στα οποία στέκονται αμήχανοι ή τα επιδεινώνουν και πάλι «χωρίς να το ξέρουν».

(B28) *«Δεν μπορούσα να τα συνεχίσω και έμεινα από απουσίες ... δεν τα πήγαινα καλά ... την ώρα που μ' έβαζε η μάνα μου να διαβάσω εγώ την κοπανούσα».*

Οι γονείς, ενώ από πρώτη άποψη μπορούν να χαρακτηριστούν από μία γενναιοδωρη κινητοποίηση των παιδιών, στην πραγματικότητα τείνουν να χρησιμοποιούν τα παιδιά τους για να εκπληρώσουν τις δικές του φιλοδοξίες συνειδητές ή ασυνειδητές. Οι γονείς «θεωρούν ότι όχι μόνο έχουν το δικαίωμα ν' αποφασίζουν για το μέλλον του παιδιού τους, αλλά κι ότι έχουν το καθήκον». <sup>511</sup> Το καθήκον αυτό σε ορισμένες περιπτώσεις μπορεί να γίνει αντιληπτό σαν ένα μικροαστικό αρχέτυπο, που οδηγεί την οικογένεια να αναπτύξει μια ισχυρή άμυνα απέναντι «σε οποιαδήποτε ενσωμάτωση των παιδιών σε μη ανεξίτητες εκπαιδευτικές τροχιές». <sup>512</sup> Η στάση αυτή των γονιών, αντιφατική όπως είναι, δεν προφυλάσσει τα παιδιά από την εγκατάλειψη του σχολείου

<sup>509</sup>. Β. Ιζαμπέρ- Ζαματί, «Οι εκπαιδευτικοί και ο κοινωνικός καταμερισμός στο σχολείο σήμερα», στο έργο Α. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, ό.π., σ. 501.

<sup>510</sup>. Α. Γκράμσι, *Οι διανοούμενοι*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1972, σ. 62. Σε άλλο σημείο του έργου του ο Γκράμσι επισημαίνει τη συνθετότητα της διαδικασίας αυτής λέγοντας ότι «κάθε σχέση "ηγεμονίας" είναι αναγκαστικά παιδαγωγική σχέση». Βλ. Α. Γκράμσι, *Ιστορικός Υλισμός*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1973, σ. 55. Στα ίδια πλαίσια ο Μ. Νούτσος αναφερόμενος στις κοινωνικές και ιδεολογικές διαφοροποιήσεις που συνεπάγεται ο ρόλος των «εκπαιδευτικών ως διανοουμένων» θεωρεί απαραίτητο κάθε φορά που εξετάζεται το ζήτημα «να απαντηθεί το επόμενο ερώτημα: ποιες κοινωνικές ομάδες εκφράζουν αυτές οι "συντηρητικές" ή "προοδευτικές" στάσεις και αντιλήψεις...». Βλ. Μ. Νούτσος, «Οι εκπαιδευτικοί ως διανοούμενοι», *Ο Πολίτης*, τχ. 79, 1987, σ. 70.

<sup>511</sup>. Μ. Τζάνη, *Σχολική Επιτυχία. Ζητήματα ταξικής προέλευσης και κουλτούρας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1988, σ. 171.

<sup>512</sup>. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, ό.π., σ. 275.

και δε βοηθάει σημαντικά στο σημαντικό πρόβλημα του «αναλφαβητισμού».<sup>513</sup> Οι επιλογές των νέων και στις δύο περιπτώσεις μένουν σε σημαντικό βαθμό επηρεασμένες από τις επιδιώξεις της οικογένειας.

«Για ένα 21.5% των παιδιών που εγκατέλειψαν το γυμνάσιο την απόφαση την πήραν ουσιαστικά οι γονείς, ενώ για το 52.4% αν δεν επηρέασαν οι ίδιοι οι γονείς έμμεσα την απόφαση του μαθητή, συμφώνησαν όμως με την απόφασή του».<sup>514</sup> Στα ίδια περίπου πλαίσια κινούνται και τα συμπεράσματα μιας άλλης κοινωνιολογικής έρευνας, σύμφωνα με την οποία το 40% των γονέων σκοπεύουν να επέμβουν με καθοριστικό τρόπο στη ζωή του παιδιού ενώ το 20% σκοπεύουν να βοηθήσουν το παιδί, με την προϋπόθεση ότι θα συμμορφωθεί στις «επιταγές» τους.<sup>515</sup>

Ωστόσο στην πλειονότητα των περιπτώσεων, τόσο οι προσδοκίες των γονέων όσο και οι φιλοδοξίες των παιδιών «εμφανίζονται εξαρτημένες από την κοινωνική προέλευση, ακόμα και ανεξάρτητα με τη σχολική επίδοση».<sup>516</sup> «Η επιθυμία του πατέρα παραδείγματος χάριν, να ακολουθήσει το παιδί το α ή το β επάγγελμα είναι το αποτέλεσμα αφενός της φιλοδοξίας που έχει ο ίδιος για να φτάσει κάπου το παιδί του (ίσως γιατί ο ίδιος δεν μπόρεσε να φτάσει εκεί) και αφετέρου των αντικειμενικών (που συνήθως υποκειμενοποιούνται ασυνείδητα) πιθανοτήτων που υπάρχουν για να εκπληρωθεί αυτός ο σκοπός».<sup>517</sup> Άλλες φορές η ίδια η εργασία του πατέρα γίνεται ένας ουσιαστικός παράγοντας στους επαγγελματικούς προσανατολισμούς του νέου. Η υποκειμενοποίηση ή η αντιστροφή της κοινωνικής αυτής πραγματικότητας είναι εμφανής στο λόγο των νέων εργαζομένων από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.

(A6) «Δε διάβαζα και πολύ ... δεν τα πολυκαταλάβαινα».

(A7) «Γιατί ήθελα να δουλέψω και δεν ... τα πήγαινα τα γράμματα ... δε μου κινούσε το ενδιαφέρον».

(A8) «Εντάξει δεν τα πήγαινα πολύ καλά με το σχολείο ... ήθελα να συνεχίσω και στη δουλειά του πατέρα μου επάνω ... δε μ' άρεσε το διάβασμα κι όλα αυτά να κάθομαι μέσα σε χαρτιά...».

(A10) «Με ενδιαφέρει η δουλειά ... δεν τα πήγαινα καλά, έμεινα σε τρία μαθήματα και είπα να σταματήσω για δουλειά».

(A11) «Δεν ήθελα να συνεχίσω άλλο ... πιο πολύ βαριόμουνα να διαβάσω».

(B16) «Δεν τα 'παιρνα ... δεν ήμουν καλός μαθητής ... είχα μείνει και μια χρονιά στην ίδια τάξη ... διάλεξα εδώ τη δουλειά του πατέρα μου».

(Γ30) «Ξύπνησα ένα πρωί και λέω "σταματάω το σχολείο" ... έτσι ξαφνικά μου την έδωσε ... δε μ' άρεσε και πολύ το διάβασμα».

(Γ31) «Εμεινα από απουσίες και το σταμάτησα ... δε μ' ενδιέφερε και πολύ ... με παρασύρανε οι φίλοι μου ... πηγαίναμε βόλτες...».

Άλλες φορές η εσωτερίκευση των περιορισμών και των επιρροών εκφράζεται σαν

---

<sup>513</sup>. Σημαντικά στατιστικά στοιχεία για την έκταση και την πολλαπλότητα του φαινομένου του αναλφαβητισμού δίνονται από την Α. Φραγκουδάκη στα έργα: Βλ. Α. Φραγκουδάκη, «Το πρόβλημα της τεχνικής εκπαίδευσης: αναπτυξιακή λογική και ιδεολογίες», ό.π., σ. 23 και Α. Φραγκουδάκη, «Η τεχνική εκπαίδευση και η μυθολογία της», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 4, 1979, σ. 18.

<sup>514</sup>. Μ. Παρίου-Δρεπτάκη, ό.π., σ. 201.

<sup>515</sup>. Μ. Τζάνη, ό.π., σ. 172.

<sup>516</sup>. Α. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, ό.π., σ. 94.

<sup>517</sup>. Θ. Μυλωνάς, ό.π., σ. 80.

μία ορθολογική ατομική «επιλογή».

(E38) «Δεν τα πήγαινα καλά ... με το σχολείο ... δε μου άρεσε πάρα πολύ ... και προτίμησα να βρω μια δουλειά...».

(B24) «Ο μόνος λόγος ήταν ότι βαριόμουνα να διαβάσω ... όχι ότι δεν τα 'παιρνα αλλά ... τεμπέλιαζα και προτίμησα, ξέρω 'γω, να πάω να πιάσω κάπου δουλειά».

(A13) «Για ένα μικρό διάστημα έπρεπε να δουλέψω, μετά ... ήθελα να δουλέψω κι έτσι συνέχισα, δε συνέχισα τις σπουδές μου ... ήμουν αμέτρια στα μαθήματα».

(B25) «Δεν ήθελα να συνεχίσω το σχολείο, δε μου άρεσε ... και καλύτερα ήθελα να δουλέψω ... να βγάζω και το χαρτζιλίκι μου όσο να 'ναι».

(A4) «Δεν ήθελα ... προτιμούσα να μάθω μια τέχνη».

(A14) «Σταμάτησα στην τρίτη γυμνασίου για να μάθω ηλεκτρολόγος ... δούλεψα στο μαγαζί ενός γνωστού, μ' άρεσε η δουλειά και έκασα».

Η «θέληση» για εργασία που οι νέοι εκφράζουν, σύμφωνα με τον Πιέρ Μπουρντιέ, «είναι θέληση με τη μεταφορική έννοια του όρου», γιατί, «ενώ οι ίδιοι θεωρούν τις επιλογές τους ατομικές, πιστεύοντας ότι προέρχονται από υποκειμενικά αίτια, όπως η έμπνευση, η προτίμηση ή το ταλέντο, αφήνουν στις απαντήσεις τους να φανεί η μεταμφιεσμένη δράση των αντικειμενικών παραγόντων».<sup>518</sup> Οι νέοι στις επιλογές τους αυτές «βιώνουν το πεπρωμένο ως κλίση».<sup>519</sup> Το πεπρωμένο αυτό βαραίνει περισσότερο πάνω στις επιλογές των γυναικών, και τις καταδικάζει σε επαγγελματικές εργασίες που απαιτούν μια «γυναικεία» διαθεσιμότητα.<sup>520</sup>

Σε ό,τι αφορά τις δυνατότητες επαγγελματικής επιλογής στην ελληνική κοινωνία, η Κ. Κασιμάτη επισημαίνει ότι «ύστερα από τόσες και τέτοιες οικονομικές, πολιτικές, πολιτιστικές και γενικά διαρθρωτικές παρεμβάσεις, τόσο στις αντικειμενικές συνθήκες της αγοράς όσο και στην «ελεύθερη βούληση του ατόμου», η επαγγελματική επιλογή είναι ουσιαστικά ένας μύθος, μια ψευδαίσθηση που σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό όλες οι κοινωνίες συντηρούν».<sup>521</sup>

Μία άλλη πλευρά του «μύθου της επιλογής» αφορά την «προτίμηση» για την «τέχνη» και όχι για τα «γράμματα».

(A5) «Γιατί νομίζω ότι η δουλειά είναι καλύτερη από τα γράμματα ... όσα πτυχία και να πάρεις μια τέχνη τη χρειάζεται».

(A9) «Το σταμάτησα γιατί δεν ήμουν άνθρωπος των γραμμάτων, είμαι πιο πολύ της τέχνης, μ' αρέσει να δουλεύω».

«Σε πολλές κοινωνίες», υποστηρίζει ο ιστορικός Α. Λιάκος, «η παιδική εργασία αποτελούσε μια μορφή εκκοινωνισμού και σταδιακής ανάπτυξης των παιδιών στον κόσμο των μεγάλων. Η αντιμετώπισή της εξαρτιόταν από τις γενικότερες αντιλήψεις για την παιδική ηλικία αλλά και από τις σχέσεις εργασίας και οικογενειακής εξουσίας».<sup>522</sup> Παράλληλα, η εκμάθηση μιας «τέχνης» στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα αποτέλεσε την πιο εφικτή προϋπόθεση για την αντιμετώπιση των προβλημάτων από τις απρόοπτες αλλαγές ή απώλειες της εργασίας. Έτσι, στο συμβολικό επίπεδο, η «τέχνη»

<sup>518</sup>. Στο ίδιο, σ. 366, 368.

<sup>519</sup>. P. Bourdieu, *Οι κληρονόμοι*, ό.π., σ. 47.

<sup>520</sup>. P. Bourdieu, *La distinction*, ό.π., σ. 98. Σημαντικές αναφορές στην «ανδρική» και τη «γυναικεία» εργασία γίνονται στο κεφάλαιο της μελέτης μας με τίτλο *Εργασία και Οικογένεια*.

<sup>521</sup>. Κ. Κασιμάτη, *Έρευνα για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης*, ό.π., σ. 413.

<sup>522</sup>. Α. Λιάκος, ό.π., σ. 274.

διαφοροποιήθηκε τόσο σε σχέση με την «απλή» εργασία (υποαπασχόληση, ανεργία) όσο και σε σχέση με τα «γράμματα»<sup>523</sup> (σπουδές) και συνδέθηκε με το μύθο του «αυτοδημιούργητου ανθρώπου».<sup>524</sup>

Τα ανωτέρω καθοριστικά αίτια διακοπής του σχολείου συχνά επισκιάζουν το γεγονός ότι αρκετοί νέοι εγκαταλείπουν το σχολείο και για λόγους που δεν περιορίζονται στην κοινωνική προέλευση. Ο Ζ. Ντυμαζντιέ, αναλύοντας τα στοιχεία μιας γαλλικής δημοσκόπησης του 1973, σύμφωνα με τα οποία οι νέοι ηλικίας 14-17 ετών που εγκαταλείπουν το σχολείο, αναφέρουν, σε ποσοστό 5%, σαν βασικό αίτιο τα οικονομικά προβλήματα, 33% την επιθυμία να δουλέψουν, 17% το ότι «δεν τα πήγαιναν καλά με τα μαθήματα» και 8% την επιθυμία ανεξαρτησίας από την οικογένεια, επισημαίνει ότι «η πλειονότητα αυτών που εγκατέλειψαν το σχολείο το έκαναν λιγότερο από λόγους αναγκαιότητας και περισσότερο από επιλογή αξιών διαφορετικών από εκείνες της οικογένειας».<sup>525</sup>

Την άποψη αυτή ενισχύουν και τα αποτελέσματα ανάλογων ερευνών στο Κεμπέκ του Καναδά, τα οποία καταδείχνουν ότι «ανάμεσα στα 18-19 η πλειονότητα των νέων εγκατέλειψαν οικειοθελώς το σχολείο».<sup>526</sup>

Ανάλογες υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε και για την ελληνική κοινωνία δεδομένου ότι σε μια σειρά περιπτώσεις, σύμφωνα με το Στέφανο Πεσμαζόγλου, οι παιδευτικές λειτουργίες που επιτελούνται πέρα από τους επίσημους σχολικούς θεσμούς είναι τόσο καθοριστικές «που το σχολείο κινδυνεύει να μοιάζει με απολίθωμα άλλων εποχών».<sup>527</sup>

---

<sup>523</sup>. Σημαντικές πλευρές των κοινωνικών αναπαραστάσεων που αναφέρονται στην αξία αλλά και την ανάγκη της «δουλειάς» και της «τέχνης», του «εργάτη», του «μάστορα» και του «τεχνίτη», αναδεικνύονται τόσο μέσα από τους στίχους του λαϊκού και του ρεμπέτικου τραγουδιού όσο και μέσα από τα λαϊκά αποφθέγματα. Σε ό,τι αφορά το ρεμπέτικο τραγούδι, βλ. Η. Πετρόπουλος, ό.π., σ. 18 και 154-156. Αρκετές από τις λαϊκές παροιμίες που αναφέρονται στην εργασία περιέχονται στο έργο Ι. Κολιτσάρα, *Παροιμίες του Ελληνικού Λαού*, εκδ. Χριστιανική Ένωση Εκπαιδευτικών Λειτουργιών, Αθήνα 1964. Ενδεικτικά αναφέρουμε ορισμένες: Άμα δε δουλέψεις μαστορικός, αφέντης δε γίνεσαι, Μάθε τέχνη κι άστηνε, κι αν πεινάσης πιάστηνε, Ο τεχνίτης δεν πεινάει, κι αν πεινάσει δεν πεθαίνει. Ένας επίσης μεγάλος αριθμός λαϊκών παροιμιών σχετικών με την «απλή» εργασία και την «τέχνη» βρίσκεται στο έργο Ν. Πολίτης, *Παροιμίες*, εκδ. Ιστορική Έρευνα, Αθήνα, τόμ. Β', σ. 319-343.

<sup>524</sup>. «Ο μύθος του "αυτοδημιούργητου ανθρώπου"» επισημαίνει ο Τ. Πάρσονς, «έχει στοιχεία νοσταλγικού ρομαντισμού και ανήκει όλο και περισσότερο στο μύθο, αν σημαίνει όχι μόνο κινητικότητα από ταπεινή προέλευση σε υψηλή θέση στην ιεραρχία, πράγμα που όντως εξακολουθεί να συμβαίνει, αλλά ό,τι η υψηλή θέση μπορεί να κατακτηθεί με εφόδια από το "σχολείο της ζωής" και χωρίς την απόκτηση εκπαιδευτικών διπλωμάτων». Βλ. Τ. Πάρσονς, «Η σχολική τάξη ως κοινωνικό σύστημα: μερικές από τις λειτουργίες της στην αμερικάνικη κοινωνία», στο έργο Α. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, ό.π., σ. 275.

<sup>525</sup>. J. Dumazedier, *Révolution culturelle du temps libre, 1968-1988*, ό.π., σ. 76.

<sup>526</sup>. G. Pronovost, ό.π., σ. 118.

<sup>527</sup>. Σ. Πεσμαζόγλου, ό.π., σ. 42.

Τα οικονομικά, κοινωνικά και συμβολικά περιεχόμενα της κοινωνικής προέλευσης των νέων αποτελούν τα καθοριστικά αίτια για τις κακές επιδόσεις και την εγκατάλειψη του σχολείου.<sup>528</sup> Κι ενώ το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των γονιών είναι «σταθερό» χαρακτηριστικό των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, εκείνο που στη σημερινή εποχή αυξάνει είναι η θεμελιακή αδυναμία του σχολείου να ενδιαφερθεί και να βοηθήσει αποτελεσματικά τους μαθητές να καλλιεργήσουν την επιθυμία και τη δυνατότητα για μάθηση μέσα και έξω από τον επίσημο σχολικό θεσμό.

## 2. Η ΑΠΑΞΙΩΣΗ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

Η εγκατάλειψη του σχολείου συνδέεται αδιαχώριστα με τις αξιολογήσεις των νέων σχετικά με την «τύχη» των άλλων νέων του κοινωνικού τους περιγύρου, που πριν από αυτούς τελείωσαν το σχολείο και εργάζονται ή σπουδάζουν. Αναφέρουμε ενδεικτικά ορισμένες από αυτές τις αξιολογήσεις:

(B26) *«Πόσα παιδιά είναι άνεργα, έχουν σπουδάσει κι έχουν βγάλει το βαθμό τους με τέλεια, μιλάμε να σπουδάσεις, και να κάθονται είναι ... Δε ... βλέπεις τέτοια παραδείγματα και κάπου σε απωθεί και λες "τα παρατάω". Είναι και τα παραδείγματα που βλέπουμε απ' τους άλλους. Δεν είναι μόνο ... το τι θέλουμε εμείς».*

(A4) *«Ξέρω πολλούς που έχουν βγάλει το λύκειο και κάθονται. Δεν έχουν κάποια δουλειά».*

(A5) *«Και να βγάλουν όσα πτυχία θέλουν μετά είναι δύσκολο να βρουν δουλειά».*

(A6) *«Σε περίπτωση που περάσουν θα περιμένουν μετά 10 χρόνια για να διοριστούν».*

(A11) *«Οι περισσότεροι που ... έχουν ... τελειώσανε το λύκειο δε βρίσκουν καμία δουλειά...».*

(A13) *«Σπουδάζουνε αλλά ... σ' ένα μικρό ποσοστό βρίσκουνε κάποια δουλειά».*

(B16) *«Μόλις θα βγάλουν το λύκειο αυτοί θα κάθονται. Δε θα 'χουν να κάνουν τίποτα».*

(B25) *«Κάποιες φίλες μου έχουν σπουδάσει και ούτε μπορούνε να βρουνε δουλειά ... ούτε ... τίποτα».*

(A3) *«Θα γυρίσουν από το στρατό και δε θα ξέρουν τι να κάνουν. Το χαρτί δεν πιστεύω ότι παίζει ρόλο του λυκείου».*

(B22) *«Αυτό που σκέφτομαι εγώ γι' αυτά τα παιδιά είναι ότι απλά θα βγάλουν ένα πτυχίο και θα το 'χουνε στην κωλότσεπη. Τίποτ' άλλο».*

Οι απόψεις των νέων για την αξία του «χαρτιού» και των σπουδών, από πρώτη άποψη μπορούν να θεωρηθούν σαν κοινός παρανομαστής της καθημερινής ειδησεογραφίας αλλά και της γενικής ευαισθησίας για τα περιεχόμενα και τις τάσεις της ανεργίας των νέων. Κοινή είναι η διαπίστωση ότι στη σημερινή εποχή αυξάνει η «ποιοτική και ποσοτική» αναντιστοιχία του σχολείου με την αγορά εργασίας, με αποτέλεσμα οι νέοι να βρίσκουν «αपाσχόληση σε επαγγέλματα άσχετα με τα επίπεδα

---

<sup>528</sup>. Στην κατεύθυνση της αναζήτησης των συνεπειών της κοινωνικής προέλευσης στη σχολική επιτυχία αναφέρεται και η έρευνα Π. Παπακωνσταντίνου, «Η ανισότητα στην υποχρεωτική ελληνική εκπαίδευση: σχολική επιτυχία και κοινωνική προέλευση», *Ο Πολίτης*, 1981, τχ. 44, σ. 46-51.

και τις κατευθύνσεις της εκπαίδευσης τους».<sup>529</sup> Εξίσου συχνή είναι και η επισήμανση ότι τα θύματα της ανεργίας διαθέτουν καλύτερη εκπαίδευση, έχουν περισσότερα προσόντα και οι βλέψεις τους είναι περισσότερο υψηλές.<sup>530</sup>

Στην περίπτωση όμως των νέων από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα υποθέτουμε ότι η ανεργία γίνεται αντιληπτή μέσα από ειδικότερες αξιολογήσεις για τη σχέση του «χαρτιού» που δίνει το σχολείο με την αγορά εργασίας. Είναι γεγονός ότι στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα το σχολείο «σπανιότατα εντάσσεται σε μια προγραμματισμένη προοπτική ανέλιξης των παιδιών».<sup>531</sup> Ακόμα και στην περίπτωση που οι νέοι συνεχίζουν τις σπουδές, αυτές είναι βραχυπρόθεσμες και άμεσα εξαρτημένες από τη δυνατότητα της οικογένειας ή του συγγενικού κύκλου για αναζήτηση εργασίας. Από την άποψη αυτή η πεποίθηση των νέων ότι «το χαρτί οδηγεί στην ανεργία» αποτελεί έκφραση της εσωτερίκευσης μιας σειράς αποκλεισμών που βιώνονται σαν πεπρωμένο.

«Το πεπρωμένο αυτό», επισημαίνει ο Πιέρ Μπουρντιέ, «βρίσκεται συνεχώς μπροστά στα μάτια τους μέσα από την έμμεση και άμεση εμπειρία, μέσα από την ενστικτώδη στατιστική των αποτυχιών ή των κουτσουρεμένων επιτυχιών των παιδιών του ταξικού τους περίγυρου».<sup>532</sup> Και τούτο γιατί «τα παιδιά καθορίζουν τις φιλοδοξίες τους και υιοθετούν ορισμένες διαθέσεις, ξεκινώντας όχι από το μηδέν...αλλά από τις κοινωνικές ομάδες στις οποίες ανήκουν, ή προς τις οποίες αισθάνονται αρκετά κοντά».<sup>533</sup> Δεδομένου δε ότι οι περισσότερες εργασιακές επιλογές προέρχονται από «μια εμπειρική εκτίμηση των αντικειμενικών πιθανοτήτων»,<sup>534</sup> το νόημα που οι νέοι προσδίδουν στις «σπουδές» καθορίζεται από την οριακή χρησιμότητα του «χαρτιού». Ακόμα όμως και στις περιπτώσεις που «βρεθεί» δουλειά αυτή κρίνεται σαν κατώτερη, γεγονός που οι νέοι προσλαμβάνουν σαν μια ακόμα διάψευση των όσων το σχολείο «υπόσχεται».

(A10) «...και ακόμα και με το σχολείο, μπορεί να ... κάνουνε μια δουλειά ... που θα 'ναι σαν τη δικιά μου (εργάτρια) σαν οτιδήποτε».

(A12) «Ξέρω πολλούς που 'χουνε πάει και δουλεύουνε στο πιο χειρότερο, σ' ένα σούπερ μάρκετ, σε κάτι άλλο».

(A13) «Άλλοι σπουδάζουνε και δουλεύουνε τώρα μια άλλη δουλειά, σαν κι εμένα (εργάτρια) ή σαν πωλήτρια σε κατάστημα...».

(B17) «Θα καταντήσουνε όπως εγώ δηλαδή σε κάποια τεχνική σχολή και δε θα ... προχωρήσουνε. Δεν μπορούνε να πάνε παραπάνω».

---

<sup>529</sup>. Κ. Κασιμάτη, «Το Ελληνικό σχολείο και ο χώρος εργασίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 70, 1988, σ. 118.

<sup>530</sup>. Κ. Roberts, ό.π., σ. 464.

<sup>531</sup>. Αναφερόμενος στις στάσεις των νέων των λαϊκών συνοικιών απέναντι στο σχολείο, ο Α. Αστρινάκης επισημαίνει ότι «το σκασιαρχείο, η γρήγορη εγκατάλειψη του σχολείου, η στασιμότητα και γενικότερα η χαμηλή απόδοση, συνιστούν ορισμένα από τα χαρακτηριστικά της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στις συνοικίες αυτές». Βλ. Α. Αστρινάκης, ό.π., σ. 30.

<sup>532</sup>. Π. Μπουρντιέ, «Το συντηρητικό σχολείο: οι ανισότητες στην εκπαίδευση και την παιδεία», ό.π., σ. 367.

<sup>533</sup>. Α. Boudon, *L' inegalité des chances*, εκδ. A.. Colin, Παρίσι 1973, σ. 57.

<sup>534</sup>. Π. Μπουρντιέ, ό.π., σ. 364.

(B25) «...και πολλές φίλες μου έχουν σπουδάσει ... και ... τίποτα δηλαδή έχουνε μείνει πωλήτριες».

(B24) «Άλλοι δουλεύουνε σε *super-market*, άλλοι δουλεύουνε πλασιέ».

(Γ30) «Ο αδελφός μου τώρα ... έχει λύκειο τελειώσει ... δουλειά ... οικοδομή κι αυτός δουλεύει ... και έχει βγάλει και πτυχίο».

Από τις απόψεις των νέων διαφαίνεται ότι το ενοχλητικό με τις σπουδές δεν είναι τόσο ότι καθυστερούν να οδηγήσουν στην εργασία, αλλά ότι καταλήγουν σε εργασίες όπως αυτές του εργάτη και της εργάτριας, του οικοδόμου, της πωλήτριας, του πλασιέ ή του υπαλλήλου σε σούπερ μάρκετ. Στο λόγο των νέων πλάι στον «εργάτη», που για μεγάλα διαστήματα ήταν το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα της «κατώτερης» εργασίας, έρχονται σήμερα να προστεθούν μια σειρά εργασίες, που ενώ δεν είναι «χειρωνακτικές» (πωλήτριες, σούπερ μάρκετ), ωστόσο θεωρούνται «κατώτερες», ακόμα και από τον κάτοχο ενός απολυτηρίου γυμνασίου ή λυκείου.

Στο σημείο αυτό αξίζει να διερωτηθούμε στη βάση ποιών αντιλήψεων και ποιών αλλαγών στην κοινωνική ιεραρχία των επαγγελματιών ο «εργάτης» ή η «εργάτρια» θεωρείται κατώτερη εργασία ακόμα και στα κοινωνικά εκείνα στρώματα που η πλειονότητα είναι εργάτες ή αναγκαστικά θα γίνουν εργάτες;

Κατ' αρχήν πρέπει να επισημάνουμε την επίδραση μιας σειράς κεντρικών κοινωνικών αναπαραστάσεων στη βάση των οποίων, στην μεταπολεμική περίοδο, το σχολείο έγινε αντιληπτό σαν ένα «εργαλείο» που οδηγεί σε θέσεις εργασίας «ανώτερες» ή τουλάχιστον σε «μη-χειρωνακτικές». Πρόκειται για μια περίοδο που η δημόσια απασχόληση εξέφραζε την «υλική ενσάρκωση της εξουσίας και της γνώσης» αλλά και την «λειτουργική επικύρωση της εκπαίδευσης».<sup>535</sup> Το φαινόμενο αυτό ενώ παρατηρείται έντονα κατά την μεταπολεμική περίοδο, ήδη από τον περασμένο αιώνα στα πλαίσια της εκπαίδευσης, η χειρωνακτική εργασία γίνεται αντικείμενο συνολικής υποτίμησης και περιφρόνησης, τόσο από «το στόμα των δασκάλων» όσο και από το περιεχόμενο των μαθημάτων».<sup>536</sup> Η κοινωνική και εκπαιδευτική αυτή διαδικασία έχει σαν αποτέλεσμα να εγχαρακτεί, στο σύστημα των αξιών, για την επαγγελματική ζωή, στην πλειονότητα των κοινωνικών στρωμάτων, ένα πρότυπο σύμφωνα με το οποίο «την καλή κοινωνική θέση την εξασφαλίζει το καλό επάγγελμα, και το καλό επάγγελμα το κατοχυρώνει η καλή εκπαίδευση... το καλό επάγγελμα είναι το άνετο, το καλοπληρωμένο, το σταθερό, το μη χειρωνακτικό, προπάντων το επάγγελμα που απολαμβάνει υψηλότερο κοινωνικό γόητρο».<sup>537</sup>

<sup>535</sup>. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία, στη μεταπολεμική Ελλάδα*, ό.π., σ. 96. Ο ρόλος του σχολείου αναφορικά με την κοινωνική ιεραρχία των επαγγελματιών και την κοινωνική εμβέλεια της γνώσης, στην μεταπολεμική περίοδο, αποτελεί μέρος μιας πιο μακρόχρονης ιστορικής διαδικασίας, που συνδέεται με τις ιδιαιτερότητες σύστασης του ελληνικού κράτους και του εκπαιδευτικού του μηχανισμού. Σημαντικά στοιχεία για την κοινωνική και συμβολική δυναμική του εκπαιδευτικού μηχανισμού τον περασμένο αιώνα, δίνονται στο έργο Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα (β' έκδοση), σ. 379-483.

<sup>536</sup>. Α. Φραγκουδάκη, ό.π., σ. 206.

<sup>537</sup>. Κ. Κασιμάτη, «Το Ελληνικό σχολείο και ο χώρος εργασίας», ό.π., σ. 129.

Σημαντικές πλευρές των επαγγελματικών αυτών αναπαραστάσεων αντανακλώνται και στις απόψεις των νέων, από όλα σχεδόν τα κοινωνικά και μορφωτικά επίπεδα, για την δομή της ελληνικής κοινωνίας καθώς και για τους τρόπους με τους συντελείται η κοινωνική άνοδος. Η Λαμπίρη - Δημάκη αναφερόμενη στα αποτελέσματα σχετικών ερευνών της με τους φοιτητές, υποστηρίζει ότι το «23% αντιλαμβάνονται την ταξική δομή της ελληνικής κοινωνίας σαν ιεραρχία πολλών επαγγελματικών ή κοινωνικών στρωμάτων και μόνο 10% διαβλέπουν μια ταξική πόλωση και άμεση σύγκρουση συμφερόντων».<sup>538</sup> Η εικόνα μιας τέτοιας κοινωνικής διαβάθμισης μαζί με τις υποσχέσεις της κοινωνίας της κατανάλωσης έχουν σαν αποτέλεσμα οι νέοι σε όλες σχεδόν τις σύγχρονες κοινωνίες, να αρνούνται τις εργασίες που είναι κοινωνικά κατώτερες ή κουραστικές. Πρόκειται για τον ρόλο των «πολιτιστικών μοντέλων στην αξιολόγηση της εργασίας»,<sup>539</sup> που σταδιακά ακυρώνει τις κυρίαρχες αντιλήψεις για την προσφορά και την ζήτηση εργασίας.

Οι ερμηνευτικές αυτές προσεγγίσεις ενώ βοηθούν να κατανοηθεί ο ρόλος του σχολείου και των πολιτιστικών μοντέλων στην παραγωγή των σύγχρονων μορφών «ανώτερης» και «κατώτερης» εργασίας, ωστόσο περιορίζουν την κατανόηση και την ερμηνεία των λεπτών εκείνων διακρίσεων που χαράζονται στο εσωτερικό και των δυο κατηγοριών.

Προς το σκοπό αυτό θεωρούμε απαραίτητο να αναφερθούμε στις σχέσεις που διαμορφώνονται ανάμεσα στις επιμέρους αξιολογήσεις της εργασίας και το κοινωνικό ζήτημα της διάκρισης της «χειρωνακτικής» από την «διανοητική» εργασία. Η διάκριση αυτή καθώς και το ίδιο της το περιεχόμενο, δεν μπορεί να κατανοηθεί, υποστηρίζει ο Ν. Πουλαντζάς, αν στηριχτούμε αποκλειστικά σε περιγραφικά και βιοφυσικού χαρακτήρα κριτήρια όπως «κινήσεις του σώματος» και «σκέψη» - ή του τύπου: εργασία των «χεριών» και εργασία του «κεφαλιού», «βρώμικα» χέρια και «λευκά» χέρια.<sup>540</sup> Ο διαχωρισμός διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας, σύμφωνα με τον συγγραφέα, «έχει την τάση να αναπαράγεται, με ειδικές μορφές»<sup>541</sup> τόσο μέσα στο πεδίο της χειρωνακτικής εργασίας όσο και μέσα στο πεδίο της διανοητικής εργασίας.

Οι μορφές αυτές δεν μπορούν να ταξινομηθούν εμπειρικά ή ορθολογικά, γιατί διαρκώς κινούνται μέσα σε «φαντασματικούς διαύλους»,<sup>542</sup> με αποτέλεσμα να ανατρέπεται συχνά τόσο το περιεχόμενο όσο και η έντασή τους. Για να κατανοήσουμε

---

<sup>538</sup>. Ι. Λαμπίρη - Δημάκη, ό.π., σ. 90.

<sup>539</sup>. Α. Bernadis, ό.π., σ. 16.

<sup>540</sup>. Ν. Πουλαντζάς, ό.π., σ. 289. Μία ανάλογη ιστορική παρατήρηση προέρχεται από την Α. Άρεντ και αφορά την διάκριση των εργασιών στην αρχαία Ελλάδα. «Μοιάζει εύλογο και είναι πράγματι πολύ συνηθισμένο», υποστηρίζει η συγγραφέας, «να συνδέεται και να δικαιολογείται η σύγχρονη διάκριση μεταξύ χειρωνακτικής και διανοητικής εργασίας με την διάκριση των αρχαίων μεταξύ "ελευθέρων" και "δουλικών" τεχνών. Ωστόσο αυτό που ξεχωρίζει τις ελευθέρους από τις δουλικές τέχνες δεν είναι καθόλου "ένας ανώτερος βαθμός νοημοσύνης" ή το γεγονός ότι "ο ελεύθερος καλλιτέχνης" δούλευε με το μυαλό του και "ο ταπεινός τεχνίτης" με τα χέρια του. Το κριτήριο των αρχαίων είναι κατά κύριο λόγο πολιτικό». Βλ. Χ. Άρεντ, ό.π., σ. 129.

<sup>541</sup>. Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, ό.π., σ. 304.

<sup>542</sup>. Στο ίδιο, σ. 308.

τα περιεχόμενα των «φαντασματικών διαύλων» και των ειδικών μορφών, είναι απαραίτητο να γνωρίζουμε τόσο το «σύνολο των κοινωνικών χρήσεων»<sup>543</sup> που αντιστοιχούν σε μια κοινωνική θέση όσο και τις κοινωνικές σημασίες που υποβασιάζουν τις χρήσεις αυτές.

Σε ό,τι αφορά τη μελέτη μας, παρατηρούμε ότι οι φιγούρες του εργάτη και της εργάτριας, του πωλητή και της πωλήτριας ή του πλασιέ αποτελούν μερικές από τις σύγχρονες παραστάσεις της «κατώτερης» εργασίας στα πλαίσια των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Παράλληλα με τις νέες σηματοδοτήσεις της ιεραρχίας των επαγγελμάτων στη σημερινή εποχή, εμφανίζονται και νέες αξιολογήσεις του χρόνου που αφιερώνεται στο σχολείο.

(A5) *«Χαμένος χρόνος ... μ' αυτά ... μ' αυτά τα χρόνια πού 'χουνε χάσει πάνω στα θρανία μπορεί να 'χαν βγάλει πολλά χρήματα».*

(A8) *«Για ορισμένους άλλους ε, ακολούθησαν πιστεύω το λύκειο έτσι, περισσότερο για να περάσει ο χρόνος, πώς να το πω, για να περαστεί ο χρόνος τους».*

(B26) *«Πρέπει να περάσουν πολλά χρόνια ώστε να κάνουν αυτό που κάνουν αυτήν τη στιγμή ... να σπουδάσουνε ... να το εξασκήσουν ως επάγγελμα, πρέπει να περάσουν πάρα πολλά χρόνια».*

(B17) *«Κατά τη γνώμη μου ... πάνε άσκοπα σχολείο ... ε, δηλαδή βγάζουνε άσκοπα το λύκειο ... χαμένος χρόνος είναι το σχολείο».*

(B16) *«Έτσι θα πάω, λένε οι περισσότεροι ... έτσι μήπως και πάρω το απολυτήριο ... άλλοι λένε ... που ξέρεις μπορεί και να περάσω στις πανελλήνιες ... πάνε έτσι κι "ό,τι γίνει" λένε...».*

Οι απόψεις των νέων καταδείχνουν ότι ο χρόνος του σχολείου βιώνεται σαν «χαμένος χρόνος» χωρίς κατ' ανάγκη να σχετίζεται με την πεποίθηση ότι «ο χρόνος είναι χρήμα».

Πώς όμως θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε τις άλλες σημασίες και τα περιεχόμενα του «χαμένου χρόνου»; Πώς θα συλλάβουμε τον «χαμένο χρόνο» έξω από τις προϋποθέσεις ή τα αποτελέσματα της εργασίας, έξω από την μετατροπή του σε χρήμα;

Στο σημείο αυτό θεωρούμε απαραίτητη την αναφορά στην ερμηνευτική προσέγγιση του W. Grossin, επειδή μας δίνει την δυνατότητα να διαπιστώσουμε την ανάγκη νέων θεωρητικών εργαλείων για την μελέτη των κοινωνικών σημασιών του χρόνου. Σύμφωνα με το συγγραφέα μπορούμε να ταξινομήσουμε την ετερογένεια των εκφράσεων και των νοημάτων που σχετίζονται με το «χαμένο χρόνο» σε τρεις μεγάλες κατηγορίες:<sup>544</sup>

α) Στην πρώτη κατηγορία μπορούν να συμπεριληφθούν οι εκφράσεις εκείνες που παραπέμπουν στην τεμπελιά. «Χάνω το χρόνο μου» σημαίνει δεν κάνω τίποτα, δεν ξέρω τι να κάνω, δεν κάνω αυτό που έπρεπε να κάνω, δεν κάνω αυτό που θα μπορούσα να κάνω. Μπορούμε να διακρίνουμε ότι οι εκφράσεις αυτές αναφέρονται άρρητα στην αξία της πράξης της εργασίας.

β) Στην δεύτερη κατηγορία μπορούν να συμπεριληφθούν οι εκφράσεις εκείνες που παραπέμπουν στην αχρηστία και την μη- παραγωγικότητα. «Χάνω το χρόνο μου» σημαίνει κάνω κάποιο πράγμα άχρηστο, που δε συνδέεται με κάτι, που δεν αναφέρεται σε κάτι, όπως για παράδειγμα μια δουλειά που απέτυχε ή που δεν

<sup>543</sup> P. Bourdieu, *La distinction*, ό.π., σ. 158.

<sup>544</sup> W. Grossin, *Les temps de la vie quotidienne*, ό.π., σ. 317-318.

οργανώθηκε σωστά, που δεν ανταποκρίθηκε σε ένα προσδιορισμένο πρόγραμμα. «Χάνω το χρόνο μου» στα πλαίσια της ίδιας κατηγορίας μπορεί να σημαίνει ότι εμποδίζομαι να δουλέψω, καθυστερώ ή βγαίνω έξω από το συνηθισμένο ρυθμό εργασίας. «Χάνω το χρόνο μου» δηλαδή δεν τον χρησιμοποιώ σε μια παραγωγική δραστηριότητα. Οι εκφράσεις αυτές μπορούμε να διακρίνουμε ότι αναφέρονται στην έννοια του κέρδους ή της αποδοτικότητας.<sup>545</sup>

γ) Στην τρίτη κατηγορία μπορούν να συμπεριληφθούν οι εκφράσεις εκείνες που δηλώνουν δυσαρέσκεια και έλλειψη ενδιαφέροντος. «Χάνω το χρόνο μου» σημαίνει ότι κάνω ή είμαι υποχρεωμένος να κάνω κάποιο πράγμα που δε μου αποφέρει καμιά ευχαρίστηση και δε με εμπλουτίζει. Κάνω μια εργασία που δε με ευχαριστεί ή δεν κάνω αυτό που μου αρέσει και γενικότερα πλήττω. Στις περιπτώσεις αυτές ο «χαμένος χρόνος» βιώνεται χωρίς καμιά εσωτερική ευχαρίστηση και μπορούμε να διακρίνουμε σαν κριτήριο αναφοράς την έννοια της ευχαρίστησης.

Οι διαφορετικές σηματοδοτήσεις της έννοιας του «χαμένου χρόνου» καταδειχνουν ότι η πεποίθηση «ο χρόνος είναι χρήμα» δεν παραπέμπει κατ' ανάγκη σε κάποιο «πρακτικό κανόνα που προέρχεται από την υποταγή σε μια ηθική».<sup>546</sup> «Αν θέλουμε να συνδέσουμε τις συμπεριφορές που προέρχονται από την αρχή "ο χρόνος είναι χρήμα", όχι με κάποια ανάγκη αλλά με κάποια "αξία", αυτήν πρέπει να την βρούμε μέσα στην ιδεολογία της επιτυχίας, την επιθυμία του πλουτισμού».<sup>547</sup> Σε ό,τι αφορά τη διαφορετική σηματοδότηση του χαμένου χρόνου με βάση την κοινωνικο-επαγγελματική κλίμακα, ο W. Grossin επισημαίνει ότι τα άτομα των οποίων το επάγγελμα είναι χειρωνακτικό, η εκπαίδευση στοιχειώδης, τα εισοδήματα χαμηλά και τα ωράρια εργασίας μεγάλα, τείνουν περισσότερο να ερμηνεύσουν σαν τεμπελιά την έκφραση «χάνω το χρόνο μου». Αντίθετα στα διανοητικά επαγγέλματα, με εκπαίδευση ανώτερη, με άνετα εισοδήματα και μικρά ωράρια εργασίας εμφανίζονται πιο συχνά οι

---

<sup>545</sup>. Η αντίληψη ότι «ο χρόνος είναι χρήμα» εμφανίζεται, με πρωτοφανή για τα ιστορικά δεδομένα, ένταση στα πλαίσια του προτεσταντικού κινήματος. Ανάμεσα στις εντολές με τις οποίες οι ηγέτες του κινήματος καθόριζαν την θρησκευτική και οικονομική συμπεριφορά των οπαδών κυριαρχούν οι προτροπές που αφορούν την κερδοφόρα χρήση του χρόνου:

«Να δίνεις μεγάλη σημασία στο χρόνο και κάθε μέρα πιο πολύ να προσέχεις να μη χάσεις χρόνο, παρά να μη χάσεις το χρυσάφι και το ασήμι σου. Κι αν οι άσκοπες διασκεδάσεις, τα ντυσίματα, τα γλέντια, το κουβεντολόι, οι ανώφελες παρέες ή ο ύπνος αποτελούν πειρασμούς που σου κλέβουν το χρόνο σου, να εντείνεις ανάλογα την επαγρύπνησή σου».

«Να θυμάσαι πως ο χρόνος είναι χρήμα. Όποιος μπορεί να κερδίσει με τη δουλειά του δέκα σελίνια την ημέρα κι αντί γι' αυτό πάει περίπατο ή κάθεται άπραγος τη μισή μέρα, έστω και αν δεν ξοδεύει παρά πέντε πένες κατά την διασκέδαση ή την τεμπελιά του, ας μη νομίζει ότι αυτά είναι τα μόνα έξοδά του, στην πραγματικότητα ξόδεψε, ή μάλλον πέταξε, πέντε σελίνια». Τα ανωτέρω αποσπάσματα αναφέρονται στο έργο M. Weber, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, ό.π., σ. 224, 37.

<sup>546</sup>. W. Grossin, ό.π., σ. 300.

<sup>547</sup>. Στο ίδιο, σ. 301.

ορισμοί που καταδείχνουν την έλλειψη ενδιαφέροντος.<sup>548</sup>

Οι αντιλήψεις των νέων για τον χρόνο που αφιερώνεται στο σχολείο καταδείχνουν ότι ο «χαμένος χρόνος» είναι περισσότερο έλλειψη ενδιαφέροντος και λιγότερο απώλεια ενός κάποιου οικονομικού κέρδους. Έτσι η έλλειψη ενδιαφέροντος για τα μαθήματα δεν περιορίζεται στο περιεχόμενο των μαθημάτων αλλά αναφέρεται και στο χρόνο που αφιερώνεται στο σχολείο. Ο χρόνος αυτός μέσα από την συγκεκριμένη του διάρκεια, την οργάνωση και τη χρήση του, εμφανίζεται όλο και πιο ξένος προς τις ανάγκες, τις δυνατότητες και τις επιθυμίες των νέων.

Η απαξίωση του σχολείου από τους νέους από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα δεν προέρχεται μόνο από τη διαπίστωση ότι «στο τέλος δε βρίσκεις δουλειά ή γίνεσαι εργάτης», αλλά από το γεγονός ότι η προοπτική αυτή, μέσα στα σύγχρονα κοινωνικά και συμβολικά πλαίσια, γίνεται λιγότερο αποδεκτή.

Μπροστά σε μια τέτοια σημασιοδοτική πραγματικότητα, το σχολείο με την συγκεκριμένη του διάρκεια, την οργάνωση και τη χρήση, εμφανίζεται όλο και πιο ξένο προς τις ανάγκες, τις δυνατότητες και τις ιδιαιτερότητες των νέων. Πέρα από την αδυναμία του να καλλιεργήσει στους νέους την επιθυμία και την ικανότητα να μαθαίνουν μέσα και έξω από το σχολείο, αδυνατεί να παράσχει ένα άλλο αξιολογικό σύστημα απέναντι στις κυρίαρχες κοινωνικές αναπαραστάσεις της «χειρωνακτικής» και της «διανοητικής» εργασίας.

Εξίσου αδύναμο εμφανίζεται το σχολείο να αξιοποιήσει το «χαμένο» σχολικό χρόνο.

### 3. Ο ΕΡΓΑΛΕΙΑΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

Μετά την εγκατάλειψη και τη γενικότερη απαξίωση του σχολείου ο τελευταίος κρίκος είναι το «χαρτί» που για αρκετούς νέους αποτελεί μια «επείγουσα ανάγκη», όταν αποφασίσουν να βελτιώσουν ή να αλλάξουν τη εργασία που κάνουν με σκοπό να γίνουν «αφεντικά».

Ο Σταύρος μέσα από την εμπειρία της δουλειάς διαπίστωσε ότι θα μπορούσε να κάνει το δικό του συνεργείο. «Δεν μπορώ ν' ανοίξω μαγαζί», λέει, «...πώς να το κάνω αυτό; Πρέπει να 'χω χαρτί ... ότι είμαι μηχανικός ... κι εγώ δεν έχω τελειώσει το γυμνάσιο...». (B15)

Την ανάγκη του απολυτήριου του γυμνασίου για να παρακολουθήσει μια τεχνική σχολή ηλεκτρολόγων διαπίστωσε και ο Κώστας μέσα από την εμπειρία του στο συνεργείο ηλεκτρικών εγκαταστάσεων. «Αυτή η δουλειά ... καλή είναι αλλά πρέπει ... θέλει να ξέρεις ... και γράμματα ... θέλει γράμματα ... πρέπει να πάω μια τέτοια γενική σχολή και μετά βλέπουμε...». (B19)

Αντίθετα ο Δημήτρης που δουλεύει σε ένα επιπλοποιείο, επειδή έχει το «χαρτί» του γυμνασίου, μόλις διαπίστωσε ότι «αυτή η δουλειά δεν ήταν ό,τι καλύτερο μπορούσε να κάνει», πήγε παράλληλα σε μια σχολή ηλεκτρολόγων: «Πάω σ' αυτήν τη σχολή να πάρω το δίπλωμα ... και ν' ανοίξω δικό μου μαγαζί». (A14)

Άλλες φορές ο εργαλειακός χαρακτήρας του «χαρτιού» αναδεικνύεται μέσα από τις σκέψεις ή τις «ενέργειες» που οι νέοι κάνουν σε σχέση με την εργασία στο δημόσιο τομέα.

---

<sup>548</sup>. Στο ίδιο, σ. 327.

Ο Παναγιώτης θέλει να πάει στο δημόσιο, αν του δινόταν η ευκαιρία, αλλά δεν έχει τελειώσει ούτε το γυμνάσιο και αυτό είναι σημαντικό εμπόδιο. «Όχι, όχι ... δεν μπορούσα να πάω στο δημόσιο ... που θα πήγαινα; Κατ' αρχήν, τέτοια πράγματα, όταν θα πας ... να έχεις τελειώσει το σχολείο τέτοια πράγματα». (A1)

Τις ίδιες σκέψεις κάνει και ο Θοδωρής που εγκατέλειψε το σχολείο στην πρώτη γυμνασίου: «...ούτε χαρτί απ' το γυμνάσιο δεν έχω ... για να με πάρουν σε κάποια δουλειά που ... δημόσια δουλειά, ας πούμε ... αν βρεθεί κάποια ευκαιρία». (A2).

Ο Νίκος αν είχε το «χαρτί» θα ξεκινούσε την αναζήτηση του κατάλληλου ανθρώπου που θα τον έβαζε στο δημόσιο. «Γιατί έχω βγάλει ... δεν έχω βγάλει το γυμνάσιο και δεν έχω τις κατάλληλες ... δηλαδή δεν έχω το χαρτί που λένε ... για να πάω σε κάποιο ... άμα λέμε βρεθεί ... να του πω ... σχετικά με το δημόσιο». (A7).

Επαρκεί όμως το «χαρτί» του γυμνασίου για να πάει κάποιος στο δημόσιο; Η Ειρήνη θεωρεί ότι χρειάζεται πλέον το «χαρτί» από το λύκειο. «Θα 'θελα ... το δημόσιο ... αλλά ... χρειάζομαι και κάποιες προϋποθέσεις. Εγώ δεν τις έχω ... σπουδές ... δηλαδή δεν έχω ούτε το χαρτί του λυκείου...». (A13)

Οι απόψεις των νέων καταδείχνουν ότι το σχολείο γίνεται αντιληπτό σαν ένας μηχανισμός παραγωγής «χαρτιών» που δεν περιέχουν σχεδόν καμιά μορφή γνώσης ή εξειδίκευσης. Τα «χαρτιά» είναι η ελάχιστη νομική προϋπόθεση της εγγραφής σε πιο ευέλικτους μηχανισμούς κοινωνικής ανόδου. Αυτός ο «μαγικός» τρόπος κοινωνικής ανόδου ενώ για την πλειονότητα των νέων από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα αποτελεί ένα όνειρο, το όνειρο αυτό στο σύνολο της κοινωνίας επέχει θέση μιας διάχυτης, πραγματικής και δράσας «πίστης» στη δυνατότητα ατομικής κοινωνικής ανόδου.

Το 1982 σύμφωνα με τα στοιχεία της κοινωνιολογικής έρευνας που πραγματοποίησε η Λαμπίρη- Δημάκη με τους φοιτητές, το 97% των φοιτητών και το 91% των φοιτητριών πιστεύουν στην κοινωνική άνοδο. Αντίθετα, ανάμεσα σ' εκείνους που πιστεύουν στην πιθανότητα καθοδικής κινητικότητας οι πιο πολλοί την αποδίδουν σε ατομικές μειονεξίες.<sup>549</sup> Οι αντιλήψεις αυτές για την κοινωνική διαστρωμάτωση και την κοινωνική άνοδο, φαίνεται να διαμορφώνουν τόσο ισχυρά κοινωνικά και συμβολικά πλέγματα που κατορθώνουν να «μεταξιώσουν» και την ίδια την πραγματικότητα των σχέσεων της εργασίας με το σχολείο. Σε μια εποχή που διαπιστώνεται ότι τα διπλώματα είναι όλο και πιο πολύ η απαραίτητη αλλά όχι η επαρκής συνθήκη για την ανεύρεση εργασίας,<sup>550</sup> οι απόψεις των νέων καταδείχνουν τα εμπόδια και την δυναμική των αλλαγών στις κοινωνικές πεποιθήσεις για την εργασία.

«Οι μεταβολές στην κοινωνικο-επαγγελματική πραγματικότητα» επισημαίνει ο Κ. Τσουκαλάς, «δεν είναι δυνατόν να επηρεάσουν τις συλλογικές συμπεριφορές παρά μέσα από διαδικασίες αργόσυρτης και βαθμιαίας συνειδητοποίησης των αδιεξόδων, πολύ περισσότερο όταν πρυτανεύει μια αυτοκεντρική και οικογενειο-κεντρική ιδεολογία, που ελπίζει ότι η δυσπραγία θα ξεπεραστεί».<sup>551</sup>

Προκειμένου να κατανοήσουμε ακόμα καλύτερα τις κοινωνικές αυτές σημασίες, που υποβασιάζουν την από πρώτη άποψη λογική «αντίφαση» ανάμεσα στην απόρριψη και την αναγνώριση του σχολείου, θα αναφερθούμε στη συνέχεια στις απόψεις των νέων απέναντι στην πιθανότητα να επιστρέψουν στο σχολείο για να πάρουν το «χαρτί». Στην ίδια

<sup>549</sup>. Ι. Λαμπίρη - Δημάκη, ό.π., σ. 128,135.

<sup>550</sup>. J. M. Berthelot, *Ecole, orientation, société*, εκδ. P.U.F., Παρίσι 1993, σ. 39.

<sup>551</sup>. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, ό.π., σ. 277.

κατεύθυνση αναζητήσεων θα παρουσιάσουμε και τις απόψεις των νέων σχετικά με τους φίλους ή γνωστούς, της ίδιας περίπου ηλικίας, που δε διέκοψαν το σχολείο αλλά συνέχισαν με σκοπό να τελειώσουν το λύκειο ή να σπουδάσουν.

#### 4. Η ΑΡΝΗΣΗ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗΣ ΣΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

Η αναγνώριση, έστω και μέσα από την αναγκαστική εμπειρία της δουλειάς, ότι με το «χαρτί» μπορεί κάποιος να βελτιώσει τη δουλειά που κάνει ή να την αλλάξει, δε σημαίνει κατ' ανάγκη και την επιθυμία επιστροφής στο σχολείο. Η βαθιά απαξίωση του ρόλου του σχολείου αντιστρατεύεται κάθε προσπάθεια ορθολογικής αξιολόγησης του ρόλου του «χαρτιού».

Η Κωνσταντίνα που διέκοψε στη δεύτερα γυμνασίου και δουλεύει πωλήτρια σε κατάστημα με αρτοσκευάσματα, θεωρεί ότι «είναι αργά» να γυρίσει στο σχολείο και ότι δεν έχει νόημα. *«Έχω ωριμάσει», λέει, «πάρα πολύ για να γυρίσω στο σχολείο πάλι ... δεν μπορώ να φανταστώ τον εαυτό μου να ξαναπηγαίνω σχολείο ... τώρα και να διαβάζω ... να ... κάνω ... Δεν μπορώ να τον φανταστώ ... Πιστεύω ότι δεν έχει νόημα ... Θα μου μείνει μια καλή ανάμνηση, τίποτ' άλλο».* (B27)

Ο Αλκιβιάδης είναι 17 ετών και δουλεύει οικοδόμος αφού διέκοψε στην πρώτη γυμνασίου. Στην ιδέα να γυρίσει στο σχολείο να πάρει το χαρτί λέει: *«τώρα ... όχι, είναι αργά ... τώρα δεν μπορώ ... τώρα έχει περάσει και κάμποσος καιρός. Δε ... δεν πάω».* (Γ30).

Στην πρώτη γυμνασίου διέκοψε και η Χαρούλα: *«Εντάξει», σκέφτεται, «τώρα είναι κάπως ... κάπως μου φαίνεται ... μετά από τόσα χρόνια ν' αρχίσεις...».* (A12)

Η επιστροφή στο σχολείο δε φαίνεται να απασχόλησε τη Μαρία ιδιαίτερα στα χρόνια που μεσολάβησαν, παρότι διέκοψε στην πρώτη γυμνασίου και δουλεύει πωλήτρια σε κατάστημα υαλικών. *«Πέρασαν», μας λέει, «πλέον τα χρόνια και το άφησα κι εγώ στο "φλου"».* (B22)

Ο χρόνος που περνάει, για τον Παναγιώτη που διέκοψε στη δεύτερα γυμνασίου και δουλεύει εργάτης σε βιοτεχνία δερμάτινων ειδών, έχει περισσότερο το νόημα της «μεγάλης ηλικίας». *«Όχι τώρα στην ηλικία που είμαι ... όχι».* (A1)

Αντίθετα για το Δημήτρη, που διέκοψε στην πρώτη γυμνασίου και δουλεύει πωλητής σε κατάστημα με χαρτικά είδη, το αίσθημα του χρόνου σχετίζεται με την «ταχύτητα» και τον γεμίζει άγχος. *«Θα ήθελα να γυρίσω αλλά ... ο καιρός περνάει ... πέρασε ο καιρός και δε θα προλάβω να κάνω τίποτα».* (B18)

Η ιδέα της επιστροφής δε φέρνει στο προσκήνιο μόνο τα προβλήματα του χρόνου και της ηλικίας αλλά και τις μνήμες των χαμένων μαθημάτων μαζί με την πεποίθηση της διαρκούς αποτυχίας.

Η Ελευθερία που διέκοψε στη δεύτερα λυκείου και δουλεύει γραμματέας σε εταιρεία τροφοδοσίας, στην ιδέα της επιστροφής φοβάται την επανάληψη της αποτυχίας. *«Δεν πρόκειται», μας λέει, «...δε ... δεν το 'χω πάρει τόσο καλά το θέμα ... και πιστεύω δε θα τα καταφέρω ... πάλι θα τα παρατήσω...».* (E38).

Η πεποίθηση ότι δε θα τα καταφέρει φαίνεται να κυριαρχεί και στη σκέψη του Δημήτρη που διέκοψε στη δεύτερα γυμνασίου και δουλεύει εργάτης σε πλυντήριο αυτοκινήτων. *«Όχι δε θέλω να γυρίσω ... γιατί το ξέρω ότι θα μείνω ... δεν πάω να συνεχίσω ... Ξέρω 'γω; Είναι κόμπλεξ εκείνη την ώρα σταματάνε όλα ... και μετά ... δεν καταλαβαίνω πώς ... χάνεται η χρονιά...».* (Δ32)

Η Κατερίνα που μετά το γυμνάσιο δουλεύει σε μια βιοτεχνία υποδημάτων είναι πιο συγκεκριμένη: «Δεν το 'χω αποφασίσει ... δε θέλω να γυρίσω ... τίποτα ... δεν μπορώ να κάτσω να ξαναδιαβάσω...». (A11)

Αντίθετα η Σοφία που τελείωσε το δημοτικό, μας αφήνει να υποθέσουμε ότι οι λόγοι για τους οποίους δε θέλει να γυρίσει στο σχολείο είναι πιο σύνθετοι αλλά και πιο αρνητικοί. «Δε μ' αρέσει», μας λέει, «δεν ξέρω. Έτσι ... τώρα ... το 'χω πάρει με κακό μάτι...». (B25)

Η ζωή μετά τη διακοπή του σχολείου, στη δεύτερα γυμνασίου, για την Ευπραξία ήταν πολύ καλύτερη από αυτή της μαθήτριάς. Έτσι στην ιδέα να γυρίσει στο σχολείο για να πάρει το χαρτί απαντάει: «Τώρα ... να σου πω την αλήθεια, όχι ... δε θέλω πια ... τώρα είναι καλύτερα εδώ που ... είμαι». (Δ35)

Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο Νίκος που διέκοψε στη δεύτερα γυμνασίου και δουλεύει σε μια βιοτεχνία με στρώματα. Όταν φέρνει στο νου τις παρέες του ελεύθερου χρόνου μας λέει: «...τώρα που 'χω βρεί παρέες; ... θέλω να βγαίνω συνέχεια έξω ... να μην έχω σκοτούρες». (A7)

Πέρα από τις «νέες παρέες» υπάρχουν και οι «παλιόφιλοι», που γνωρίστηκαν κι αγαπήθηκαν μέσα από τις «πλάκες» τις «κοπάνες» και τα «ζόρια» του σχολείου. Η νοσταλγία της «άλλης» ζωής του σχολείου, γίνεται συχνά για τους νέους μια ισχυρή τάση επιστροφής. Όμως δεν κρατάει πολύ, γιατί πίσω από τους φίλους και τις πλάκες εμφανίζονται τα μαθήματα.

Η Ειρήνη είναι μια από τις κοπέλες που μέσα από τη δουλειά της πωλήτριας «ονειρεύεται τους φίλους της» και όχι το «χαρτί». «Νοσταλγώ», λέει, «να γυρίσω στο σχολείο ... για άλλα πράγματα ... όπως για ... τις τρέλες που κάναμε με τους συμμαθητές ... Ε ... ότι δεν είχαμε άγχος τότε ... γιατί πραγματικά δε μας ένοιαζε τίποτα. Λέγαμε "πάμε σχολείο" και "πέρα βρέχει"». (B24)

«Ναι, ναι», συμφωνεί ο Νίκος που τελείωσε το γυμνάσιο και δουλεύει εργάτης σε ένα σιδερωτήριο, «...ήταν ωραία, 'ντάξει. Τα σχολικά χρόνια είναι τα καλύτερα ... πάντα ... μόνο οι πλάκες δηλαδή». (Δ33)

Και η μάθηση, το σχολείο που προορίζεται για τη μάθηση;

«Όχι, δεν το νοσταλγώ ... το σχολείο», λέει ο Νίκος που διέκοψε στη δεύτερα λυκείου, «... γιατί από μάθηση ... εντάξει δε λέει και πολλά πράγματα ... το μόνο, το σχολείο είναι ο καλός χαβαλές που γίνεται». (A5)

Πού αλήθεια στηρίζονται οι αντιλήψεις των νέων για το χρόνο του οποίου το πέρασμα κάνει το κοντινό παρελθόν να μοιάζει «πολύ αργά»; Γιατί οι προσπάθειες που δεν ακολουθούν το κύλισμά του «κοινού χρόνου» μοιάζουν μάταιες; Τι απομένει από τα περιεχόμενα της σχολικής ζωής λίγο χρόνο μετά τη διακοπή της;

Τα διαπλεκόμενα αυτά ερωτήματα ενώ αναγορεύονται μέσα από το λόγο των νέων, το μέγεθος και οι στόχοι της παρούσης μελέτης δε μας επιτρέπουν να τα προσεγγίσουμε εξαντλητικά. Ωστόσο θα αναζητήσουμε μερικά από τα κοινά τους σημεία, με σκοπό αφενός να κατανοήσουμε καλύτερα τις απόψεις των νέων και αφετέρου να θέσουμε ορισμένα προβλήματα που ο λόγος αυτός προβάλλει.

Κατ' αρχήν παρατηρούμε ότι η άρνηση επιστροφής στο σχολείο στηρίζεται σε αξιολογήσεις γύρω τη διαδοχή και τις αρθρώσεις του χρόνου που «ξοδεύεται» στο σχολείο με τους άλλους κοινωνικούς χρόνους (εργασία, οικογένεια, στρατό). Οι αξιολογήσεις αυτές προσδιορίζουν τόσο το νόημα που τα άτομα αποδίδουν στη «βιολογική» τους ηλικία όσο και τους τρόπους μέσα από τους οποίους γίνεται αντιληπτό το «πέραςμα» από το «στάδιο» του μαθητή σε εκείνο που «δεν έχει νόημα να είναι κανείς μαθητής». Αυτή η «χωρίς

επιστροφή και καθυστέρηση» διαδοχή των κοινωνικών χρόνων είναι βασικό χαρακτηριστικό των αντιλήψεων του χρόνου στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Ιδιαίτερα εκεί που ο «εργατικός χαρακτήρας» είναι κυρίαρχος, παρατηρείται συχνά το φαινόμενο όπου «ο ρυθμός της ζωής του παιδιού να είναι εκείνος της εργατικής τάξης»,<sup>552</sup> με την έννοια ότι «η νεότητα όπως και η παιδική ηλικία, συντομεύονται αδικαιολόγητα, ενώ αντιστρόφως επιταχύνονται η ενηλικίωση και η ένταξη στην παραγωγή».<sup>553</sup>

Τι σημαίνει όμως στα πλαίσια αυτής της κοινωνικής θέσμησης του χρόνου η «ταχύτητα» ή η «καθυστέρηση»; Πώς τα άτομα διαμορφώνουν την εμπειρία της «ταχύτητας» (δεν προλαβαίνω) ή της «καθυστέρησης» (είναι αργά) του χρόνου;

Σε ό,τι αφορά τις «σχέσεις ταχύτητας» του χρόνου, μεταξύ δύο κοινωνικών ομάδων ή κοινωνιών, ο Μωρίς Αλμπά υποστηρίζει ότι στην πραγματικότητα δεν μπορούν να προσδιοριστούν τα κριτήρια εκείνα που θα επιτρέψουν να συμπεράνουμε ότι «ο χρόνος κυλάει πιο γρήγορα ή πιο αργά στη μια κοινωνία σε σχέση με μια άλλη».<sup>554</sup> Κάθε συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, επισημαίνει ο συγγραφέας, έχει τη δική της αναπαράσταση του χρόνου με αποτέλεσμα από τη μια ομάδα στην άλλη «οι διαιρέσεις του χρόνου που τίθενται, δεν είναι οι ίδιες και δεν έχουν σε κάθε περίπτωση το ίδιο νόημα».<sup>555</sup>

Από την άποψη αυτή η ατομική εμπειρία της «ταχύτητας» ή της «καθυστέρησης» του χρόνου, που διαθέτουν τα μεμονωμένα άτομα, και επί του προκειμένου οι νέοι εργαζόμενοι, αποτελεί την ατομική συνείδηση του χρόνου στο «σημείο όπου συναντώνται οι συλλογικοί χρόνοι».<sup>556</sup> Το αίσθημα της «αργοπορημένης ηλικίας», ενώ είναι αποτέλεσμα των ερμηνευτικών σχέσεων «ανάμεσα στην ηλικία που ορίζεται κοινωνικά και την ηλικία που ορίζεται βιολογικά»,<sup>557</sup> συχνά προσλαμβάνεται σαν «μια καθεαυτή πραγματικότητα χωρίς συγκρουσιακή κοινωνική σημασία».<sup>558</sup> Η πρόσληψη αυτή έχει σαν αποτέλεσμα η «βιολογική ηλικία» να χρησιμοποιείται σαν «ένα μέσον για να δείχτει η

---

<sup>552</sup> R. Hoggart, ό.π., σ. 110.

<sup>553</sup> A. Ασρινάκης, ό.π., σ. 30. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται όχι μόνο στα κατώτερα στρώματα των αναπτυσσόμενων κοινωνιών αλλά και στις λιγότερο αναπτυσσόμενες κοινωνίες. «Εξ αιτίας της πρώιμης ηλικίας στην οποία τα παιδιά εισέρχονται στην ενεργό ζωή μέσα σ' αυτές τις κοινωνίες», υποστηρίζει ο R. Manaut, «το πέρασμα από την παιδική ηλικία στην εφηβική είναι γρήγορο και για το λόγο αυτό η περίοδος της μετάβασης ανάμεσα στις δύο αυτές καταστάσεις δεν υπάρχει». Βλ. R. Manaut, «La jeunesse: une solution à la crise de l' Amerique centrale», *Revue Intenationale des Sciences Sociales*, vol. XXXVII, τχ. 4, 1985, σ. 563.

<sup>554</sup> M. Halbwachs, *La mémoire collective*, ό.π., σ. 117. Η άποψη αυτή αναγορεύεται και μέσα από τις παρατηρήσεις του Πιέρ Μπουρντιέ για τη ζωή του κοινωνικού στρώματος των φοιτητών. «Οι φοιτητές», λέει, «ζουν και εννοούν να ζήσουν μέσα σε πρωτότυπο χώρο και σε πρωτότυπο χρόνο». Βλ. P. Bourdieu, *Οι κληρονόμοι*, ό.π., σ. 76

<sup>555</sup> M. Halbwachs, ό.π., σ. 110.

<sup>556</sup> Στο ίδιο, σ. 127.

<sup>557</sup> C. Baudelot, R. Establet, *L' école capitaliste en France*, εκδ. Maspero, Παρίσι 1971, σ. 144.

<sup>558</sup> P. Bourdieu, *Questions de sociologie*, ό.π., σ. 70.

καθυστερήσει»<sup>559</sup> ως προς τον «κανονικό» ρυθμό των σπουδών (είναι αργά, δεν προλαβαίνω, κ.λ.π.). Η εσωτερίκευση αυτής της κοινωνικής σηματοδότησης της «σχολικής ηλικίας» βρίσκεται στη βάση του αισθήματος της «αργοπορίας» και της άρνησης των νέων να επιστρέψουν στο σχολείο.

Μπορούμε έτσι να παρατηρήσουμε ότι το «κοινωνικό ημερολόγιο»<sup>560</sup> των νέων, από τα κατώτερα κυρίως κοινωνικά στρώματα, απαρτίζεται από σύντομα, διαδοχικά και «χωρίς επιστροφή» χρονικά διαστήματα, που περιέχουν σταθερές σχεδόν δυνατότητες και υποχρεώσεις και οι οποίες «κλείνουν» ανεξάρτητα από το βαθμό επιτυχημένης ή μη ανταπόκρισης των ατόμων. Μετά το τέλος ενός σταδίου «είναι αργά» για να γυρίσει κανείς πίσω αλλά και δύσκολο «να καθυστερήσει» εκεί που βρίσκεται. «Ένας άνδρας», υποστηρίζει η Ντομινίκ Σναπέρ, «μετασηματίζεται πολύ λίγο σε μαθητή όταν, μέσα στα λαϊκά στρώματα, που η φοίτηση στο σχολείο είναι περιορισμένη, η ιδέα της εκπαίδευσης συνδέεται με το παιδί».<sup>561</sup>

Ο «εκπαιδευτικός λόγος» στα στρώματα αυτά συχνά ανήκει στους ενήλικες, οι οποίοι στα χρόνια που ακολουθούν το τέλος των σπουδών, αποτελούν «την κυρίαρχη εκπαιδευτική δύναμη».<sup>562</sup> Στα πλαίσια αυτά το «πέρασμα από το σχολείο» αποτελεί περισσότερο μια απαίτηση τελετουργική ως προς τον κοινωνικό ρυθμό της ενηλικίωσης (σχολείο, εργασία, στρατός, δημιουργία οικογένειας) και λιγότερο μια πραγματική προϋπόθεση της εξειδίκευσης ή της μόρφωσης του ατόμου. Το ενδεχόμενο της παραμονής στο σχολείο «χωρίς λόγο» ή η πιθανότητα επιστροφής σ' αυτό, μετά από μια μεγαλύτερη ή μικρότερη διακοπή, θεωρείται απόφαση «χωρίς νόημα» και προσλαμβάνεται σαν «χαμένος χρόνος». Το άτομο «δεν είναι πια νέος», «είναι αργά για να γυρίσει σ' ένα χρόνο χαμένο» και «δεν έχει νόημα». Η κοινωνική αυτή σηματοδότηση του χρόνου είναι τόσο εκτεταμένη και ισχυρή, που τα άτομα αρνούνται να επιστρέψουν στο σχολείο ακόμα και όταν διαπιστώνουν ότι το «χατί» στέκεται αξεπέραστο εμπόδιο στη βελτίωση ή την αλλαγή της δουλείας που κάνουν. Η άρνηση αυτή από την άλλη είναι αδιαχώριστη από τις αξιολογήσεις για τα αναγκαστικά περιεχόμενα του σχολικού χρόνου και ειδικότερα από την εμπειρία της αποτυχίας στα μαθήματα.

Γιατί όμως η αποτυχία αυτή βιώνεται τόσο αρνητικά, που ακυρώνει κάθε σκέψη επιστροφής στο σχολείο; Γιατί το σχολείο γίνεται αντιληπτό σαν ένα σύνολο ρόλων και καταναγκασμών, που επαναλαμβάνονται μέσα στα ίδια πλαίσια, για τους ίδιους λόγους και καταλήγουν να έχουν αναπόφευκτα τα ίδια αποτελέσματα εναντίον αυτών που προορίζονται να αποτύχουν; Το σχολείο δεν αλλάζει, μένει πάντα ίδιο;

Τα ερωτήματα αυτά τις τελευταίες δεκαετίες δεν αποτέλεσαν μόνο αντικείμενα σημαντικών θεωρητικών αναλύσεων αλλά και αιτήματα των λιγότερο ή περισσότερο βίαιων συγκρούσεων στα πλαίσια του εκπαιδευτικού συστήματος. Ανεξάρτητα από την έκταση, την ένταση ή την αποτελεσματικότητα των προσεγγίσεων αυτών, γεγονός είναι ότι το σχολείο συνεχίζει να προβαίνει σε αξιολογήσεις της «αξίας» και της «απαξίας», της «ικανότητας» και της «ανικανότητας» του μαθητή, με κριτήριο τους κατά βάση αυθαίρετους προσδιορισμούς της «επίδοσης», της «συμπεριφοράς» και της «πειθαρχίας».

Αδιαχώριστες από την αγωνία του «λάθους» αλλά και το φόβο της «ποινής», οι διακρίσεις αυτές καταδείχνουν ότι από πολλές πλευρές και για διαφορετικούς κάθε φορά

<sup>559</sup>. C. Baudelot, R. Establet, ό.π., σ. 71.

<sup>560</sup>. X. Gaullier, ό.π., σ. 43.

<sup>561</sup>. D. Schnapper, ό.π., σ. 93.

<sup>562</sup>. R. Hoggart, ό.π., σ. 127.

λόγους, το σχολείο είναι ένας «διασταθμός» των ευρύτερων τεχνικών και των «επιστημών» που κατατείνουν στον περιορισμό και τον αποκλεισμό, την επιτήρηση και την τιμωρία.<sup>563</sup> Η «αδιαφορία» για το σχολείο, η «αποτυχία», η «εγκατάλειψη» αλλά και ο φόβος της επιστροφής, είναι το σύνθετο αποτέλεσμα μιας μακρόχρονης διαδικασίας εσωτερίκευσης μιας σειράς αρνητικών κοινωνικών, διανοητικών και ηθικών κρίσεων.

Η ιδέα της επιστροφής στο σχολείο για το νέο σημαίνει επανεγκλωβισμό στα ίδια μαθήματα, στα ίδια κριτήρια, τους ρόλους και τα αποτελέσματα. Το αίσθημα αυτό αυξάνεται καθώς οι καταστάσεις της μεγαλύτερης ελευθερίας ή της μικρότερης επίβλεψης, που συνεπάγεται «η ζωή μετά το σχολείο», σταδιακά διαμορφώνουν νέα κοινωνικά και πολιτιστικά πλαίσια, μέσα από τα οποία η ιδέα του «μαθητή» γίνεται περισσότερο ανυπόφορη και τα μαθήματα πιο «ακατανόητα».<sup>564</sup>

Η Κατερίνα διέκοψε το σχολείο στην πρώτη λυκείου επειδή ο αδελφός της έπαθε ένα ατύχημα. Ωστόσο στη σκέψη να επιστρέψει στο σχολείο δεν αναφέρει το πρόβλημα του αδελφού της, που ίσως να αντιμετωπίστηκε, αλλά το γεγονός ότι μια τέτοια απόφαση θα περιόριζε τον ελεύθερο χρόνο που άφηνε η δουλειά της πωλήτριας. «*Επεδίωξα*», λέει, «... αλλά δε ... δεν έμεινε και χρόνος καθόλου για μένα». (B23)

Η υπεράσπιση του ελεύθερου χρόνου και όχι η οικονομική βοήθεια στα πέντε αδέρφια του, είναι και ο λόγος για τον οποίο ο Γιώργος, που διέκοψε στη δευτέρα γυμνασίου, δεν επιστρέφει στο σχολείο. «*Έκανα τη σκέψη αλλά ... γιατί η δουλειά πρωί, το βράδυ το νυχτερινό ... Είναι ... λίγο δύσκολο ... δε θα'χω καθόλου χρόνο...*». (ΣΤ39)

Τα περιεχόμενα των μαθημάτων, οι εξετάσεις και οι αποτυχίες μοιάζουν ένας «άλλος κόσμος», σε σχέση με τις δυνατότητες του ελεύθερου χρόνου ή των άλλων κοινωνικών σχέσεων μετά το σχολείο. Όμως ακόμα και όταν «το σχολείο αλλάζει» περιεχόμενα και προσανατολισμούς δεν παύει να είναι ένα σχολείο για «μαθητές» που περιορίζει καθοριστικά την επανένταξη όσων «απέτυχαν», δηλαδή όσων έχουν άλλες

---

<sup>563</sup>. Ο Μ. Φουκώ υποστηρίζει ότι το σχολείο είναι ένας «πολιτικός τρόπος κατοχύρωσης ή τροποποίησης της ιδιοποίησης του λόγου, μαζί με τις γνώσεις και τις εξουσίες που τον συνοδεύουν». Σε ό,τι αφορά τις λειτουργίες της επιτήρησης και της τιμωρίας το σχολείο «δε διαφέρει από την κολαστική εξουσία ή τη θεραπεία». Στα πλαίσια αυτά, όπως και η φυλακή, μπορεί να μελετηθεί και σαν «διασταθμός ανάμεσα σ' ένα γενικό πλέγμα από πειθαρχίες και επιτηρήσεις» ή «πολύμορφες τεχνικές της εξουσίας». Βλ. αντίστοιχα Μ. Φουκώ, *Η τάξη του λόγου*, εκδ. Ηριδανός, Αθήνα, σ. 32, Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, ό.π., σ. 403,406, και Μ. Φουκώ, *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, εκδ. Ράππα, Αθήνα 1989, том. Α', σ. 21.

<sup>564</sup>. Ο Μ. Αλμπά, αναφερόμενος στη μνήμη, θεωρεί ότι τα κοινωνικά πλαίσια μέσα στα οποία κάθε φορά ζει το άτομο ανακατασκευάζουν τη μνήμη. «Αλλάζουμε μνήμη», υποστηρίζει, «τη στιγμή που αλλάζουμε την οπτική μας, τις αρχές μας, τα ενδιαφέροντα, τις κρίσεις μας, όταν περνάμε από τη μια κοινωνική ομάδα στην άλλη». Βλ. Μ. Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire*, εκδ. Albin Michel, Παρίσι 1994, σ. 175. Έτσι, σύμφωνα με το συγγραφέα, «δεν είναι μόνο τα γεγονότα που καθορίζουν τη μνήμη αλλά οι τρόποι ζωής και σκέψης». Βλ. Μ. Halbwachs, *La mémoire collective*, ό.π., σ. 51.

επιθυμίες, ανάγκες ή δυνατότητες απέναντι στη γνώση και τη μάθηση.<sup>565</sup> Έτσι όσοι διακόπτουν τόσο υποκειμενικά όσο και αντικειμενικά δεν μπορούν να είναι πια «μαθητές» ή «έτσι μαθητές».

Τι μένει λοιπόν από το σχολείο που έχει τεθεί για να μεταδίδει γνώσεις και δεξιότητες;

Το γεγονός ότι οι νέοι νοσταλγούν την επιστροφή στο σχολείο μόνο για λίγο, μόνο για τους φίλους και τις «πλάκες», καταδειχνει ότι εκεί που οι νέοι μαθαίνουν πραγματικά, ενδιαφέρονται και ανταλλάσσουν είναι στις εξωσχολικές ή «αντι-σχολικές» δραστηριότητες. Η βαθιά άρνηση και απαξίωση του σχολείου ερμηνεύει σε σημαντικό βαθμό και τις απόψεις των νέων που δηλώνουν ότι «θα ήθελαν να επιστρέψουν στο σχολείο αλλά έχουν προβλήματα».

Τα οικονομικά προβλήματα που ανάγκασαν το Γιώργο να διακόψει το σχολείο, επιμένει ότι παραμένουν άλυτα και έτσι δεν μπορεί να επιστρέψει. «*Θα ήθελα*», μας λέει, «*να ξαναγυρίσω ... ε ... να συνεχίσω, ας πούμε το σχολείο ... αλλά αυτό δε γίνεται ... δεν μπορώ να κάνω τίποτα*». (B20)

Το ίδιο ισχύει και για την Πέγκυ, της οποίας η μητέρα στο διάστημα που μεσολάβησε είχε ένα αυτοκινητιστικό δυστύχημα. «*Δεν μπορώ γιατί είμαι μόνο 'γω που δουλεύω, βοηθάω εγώ το σπίτι*». (A10)

Εξίσου σημαντικά εμπόδια για τη μη επιστροφή στο σχολείο είναι τα οι απαιτήσεις σε χρόνο των εργασιών που οι νέοι κάνουν.

Τα ωράρια της πωλήτριας για την Ειρήνη συχνά ξεπερνούν τα νόμιμα όρια, με αποτέλεσμα όταν τελειώνει τη δουλειά να έχει ήδη αρχίσει το νυχτερινό σχολείο. «*Σκεφτόμουννα*», λέει, «*να γραφτώ σε νυχτερινό, αλλά τελικά το απέρριψα κι αυτό, γιατί δεν προλαβαίνω*». (B24)

Για την άλλη Ειρήνη το πρόβλημα δεν ήταν μόνο τα ωράρια του εργαστηρίου αρτοποιίας όπου δουλεύει, αλλά και η μεγάλη απόσταση ανάμεσα στη δουλειά και το νυχτερινό σχολείο που ήθελε να παρακολουθήσει. «*Προσπάθησα ... αλλά επειδή δούλευα τρία χρόνια απ' το πρωί μέχρι το βράδυ ... ήτανε πάρα πολύ μακριά και το σχολείο...*». (A13)

Οι απόψεις αυτές των νέων φέρνουν στο προσκήνιο σημαντικές πλευρές ενός καθοριστικού προβλήματος που ωστόσο η σύγχρονη κοινωνία αντιλαμβάνεται με αργούς ρυθμούς και σε γενικές μορφές. Πρόκειται για την ανάγκη της συνολικής επαναδιοργάνωσης του χρόνου που αφιερώνεται στους κοινωνικούς θεσμούς και ιδιαίτερα στο σχολείο και την εργασία. Τα εκτεταμένα ή διακοπτόμενα ωράρια της εργασίας και οι μεγάλες μετακινήσεις είναι εξίσου σημαντικό πρόβλημα με τα ωράρια λειτουργίας των σχολείων. Όπως η εργασία επιβάλλει ένα ορισμένο «χρονικό μοντέλο εργαζόμενου» έτσι και τα ημερήσια και τα νυχτερινά σχολεία εξυπονοούν ένα ορισμένο «χρονικό τύπο μαθητή».

---

<sup>565</sup>. Ο Ροζέ Συ υποστηρίζει ότι η ανέφικτη πλέον σύνδεση της εκπαίδευσης με την εργασία θέτει επιτακτικά την ανάγκη αξιοποίησης των εκπαιδευτικών δυνατοτήτων του ελεύθερου χρόνου. Η αύξησή του και κυρίως η στενή διαπλοκή του με τους άλλους κοινωνικούς χρόνους, μπορεί να αξιοποιηθεί προς την κατεύθυνση μιας «κοινωνικής εξειδίκευσης» έναντι της «επαγγελματικής εξειδίκευσης» που ήταν μέχρι σήμερα το κύριο μέλημα της επίσημης εκπαίδευσης. Βλ. R. Sue, «A la recherche d'un "schole" post-moderne ou la dynamique du rapport loisir-éducation», *Perspective documentaires en éducation*, τχ. 20, 1990, σ. 56.

Ο τρόπος που οι τύποι αυτοί κατανέμονται στη διάρκεια της μέρας, της εβδομάδας ή του χρόνου, αποτελεί μια ουσιαστική διεκδίκηση των σύγχρονων κοινωνιών. Μια τέτοια αναδιοργάνωση των περιεχομένων και των ωραρίων του σχολείου θα ήταν ευνοϊκή και για τους νέους που δηλώνουν ότι «θέλουν να επιστρέψουν στο σχολείο για να πάρουν το χαρτί».

Η Αθανασία που τελείωσε μόνο το γυμνάσιο, διαπιστώνει ότι έχει περισσότερα όνειρα από όσες δυνατότητες της δίνει η θέση της πωλήτριας σε ένα μαγαζί με έτοιμα ενδύματα. «Ε, σίγουρα», μας λέει, «...σίγουρα θα συνεχίσω το σχολείο, να ξεκινήσω το λύκειο ... και από 'κει και πέρα βλέπουμε». (B21)

Το τεχνικό λύκειο για το Θοδωρή που διέκοψε στην πρώτη γυμνασίου και δουλεύει εργάτης, είναι μια λύση που μπορεί στο μέλλον να την αξιοποιήσει και να ανοίξει, ένα δικό του συνεργείο αυτοκινήτων. «Θα 'θελα», λέει, «βέβαια θα 'θελα, ναι ... για τεχνικό ... θα πάω, οπωσδήποτε ... το σχολείο είναι ... ένας τόπος...». (A2)

Ο Βασίλης που διέκοψε στην πρώτη γυμνασίου, μέσα από την εμπειρία του πωλητή ψαριών στην κεντρική αγορά, διαπίστωσε ότι πρέπει τουλάχιστον να τελειώσει το γυμνάσιο. «Θα ξαναπάω», μας λέει, «στο σχολείο για να ... προσπαθήσω να τελειώσω». (B28)

Την ίδια βεβαιότητα εκφράζει και η Διονυσία, που διέκοψε στην πρώτη λυκείου γιατί παντρεύτηκε, τώρα που ο γιος της μεγάλωσε λίγο, λέει ότι στόχος της θα είναι «να τελειώσει το λύκειο πάνω απ' όλα». (ΣΤ40)

Τα όνειρα του Άγγελου, που μετά το γυμνάσιο δε συνέχισε στο λύκειο, είναι πιο μεγάλα. «Πρώτα απ' όλα», λέει, «θα προσπαθήσω ... να περάσω και 'γω, να συνεχίσω ... στο Πανεπιστήμιο...». (A9)

Η επιθυμία επιστροφής στο σχολείο είναι περισσότερο αποτέλεσμα μιας καθυστερημένης και αναγκαστικής επίγνωσης του οριακού ρόλου του «χαρτιού» και λιγότερο μιας συνειδητοποίησης των πραγματικών απαιτήσεων της αγοράς εργασίας για επαγγελματικές γνώσεις.

## 5. ΤΟ «ΣΧΟΛΕΙΟ» ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ

Η πρακτική ρήξη με την πιθανότητα επιστροφής στο σχολείο σημαίνει άραγε και την οριστική διαφοροποίηση από τις ανισότητες και τις ιεραρχίες, που σε συμβολικό επίπεδο συνεπάγεται η «μόρφωση», το «πτυχίο» και η «καλή δουλειά»; Ποιος είναι ο «κατώτερος» και ο «ανώτερος», ο «άξιος» και ο «ανίκανος», ο «ευφυής» και ο «μέτριος», όταν δεν υπάρχει ο δάσκαλος για να το πει, ούτε η «επίδοση» και η «συμπεριφορά» για να το αποδείξουν;

Αρκετοί νέοι θεωρούν ότι αυτοί που συνεχίζουν το σχολείο είναι «ανώτεροι και πιο «έξυπνοι».

Ο Γιώργος διέκοψε στη δεύτερα γυμνασίου και δεν μπορεί να επιστρέψει στο σχολείο γιατί τα οικογενειακά προβλήματα συνεχίζονται. Ωστόσο αναφερόμενος σ' αυτούς που συνεχίζουν λέει: «Τους ζηλεύω οπωσδήποτε ... είναι ... πιστεύω ότι είναι ... ανώτεροι από μένα ... Νομίζω πως είναι πιο έξυπνοι, νομίζω πως είναι ... ανώτεροι άνθρωποι. Ξέρω 'γω; Αυτό πιστεύω». (B20)

Το ίδιο αίσθημα έχει και ο Νίκος που διέκοψε στη δεύτερα γυμνασίου και

δουλεύει πωλητής σε μαγαζί με αυγά. «*Ε ... τι να πω*», σκέφτεται, «...τους βλέπω «ανώτερούς μου». (B29)

Η ανωτερότητα αυτών που συνεχίζουν το σχολείο άλλες φορές εκφράζεται μέσα από τις παραστάσεις των «διαφορετικών» ή «επιτυχημένων» ανθρώπων.

Η Αθανασία που διέκοψε μετά το τέλος του γυμνασίου «γιατί δεν τα πήγαινε καλά», θέλει να γυρίσει και να τελειώσει το λύκειο, γιατί όταν βγαίνει έξω με τους φίλους της που συνεχίζουν «δε νιώθει καλά». «*Τον πρώτο καιρό*», λέει, «... αισθάνθηκα άσχημα ... αισθάνθηκα άσχημα και ιδιαίτερα όταν βγαίναμε παρέες». (B21)

Το αίσθημα αυτό της «διαφοράς» και της «διάκρισης» είναι κυρίαρχο και στον Κώστα, που διέκοψε στη δεύτερα γυμνασίου. «*Είναι πιο πετυχημένοι*», λέει, «έχουν περισσότερες δυνατότητες ... βεβαίως ναι ... είναι κάπως αλλιώς ... είναι κάποιος ... να έχει τελειώσει σχολείο». (B19)

Το ίδιο ισχύει και για τη Σοφία που βλέπει το σχολείο με «κακό μάτι» αφού οι φίλες της που έχουν σπουδάσει έχουν μείνει πωλήτριες. «*Εντάξει ... όσον να' ναι*», λέει, «... αυτοί που πηγαίνουν σχολείο ξέρουν κάτι παραπάνω απ' ό,τι είμαι εγώ ας πούμε, που έχω βγάλει μόνο το δημοτικό». (B25)

Στα πλαίσια αυτά ο Σταύρος, που διέκοψε στην πρώτη γυμνασίου γιατί «δεν τα πήγαινε τα γράμματα», είναι πιο αποκαλυπτικός: «*Εβλεπα όλα τ' άλλα παιδιά που πηγαίνανε ... πηγαίνανε στο σχολείο ... και ζήλευα κι εγώ ... αυτοί έλεγαν ... δηλαδή ζήλευα*». (B15)

Η ζήλια είναι το βασικό αίσθημα και του Δημήτρη, που διέκοψε στην πρώτη γυμνασίου και δε θέλει να επιστρέψει στο σχολείο «γιατί ο καιρός περνάει και δε θα προλάβει να κάνει τίποτα». «*Τους βλέπω και τους ζηλεύω να σου πω την αλήθεια γιατί 'ντάξει εγώ ... το μετάνιωσα που σταμάτησα το σχολείο ... αυτοί θα πετύχουνε, θα πετύχουνε*». (B18)

«Ανωτερότητα» άλλες φορές σημαίνει το γεγονός ότι αυτοί που συνεχίζουν διαθέτουν μια ξεχωριστή «δύναμη», που τους επιτρέπει να τα «καταφέρνουν» και να «αντέχουν», δηλαδή να μη λένε ότι «είναι αργά» ή ότι αν γυρίσουν στο σχολείο «θα αποτύχουν σίγουρα». Στις περιπτώσεις αυτές η «διαφορά», η «διάκριση» και η «ζήλια» αποδίδονται θετικά με ένα «μπράβο».

«*Καλά κάνανε ... Κανονικά. Μπορούσαν και τα βγάλανε πέρα. Μπράβο τους. Τι άλλο να πω;*», σκέφτεται ο Νίκος που εγκατέλειψε το σχολείο στη δεύτερα γυμνασίου γιατί «δεν του κινούσαν το ενδιαφέρον». (A7)

Το «μπράβο» είναι γνώμη και της Χαρούλας που δε θέλει να γυρίσει στο σχολείο, γιατί θεωρεί ότι οι περισσότεροι από αυτούς που σπουδάζουν «καταλήγουν να δουλεύουν σε σούπερ μάρκετ»: «*μπράβο τους, ένα μπράβο του πρέπει ... τι άλλο να πω;*». (A12)

Ούτε η Ειρήνη θέλει να επιστρέψει στο σχολείο γιατί πιστεύει ότι όσοι το τελειώνουνε στο τέλος «άλλοι δουλεύουνε σε σούπερ μάρκετ και άλλοι δουλεύουνε πλασιέ». Ωστόσο αναγνωρίζει τη «διαφορά» της από αυτούς που συνεχίζουν: «*αφού μπορούν και συνεχίζουν ... καλά κάνουν ... μπράβο...*». (B24)

Το «μπράβο» στην περίπτωση του Παναγιώτη είναι λιγότερο έκδηλο αλλά ισχυρό αφού ο ίδιος «στην ηλικία που είναι τώρα...» δε θέλει να γυρίσει στο σχολείο. «*...καλά που το συνεχίσανε ... καλά που το προχωρήσανε, καλά κάνανε*». (A1)

«Ανώτεροι» ή πιο «κανοί» για μερικούς νέους δεν είναι όλοι αυτοί που συνεχίζουν το σχολείο αλλά όσοι από αυτούς είναι «καλοί μαθητές». Οι υπόλοιποι «κάνουν λάθος που συνεχίζουν το σχολείο».

«*Νομίζω πως ορισμένοι ας πούμε που ήταν πολύ καλοί μαθητές*», λέει ο Άγγελος, «... πιστεύω πως θα πετύχουν, για ορισμένους άλλους...». (A8)

Την ίδια άποψη έχει και ο Χρήστος που τελείωσε το γυμνάσιο και δουλεύει αργυροχρυσοχόος» «*Αναλόγως άμα είναι καλοί μαθητές σκέφτομαι εντάξει, ας προχωρήσουν, τους αξίζει, ενώ άμα δεν είναι καλοί μαθητές σκέφτομαι ότι κάνουν βλακεία...*». (A3)

«*Μπορεί γι' αυτούς*» λέει ο Δημήτρης «*να 'ναι καλύτερα, να νομίζουν ότι άμα πάρουν ένα ... δίπλωμα, ένα χαρτί ... θα μπορέσουν να βρουν πιο εύκολα δουλειά ... έτσι θέλουν να νομίζουν*». (A14)

Ο Χρήστος είναι πιο κατηγορηματικός τονίζοντας ότι «*άδικα πάνε στο σχολείο*» (B17) ενώ ο Δημήτρης προτείνει ότι «*θα 'ταν καλύτερα, ας πούμε να πήγαιναν κι αυτοί σε κάποια...σχολή*». (A4)

Το πολλαπλό νόημα της «ανωτερότητας» ή της «διάκρισης», το οποίο οι νέοι που εγκατέλειψαν το σχολείο προσδίδουν στα διανοητικά ή κοινωνικά «πλεονεκτήματα» αυτών που συνεχίζουν, θεωρούμε ότι αποτελεί τον κοινό παρανομαστή των διακρίσεων μιας κοινωνίας στην οποία οι χειρωνακτικά εργαζόμενοι έχουν χαμηλότερες απολαβές και πολύ μικρότερο κοινωνικό κύρος σε σχέση με τους διανοητικά εργαζόμενους. Η κοινωνική και συμβολική αυτή πραγματικότητα μεταφρασμένη σε όρους «ικανοτήτων» σημαίνει το «φυσικό» χωρισμό των ανθρώπων σε «έξυπνους» και «κουτούς». Πρόκειται για την «ιδεολογία του φυσικού χαρίσματος» που στα πλαίσια του σχολείου εμπεδώνεται ρητά ή άρρητα μέσα από τον προσδιορισμό της «ευφυΐας» των μαθητών που «πετυχαίνουν» και αυτών που «αποτυχαίνουν», αυτών που έχουν διανοητικά χαρίσματα και αυτών που δεν έχουν. Κύριο χαρακτηριστικό των διακρίσεων και των αξιολογήσεων αυτών, είναι η αναπομπή ενός άνισου κοινωνικού φαινομένου, της ευφυΐας, σε μια κοινή βιολογική δραστηριότητα, τη σκέψη.

Η Α. Φραγκουδάκη επισημαίνει ότι το σχολείο συχνά αγνοεί την «κοινωνική και πολιτιστική προέλευση»<sup>566</sup> της ευφυΐας, καθώς και το ότι μπορεί να αυξηθεί με την «επίδραση του περιβάλλοντος και τη μόρφωση»,<sup>567</sup> με αποτέλεσμα να βαθμολογεί τα κοινωνικά προνόμια των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων «σαν φυσική ευφυΐα».<sup>568</sup> Η στάση αυτή του σχολείου ενισχύει και αναπαράγει τις υπάρχουσες κοινωνικές διακρίσεις και διαφορές διαμέσου ενός αισθήματος «κατωτερότητας» και «ατέλειας».

«Η ιδεολογία του φυσικού χαρίσματος», υποστηρίζει ο Πιέρ Μπουρντιέ, «φυλακίζει τα μέλη των μη προνομιούχων τάξεων μέσα στο πεπρωμένο που η κοινωνία τους επιφυλάσσει, οδηγώντας τα στο να εκλάβουν σαν φυσικές ανικανότητες τις ιδιότητες που είναι απλώς αποτέλεσμα της κατώτερης κοινωνικής τους μοίρας και

---

<sup>566</sup>. Α. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, ό.π., σ. 112.

<sup>567</sup>. Στο ίδιο, σ. 127.

<sup>568</sup>. Στο ίδιο, σ. 138. Σε άλλο σημείο του έργου της η Α. Φραγκουδάκη επισημαίνει ότι «οι μαθητές έρχονται στο σχολείο με τις μορφωτικές ικανότητες που τους δίνει η κοινωνική τάξη που ανήκουν οι γονείς τους αλλά το σχολείο είναι έτσι φτιαγμένο ώστε βαθμολογεί τα κοινωνικά προνόμια σαν φυσική ευφυΐα», βλ. Α. Φραγκουδάκη, «Η κοινωνική ανισότητα στο σχολείο», στο *Προβλήματα της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, Α΄ Συνέδριο Παιδείας της Ομοσπονδίας Ιδιωτικών Εκπαιδευτικών Λειτουργιών Ελλάδος, εκδ. Τεκμήριο, Αθήνα 1980, σ.138.

πείθοντάς τα έτσι ότι υπεύθυνη για την κοινωνική τους μοίρα είναι η ατομική τους φύση, που της λείπουν τα φυσικά χαρίσματα». <sup>569</sup> Στη διαδικασία αυτή συχνά ρόλος των εκπαιδευτικών είναι καθοριστικός. «Οι εκπαιδευτικοί, όσο καιρό πιστεύουν ότι τα άτομα διαιρούνται σε εκείνα που έχουν και στα άλλα που δεν έχουν διανοητικά χαρίσματα και όσο αγνοούν την κοινωνική επιλογή που γίνεται μέσα και χάρη σε αυτήν την πίστη, νομιμοποιούν και διαιωνίζουν αυτήν την ανισότητα». <sup>570</sup>

Αυτοί που συνεχίζουν το σχολείο άλλες φορές εμφανίζονται να έχουν περισσότερες ευκαιρίες από τους άλλους να βρουν δουλειά.

Η Κωνσταντίνα ενώ δεν μπορεί να φανταστεί τον εαυτό της να ξαναπηγαίνει στο σχολείο και να διαβάξει ωστόσο αναγνωρίζει ότι αυτοί που συνεχίζουν: «έχουν ... μερικές γνώσεις τις οποίες εγώ δεν έχω και θα ήθελα να έχω ... και ότι είναι σε ... μια καλύτερη τύχη ή μοίρα από μένα, θέμα δουλειάς, θέμα ... πολλά». (B27)

Την ίδια άποψη έχει και η Ευπραξία που δε θέλει να γυρίσει στο σχολείο γιατί θεωρεί καλύτερο το κομμωτήριο: «θεωρώ ... σωστό που ... που σπουδάζουνε ... αυτοί θα πιάσουνε γρηγορότερα δουλειά, γρήγορα δουλειά. Εμείς που δε θα 'χουμε το πτυχίο ... θα ... περιμένουμε». (Δ35)

Οι σκέψεις της Διονυσίας έχουν πιο ενεργητικό χαρακτήρα καθώς δηλώνει ότι θέλει να γυρίσει στο σχολείο να πάρει το «χαρτί»: «Μπράβο τους ... που το κάνανε ... γιατί εντάξει ... ε ... είναι καλύτερα. Έχεις εφόδια ... άμα έχεις ένα χαρτί στα χέρια σου». (ΣΤ40)

Για το «χαρτί» θέλει να γυρίσει και ο Βασίλης: «Αυτοί καλά πάνε», λέει, «εγώ δεν πήγαινα καλά ... αυτοί θα μάθουνε κάτι παραπάνω απ' ό,τι δεν έμαθα εγώ και θα το 'χουνε αυτό για να ... άμα τους χρειαστεί αργότερα». (B28)

Πέρα από τις μεγαλύτερες ευκαιρίες για εργασία αυτοί που συνεχίζουν το σχολείο, σύμφωνα με τον Ηλία, έχουν και μεγαλύτερα περιθώρια για μια «καλύτερη εργασία». «Πιστεύω», λέει, «ότι ... κάνουνε ... σωστότερη επιλογή για μένα, αλλά ... 'ντάξει απ' αυτά και ... πιστεύω ότι ... άμα ο άνθρωπος περάσει σ' ένα Πανεπιστήμιο και βρει μια δουλειά ανώτερη, θα 'ναι καλύτερα». (Δ33)

Είναι γεγονός ότι ακόμα και σε συνθήκες ανεργίας ή περιορισμένης ζήτησης αυτοί που συνεχίζουν τις σπουδές έχουν περισσότερες πιθανότητες να βρουν μια εργασία σχετική με τις οικονομικές και κοινωνικές τους βλέψεις. Η διαπίστωση αυτή ωστόσο δεν φαίνεται να κινητοποιεί τους νέους στην κατεύθυνση της συνέχειας των σπουδών αλλά στην παραδοχή των ανισοτήτων και των αποκλεισμών που η έλλειψη τυπικών προσόντων συνεπάγεται. Από την άποψη αυτή, η εγκατάλειψη του σχολείου και η άρνηση της επιστροφής ενισχύουν την παγίωση των ιδεολογιών που συνδέονται με την «ανωτερότητα», την «καλή δουλειά» και την «κοινωνική άνοδο». Στην πραγματικότητα αυτή, οι νέοι απαντούν με το όνειρο του «αφεντικού» ή της «επιτυχίας στη ζωή». Το όνειρο αυτό ωστόσο υπονοεί περισσότερο μια «κοινωνική υποστασιοποίηση» μέσα στην κοινωνία της αγοράς και λιγότερο μία αλλαγή θέσης στην εργασιακή και κοινωνική διαστρωμάτωση. Σαν μηχανισμοί «κοινωνικής υποστασιοποίησης» θα μπορούσαν να ερμηνευτούν και οι προσπάθειες των νέων να αντιτάξουν στην εσωτερίκευση των κοινωνικών περιορισμών μια ρητή αναγόρευση της

<sup>569</sup>. Π. Μπουρντιέ, «Το συντηρητικό σχολείο: οι ανισότητες στην εκπαίδευση και την παιδεία», ό.π., σ. 381.

<sup>570</sup>. Α. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, ό.π., σ. 101.

«ζωντανής εμπειρίας» και της «πραγματικής ζωής».

*«Αν κάτσω και συγκρίνω», λέει η Ειρήνη, «ότι ... μια κοπέλα που έχει ... τελειώσει το λύκειο, που συνέχισε το λύκειο και πήγε σε κάποια ιδιωτική σχολή 2 χρόνια και δουλεύει πωλήτρια, φυσικά είμαι σε καλύτερη μοίρα». (A13)*

Την καλύτερη θέση της σε σχέση μ' αυτούς που συνέχισαν εννοεί και η Μαρία όταν μας μεταφέρει μερικές από τις σκέψεις που κάνουν οι φίλοι της. *«Οι πιο πολλοί μου λένε ότι απλά ... "σε ζηλεύουμε επειδή έχεις ανεξαρτησία χρημάτων και ... είσαι λεύτερη" ... τώρα βέβαια ... που σκέφτομαι εγώ γι' αυτά τα παιδιά είναι ότι απλά θα βγάλουν ένα πτυχίο και θα το 'χουνε στην κωλότσεπη, τίποτ' άλλο». (B22)*

Για το Βεζύρεφ σημασία έχει να μπορείς «να έχεις εμπειρίες στη ζωή» και κατά τη γνώμη του αυτοί που συνεχίζουν το σχολείο «δεν ξέρουν τι θα πει ζωή». *«Εντάξει», λέει, «ότι έχουνε ... ναι μεν πάρει κάποια ... μόρφωση παραπάνω ... αλλά ότι ... δεν έχουν ζήσει τη ζωή τους όπως την έχω ζήσει εγώ». (E37)*

Εμπειρία και μάλιστα ουσιαστική θεωρεί και η Ελευθερία το ότι έχει μια δουλειά που την ενδιαφέρει. *«Τους βλέπω», λέει, «που προχωρούν ... μπορεί κάτι να καταφέρουν ... μπορεί να πετύχουν το σκοπό τους ... αλλά δεν απογοητεύομαι (γέλιο) γιατί και 'γω πέτυχα αυτό που ήθελα». (E38)*

Το σχολείο αμφισβητείται τόσο ως προς δυνατότητα του να εξασφαλίσει άμεσα εργασία όσο και ως προς την ικανότητά του να προωθήσει τους απόφοιτους σε εργασίες «ανώτερες», σε σχέση με το υπάρχον σύστημα κοινωνικής ιεραρχίας των επαγγελματιών. Ο βασικός του ρόλος είναι εκείνος του «μηχανισμού παραγωγής χαρτιών» (πτυχίων) που είναι απαραίτητα στην προσπάθεια εξασφάλισης μιας «καλύτερης δουλειάς».

Η αμφισβήτηση αυτή του σχολείου δεν προέρχεται από την ανατροπή μιας σχέσης που ποτέ δεν υπήρξε, δηλαδή της αντιστοιχίας των πτυχίων με την αγορά εργασίας, ούτε από τη μετατροπή του «μορφωτικού» χαρακτήρα σε ένα χαρακτήρα «εργαλειακό». Αφορά την όλο και μεγαλύτερη συνείδηση του γεγονότος ότι το σχολείο για τους νέους από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα δεν αποτελεί το κέντρο ή το μονοπώλιο των σχέσεων και των σημασιών που διαμορφώνονται κάθε φορά ανάμεσα στις προϋποθέσεις, τα περιεχόμενα και τα αποτελέσματα της εργασίας στην κοινωνία.

Τόσο τα περιεχόμενα του σχολείου και της εργασίας όσο και οι σχέσεις τους με τους άλλους κοινωνικούς θεσμούς, αποκτούν νόημα στα πλαίσια ευρύτερων συμβολικών δικτύων και κοινωνικών σημασιών όπως αυτών του «αφεντικού», «της αποκατάστασης» της «ανώτερης» εργασίας, της «επιτυχίας» και της «ευτυχίας». Από την άποψη αυτή η εγκατάλειψη ή η συνέχιση του σχολείου δε γίνεται αντιληπτή σαν «αποτυχία» ή «επιτυχία», αλλά σαν ένας από τους τρόπους σύνδεσης, μέσα από το «χαρτί», των προσπαθειών για κοινωνική άνοδο με την εκάστοτε κοινωνική πραγματικότητα. Το σχολείο παραμένει ένας από τους μηχανισμούς που ενισχύουν και αναπαράγουν τις κοινωνικές διακρίσεις και διαφορές.

Η ανάγκη αλλαγής του περιεχόμενου των μαθημάτων καθώς η εκπαιδευτική αξιοποίηση του σχολικού και του ελεύθερου χρόνου αποτελούν μια ρεαλιστική απάντηση στις ανάγκες, τις δυνατότητες και τους περιορισμούς που χαρακτηρίζουν τους νέους από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.

## IX. ΚΕΝΤΡΙΚΕΣ ΤΑΣΕΙΣ

Οι βασικές τάσεις διαμορφώθηκαν με βάση τον πίνακα VI (βλ. παράρτημα), στον οποίο παρουσιάζουμε τα αποτελέσματα της καταμέτρησης των θεμάτων, που αναγορεύτηκαν από την ανάλυση περιεχομένου του λόγου των νέων, στα πλαίσια της κάθε κατηγορίας ανάλυσης (ικανοποίηση από την εργασία, δυσαρέσκεια, αλλαγή της εργασίας κ. λ. π.), αλλά και της κάθε μεταβλητής (περιεχόμενο της εργασίας, φύλο, επίπεδο διακοπής του σχολείου).

### 1. ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

**α. Οι νέοι που κάνουν μια «απλή δουλειά»** σε σχέση με αυτούς που μαθαίνουν μια «τέχνη» είναι περισσότερο δυσαρεστημένοι από την εργασία τους. Επομένως, αν τους δινόταν η ευκαιρία ή κέρδιζαν χρήματα θα άλλαζαν την τωρινή εργασία με μία άλλη, στην οποία να είναι «αφεντικά». Έχοντας στόχο την αλλαγή της εργασίας, εκφράζουν και την επιθυμία να εργαστούν στο δημόσιο τομέα. Η «επιτυχία στη ζωή» γι' αυτούς έχει κυρίως το νόημα της «προσωπικής ευτυχίας» και σαν βασικές προϋποθέσεις θεωρούν αφενός τη θέληση και την υπομονή και αφετέρου τη βοήθεια της οικογένειας, το μέσον και την τύχη. Σε ό,τι αφορά την ανεργία, οι νέοι που κάνουν μια «απλή δουλειά» είναι πιο εκτεθειμένοι από τους άλλους. Οι παραστάσεις τους για την εργασία κυριαρχούνται από τα στοιχεία μιας «δανικής» εργασίας, καθώς και από σύμβολα με «αρνητικό» νόημα. Ο ελεύθερος χρόνος τους σε σημαντικό βαθμό καταλαμβάνεται από αναγκαστικές οικογενειακές δραστηριότητες, ενώ αρκετές είναι οι προσωπικές δραστηριότητες που διακόπηκαν λόγω εργασίας. Η εγκατάλειψη του σχολείου αποδίδεται από τους νέους αυτούς στα οικονομικά προβλήματα της οικογένειας, ενώ παράλληλα θεωρούν ότι οι σπουδές οδηγούν σε «κατώτερες» θέσεις εργασίας. Συχνά εκδηλώνουν την επιθυμία να επιστρέψουν στο σχολείο για να πάρουν το «χαρτί», επειδή εκτιμούν ότι «με το χαρτί βρίσκεις καλύτερη δουλειά».

**β. Οι νέοι που μαθαίνουν μια «τέχνη»** σε σχέση με αυτούς που κάνουν μια «απλή δουλειά», είναι περισσότερο ικανοποιημένοι από την εργασία που κάνουν. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να μη θέλουν, αν τους δοθεί η ευκαιρία, να αλλάξουν τη δουλειά ή να εργαστούν στο δημόσιο. Ωστόσο, αν κερδίσουν πολλά λεφτά θα εγκατέλειπαν την ιδέα να δουλέψουν ή θα φρόντιζαν να γίνουν «αφεντικά» στην τωρινή εργασία. Η θέση του «αφεντικού» μαζί με τη δημιουργία μιας «ευτυχισμένης οικογένειας» αποτελούν το βασικό περιεχόμενο της «επιτυχίας στη ζωή». Σαν απαραίτητες προϋποθέσεις προς την κατεύθυνση αυτή θεωρούν την προσπάθεια, την εξυπνάδα και τα λεφτά. Η έντονη επιθυμία να γίνουν «αφεντικά» εμφανίζεται και στις αναπαραστάσεις της εργασίας, στο βαθμό που αυτές περιέχουν κυρίως καταστάσεις από την εργασία που θα ήθελαν να κάνουν. Το σχολείο θεωρούν ότι είναι «χαμένος χρόνος», επειδή οι σπουδές οδηγούν στην ανεργία. Έτσι το εγκαταλείπουν δηλώνοντας άλλοτε την έλλειψη «ενδιαφέροντος» και άλλοτε την «επιθυμία» να δουλέψουν. Η άμεση αναζήτηση δουλειάς μετά τη διακοπή του σχολείου έχει σαν αποτέλεσμα η

εμπειρία της ανεργίας να είναι περιορισμένη.

## 2. ΤΟ ΦΥΛΟ

**α. Οι άνδρες** σε σχέση με τις γυναίκες είναι περισσότερο ικανοποιημένοι από την εργασία που κάνουν. Έτσι, αν τους δινόταν μία ευκαιρία, δε θα άλλαζαν την τωρινή τους εργασία αλλά θα φρόντιζαν να γίνουν «αφεντικά». Από την άποψη αυτή, η απασχόληση στο δημόσιο τομέα δεν τους ενδιαφέρει ιδιαίτερα. Σε περίπτωση όμως που κέρδιζαν λεφτά θα άλλαζαν την τωρινή εργασία φροντίζοντας πάντα να είναι «αφεντικά». Η «δική» τους δουλειά μαζί με τη δημιουργία μιας «ευτυχισμένης οικογένειας» αποτελούν το βασικό περιεχόμενο της «επιτυχίας στη ζωή». Σαν απαραίτητες προϋποθέσεις προβάλλουν τόσο τη θέληση και την προσπάθεια όσο και το μέσον και την τύχη. Οι παραστάσεις που έχουν για την εργασία περιέχουν σύμβολα με «θετικό» και «αρνητικό» νόημα. Το σχολείο είναι για αυτούς «χαμένος χρόνος» και το εγκαταλείπουν, δηλώνοντας άλλοτε έλλειψη «ενδιαφέροντος» για τα μαθήματα και άλλοτε την «επιθυμία» να δουλέψουν. Οι νέοι αυτοί έχουν περιορισμένη την εμπειρία της ανεργίας, καθώς μετά τη διακοπή του σχολείου βρήκαν αμέσως δουλειά.

**β. Οι γυναίκες** σε σχέση με τους άνδρες είναι περισσότερο δυσαρεστημένες από τη εργασία που κάνουν αλλά και πιο εκτεθειμένες στην ανεργία. Η δυσαρέσκεια αυτή εκφράζεται με την επιθυμία να αλλάξουν την τωρινή εργασία με κάποια άλλη ή να εργαστούν στο δημόσιο σε περίπτωση που τους δινόταν κάποια ευκαιρία. Αν όμως κέρδιζαν αρκετά χρήματα θα εγκατέλειπαν εντελώς την εργασία. «Επιτυχία στη ζωή» για τις γυναίκες σημαίνει κυρίως «προσωπική ευτυχία», η οποία έχει σαν προϋποθέσεις τα λεφτά, τη βοήθεια της οικογένειας αλλά και την εξυπνάδα. Οι αναπαραστάσεις που διαθέτουν για την εργασία περιέχουν άλλοτε στοιχεία από την εργασία που θα ήθελαν να κάνουν ή την «ιδανική εργασία» και άλλοτε στοιχεία από τους καταναγκασμούς της τωρινής εργασίας. Ο ελεύθερος χρόνος τους περιλαμβάνει κυρίως αναγκαστικές ασχολίες. Η εργασία στάθηκε η βασική αιτία να διακόψουν πολλές από τις προσωπικές τους δραστηριότητες. Την εγκατάλειψη του σχολείου οι γυναίκες την αποδίδουν στα οικονομικά προβλήματα της οικογένειας. Ωστόσο, η απόρριψη του σχολείου είναι βαθύτερη καθώς αρνούνται να επιστρέψουν, θεωρώντας ότι οι σπουδές οδηγούν στην ανεργία και σε κατώτερες θέσεις εργασίας. Από το «χαρτί» του σχολείου μένει μόνο η περιστασιακή αναγνώριση ότι «μπορείς να βρεις καλύτερη δουλειά».

## 3. ΤΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΔΙΑΚΟΠΗΣ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

**α. Οι νέοι που διέκοψαν πριν το τέλος της υποχρεωτικής εκπαίδευσης,** σε σχέση με τους άλλους, είναι περισσότερο δυσαρεστημένοι από την εργασία που κάνουν και έχουν πιο συχνή την εμπειρία της ανεργίας. Αν τους δινόταν η ευκαιρία θα ήθελαν να κάνουν μια «δική» τους δουλειά ή να εργαστούν στο δημόσιο. «Επιτυχία στη ζωή» γι' αυτούς σημαίνει να δημιουργήσουν οικογένεια και να έχουν μια «δική» τους

δουλειά. Στην κατεύθυνση αυτή απαραίτητες προϋποθέσεις θεωρούν τη βοήθεια της οικογένειας, τα λεφτά και το μέσον. Οι παραστάσεις που έχουν για την εργασία περιέχουν κυρίως σύμβολα με «θετικό» νόημα. Σε ό,τι αφορά την εγκατάλειψη του σχολείου την αποδίδουν στα οικονομικά προβλήματα της οικογένειας και την έλλειψη ενδιαφέροντος για τα μαθήματα. Παράλληλα θεωρούν ότι οι σπουδές δεν εξασφαλίζουν κοινωνική ανέλιξη και οι περισσότεροι αρνούνται να επιστρέψουν στο σχολείο για να πάρουν το «χαρτί».

**β. Οι νέοι που διέκοψαν μετά το τέλος της υποχρεωτικής εκπαίδευσης** σε σχέση με τους υπόλοιπους δηλώνουν ικανοποιημένοι από την εργασία που κάνουν, ενώ παράλληλα έχουν περιορισμένη την εμπειρία της ανεργίας. Από την άποψη αυτή, αν τους δινόταν η ευκαιρία ή κέρδιζαν αρκετά χρήματα, δε θα άλλαζαν τη δουλειά που κάνουν ούτε θα επέλεγαν να εργαστούν στο «δημόσιο». Επιτυχία στη ζωή γι' αυτούς σημαίνει να κάνουν μια «δική» τους δουλειά και να αναγνωριστούν κοινωνικά. Στα ίδια πλαίσια κινούνται και οι παραστάσεις που διαθέτουν για την εργασία, καθώς περιέχουν κυρίως στοιχεία από την εργασία που κάνουν και αυτή που θα ήθελαν να κάνουν. Το σχολείο το εγκατέλειψαν επειδή θεωρούν ότι οι σπουδές είναι «χαμένος χρόνος» και οδηγούν στην ανεργία.

**γ. Οι νέοι που διέκοψαν στη διάρκεια του λύκειου**, στις βασικές τους επιλογές απέναντι στην εργασία και τη ζωή γενικότερα δεν εμφανίζουν τις συχνότητες εκείνες που θα μας επέτρεπαν να τις θεωρήσουμε σαν κυρίαρχες έναντι των άλλων. Αξίζει ωστόσο να αναφέρουμε τις επιμέρους απόψεις στις οποίες εμφανίζουν μεγαλύτερη συχνότητα. Η δυσαρέσκεια που εκφράζουν για την εργασία εντοπίζεται κυρίως στην έλλειψη προοπτικών στο μέλλον καθώς και στις κακές διαπροσωπικές σχέσεις. Έτσι, αν τους δινόταν η ευκαιρία θα ήθελαν να κάνουν μία δική τους εργασία διαφορετική από την τωρινή. Η επιθυμία αυτή υπεισέρχεται και στις παραστάσεις για την εργασία, στο βαθμό που περιλαμβάνουν κυρίως στοιχεία από μία «ιδανική δουλειά». Η «επιτυχία στη ζωή» γίνεται αντιληπτή σαν «προσωπική ευτυχία», με βασικές προϋποθέσεις τόσο τον κόπο όσο και την εξυπνάδα. Ο ελεύθερος χρόνος τους περιλαμβάνει κυρίως αναγκαστικές δραστηριότητες ενώ αρκετές είναι οι προσωπικές επιλογές που διακόπηκαν λόγω της εργασίας. Την εγκατάλειψη του σχολείου την αποδίδουν στην «επιθυμία» να δουλέψουν και, παρότι αναγνωρίζουν την αξία του «χαρτιού», αρνούνται να επιστρέψουν.

### **Συμπεράσματα**

Οι διαφοροποιήσεις του νοήματος που οι νέοι εργαζόμενοι από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα αποδίδουν στην εργασία και το σχολείο μας οδηγούν να συμπεράνουμε ότι:

- Οι νέοι που κάνουν μια «απλή» δουλειά, οι γυναίκες και όσοι διακόπτουν το σχολείο πριν το τέλος της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, είναι τα ουσιαστικά θύματα των οικονομικών, κοινωνικών και συμβολικών ανισοτήτων.
- Οι νέοι που μαθαίνουν μια «τέχνη», οι άνδρες και αυτοί που διέκοψαν το σχολείο μετά το τέλος της υποχρεωτικής εκπαίδευσης έχουν περισσότερες οικονομικές,

κοινωνικές και συμβολικές δυνατότητες

Οι «άξονες» αυτοί καταδείχνουν ότι πίσω από τον αναγκαστικό χαρακτήρα της εργασίας, τον εργαλειακό ρόλο του σχολείου και τις νέες δυνατότητες που διαμορφώνει η ποιοτική και ποσοτική επέκταση του ελεύθερου χρόνου, οι κοινωνικές και κατά φύλα ανισότητες συνεχίζουν να αναπαράγονται με ειδικότερες μορφές και μέσα από νέους φαντασιακούς διάυλους. Οι ομαδοποιητικές και συχνά ομογενοποιητικές έννοιες «νέοι» και «κατώτερα κοινωνικά στρώματα», σε ότι αφορά την εργασία και το σχολείο, φαίνεται να επισκιάζουν σε σημαντικό βαθμό την πολλαπλότητα και την ετερογένεια της διαστρωμάτωσης και της αστικοποίησης των κοινωνικών αυτών ομάδων.

## **ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ**

α) Σε σχέση με τις απόψεις που κυριάρχησαν στις προηγούμενες δεκαετίες σχετικά με την εργασία και το σχολείο, η έρευνά μας επιβεβαίωσε ότι η εργασία για τους νέους εργαζόμενους από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα που διέκοψαν το σχολείο και εργάζονται αποτελεί μία δραστηριότητα που γίνεται αντιληπτή, παριστάνεται και πράττεται ως αναγκαστική. Ο χαρακτήρας αυτός της εργασίας συνδέεται τόσο με τις χαμηλές αμοιβές και τις συγκρούσεις που συνεπάγεται η έλλειψη τυπικών προσόντων (πτυχίο, εξειδίκευση, επαγγελματική κατοχύρωση), όσο και με το περιεχόμενο και τη διάρκεια του χρόνου που ξοδεύεται στην εργασία (ωράρια, διαδρομές). Ωστόσο συχνά ο αναγκαστικός χαρακτήρας της εργασίας και τα αισθήματα της δυσανεξίας ή της άρνησης, με τα οποία συνοδεύεται, αγνοούνται, θετικοποιούνται ή αντιστρέφονται. Άλλοτε με κριτήριο τα ωράρια, τις αμοιβές και τις διαπροσωπικές σχέσεις μίας «χειρότερης δουλειάς» και άλλοτε κάτω από την απειλή της επιστροφής ή της έλευσης της ανεργίας, η τωρινή εργασία θεωρείται «ικανοποιητική».

Κυρίως όμως θεωρείται ικανοποιητική η τωρινή εργασία, αν μέσα από τις «κοινωνικές σχέσεις», την «εμπειρία» ή την «εξειδίκευση», «υπόσχεται» μια θέση «αφεντικού» στο μέλλον. Η έκταση και η ένταση της προσδοκίας αυτής εμφανίζεται χαρακτηριστικά στην πιθανή περίπτωση αλλαγής της τωρινής δουλειάς, καθώς και στην περίπτωση πλουτισμού. Πέρα από τη γενική επιθυμία για μια «καλύτερη» ή «σίγουρη» δουλειά» (εργασία στο δημόσιο), η πλειοψηφία των νέων θέλει να αλλάξει την εργασία που κάνει με μια άλλη, στην οποία θα είναι «αφεντικό» ή δε θα δουλεύει καθόλου.

Σε περισσότερες περιπτώσεις, η θέση του «αφεντικού», του «εξασφαλισμένου» ή του «πλούσιου» δε συνδέεται με την τυπική κοινωνικο-επαγγελματική άνοδο, αλλά με την οικονομική κυρίως δυνατότητα του νέου να ανταποκριθεί στις ανάγκες και τα πρότυπα του άμεσου κοινωνικού περιβάλλοντος. Πρόκειται για τις διαδικασίες του «χρέους» προς την οικογένεια και της «συνέχειας» προς το κοινωνικό περιβάλλον στη βάση των οποίων ο νέος, αφού βοηθήσει οικονομικά την οικογένεια, προέλευσης (γονείς, αδέρφια, συγγενείς) πρέπει και ο ίδιος να γίνει «οικογενειάρχης». Από την άποψη αυτή, η «επαγγελματική επιτυχία» και η «ευτυχία στη ζωή» απομακρύνονται από την πραγματικότητα της εργασίας και αποκτούν το νόημα της οικογενειακής «στρατηγικής», που αποβλέπει τόσο στην «άνετη ζωή» (σπίτι, αυτοκίνητο, εξοχικό, ταξίδια, αγορές) όσο και στη «διατήρηση της οικογένειας» (γάμος, εξασφάλιση των παιδιών).

Ο καθοριστικός οικονομικός και κοινωνικός ρόλος της «οικογένειας» εμφανίζεται

και στις περιπτώσεις αναζήτησης ή αλλαγής της εργασίας καθώς και στις περιπτώσεις της ανεργίας (στέγαση, τροφή, οικονομική στήριξη, αποδοχή της ανεργίας). Η ανεργία, παρότι δεν εμφανίζεται με μεγάλη συχνότητα και διάρκεια, ωστόσο καταδειχνει το σημαντικό ρόλο της εργασίας στην εξασφάλιση κοινωνικής ταυτότητας, ανεξαρτησίας και αναγνώρισης από τους άλλους. Παράλληλα η εργασία φαίνεται να αποτελεί μία ουσιαστική οικονομική και ψυχο-κοινωνική προϋπόθεση για τον τρόπο επιλογής, οργάνωσης και σηματοδότησης των δραστηριοτήτων των άλλων κοινωνικών χρόνων και ιδιαίτερα του ελεύθερου χρόνου (αίσθημα πλήξης, κοινωνικής απομόνωσης, χρονικής απορύθμισης, «αχρηστίας»).

Οι δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου είναι «κοινότυπες», ελάχιστα «αντίθετες» ή «εναλλακτικές» σε σχέση με τη μαζική κουλτούρα. Η πραγματική επιρροή του ελεύθερου χρόνου στις αντιλήψεις των νέων εμφανίζεται πιο σημαντική και εκτεταμένη στο επίπεδο των αξιών και σε τομείς ευρύτερους από αυτούς της διασκέδασης ή της κατανάλωσης. Έτσι τα χαρακτηριστικά της εργασίας που οι νέοι θέλουν να κάνουν («αφεντικό», πλούσιος, εξασφαλισμένος), της ζωής που ονειρεύονται για τον εαυτό τους και την οικογένειά τους (άνετη ζωή), καθώς και οι αξιολογήσεις για τους ποικίλους καταναγκασμούς της καθημερινής ζωής (άρνηση των χρονικών καταναγκασμών), διαμορφώνονται σε σημαντικό βαθμό από τις αντιλήψεις, τις παραστάσεις και τις ποικίλες πρακτικές του χρόνου που δεν αφιερώνεται στην εργασία. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι οι παραστάσεις με τις οποίες οι νέοι απεικονίζουν την εργασία, αναφέρονται κυρίως σε μια «ιδανική εργασία» ή σε μια εργασία με τα χαρακτηριστικά του ελεύθερου χρόνου.

Η επιρροή του ελεύθερου χρόνου επεκτείνεται και στους τρόπους με τους οποίους οι νέοι αντιμετωπίζουν τα μαθησιακά και εν γένει τα κοινωνικά περιεχόμενα του σχολείου. Η εγκατάλειψη του σχολείου, καθώς και η γενικότερη αρνητική του αξιολόγηση, καταδειχνουν ότι το σχολείο θεωρείται ανίκανο να εξασφαλίσει μια θέση στην αγορά εργασίας, να καλλιεργήσει την επιθυμία και την ικανότητα για μάθηση ή να προτείνει μία άλλη αξιολογική κλίμακα της εργασίας στην κοινωνία. Παράλληλα, το σχολείο αδυνατεί να οργανώσει και να χρησιμοποιήσει το σχολικό χρόνο έτσι που να μην έχει το νόημα του «χαμένου χρόνου». Το σχολείο γίνεται αντιληπτό ως μηχανισμός παραγωγής «πτυχιών» και αναπαραγωγής των κοινωνικών διακρίσεων και του αισθήματος της κατωτερότητας.

Σε ό,τι αφορά τις βασικές τάσεις που αναγορεύονται μέσα από το λόγο των νέων, η έρευνα επιβεβαίωσε ότι, τόσο στο σχολείο όσο και στην εργασία και την οικογένεια, οι νέοι εργαζόμενοι που κάνουν μια «απλή» δουλειά, οι γυναίκες καθώς και όσοι διακόπτουν το σχολείο πριν το τέλος της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, είναι περισσότερο εκτεθειμένοι στις οικονομικές, κοινωνικές και συμβολικές ανισότητες. Εξίσου εκτεθειμένοι στις ανισότητες αυτές είναι και οι μαθητές που φοιτούν στα τεχνικά λύκεια καθώς και οι μαθήτριες.

Ωστόσο, οι πλέον εκτεταμένες και έντονες διακρίσεις και ανισότητες εμφανίζονται στις σχέσεις των δύο φύλων και καταδειχνουν την ασίγαστη αναπαραγωγή, μέσα από νέους τρόπους και μορφές, όχι μόνο των «γυναικείων» σπουδών, εργασιών και αμοιβών, αλλά και των «γυναικείων» τρόπων «επαγγελματικής επιτυχίας» και «προσωπικής ευτυχίας». Οι τρόποι με τους οποίους οι εργαζόμενες γυναίκες «επιτυγχάνουν» ή «ευτυχούν», παρά τις όποιες αλλαγές στα περιεχόμενα και τα μέσα, παραμένουν βαθιά εγγεγραμμένοι στο έθος των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, δηλαδή προσδιορίζονται κυρίως από τους ρόλους της συζύγου της μητέρας.

β) Σε σχέση με την παρούσα περίοδο η έρευνά μας φέρνει στο προσκήνιο μία σειρά αλλαγών και τομών. Οι νέοι αντιλαμβάνονται τη θέση του «αφεντικού» και το ρόλο του

«οικογενειάρχη», δηλαδή την «επαγγελματική επιτυχία» και την «ευτυχία στη ζωή», όχι με βάση τις ανισότητες και τους αποκλεισμούς, τις ευθύνες και τους καταναγκασμούς που συνεπάγονται, αλλά με βάση τη μεγαλύτερη δυνατότητα της ελευθερίας στο χώρο και το χρόνο καθώς και την καλύτερη ικανοποίηση των ατομικών επιθυμιών και αναγκών. Πρόκειται για τον «εργαλειακό» χαρακτήρα της εργασίας και την αναγόρευση του χρήματος σε βασικό πλαίσιο των αναπαραστάσεων, μέσα από τη σταδιακή μείωση της ικανοποίησης και του ζωτικού ενδιαφέροντος για την εργασία και την έκπτωση του καθήκοντος και της κοινωνικής υποχρέωσης σε σχέση με την κοινωνία. Στα πλαίσια αυτά, το αίσθημα της «απώλειας» ή της «οικονομίας» του χρόνου δεν περιορίζεται πλέον στις πιέσεις που ασκούν τα εκτεταμένα, τα διακοπτόμενα ή τα ελαστικά ωράρια, αλλά επεκτείνεται στις προσπάθειες για «διαχείριση του χρόνου», δηλαδή, στην αναζήτηση μιας νέας ισορροπίας ανάμεσα στο χρόνο της εργασίας και το χρόνο που αφιερώνεται στην οικογένεια και τον ελεύθερο χρόνο.

Οι οικονομικές, κοινωνικές και συμβολικές δυνατότητες του ελεύθερου χρόνου φαίνεται να αποτελούν την κυριότερη πηγή των συγκρίσεων και των συγκρούσεων, τόσο σε σχέση με το χρόνο της εργασίας όσο και με τις διαπροσωπικές σχέσεις στα πλαίσια της εργασίας. Οι νέοι εμφανίζονται περισσότερο ευαίσθητοι στις «εντάσεις» και την «ποιότητα» των σχέσεων στην εργασία και λιγότερο στις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες. Πρόκειται για μια σειρά διεκδικήσεις που αφορούν λιγότερο την επαγγελματική άνοδο ή τη βελτίωση των αμοιβών και περισσότερο την εξασφάλιση των χρονικών και ψυχολογικών προϋποθέσεων για μεγαλύτερη και πιο προσωπική συμμετοχή στο χρόνο που δεν αφιερώνεται στην εργασία.

Οι σημαντικές αυτές αλλαγές δεν μπορούν να ερμηνευθούν ικανοποιητικά μέσα από το διχοτομικό ερμηνευτικό σχήμα της μετάβασης από μία «προηγούμενη εποχή» (η εργασία στην υπηρεσία της κοινωνίας) σε μια «νέα εποχή» (η εργασία στην υπηρεσία των ατομικών στόχων), ούτε μέσα από το σχήμα της αλλαγής της «συμβολικής δομής των κοινωνικών χρόνων». Πρόκειται περισσότερο για τη δημιουργία νέων σχέσεων ανάμεσα στα συμβολικά συστήματα της «κοινωνικής απόδοσης», της «οικονομικής ασφάλειας» και της «προσωπικής ευτυχίας», κάτω από τη συστηματική επίδραση των οικονομικών και κοινωνικών δυνατοτήτων που παρέχει ο χρόνος ο οποίος δεν αφιερώνεται στην εργασία. Το έθος αυτό έχει σαν βασική δυναμική την διεύρυνση των στοιχείων της «συνέχειας» και του «χρέους», μέσα από την προοπτική της διαφοράς όπως αυτή σημασιοδοτείται από τα κυρίαρχα πρότυπα της ευρύτερης κοινωνίας και τις επιμέρους αξίες του ελεύθερου χρόνου.

Στα πλαίσια της ίδιας δυναμικής, οι σχέσεις του σχολείου με την εργασία δεν περιορίζονται πλέον στο επίπεδο των κοινωνικών ανισοτήτων και των αποκλεισμών. Η μελέτη μας αποκαλύπτει ότι το σχολείο, με τα σημερινά γνωστικά περιεχόμενα, το αξιολογικό σύστημα που μεταδίδει και τη συγκεκριμένη χρονικότητα που επιβάλλει, δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες, τις δυνατότητες και τις ιδιαιτερότητες των νέων. Το σχολείο γίνεται αντιληπτό σαν «μεγάλο πρόβλημα και εμπόδιο», σαν μια «χρονοβόρα διαδικασία χωρίς νόημα» και εγκαταλείπεται από κίνητρα που συχνά αφορούν νέα συστήματα αξιών, ρόλων και προσδοκιών απέναντι στην εργασία και τη ζωή.

Σε ό,τι αφορά το πρόβλημα των κοινωνικών ανισοτήτων, η έρευνα καταδειχνει ότι οι νέοι εργαζόμενοι από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα δεν αποτελούν πλέον μια συμπαγή κοινωνική κατηγορία με προορισμό την αλλαγή της κοινωνίας ή την παραβατικότητα, αλλά ένα σύνολο από διαφορετικές και άνισες ανάγκες και προσδοκίες που αναπαράγονται μέσα από νέους διαύλους, περισσότερο φαντασιακούς και λιγότερο ταξικούς.

γ) Σε σχέση με το μέλλον η έρευνά μας καταδειχνει την ανάγκη διερεύνησης της δυνατότητας κοινωνικής και εκπαιδευτικής αξιοποίησης, στα πλαίσια των λιγότερο προνομιούχων κοινωνικών ομάδων, του χρόνου που δεν αφιερώνεται στην εργασία και το σχολείο.

**Το αίτημα αυτό, ενώ είναι αδιαχώριστο από τη βελτίωση του επίσημου σχολείου και των θεσμών που καλούνται να το αντικαταστήσουν ή να το συμπληρώσουν, αφορά περισσότερο τον ελεύθερο χρόνο και τη δυνατότητα οι νέοι να μαθαίνουν και να δραστηριοποιούνται έξω ή και ενάντια στις επίσημες εργασιακές, εκπαιδευτικές ή ιδεολογικές πρακτικές.**

## ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

## ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Σύμφωνα με τα στοιχεία της Ε.Σ.Υ.Ε στην περιοχή πρωτεύουσας οι απόφοιτοι δημοτικού που το έτος 1994 είναι 15-19 ετών και εργάζονται αποτελούνται από 2.879 άτομα εκ των οποίων 2.214 είναι αγόρια και 664 είναι κορίτσια.

### **I) Σε ότι αφορά τα 2.214 αγόρια:**

960 αγόρια (43,3%) εργάζονται σε Μεταποιητικές Βιομηχανίες

517 αγόρια (23,3%) εργάζονται σε Κατασκευές

369 αγόρια (16,6%) εργάζονται σε Χονδρικό και Λιανικό Εμπόριο

369 αγόρια (16,6%) εργάζονται σε Ξενοδοχεία και Εστιατόρια

### **Οι σχέσεις εργασίας με τις οποίες εργάζονται τα 2.214 αγόρια είναι:**

1993 αγόρια (90%) εργάζονται σαν μισθωτοί (με μισθό ή ημερομίσθιο)

148 αγόρια (6,6%) εργάζονται ως βοηθοί στην οικογενειακή επιχείρηση

74 αγόρια (3,3%) εργάζονται ως αυτοαπασχολούμενοι χωρίς προσωπικό

### **II) Σε ότι αφορά τα 664 κορίτσια**

148 κορίτσια (22,2%) εργάζονται σε Μεταποιητικές Βιομηχανίες

295 κορίτσια (44,4%) εργάζονται σε Ξενοδοχεία - Εστιατόρια

148 κορίτσια (22,2%) σε Δραστηριότητες Παροχής Υπηρεσιών

74 κορίτσια (11,1%) σε Ιδιωτικά νοικοκυριά.

### **Οι σχέσεις εργασίας με τις οποίες εργάζονται τα 664 κορίτσια είναι:**

590 κορίτσια (88,8%) εργάζονται ως μισθωτές (με μισθό ή ημερομίσθιο)

74 κορίτσια (11,1%) εργάζονται ως βοηθοί σε οικογενειακή επιχείρηση.

## ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ

<b>ΤΟΜΕΑΣ Α: ΜΕΤΑΠΟΙΗΤΙΚΕΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΕΣ</b>				
	<b>Όνομα</b>	<b>Ηλικία</b>	<b>Διακοπή σχολείου</b>	<b>Τωρινή εργασία</b>
1.	Παναγιώτης	18	Β' Γυμν.	εργάτης σε βιοτεχνία δέρματος
2.	Θοδωρής	18	Α' Γυμν.	βαφέας σε εργοσ. πλαστικών
3.	Χρήστος	17	απόφοιτ. Γυμν.	εργαζόμενος σε αργυροχρυσοχοείο
4.	Νίκος	18	απόφοιτ. Γυμν.	εργαζόμενος σε αργυροχρυσοχοείο.
5.	Νίκος	18	Β' Λυκείου	εργάτης σε επιπλοποιείο
6.	Παναγιώτης	16	απόφοιτ. Γυμν.	εργάτης σε επιπλοποιείο
7.	Νίκος	17	Β' Γυμν.	εργάτης σε βιομ. Στρωμάτων
8.	Νίκος	17	απόφοιτ. Γυμν.	εργάτης στον τόρνο του πατέρα του
9.	Άγγελος	17	απόφοιτ. Γυμν.	εργάτης σε βιοτ. ζαχαροπλαστικής
10.	Πέγκυ	17	Α' Γυμν.	εργάτρια σε βιοτ. δερμάτινων ειδών
11.	Κατερίνα	17	απόφοιτ. Γυμν.	εργάτρια σε βιοτ. υποδημάτων
12.	Χαρούλα	17	Α' Γυμν.	εργάτρια σε βιοτ. φωτιστικών
13.	Ειρήνη	17	Α' Λυκείου	εργάτρια σε βιοτ. αρτοσκευασμάτων
14.	Δημήτρης	17	Γ' Λυκείου	εργάτης σε επιπλοποιείο
<b>ΤΟΜΕΑΣ Β: ΧΟΝΔΡΙΚΟ ΚΑΙ ΛΙΑΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ</b>				
15.	Σταύρος	17	Α' Γυμν.	εργάτης συνεργ. μοτοσικλετών
16.	Λευτέρης	18	απόφοιτ. Γυμν.	εργάτης συνεργ. αυτοκινήτων του πατέρα
17.	Χρήστος	17	απόφοιτ. Γυμν.	εργάτης συνεργ. κοντέρ.
18.	Δημήτρης	16	Α' Γυμν.	εργάτης σε εμπόριο χαρτικών
19.	Κώστας	17	Β' Γυμν.	εργάτης σε ηλεκτρ. εγκαταστ.
20.	Γιώργος	17	απόφοιτ. Β' Γυμν.	πωλητής σε είδη διατροφής
21.	Αθανασία	18	απόφοιτ. Γυμνασίου	πωλήτρια σε έτοιμα ενδύματα
22.	Μαρία	18	Α' Γυμν.	πωλήτρια σε κατάστημα υαλικών
23.	Κατερίνα	18	Α' Λυκείου	πωλήτρια σε έτοιμα ενδύματα
24.	Ειρήνη	18	απόφοιτ. Γυμνασίου	πωλήτρια σε έτοιμα ενδύματα
25.	Σοφία	18	απόφοιτ. Δημοτικού	πωλήτρια σε έτοιμα ενδύματα
26.	Αναστασία	18	απόφοιτ. Γυμν.	πωλήτρια σε Super-Market
27.	Κωνσταντίνα	18	Β' Γυμν.	πωλήτρια σε αρτοσκευάσματα
28.	Βασίλης	17	Α' Γυμν.	πωλητής στην παραγορά
29.	Νίκος	18	Β' Γυμν.	πωλητής αυγών
<b>ΤΟΜΕΑΣ Γ: ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ - ΟΙΚΟΔΟΜΕΣ</b>				
30.	Αλκιβιάδης	17	Α' Γυμνασίου	οικοδόμος

31.	Γιάννης	17	Α' Γυμνασίου	οικοδόμος
<b>ΤΟΜΕΑΣ Δ: ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΠΑΡΟΧΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ</b>				
32.	Δημήτριος	17	Β' Γυμν.	εργάτης σε parking / πλυντήριο
33.	Ηλίας	18	απόφοιτ. Γυμν.	εργάτης σε σιδηρωτήριο
34.	Ρούλα	17	Γ' Γυμν.	κομμώτρια
35.	Ευπραξία	17	Β' Γυμν.	κομμώτρια
36.	Κατερίνα	17	Α' Γυμν.	κομμώτρια
<b>ΤΟΜΕΑΣ Ε: ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ - ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗ - ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ</b>				
37.	Βεζύρεφ	18	Α' Λυκείου	τουριστική οικογ. επιχείρ.
38.	Ελευθερία	18	Β' Λυκείου	γραμματέας σε εταιρ. τροφοδοσίας
<b>ΤΟΜΕΑΣ ΣΤ: ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΑ - ΕΣΤΙΑΤΟΡΙΑ</b>				
39.	Γιώργος	17	Β' Γυμν.	εργάτης εστιατορίου
40.	Διονυσία	18	Α' Λυκείου	σερβιτόρα σε καφετέρια

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ

<b>ΤΟΜΕΑΣ Α: ΜΕΤΑΠΟΙΗΤΙΚΕΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΕΣ</b>			
	<b>Όνομα</b>	<b>Τωρινή εργασία</b>	<b>Αλλαγή εργασίας (απλή ευκαιρία)</b>
1.	Παναγιώτης	εργάτης σε βιοτεχνία δέρματος	περίπτερο
2.	Θοδωρής	βαφέας σε εργοσ. Πλαστικών	συνεργείο αυτοκινήτων
3.	Χρήστος	Εργαζόμενος σε αργυροχρυσοχείο	εργαστήριο αργυροχρυσοχ.
4.	Νίκος	Εργαζόμενος σε αργυροχρυσοχ.	εργαστήριο. αργυροχρυσοχ.
5.	Νίκος	εργάτης σε επιπλοποιείο	χρωματοπωλείο
6.	Παναγιώτης	εργάτης σε επιπλοποιείο	εργοστάσιο επίπλων
7.	Νίκος	εργάτης σε βιομ. Στρωμάτων	επαγγελματίας ποδοσφαιριστής
8.	Νίκος	εργάτης στον τόρνο του πατέρα του	μηχανουργείο δικό του
9.	Άγγελος	εργάτης σε βιοτ. ζαχαροπλαστικής	ηχολήπτης
10.	Πέγκυ	εργάτρια σε βιοτ. δερμάτινων ειδών	νηπιαγωγός
11.	Κατερίνα	εργάτρια σε βιοτ. υποδημάτων	βρεφοκόμος
12.	Χαρούλα	εργάτρια σε βιοτ. φωτιστικών	ταμίας σε Super-Market
13.	Ειρήνη	εργάτρια σε βιοτ. αρτοσκευασμάτων	νοσοκόμα
14.	Δημήτρης	εργάτης σε επιπλοποιείο	ηλεκτρολόγος στη ΔΕΗ
<b>ΤΟΜΕΑΣ Β: ΧΟΝΔΡΙΚΟ ΚΑΙ ΛΙΑΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ</b>			
15.	Σταύρος	εργάτης συνεργ. μοτοσικλετών	συνεργείο με μηχανάκια
16.	Λευτέρης	εργάτης συνεργ. αυτοκινήτων του πατέρα	συνεργείο αυτοκινήτων
17.	Χρήστος	εργάτης συνεργ. κοντέρ.	μαγαζί ηλεκτρολογικών
18.	Δημήτρης	εργάτης σε εμπόριο χαρτικών	επαγγελματίας μουσικός
19.	Κώστας	εργάτης σε ηλεκτρ. εγκαταστ.	μαγαζί ηλεκτρολογικών
20.	Γιώργος	πωλητής σε είδη διατροφής	ποδοσφαιριστής
21.	Αθανασία	πωλήτρια σε έτοιμα ενδύματα	ενδυματολόγος σε TV / θέατρο
22.	Μαρία	πωλήτρια σε κατάστημα υαλικών	εταιρεία καθαρισμού
23.	Κατερίνα	πωλήτρια σε έτοιμα ενδύματα	βρεφοκόμος
24.	Ειρήνη	πωλήτρια σε έτοιμα ενδύματα	γραμματέας
25.	Σοφία	πωλήτρια σε έτοιμα ενδύματα	ζωγραφική
26.	Αναστασία	πωλήτρια σε Super-Market	βρεφοκόμος ή σε νοσοκομείο
27.	Κωνσταντίνα	πωλήτρια σε αρτοσκευάσματα	αεροσυνοδός
28.	Βασίλης	πωλητής στην παραγορά	μηχανικός αυτοκινήτων
29.	Νίκος	πωλητής αυγών	νταλικέρης
<b>ΤΟΜΕΑΣ Γ: ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ - ΟΙΚΟΔΟΜΕΣ</b>			
30.	Αλκιβιάδης	Οικοδόμος	σχεδιαστής κινουμένων σχεδίων
31.	Γιάννης	Οικοδόμος	μηχανικός αυτοκινήτων

<b>ΤΟΜΕΑΣ Δ: ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΠΑΡΟΧΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ</b>			
32.	Δημήτριος	εργάτης σε Parking / πλυντήριο	ζωγραφική
33.	Ηλίας	εργάτης σε σιδερωτήριο	επιχείρηση με ηλεκτρολογικά
34.	Ρούλα	Κομμώτρια	γαζώτρια
35.	Ευπραξία	κομμώτρια	παραμένει κομμώτρια
36.	Κατερίνα	κομμώτρια	κομμώτρια
<b>ΤΟΜΕΑΣ Ε: ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ - ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗ - ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ</b>			
37.	Βεζύρεφ	τουριστική οικογ. επιχείρηση.	επιχείρηση με υπολογιστές
38.	Ελευθερία	γραμματέας σε εταιρ. τροφοδοσίας	μαγαζί με ρούχα
<b>ΤΟΜΕΑΣ ΣΤ: ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΑ - ΕΣΤΙΑΤΟΡΙΑ</b>			
39.	Γιώργος	εργάτης εστιατορίου	σερβιτόρος
40.	Διονυσία	σερβιτόρα σε καφετέρια	γραμματέας

**ΠΙΝΑΚΑΣ IV**

<b>ΤΟΜΕΑΣ Α: ΜΕΤΑΠΟΙΗΤΙΚΕΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΕΣ</b>				
	<b>Όνομα</b>	<b>Τωρινή εργασία</b>	<b>Αλλαγή εργασίας (απλή ευκαιρία)</b>	<b>Αλλαγή εργασίας (περίπτωση πλουτισμού)</b>
1.	Παναγιώτης	εργάτης σε βιοτεχνία δέρματος	περίπτερο	ένα μαγαζί δικό του
2.	Θοδωρής	βαφέας σε εργοσ. πλαστικών	συνεργείο αυτοκινήτων	μηχανικός αυτοκινήτων
3.	Χρήστος	εργαζόμενος σε αργυροχρυσοχ.	εργαστήριο αργυροχρυσοχ.	εργαστήριο αργυροχρυσοχ.
4.	Νίκος	εργαζόμενος σε αργυροχρυσοχ.	εργαστήριο αργυροχρυσοχ.	<b>ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗ ΤΗΣ ΔΟΥΛΕΙΑΣ</b>
5.	Νίκος	εργάτης σε επιπλοποιείο	χρωματοπωλείο	επιχειρήσεις
6.	Παναγιώτης	εργάτης σε επιπλοποιείο	εργοστάσιο επίπλων	εργοστάσιο επίπλων
7.	Νίκος	εργάτης σε βιομ. Στρωμάτων	επαγγελματίας ποδοσφαιριστής	<b>ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗ ΤΗΣ ΔΟΥΛΕΙΑΣ</b>
8.	Νίκος	εργάτης στον τόρνο του πατέρα	μηχανουργείο δικό του	μηχανουργείο δικό του
9.	Άγγελος	εργάτης σε βιοτ. αχαροπλαστικής	ηχολήπτης	ηχολήπτης
10.	Πέγκυ	εργάτρια σε βιοτ. Δερμάτιν. ειδών	νηπιαγωγός	βιοτεχνία με δερμάτ. είδη
11.	Κατερίνα	εργάτρια σε βιοτ. Υποδημάτων	βρεφοκόμος	μαγαζί με ρούχα
12.	Χαρούλα	εργάτρια σε βιοτ. φωτιστικών	ταμίας σε Super-Market	μαγαζί με εσώρουχα
13.	Ειρήνη	εργάτρια σε βιοτ. Αρτοσκευασμ.	νοσοκόμα	μαγαζί με φαγητά
14.	Δημήτρης	εργάτης σε επιπλοποιείο	ηλεκτρολόγος στη ΔΕΗ	επιπλοποιείο
<b>ΤΟΜΕΑΣ Β: ΧΟΝΔΡΙΚΟ ΚΑΙ ΛΙΑΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ</b>				
15.	Σταύρος	εργάτης συνεργ. μοτοσυκλετών	συνεργείο με μηχανάκια	συνεργείο με μηχανάκι
16.	Λευτέρης	εργάτης συνεργ. αυτοκινήτων του πατέρα	συνεργείο αυτοκινήτων	<b>ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗ ΤΗΣ ΔΟΥΛΕΙΑΣ</b>
17.	Χρήστος	εργάτης συνεργ. κοντέρ.	μαγαζί ηλεκτρολογικών	μαγαζί ηλεκτρολογικών
18.	Δημήτρης	εργάτης σε εμπόριο χαρτικών	επαγγελματίας μουσικός	καφενείο
19.	Κώστας	εργάτης σε ηλεκτρ. εγκαταστ.	μαγαζί ηλεκτρολογικών	<b>ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗ ΤΗΣ ΔΟΥΛΕΙΑΣ</b>
20.	Γιώργος	πωλητής σε είδη διατροφής	ποδοσφαιριστής	ντισκοτέκ
21.	Αθανασία	πωλήτρια σε έτοιμα ενδύματα	ενδυματολόγος σε TV / θέατρο	<b>ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗ ΤΗΣ ΔΟΥΛΕΙΑΣ</b>
22.	Μαρία	πωλήτρια σε κατάστημα υαλικών	εταιρεία καθαρισμού	<b>ΕΞΑΣΦΑΛΙΣΗ ΤΟΥ ΜΕΛΛΟΝΤΟΣ</b>
23.	Κατερίνα	πωλήτρια σε έτοιμα ενδύματα	βρεφοκόμος	<b>ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗ ΤΗΣ ΔΟΥΛΕΙΑΣ</b>
24.	Ειρήνη	πωλήτρια σε έτοιμα ενδύματα	γραμματέας	<b>ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗ ΤΗΣ ΔΟΥΛΕΙΑΣ</b>
25.	Σοφία	πωλήτρια σε έτοιμα ενδύματα	ζωγραφική	μαγαζί με ρούχα
26.	Αναστασία	πωλήτρια σε Super-Market	βρεφοκόμος ή σε νοσοκομείο	<b>ΕΞΑΣΦΑΛΙΣΗ ΤΟΥ ΜΕΛΛΟΝΤΟΣ</b>
27.	Κωνσταντίνα	πωλήτρια σε αρτοσκευάσματα	αεροσυνοδός	μαγαζί με ρούχα
28.	Βασίλης	πωλητής στην ψαραγορά	μηχανικός αυτοκινήτων	μεταπώληση αυτοκινήτων
29.	Νίκος	πωλητής αυγών	νταλικέρης	<b>ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗ ΤΗΣ ΔΟΥΛΕΙΑΣ</b>
<b>ΤΟΜΕΑΣ Γ: ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ - ΟΙΚΟΔΟΜΕΣ</b>				
30.	Αλκιβιάδης	Οικοδόμος	σχεδιαστής κινουμ. σχεδίων	συντ. ανελκυστήρων

31.	Γιάννης	Οικοδόμος	μηχανικός αυτοκινήτων	ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗ ΤΗΣ ΔΟΥΛΕΙΑΣ
<b>ΤΟΜΕΑΣ Δ: ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΠΑΡΟΧΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ</b>				
32.	Δημήτριος	εργάτης σε parking / πλυντήριο	ζωγραφική	ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗ ΤΗΣ ΔΟΥΛΕΙΑΣ
33.	Ηλίας	εργάτης σε σιδερωτήριο	επιχείρηση με ηλεκτρολογικά	επιχείρηση με ηλεκτρολογικά
34.	Ρούλα	Κομμώτρια	γαζώτρια	ΕΞΑΣΦΑΛΙΣΗ ΤΟΥ ΜΕΛΛΟΝΤΟΣ
35.	Ευπραξία	Κομμώτρια	παραμένει κομμώτρια	δικό της κομμωτήριο
36.	Κατερίνα	Κομμώτρια	κομμώτρια	ΕΞΑΣΦΑΛΙΣΗ ΤΟΥ ΜΕΛΛΟΝΤΟΣ
<b>ΤΟΜΕΑΣ Ε: ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ - ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗ - ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ</b>				
37.	Βεζύρεφ	τουριστική οικογ. επιχείρ.	επιχείρηση με υπολογιστές	ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗ ΤΗΣ ΔΟΥΛΕΙΑΣ
38.	Ελευθερία	γραμματέας σε εταιρ. τροφοδοσ.	μαγαζί με ρούχα	μαγαζί με ρούχα
<b>ΤΟΜΕΑΣ ΣΤ: ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΑ - ΕΣΤΙΑΤΟΡΙΑ</b>				
39.	Γιώργος	εργάτης εστιατορίου	σερβιτόρος	σουβλατζίδικο
40.	Διονυσία	σερβιτόρα σε καφετέρια	γραμματέας	μαγαζί με ρούχα

ΠΙΝΑΚΑΣ V

<b>ΤΟΜΕΑΣ Α: ΜΕΤΑΠΟΙΗΤΙΚΕΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΕΣ</b>				
	<b>Όνομα</b>	<b>Τωρινή εργασία</b>	<b>Εργασία πατέρα</b>	<b>Εργασία μητέρας</b>
1.	Παναγιώτης	εργάτης σε βιοτεχνία δέρματος	οδηγός σε φορτ. κρεάτων	πρώην εργ. αλλαντικών
2.	Θοδωρής	βαφέας σε εργοσ. πλαστικών	αγρότης (δεν ζει)	ράφτρα σε βιοτεχνία
3.	Χρήστος	εργαζόμενος σε αργυροχρυσοχοείο	μαραγκός	πωλήτρ. σε έτοιμα ενδύμ.
4.	Νίκος	εργαζόμενος σε αργυροχρυσοχ.	οικοδόμος (δεν ζει)	ράφτρα σε βιοτ. ρούχων
5.	Νίκος	εργάτης σε επιπλοποιείο	ναυτικός - καπετάνιος	οικιακά
6.	Παναγιώτης	εργάτης σε επιπλοποιείο	μαραγκός	καθαρίστρια
7.	Νίκος	εργάτης σε βιομ. Στρωμάτων	εργάτης σε βιομ. στρωματ.	οικιακά
8.	Νίκος	εργάτης στον τόρνο του πατέρα	τορναρδόρος	οικιακά
9.	Άγγελος	εργάτης σε βιοτ. ζαχαροπλαστικής	λογιστής	κομμώτρια
10.	Πέγκυ	εργάτρια σε βιοτ. δερμάτινων ειδών	άνεργος (γονείς χωρισμ.)	εργάτρια βιοτ. δέρματος
11.	Κατερίνα	εργάτρια σε βιοτ. υποδημάτων	εργάτης σε εργοσ. κουτιών	εργ. βιοτ. παπουτσιών
12.	Χαρούλα	εργάτρια σε βιοτ. φωτιστικών	οικοδόμος	καθαρίστρια
13.	Ειρήνη	εργάτρια σε βιοτ. αρτοσκευασμάτων	συνταξ. οδοκαθαριστής	εργάτρια βιομηχαν.
14.	Δημήτρης	εργάτης σε επιπλοποιείο	εργάτης ΔΕΗ	οικιακά
<b>ΤΟΜΕΑΣ Β: ΧΟΝΔΡΙΚΟ ΚΑΙ ΛΙΑΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ</b>				
15.	Σταύρος	εργάτης συνεργ. μοτοσικλετών	μικροπωλητής	οικιακά
16.	Λευτέρης	εργάτης συνεργ. αυτοκινήτων	συνεργείο αυτοκινήτων	οικιακά
17.	Χρήστος	εργάτης συνεργ. κοντέρ.	εργάτης ιδιωτ. επιχείρησης	οικιακά

18.	Δημήτρης	εργάτης σε εμπόριο χαρτικών	εργάτης στην ΕΥΔΑΠ	εργάτρια (δεν ζει)
19.	Κώστας	εργάτης σε ηλεκτρ. εγκαταστ.	μαραγκός	οικιακά
20.	Γιώργος	πωλητής σε είδη διατροφής	πωλητής εισιτηρίων Ε.Α.Σ.	καθαρίστρια
21.	Αθανασία	πωλήτρια σε έτοιμα ενδύματα	υπάλληλος Εμπ. Τράπεζας	οικιακά (δεν ζει)
22.	Μαρία	πωλήτρια σε κατάστημα υαλικών	εργάτης εργοστασίου	καθαρίστρια
23.	Κατερίνα	πωλήτρια σε έτοιμα ενδύματα	μαραγκός	μπεϊμπισίτερ
24.	Ειρήνη	πωλήτρια σε έτοιμα ενδύματα	κηπουρός σε αθλ. κέντρο	οικιακά
25.	Σοφία	πωλήτρια σε έτοιμα ενδύματα	ναυτικός - μάγειρας	οικιακά
26.	Αναστασία	πωλήτρια σε super-market	οδηγός νταλίκας	οικιακά
27.	Κωνσταντίνα	πωλήτρια σε αρτοσκευάσματα	οικοδόμος	εργάτρια βιομηχ.
28.	Βασίλης	πωλητής στην παραγορά	οικοδόμος	οικιακά
29.	Νίκος	πωλητής αυγών	εργάτης κλιματιστικ. εταιρείας	οικιακά
<b>ΤΟΜΕΑΣ Γ: ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ - ΟΙΚΟΔΟΜΕΣ</b>				
30.	Αλκιβιάδης	Οικοδόμος	οικοδόμος	οικιακά
31.	Γιάννης	Οικοδόμος	οικοδόμος	εργάτρια σε εργοστάσιο
<b>ΤΟΜΕΑΣ Δ: ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΠΑΡΟΧΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ</b>				
32.	Δημήτριος	εργάτης σε Parking / πλυντήριο	κηπουρός	καθαρίστρια σε τράπεζα
33.	Ηλίας	εργάτης σε σιδερωτήριο	εργάτης ιδιωτικής εταιρείας	εργάτρ. ιδιωτ. εταιρείας
34.	Ρούλα	κομμώτρια	οδηγός ΕΑΣ	εργ. σε βιοτ. παπουτσιών
35.	Ευπραξία	κομμώτρια	πωλητής ψαριών	οικιακά
36.	Κατερίνα	κομμώτρια	μαρμαράς	οικιακά
<b>ΤΟΜΕΑΣ Ε: ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ - ΑΠΟΘΗΚΕΥΣΗ - ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ</b>				
37.	Βεζύρεφ	τουριστική οικογ. επιχείρ.	γκαρσόνι (στη Βουλγαρία)	τουριστικό γραφείο
38.	Ελευθερία	γραμματέας σε εταιρ. τροφοδοσίας	ιδιοκτήτης café-ουζερί	εργάζεται στο café- ουζερί
<b>ΤΟΜΕΑΣ ΣΤ: ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΑ - ΕΣΤΙΑΤΟΡΙΑ</b>				
39.	Γιώργος	εργάτης εστιατορίου	κτηνοτρόφος	οικιακά
40.	Διονυσία	σερβιτόρα σε καφετέρια	έμπορος	οικιακά

## ΠΙΝΑΚΑΣ VI

(οι αριθμοί του πίνακα αναφέρονται στην καταμέτρηση των θεμάτων στο πλαίσιο της κάθε κατηγορίας και της κάθε μεταβλητής)

Κατηγορίες ανάλυσης	ΜΕΤΑΒΛΗΤΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗΣ ΤΩΝ ΒΑΣΙΚΩΝ ΤΑΣΕΩΝ						
	ΕΙΔΟΣ ΔΟΥΛΕΙΑΣ		ΦΥΛΟ		ΔΙΑΚ. ΣΧΟΛΕΙΟΥ		
	Απλή εργασία (συν.23)	Τέχνη (συν.17)	Άνδρες (συν. 24)	Γυναίκες (συν. 16)	Πριν την υποχρεωτική. (συν.21)	Μετά το γυμν. (συν.12)	Στο λύκειο (συν.7)
<b>Η ΕΡΓΑΣΙΑ</b>							
Η δυσaréσκεια από την εργασία	15	1	9	7	9	5	2
Έλλειψη προοπτικών στο μέλλον	4		2	2	2	1	1
Μεγάλα ωράρια	8		5	3	5	2	1
Πιστικές επαγγελματικές σχέσεις	8	1	5	4	5	2	2
Η ικανοποίηση από την εργασία	8	16	15	9	12	7	5
Υπαρξη προοπτικών στο μέλλον		15	13	2	5	7	3
«Μαθητεία»		7	7			6	1
Καλές επαγγελματικές σχέσεις	3		7	5	7	2	3
Ικανοποιητικές αμοιβές	7	10	10	7	11	4	2
Κανονικά ωράρια	6	10	10	6	10	4	2
Η αλλαγή της εργασίας (απλή ευκαιρία)							
Το περιεχόμενο της μελλοντικής εργασίας							
Εργασία ίδια με την τωρινή	1	8	7	2	4	5	
Εργασία διαφορετική από την τωρινή	22	9	17	14	17	7	7
Οι εργασιακές σχέσεις στη μελλοντική εργασία							
Αυταπασχόληση	11	15	20	6	16	7	3
Ετεροαπασχόληση	12	2	4	10	5	5	4
Η αλλαγή της εργασίας (περίπτωση πλουτισμού)							
Το περιεχόμενο της μελλοντικής εργασίας							
Εργασία ίδια με την τωρινή	2	7	6	3	4	4	1
Εργασία διαφορετική από την τωρινή	13	3	10	6	9	3	4
Εργασιακές σχέσεις στη μελλοντική εργασία							
Αυταπασχόληση (αφεντικό)	14	10	15	9	12	7	5
Η εγκατάλειψη της εργασίας	8	7	8	7	8	5	2
Η εργασία στον «δημόσιο»							
Επιθυμούν να εργαστούν	20	9	15	14	19	6	4
Έχει καλό μισθό- ασφάλεια –	8	7	9	6	8	4	3

μονιμότητα							
Έχει καλά ωράρια	1	3	2	2	1	1	2
Είναι ξεκούραστη εργασία	5	3	4	4	5	3	
Έχει κοινωνικό γόητρο	3	2	4	1	4	1	
Δεν επιθυμούν να εργαστούν στο δημόσιο τομέα	3	9	10	2	2	6	4
Η «επιτυχία στη ζωή»							
Τα περιεχόμενα της επιτυχίας στη ζωή							
Μια δικιά του εργασία και δημιουργία οικογένειας	10	8	13	5	10	5	3
Μια δικιά του εργασία και κοινωνική αναγνώριση	3	6	6	3	5	3	1
Η επιτυχία ταυτίζεται με την ευτυχία	4	2	2	4	1	3	2
Προϋποθέσεις της επιτυχίας							
Η αυθεντικότητα, ο χαρακτήρας και η εξυπνάδα	6	7	7	6	8	2	3
Η θέληση, η υπομονή και το κουράγιο	10	6	11	5	5	7	4
Η εργασία και ο κόπος	3	6	6	3	5	2	2
Το μέσον	7	5	8	4	9		3
Η βοήθεια της οικογένειας	4	2	2	4	5		1
Τα λεφτά	5	4	4	5	7	1	1
Η τύχη	4	2	4	2	3	3	
Οι παραστάσεις της εργασίας							
Παραστάσεις με περιεχόμενο σχετικό με την εργασία που θα ήθελαν να κάνουν	4	4	3	5	4	3	1
Παραστάσεις με περιεχόμενο σχετικό με την τωρινή εργασία	2	3	2	3	2	2	1
Παραστάσεις με περιεχόμενο μια ιδανική εργασία	5		1	4	1	2	2
Παραστάσεις με συμβολικό περιεχόμενο	11	6	15	2	12	4	1
Παραστάσεις με θετικό συμβολικό περιεχόμενο	6	3	9		8	1	
Παραστάσεις με αρνητικό συμβολικό περιεχόμενο	5	3	6	2	4	3	1
Δεν μπορούν να σχηματίσουν παραστάσεις	1	4	3	2	2	1	2
<b>ΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ</b>							
Η εργασία του πατέρα (αρνητική αξιολόγηση)	10	6	9	7	12	2	2
Η εργασία του πατέρα (Θετική αξιολόγηση)	11	7	11	7	10	7	1
Η εργασία της μητέρας (αρνητική αξιολόγηση)	6	7	7	6	8	2	3

Η εργασία της μητέρας (θετική αξιολόγηση)	5	5	7	3	5	3	2
Το «χρέος» προς τους γονείς							
Θα έκαναν ότι θέλουν οι γονείς τους	5	4	5	4	6	2	1
Θα έδιναν μια γενική βοήθεια στους γονείς τους	4	8	10	2	4	6	2
Θα βοηθούσαν τους γονείς τους για να έχουν καλά γεράματα	10	4	8	6	5	5	4
Το «χρέος» προς τον εαυτό							
Αγορά σπιτιού	16	13	15	14	16	10	3
Αγορά αυτοκινήτου ή μηχανάκι	12	14	15	11	13	10	3
Αγορά εξοχικού	3	4	4	3	5		2
Δημιουργία επενδύσεων –καταθέσεων	6	8	8	6	8	5	1
Αγορά ρούχων- κοσμημάτων	3	-	-	3	2		1
Ταξίδια- διακοπές	4	1	3	2	2	1	2
Ο ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΧΡΟΝΟΣ							
Διασκέδαση (βόλτα, καφέ, disco, pub, εκδρομές, παρακολούθηση ποδοσφαιρικών αγώνων)	19	13	22	10	17	11	4
Ανάπτυξη (διάβασμα, αθλητικές δραστηριότητες, διάβασμα μαστορέματα)	9	6	8	7	9	4	2
Ξεκούραση	7	3	6	4	5	4	1
Υποχρεωτικές δραστηριότητες	3	2		5	2	1	2
Δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου που διακόπηκαν λόγω εργασίας	6	3	4	5	2	3	4
Η ΑΝΕΡΓΙΑ							
Αυτοί που έχουν την εμπειρία της ανεργίας	11	2	7	6	9	1	3
Η ανεργία δημιουργεί οικονομικά προβλήματα	7	1	3	5	4	1	3
Η ανεργία δημιουργεί προβλήματα στην οικογένεια	7		5	2	5		2
Η ανεργία προκαλεί πλήξη και απομόνωση	6	1	3	4	3	2	2
Δεν έχουν την εμπειρία της ανεργίας	12	15	17	10	12	11	4
Η ανεργία δημιουργεί οικονομικά προβλήματα	10	14	16	8	11	9	4
Η ανεργία δημιουργεί προβλήματα στην οικογένεια	5	2	4	3	4	3	
Η ανεργία προκαλεί πλήξη και απομόνωση	3	6	7	2	3	3	3
Η ανεργία οφείλεται στην τεμπελιά	2	3	5		2	2	1
Η ανεργία οδηγεί στην παραβατικότητα	2	4	4	2	4	1	1
ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ							

Η εγκατάλειψη του σχολείου							
Έλλειψη «ενδιαφέροντος» για το σχολείο	10	8	12	6	12	6	
Η «επιθυμία» να κάνουν μια εργασία ή να μάθουν μια τέχνη	6	8	9	5	3	6	5
Τα οικονομικά προβλήματα της οικογένειας	8		4	4	7		1
Η απαξίωση του σχολείου							
Οι σπουδές οδηγούν στην ανεργία	6	6	6	6	3	7	2
Οι σπουδές οδηγούν σε κατώτερες θέσεις εργασίας	9	3	5	7	7	4	1
Ο χρόνος του σχολείου είναι «χαμένος χρόνος»	2	4	5	1	1	4	1
Ο «εργαλειακός» χαρακτήρας του σχολείου							
Βρίσκεις μια καλύτερη εργασία ή ανοίγεις μια δικιά σου	17	6	11	12	12	6	5
Η άρνηση επιστροφής στο σχολείο							
Αυτοί που θέλουν να γυρίσουν	6	1	5	2	4	2	1
Αυτοί που δεν θέλουν να γυρίσουν	12	8	11	9	11	6	3
Αυτοί που θέλουν να γυρίσουν αλλά έχουν προβλήματα	6	1	2	5	4	1	2

## **ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**

### **ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**

Αλτουσέρ Λ., *Θέσεις*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1978.

Αντωνοπούλου Μ., *Θεωρία και ιδεολογία στη σκέψη των κλασικών της Κοινωνιολογίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1991.

- Αρεντ Χ., *Η ανθρώπινη κατάσταση*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1986.
- Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.
- Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1993.
- Αστρινάκης Α., *Νεανικές Υποκουλτούρες*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1991.
- Baudrillard J., *Ο καθρέφτης της παραγωγής*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1970.
- Weber M., *Η Προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1978.
- Weber M., *Δοκίμια επί της θεωρίας των Κοινωνικών Επιστημών*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε, Αθήνα 1972.
- Weber M., *Η πολιτική ως επάγγελμα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1987.
- Weber M., *Η Μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1992.
- Βέλλου-Καίλ Α., *Μάρκος Βαμβακάρης. Αυτοβιογραφία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1978.
- Βεργόπουλος Κ., *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1978.
- Bourdieu P., *Οι κληρονόμοι*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993.
- Burgel G., *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1976.
- Gaulejac V. de, *Η ταξική νεύρωση*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1994.
- Γκράμσι Α., *Οι διανοούμενοι*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1972.
- Γκράμσι Α., *Ιστορικός Υλισμός*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1973.
- Δερτιλής Γ., *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1977.
- Durkheim E., *Κανόνες της Κοινωνιολογικής μεθόδου*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1991.
- Duverger M., *Μέθοδοι Κοινωνικών Επιστημών*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1976, τομ. Β΄.
- Ελεφάντης Α., *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1976.
- Engels F., *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, εκδ. Μπάϋρον, Αθήνα 1985.
- ΗΣίοδος, *Έργα και Ημέραι*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1993.
- Καραποστόλης Β., *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία, 1960-1975*, εκδ. ΕΚΚΕ, Αθήνα 1984 (β΄ έκδοση).
- Κασιμάτη Κ., *Έρευνα για τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της απασχόλησης, Μελέτη Ι, Η επιλογή του επαγγέλματος*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1991.
- Καστοριάδης Κ., *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, εκδ. Ράππα, Αθήνα 1981.
- Κατάκη Χ., *Οι τρεις ταυτότητες της Ελληνικής οικογένειας*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1984.
- Κολιτσάρας Ι., *Παροιμίες του Ελληνικού Λαού*, εκδ. Χριστιανική Ένωση Εκπαιδευτικών Λειτουργών, Αθήνα 1964.
- Κορωναίου Α., *Νέοι και μέσα μαζικής επικοινωνίας*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1992.
- Κορωναίου Α., *Κοινωνιολογία του ελεύθερου χρόνου*, εκδ. Νήσος, Αθήνα 1996.
- Κωνσταντοπούλου Χ., *Αρχές κοινωνιολογικών μεθόδων*, εκδ. Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1985.
- Λαμπίρη - Δημάκη Ι., *Η Ελληνική κοινωνία στη φοιτητική συνείδηση*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1983.
- Λαμπίρη - Δημάκη Ι., *Η Κοινωνιολογία και η μεθοδολογία της*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα

1990.

- Λαφάργκ Π., *Το δικαίωμα στην τεμπελιά*, εκδ. Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 1981.
- Λεονταρίτης Γ., *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1976.
- Λεοντίδου Λ., *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, εκδ. Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989.
- Λιάκος Α., *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.
- Μακρυνιώτη Δ., *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία, 1834 – 1919*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1986.
- Μαρκούζε Χ., *Σοβιετικός Μαρξισμός*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα.
- Μαρκούζε Χ., *Ο Μονοδιάστατος άνθρωπος*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1971.
- Marcuse H., *Εξουσία και οικογένεια*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1976.
- Μαρξ Κ., *Το κεφάλαιο*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978.
- Marx K., *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, εκδ. Γλάρος, Αθήνα 1975.
- Marx K., *Το Εβραϊκό Ζήτημα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα.
- Marx K., *Grundrisse*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα.
- Marx K., *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1978.
- Marx K., *Κριτική του Προγράμματος Γκόττα και Ερφούρτης*, εκδ. Κοροντζή, Αθήνα 1976.
- Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φ., *Η Γερμανική Ιδεολογία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1979.
- Μαρξ Κ. - Ένγκελς Φ., *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού κόμματος*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1994.
- Μερακλής Μ. Γ., *Λαογραφικά ζητήματα*, εκδ. Μπούρα, Αθήνα 1989.
- Μηλιός Γ., *Ο Ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1988.
- Μηλιός Γ., *Εκπαίδευση και εξουσία. Κριτική της καπιταλιστικής εκπαίδευσης*, εκδ. Αγώνας, Αθήνα 1981.
- Μισέλ Α., *Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1993.
- Μοσκόφ Κ., *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης*, Θεσσαλονίκη 1979.
- Mossé C., *Η εργασία στην Ελλάδα και τη Ρώμη*, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.
- Μουσούρου Μ., *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1993.
- Μουσούρου Μ., *Γυναίκα και Απασχόληση. Δέκα ζητήματα*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1993.
- Μως Μ., *Το δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1979.
- Νίτσε Φ., *Το λυκόφως των ειδώλων*, εκδ. Εκδοτική Θεσσαλονίκης.
- Νούτσος Π., *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα, από το 1875 έως το 1907*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1990.
- Νούτσος Χ., *Διδακτικοί στόχοι και αναλυτικό πρόγραμμα*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα-

- Γιάννινα 1983.
- Ντεμπόρ Γ., *Η κοινωνία του θεάματος*, εκδ. Διεθνής Βιβλιοθήκη, Αθήνα.
- Offe C., *Κοινωνία της εργασίας*; εκδ. Νήσος, Αθήνα 1993.
- Παπαστάμου Σ., *Εγχειρίδιο Κοινωνικής Ψυχολογίας*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1993 (δ' έκδοση).
- Παρίου – Δρεττάκη Μ., *Η εγκατάλειψη της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και παράγοντες που σχετίζονται μ' αυτή*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1993.
- Πεσμαζόγλου Σ., *Εκπαίδευση και Ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1948-1985*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1987.
- Πετρόπουλος Η., *Ρεμπέτικα τραγούδια*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1991 (δ' έκδοση).
- Πικιώνης Δ., *Κείμενα*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987.
- Πολίτης Ν., *Παροιμίες*, εκδ. Ιστορική Έρευνα, Αθήνα, τομ. Β'.
- Πουλαντζάς Ν., *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1975 (β' έκδοση).
- Πουλαντζάς Ν., *Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1981.
- Σακαλάκη Μ., *Κοινωνικές ιεραρχίες και σύστημα αξιών*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1984.
- Σβορώνος Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1978.
- Σβορώνος Ν., *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1982.
- Cipolla C., *Η Ευρώπη πριν τη Βιομηχανική Επανάσταση*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1988.
- Singly F. de, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 1996.
- Σκληρός Γ., *Το κοινωνικό μας ζήτημα*, εκδ. Διεθνής Επικαιρότητα, Αθήνα 1971.
- Τζάνη Μ., *Σχολική επιτυχία. Ζήτημα ταξικής προέλευσης και κουλτούρας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1988.
- Τόμσον Ε. Π., *Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός*, εκδ. Νησίδες, Θεσσαλονίκη 1994.
- Τσαλίκη Η., *Νεολαία και κοινωνική δυναμική*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1991.
- Τσουκαλάς Κ., *Κράτος, κοινωνία, εργασία, στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1986.
- Τσουκαλάς Κ., *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα (β' έκδοση).
- Τσουκαλάς Κ., *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1981.
- Φίλιας Β., *Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών επιστημών*, εκδ. Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1977.
- Φίλιας Β., *Όψεις της διατήρησης και της μεταβολής του κοινωνικού συστήματος*, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1979.
- Φίλιππίδης Δ., *Για την ελληνική πόλη. Μεταπολεμική πορεία και μελλοντικές προοπτικές*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1990.
- Φουκώ Μ., *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, εκδ. Ράππα, Αθήνα 1989, τομ. Α'.
- Φουκώ Μ., *Η τάξη του λόγου*, εκδ. Ηριδανός, Αθήνα.

- Φουκώ Μ., *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, εκδ. Ράππα, Αθήνα 1976.
- Φουκώ Μ., *Οι λέξεις και τα πράγματα*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1993 (β' έκδοση).
- Φραγκουδάκη Α., *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα (γ' έκδοση).
- Φραγκουδάκη Α., *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985.
- Φρειδερίκου Α., *Αναπαραστάσεις των φύλων στα εγχειρίδια γλωσσικής διδασκαλίας του δημοτικού σχολείου*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1995.
- Friedmann G., *Πού τραβάει η ανθρώπινη εργασία;*, εκδ. Κάλβος, Αθήνα 1984.
- Φρόντ Σ., *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1974.
- Φρόντ Σ., *Η ερμηνεία των ονείρων*, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα 1993.
- Χόρκχαϊμερ Μ., Αντόρνο Τ., *Η διαλεκτική του διαφωτισμού*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1986.
- Χουΐζινγκα Γ., *Ο άνθρωπος και το παιχνίδι*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989.
- Ψαρρού Μ., *Κοινωνιολογία της αγροτικής ανάπτυξης*, εκδ. Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986.
- Ψυχοπαίδης Κ., *Ο Μ. Weber και η κατασκευή των εννοιών στις κοινωνικές επιστήμες*, εκδ. Κένταυρος, Αθήνα 1993.

## **ΑΡΘΡΑ ΚΑΙ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΣΥΛΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑ**

- Μπουρντιέ Π., «Το συντηρητικό σχολείο: οι ανισότητες στην εκπαίδευση και την παιδεία», στο έργο Α. Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985, σ. 366-391.
- Γεώργας Δ., «Οι οικογενειακές αξίες των φοιτητών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 61, 1986, σ. 3-29.
- Ιζαμπέρ – Ζαματί Β., «Οι εκπαιδευτικοί και ο κοινωνικός καταμερισμός στο σχολείο σήμερα», στο έργο Φραγκουδάκη Α., *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985, σ. 495-518.
- Ιωακείμογλου Η., «Η διαχείριση της ανεργίας, μια αναπτυσσόμενη τεχνική», *Θέσεις*, τχ. 7, 1984, σ. 29-37.
- Καβουριάρης Μ., «Ερμηνευτικό σχήμα για την ανάλυση της φτώχειας στην Ελλάδα», *Ο Πολίτης*, τχ. 50-51, 1982, σ. 40-45.
- Capitan C. και Cuillaumin C., «Η κοινωνική κατασκευή των φύλων και η έννοια του πολιτικού», *Θέσεις*, τχ. 44, 1993, σ. 99-105.
- Κασιμάτη Κ., «Το Ελληνικό σχολείο και ο χώρος εργασίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 70, 1988, σ. 115-135.
- Κελπερής Χ., Μουρίκη Α., Μυριζάκης Γ., Παραδέλλης Θ., Γαρδίκη Ο., Τεπέρογλου Α., «Νέοι: διάθεση χρόνου, διαπροσωπικές σχέσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 57, 1985, σ. 83-144.
- Κοριά Μ., «Νέες τεχνολογίες. Νέο περιεχόμενο της απασχόλησης», *Ο Πολίτης*, τχ. 81-

82, 1987, σ. 60-69.

- Μπερυστίν Μ., «Κοινωνιογλωσσολογική προσέγγιση της κοινωνικοποίησης με αναφορά στη σχολική επίδοση», στο έργο Φραγκουδάκη Α., *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985, σ. 435-468.
- Μπερυστίν Μ., «Κοινωνική τάξη και γλωσσική ανάπτυξη: μια θεωρία της κοινωνικής μάθησης», στο έργο Φραγκουδάκη Α., *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης. Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985, σ. 395-431.
- Μυλωνάς Θ., «Μερικοί από τους παράγοντες που καθορίζουν την "πορεία" του μαθητή στο σχολείο», *Νέα Παιδεία*, τχ. 2, 1983, σ. 71-85.
- Νούτσος Μ., «Οι εκπαιδευτικοί ως διανοούμενοι», *Ο Πολίτης*, τχ. 79, 1987, σ. 67-71.
- Ντάτση Α., «Ο "λαός" στη Λαογραφία», *Ο Πολίτης*, τχ. 108, 1990, σ. 50-58.
- Παναγιωτόπουλος Β., «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα, 1832-1871», *Ο Πολίτης*, τχ. 12, 1977, σ. 38-45.
- Παπακωνσταντίνου Π., «Η ανισότητα στην υποχρεωτική ελληνική εκπαίδευση: σχολική επιτυχία και κοινωνική προέλευση», *Ο Πολίτης*, τχ. 44, 1981, σ. 46-51.
- Πάρσονς Τ., «Η σχολική τάξη ως κοινωνικό σύστημα: μερικές από τις λειτουργίες της στην αμερικάνικη κοινωνία», στο έργο Φραγκουδάκη Α., *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985, σ. 251-279.
- Πουλαντάς Ν., «Η νέα μικροαστική τάξη», *Ο Πολίτης*, τχ. 101, 1989, σ. 40-44.
- Σιδέρη Α., «Λαϊκές εικαστικές τέχνες. Προσπάθεια προσδιορισμού», *Ο Πολίτης*, τχ. 66, 1984, σ. 51-59.
- Σκουτέρη – Διδασκάλου Ν., «Προίκα ή περί θηρευτικού βίου των Νεοελλήνων», *Ο Πολίτης*, τχ. 55, 1982, σ. 33-45, τχ. 56, 1982, 37-50, τχ. 57-58, 1983, σ. 34-50.
- Σκουτέρη – Διδασκάλου Ν., «"Γυναίκες εξωτικές" και "γυναίκες οικόσιτες"», *Ο Πολίτης*, τχ. 96, 1988, σ. 52-65.
- Σκουτέρη – Διδασκάλου Ν., «Η παράδοση της "παράδοσης" (-από τον καθημερινό στον επιστημονικό λόγο-)", *Ο Πολίτης*, τχ. 41, 1981, σ. 44-56.
- «Α΄ Συνέδριο του Σ.Ε.Κ.Ε.», *Αντί*, τχ. 97, σ. 26-35.
- Τσεκούρας Θ., «Από τον τεύλορισμό στις νέες τεχνολογίες της παραγωγής», *Θέσεις*, τχ. 29, 1989, σ. 81-117
- Τσεκούρας Θ., «Πόσο παντοδύναμες είναι οι νέες τεχνολογίες;», *Θέσεις*, τχ. 32, 1990, σ. 77-104.
- Τσουκαλάς Κ., «Μονοσήμαντες τάξεις και "πολυσθενή" υποκείμενα», *Αντί*, τχ. 267, 1984, σ. 34-40.
- Φραγκουδάκη Α., «Η τεχνική εκπαίδευση και η μυθολογία της», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 4, 1979, σ. 9-22.
- Φραγκουδάκη Α., «Το πρόβλημα της τεχνικής εκπαίδευσης: αναπτυξιακή λογική και ιδεολογίες», *Ο Πολίτης*, τχ. 11, 1977, σ. 21-26.
- Φραγκουδάκη Α., «Η κοινωνική ανισότητα στο σχολείο», στο έργο *Προβλήματα της Ελληνικής Εκπαίδευσης, Α΄ Συνέδριο Παιδείας της Ομοσπονδίας Ιδιωτικών Εκπαιδευτικών Λειτουργιών Ελλάδας*, εκδ. Τεκμήριο, Αθήνα 1980.

- Χατζηγώγας Γ. «Ο χώρος της γειτονιάς μέσα από τη σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία», *Ο Πολίτης*, τχ. 18, 1978, σ. 85-92.
- Hobsbawm E., «Φύλο, σύμβολα, ενδύματα και σοσιαλισμός», *Ο Πολίτης*, τχ. 24, 1979, σ. 38-53.
- Χόρκχαϊμερ Μ., «Αυταρχικότητα και οικογένεια στη σύγχρονη εποχή», *Δευκαλίων*, τχ. 1, Δεκέμβριος 1970- Φεβρουάριος 1971, σ. 1-23.
- Χορκχάιμερ Μ., Αντόρνο Τ., «Η βιομηχανία της κουλτούρας: Ο Διαφωτισμός ως εξαπάτηση των μαζών», στο έργο Αντόρνο, Λοβεντάλ, Μαρκούζε, Χορκχάιμερ, *Τέχνη και μαζική κουλτούρα*, εκδ. Ύψιλον, Αθήνα 1984, σ. 69-121.

### ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bardin L., *L'analyse de contenu*, P.U.F, Paris 1991.
- Baudelot C., Establet R., *L'école capitaliste en France*, Maspero, Paris 1971.
- Baudelot C., Mauger G., *Jeunesses Populaires*, Harmattan, Paris 1994.
- Baudrillard J., *La société de consommation*, Denoël, Paris 1970.
- Baudrillard J., *Pour une critique de l'économie politique du signe*, Gallimard, Paris 1972.
- Bertaux D., *Destins personnels et structure de classe*, P.U.F., Paris 1977.
- Berthelot J. M., *Ecole, orientation, société*, P.U.F., Paris 1993.
- Blanchet A., Gotman A., *L'enquête et ses méthodes: l'entretien*, Nathan, Paris 1992.
- Boudon R., *L'inegalité des chances*, A. Colin, Paris 1973.
- Boudon R., *Les méthodes en Sociologie*, P.U.F., Paris 1988.
- Boullin-Dartevelle R., *La génération éclatée*, Université de Bruxelles, Bruxelles 1984.
- Bourdieu P., *La distinction*, Ed. de Minuit, Paris 1979.
- Bourdieu P., *La reproduction*, Ed. de Minuit, Paris 1970.
- Bourdieu P., *Questions de sociologie*, Ed. de Minuit, Paris 1984.
- Brake M., *Comparative Youth Culture*, Routledge, London 1985.
- Braudel F., *Civilisation matérielle, économie et capitalisme (XVe-XVIIIe)*, 3 vol, A. Colin, Paris 1879.
- Bryman A., *Quantity and Quality in Social Research*, Unwin Hyman, London 1988.
- Deem R., Salaman G., *Work, culture and society*, Open University Press, Milton Keynes, England 1985.
- Drancourt M., *La fin du travail*, Hachette, Paris 1984.
- Dubet F., *Les lycéens*, Ed. du Seuil, Paris 1991.
- Dumazedier J., *Révolution culturelle du temps libre, 1968-1988*, Méridiens-Klincksieck, Paris 1988.
- Dumazedier J., *Vers une civilisation du loisir?*, Ed. du Seuil, Paris 1962.
- Duquense J., *Les 13-16 ans*, Grasset, Paris 1973.
- Durkheim E., *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Librairie Générale de France,

- Paris 1991.
- Durkheim E., *De la division du travail social*, Felix Alcan, Editeur, Paris 1893
- Durkheim E., *Pragmatisme et Sociologie*, Librairie philosophique J. Vrin, Paris 1955.
- Elias N., Dunning E., *Sport et Civilisation, La violence maîtrisée*, Fayard, Paris 1994.
- Fourastié J., *Trentes glorieuses*, Fayard, Paris 1979.
- Friedmann G., *Le travail en miettes*, Gallimard, Paris 1964.
- Friedmann G., Naville P., *Traité de sociologie du travail*, A. Colin, Paris 1961.
- Gaulejac V. de, Leonetti I., *La lutte des places et la lutte des classes*, Reconnaissances - Hommes et perspectives, Paris 1994.
- Gorz A., *Métamorphoses du travail. Quête du sens*, Galilée, Paris 1991.
- Grossin W., *Les temps de la vie quotidienne*, Service de reproduction des thèses - Université de Lille III, Lille 1973.
- Gurvitch G., *La multiplicité des temps sociaux, Cours de la Sorbonne*, CDU, Paris 1961.
- Halbwachs M., *Esquisse d'une psychologie des classes sociales*, Librairie Marcel Rivier et Cie, Paris 1964.
- Halbwachs M., *La mémoire collective*, P.U.F., Paris 1950.
- Halbwachs M., *Les cadres sociaux de la mémoire*, Albin Michel, Paris 1994.
- Histoire Générale du Travail*, Nouvelle Librairie de France, Paris 1961.
- Hobsbawm E. J., *Industry and Empire*, Penguin, London 1969.
- Hoggart R., *La culture du pauvre*, Ed. de Minuit, Paris 1970.
- Joyce P., *Visions of the people. Industrial England and the question of class 1848-1914*, Cambridge University Press, London 1991.
- Kaufman J. C., *L'entretien compréhensif*, Nathan, Paris 1996.
- Krippendorff C., *Content Analysis. An introduction to its methodology*, Sage, London 1980.
- Lafargue P., *La religion du Capital*, Edition du 1935.
- Lalivé d' Epinay C. et al., *Temps libre, culture de masse et cultures de classes aujourd'hui*, Favre, Lausanne 1983.
- Lalivé d' Epinay C., *Les Suisses et le travail*, Réalités Sociales, Lausanne 1990.
- Lalivé d' Epinay C., *Travail, activité, condition, humaine à l'aube en XXIe siècle*, εκδ. Presses Universitaires Européennes, Μάαστριχ 1988, σ. 102.
- Lalivé d' Epinay C., Garcia C., *Le mythe du travail en Suisse*, Georg Editeur S.A, Genève 1988.
- Lalivé d' Epinay C. et Sue R., *Chômage, marginalité et créativité*, Presses de l' Université de Genève, Genève 1987.
- Lazarsfeld P., *Les chômeurs de Marienthal*, Ed. de Minuit, Paris 1981.
- Lipovetsky J., *Le crépuscule du devoir*, Gallimard, Paris 1992.
- Mannheim K., *Essays on the Sociology Knowledge*, Routledge, London 1952.
- Matalon B., Chiglione R., *Les enquêtes sociologiques. Theories et pratique*, A. Colin, Paris 1978.
- Mendras H., *La seconde révolution Française*, Gallimard, Paris 1988.

- Morin E., *L' esprit du temps*, Grasset, Paris 1962.
- Moscovici S., *Psychologie sociale*, P.U.F., Paris 1984.
- Moscovici S., *La psychanalyse, son public et son image*, P.U.F., Paris 1961.
- Parsons T., *Le système des sociétés modernes*, Bordas, Paris 1973.
- Parsons T., *Structure and Process in Modern Societies*, The Free Press, London 1960.
- Parsons T., *The structure of Social Action*, The Free Press, Illinois 1960.
- Parsons T., *The social system*, Routledge, London 1951.
- Perret B. - Roustang G., *L' économie contre la société*, Ed. du Seuil, Paris 1993.
- Poujol G. et Labourie R., *Les cultures populaires*, Privat, Paris 1979.
- Pronovost G., *Loisir et Société, Traité de Sociologie Empirique*, Presses de l' Université du Québec, Québec 1993.
- Rezsohazy R., *Le changement social en Belgique: Evolution des valeurs des Belges francophones (1975-1980)*, Centre de Développement Social, Université Louvain-la-Neuve, Louvain-la-Neuve.
- Riesman D., *La foule solitaire*, Arthaud, Paris 1964.
- Rioux J. P., *La révolution industrielle 1780-1880*, Ed. du Seuil, Paris 1989.
- Rocher G., *Introduction à la sociologie générale*, HMH, Paris 1968, t. A' - L' Action Sociale.
- Sainsaulieu R., *L' identité au travail*, Presses de la fondation des sciences politiques, Paris 1977.
- Schnapper D., *L' épreuve du chômage*, Gallimard, Paris 1984.
- Simmel G., *Epistemologie et sociologie*, P.U.F., Paris 1981.
- Strauss C. L., *Le cru et le cuit*, Plon, Paris 1964.
- Sue R., *Temps et ordre social*, P.U.F., Paris 1994.
- Thompson E. P., *The making of the English working class*, Victor Collanz L.T.D., London 1965.
- Touraine A., *La société post-industrielle*, Denoël, Paris 1969.
- Touraine A., *La sociologie de l' action*, Ed. de Seuil, Paris 1965.
- Weber R. F., *Basic Content Analysis*, Sage, London 1990.

## **ΑΡΘΡΑ ΚΑΙ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΣΥΛΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑ**

- Baethge M., «L' individualisation comme espoir et danger: apories et paradoxes de l' adolescence dans les sociétés occidentales», *Revue Internationale des Sciences Sociales*, vol. XXXVII, n° 4, 1985, p. 479-492.
- Balazs C., «Les facteurs et les formes de l' expérience du chômage», *Actes de la recherche en sciences sociales*, n° 50, 1983, p. 69-93.
- Bernadis A., «Les jeunes entre travail et non travail», στο έργο Lalive d' Epinay C. et Sue R., *Chômage, marginalité et créativité*, Presses de l' Université de Genève, Genève 1987, p. 13-20.

- Bonetti M., Gaulejac V. de, «L' individu, produit d' une histoire dont il cherche à devenir le sujet», *Espace Temps, Revue Trimestrielle*, n° 37, 1988, p. 55-63.
- Castel R., «La "guerre à la pauvreté" aux Etats-Unis: le statut de la misère dans une société d' abondance», *Actes de la recherche en sciences sociales*, n° 19, 1978, p. 47-60.
- Chadeau A., Fouquet A., «Peut-on mesurer le travail domestique?», *Economie et Statistique*, n° 135, 1981, p. 29-42.
- Coster M., «La divisions sociales du travail», στο έργο *Traité de Sociologie du travail*, De Boeck, Bruxelles 1994, p. 205-229.
- Dumazedier J., Συνέντευξη στο περιοδικό *Science Humaines*, n° 44, 1994, p. 36-39.
- Dumazedier J., «Culture vivante et pouvoirs», στο έργο Poujol G. et Labourie R., *Les cultures populaires*, Privat, Paris 1979, p. 65-77.
- Dumazedier J., «Loisir: Valeurs résiduelles ou existentielles?», *Histoire des Moeurs, Encyclopédie de la Pléiade*, Paris 1991, p. 1186-1307.
- Dumazedier J., «Temps sociaux, temps libre», *Loisir et Société*, vol. 5, n° 2, 1983, p. 339-361.
- Fassin D., «Exclusion, underclass, marginalidad», *Revue Française de Sociologie*, vol. XXXVII, 1996, p. 37-75.
- Fine G. A., Kleinman S., «Rethinking Subculture: An Interactionist Analysis», *American Journal of Sociology*, vol. 85, n° 1, 1979, p. 1-20.
- Fragniere G., «Les grandes représentations du travail dans l' histoire de la civilisation occidentale», στο έργο Lalive d' Epinay C., *Travail, activité, condition, humaine à l' aube en XXIe siècle*, Presses Universitaires Européennes, Maastrich 1988, p. 97-110.
- Friedmann G., «L' objet de la sociologie du travail», στο έργο Friedmann G., Naville P., *Traité de sociologie du travail*, A. Colin, Paris 1961, vol. 1, p. 11-34.
- Friedmann G., Αρθρογραφία στην εφημερίδα *Le Monde*, 7-12/1/96.
- Gaullier X., «Emploi politiques sociales et gestion des âges», *Revue Française des Affaires Sociales*, vol. 1, 1994, p. 11-44.
- Goff J. Le, «Temps du travail et temps du loisir au Moyen Âge», *Temps Libre*, n° 1, 1980, p. 51-60.
- Goff J. Le, «Temps et société chrétienne du Moyen Âge», *Temps Libre*, n° 3, 1981, p. 111-116.
- Grell P., «Pour une strategie de recherche sur la question du chômage: recherche s' appuyant sur les récits de vie de chômeurs de Montreal», στο έργο Lalive d' Epinay C. et Sue R., *Chômage, marginalité et créativité*, Presses de l' Université de Genève, Genève 1987, p. 21-34.
- Grossin W., «Les sociétés industrielles et le temps programme», *Revue Française des Affaires Sociales*, n° 1, 1979, p. 49-61.
- Grossin W., «Le temps industriel: une représentation du temps désormais contestée», *Sociétés*, n° 9, Juin 1986, p. 35-37.
- Grossin W., «L' évolution des durées de travail dans 14 branches d' activité industrielle de 1965 à 1974», *Revue Française des Affaires Sociales*, n° 1, 1976, p. 81-109.
- Herbin N., «L' urban underclass: chez les sociologues americains: exclusion sociale et

- pauvreté», *Revue Française de Sociologie*, vol. XXXIV, 1993, p. 421-443.
- Jodelet D., «Représentation sociale: phénomènes, concept et théorie» στο έργο Moscovici S., *Psychologie sociale*, P.U.F, Paris 1984, p. 357-378.
- Lalivé d' Epinay C., «Persistance de la culture populaire dans les sociétés industrielles avancées», *Revue Française de Sociologie*, vol. XXIII, 1982, p. 87-109.
- Linhart D., «Quelques réflexions à propos du refus au travail», *Sociologie du travail*, n° 3, 1978, p. 310-321.
- Macarov D., «Un monde quasiment sans travail: comment s' y préparer», *Revue Internationale du travail*, vol. 124, n° 6, 1985, p. 687-702.
- Manaut R. B., «La jeunesse: une solution à la crise de l' Amérique centrale», *Revue Internationale des Sciences Sociales*, vol. XXXVII, n° 4, 1985, p. 563-574.
- Mauget G., «La jeunesse n' est-elle qu' un mot?» στο έργο *Jeunes d' aujourd' hui. Regards sur les 13-25 ans en France*, Notes et Etudes Documentaires. La Documentation Française, Paris 1987, p. 19-24.
- Mayol P., «Quelques cadrages sur les jeunes», *Esprit*, n° 225, 1996, p. 8-23.
- Michelat G., «Sur l' utilisation de l' entretien non directif en sociologie», *Revue Française de Sociologie*, vol. XVI, 1975, p. 229-247.
- Milton Yinger J., «Contraculture and subculture», *American Sociological Review*, vol. 25, n° 5, 1960, p. 625-635.
- Naville P., «Le travail salarié et sa valeur», στο έργο Friedmann G., Naville P., *Traité de sociologie du travail*, A. Colin, Paris 1961, vol. 2, p. 109-131.
- Offe C., «Le travail comme catégorie de la sociologie», *Les Temps Modernes*, n° 466, 1985, p. 2058-2094.
- Paugam S., «Les status de la pauvreté assistée», *Revue Française de Sociologie*, vol. XXXII, 1991, p. 75-101.
- Percheron A., Muxel A., Barthelemy M., «Et si je vous dis famille. Note sur quelques représentations sociales de la famille», *Revue Française de Sociologie*, vol. XXVII, 1986, p. 697-717.
- Perret B., «Fin de la valeur travail?», *Esprit*, n° 134, 1988, p. 40-56.
- Rezsóhazy R., «La formation des valeurs des jeunes: une approche sociologique», στο έργο: *Des Valeurs Pour l' Europe*, L.L.N, Bruxelles 1993, p. 41-54.
- Roberts K., «La jeunesse des années 80: un nouveau mode de vie», *Revue Internationale des Sciences Sociales*, vol. XXXVII, n° 4, 1985, p. 461-478.
- Samuel N., «Loisirs, valeurs et structure symbolique des temps sociaux», *Loisir et Société*, vol. 5, n° 2, 1983, p. 321-338.
- Samuel N., «Les reventications sociales en faveur du temps libre et leurs conséquences culturelles», *Sociétés*, n° 32, 1991, p. 163-171.
- Samuel N., «Evolution de la structure des temps sociaux en France: une transformation des modes de vie», *Loisir et Société*, vol. 9, n° 2, 1986, p. 257-278.
- Samuel N., «L' aspiration des femmes à l' autonomie: loisir familial et loisir personnel», *Loisir et Société*, vol. 15, n° 1, 1992, p. 343-354.
- Simon H., «Les motivations de l' absentisme», *Sociologie du travail*, n° 3, 1978, p. 322-333.

- Smith D. M., «New movements in the sociology of youth: a critique», *The British Journal of Sociology*, vol. XXXII, n° 2, 1981, p. 239-251.
- Sue R., «A la recherche d' un "schole" post-moderne ou la dynamique du rapport loisir-éducation», *Perspective documentaires en éducation*, n° 20, 1990, p. 43-62.
- Sue R., «De la sociologie du loisir à la sociologie des temps sociaux», *Sociétés*, n° 32, 1991, p. 173-181.
- Sue R., «Pour une sociologie des temps sociaux», *Loisir et Société*, vol. 13, n° 1, 1990, p. 95-104.
- Sue R., «Aux origines de la sociologie des temps sociaux», *L' Année Sociologique*, vol. 42, 1992, p. 283-297.
- Thévenot L., «Une jeunesse difficile. Les fonctions sociales du flou et de la rigueur dans les classements», *Actes de la recherche en sciences sociales*, n° 26-27, 1979, p. 3-18.
- Topalov C., «Invention du chômage et politiques sociales au début du siècle», *Les Temps Modernes*, n° 496/497, 1987, p. 53-92.
- Vissol T., «A l' origine des législations sociales au XVI<sup>e</sup> siècle: humanisme et frayeur populaires», *Les Temps Modernes*, n° 467, 1985, p. 2208-2264.